

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

4.1978

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

4.1978

ჟურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца.

ს ა რ ე დ ა კ ტ ი ო კ ო ლ ე გ ი ა: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კატარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-95-50

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 9.1.1979; შეკვ. 2581; ანაწყოების ზომა 7×12;
ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 18,2; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 15,8; უე 08401; ტირაჟი 1500
ფასი 1 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

●

შინაარსი

წერილები

ი. ბაბალაშვილი, ლ. ი. ბრეჟნევის მოგონებათა — „მცირე მიწის“ — ისტორიული მნიშვნელობა	5
ნ. სტურშა, ორგანიზატორული და პარტიულ-პოლიტიკური მუშაობის საკითხები აშხ. ლ. ი. ბრეჟნევის წიგნში „აღორძინება“	15
ს. ჩხარტიშვილი, კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა სახელმწიფოს გამოჩენილი მოღვაწე (ს. გ. შაუმიანის დაბადების 100 წლისთავი)	23
მ. გონიკიშვილი, ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ხალხები რუსეთ-თურქეთის 1828—1829 წწ. ომის პერიოდში	32
ბ. დუნდუა, ა. ტანიძე, კოლხური თეთრის გენეზისის საკითხები	48
მ. ქანთარია, ტრადიციის მიღება-გადაცემის მექანიზმის თავისებურებისათვის	62

ცნობები და შენიშვნები

მ. მისხია, „მელიქის“ სახელობათვის XVI—XVII სს. თბილისში	76
ფ. დივდარიანი, ოსტატ საბას ილუსტრაციები ანჩისხატის გულანში და მათი კავშირი XVII ს-ის II ნახევრის მონუმენტური და მინიატურული მხატვრობის ძეგლებთან	87
მ. ჩხარტიშვილი, „წმ. ნინოს ცხოვრების“ პროტოქელიშური, რედაქცია — შეტყუარასული რედაქციის წყარო	97
თ. ოთხმეშერი, თურქი ისტორიკოსის ოსმანის ცნობა სიმონ მეფის დატყვევების შესახებ	107
მ. დონაძე, საერთო ენის საკითხი „მებაჟე სამყაროს“ ქვეყნებში	109
ბ. მელიქიშვილი, ჯოგიერთი განმარტება	118

პუბლიკაცია

ნ. შენგელია, ოსმალური დოკუმენტური წყაროები აჭარის შესახებ	124
---	-----

დისკუსია და განხილვა

დ. მებრეღაძე, ისევ სიმონ მეფის 1594 წლის საბუთის შესახებ	143
--	-----

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ბ. უორანაშვილი, ლორენს კრეიდერი, წარმოების აზიური წესი: წყაროები, განვითარება და კრიტიკა კარლ მარქსის ნაწერებში	166
ა. შანიძე, პეტრიწონის მონასტრის მშენებლის გრიგოლ ბაქურიანის ძის შესახებ	170
ო. გვილაძე, მნიშვნელოვანი პუბლიკაცია ირანის უახლესი ისტორიის შესახებ	179

ქრონიკა და ინფორმაცია

ბ. ტახაძე, მედიევისტთა სამეცნიერო ხესია	133
ბ. მარსაბიშვილი, ახალგაზრდა ხელოვნებათმცოდნეთა სამეცნიერო ხესია	184
ნ. ანდლუღაძე, ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი II საერთაშორისო სიმპოზიუმი	185

ისტორიული თარიღები

თ. პაპუაშვილი, იაკობ ცურტაველის „მარტვილობა შუშანიკისი“	198
ა. მავაჰიძე, შ. ყ. ჩხეთია (ნეკროლოგი)	207

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

И. БАБАЛАШВИЛИ, Историческое значение воспоминаний Л. И. Брежнева «Малая Земля»	5
Н. СТУРУА, Вопросы организационной и партийно-политической работы в книге товарища Л. И. Брежнева «Возрождение»	15
С. ЧХАРТИШВИЛИ, Выдающийся деятель Коммунистической партии и Советского государства (100-летие со дня рождения С. Г. Шаумяна)	23
М. ГОНИКИШВИЛИ, Народы Северо-Западного Кавказа в русско-турецкой войне 1828—1829 гг.	32
Г. ДУНДУА, А. КАХИДЗЕ, Вопросы происхождения колхидок	48
М. КАНТАРИЯ, О своеобразии механизма преемственности и передачи традиции	62

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

М. МЕСХИА, О должности «мелика» в Тбилиси XVI—XVII в.	76
Ф. ДЕВДАРИАНИ, Иллюстрации мастера Саба в Анчисхатском Гулани и связь их с группой памятников монументальной и миниатюрной живописи второй половины XVII в.	87
М. ЧХАРТИШВИЛИ, Протоцелишская редакция «Жития св. Нино» — источник метафрасной редакции	97
Т. ОТХМЕЗУРИ, Сообщение турецкого историка Османа о пленении Симона I	107
Б. ДОПАДЗЕ, Вопрос общего языка в странах «третьего мира»	109
Г. МЕЛИКИШВИЛИ, Комментарий к авторской статье	118

ПУБЛИКАЦИЯ

И. ШЕНГЕЛИЯ, Османские документальные источники об Аджарии	124
--	-----

ДИСКУССИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

Д. МЕГРЕЛАДЗЕ, Опять о документе 1594 года Симона I	143
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Г. КОРАНАШВИЛИ, Лоренс Крейдер, Азиатский способ производства: источники, развитие и критика в трудах Карла Маркса	166
А. ШАНИДЗЕ, О строителе Петрицонского монастыря Григории Бакурианидзе	170
О. ГВИЛАВА, Ценная публикация по новейшей истории Ирана	178

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

А. КАХАДЗЕ, Научная сессия медиевистов	183
Г. МАРСАГИШВИЛИ, Научная сессия молодых искусствоведов	184
Н. АНДГУЛАДЗЕ, II Международный симпозиум посвященный грузинскому искусству	185

ИСТОРИЧЕСКИЕ ДАТЫ

Т. ПАПУАШВИЛИ, «Мученичество Шушаник» Якова Цуртавели	188
А. ВАШАКИДЗЕ, Ш. К. Чхетия (некролог)	207

И. П. БАБАЛАШВИЛИ

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ВОСПОМИНАНИЙ Л. И. БРЕЖНЕВА «МАЛАЯ ЗЕМЛЯ»

Прежде чем изложить огромное историческое и практическое значение военных мемуаров Генерального секретаря ЦК КПСС, Председателя Президиума Верховного Совета СССР, Председателя Совета обороны страны, Маршала Советского Союза Леонида Ильича Брежнева «Малая земля», следует вкратце напомнить о военно-стратегическом и политическом значении битвы за Кавказ и, в частности, ее последнем этапе — Новороссийско-Таманской наступательной операции 1943 года, а также о роли и месте боев и сражений южнее Новороссийска в районе Станички на Малой земле, одной из значительных десантных операций Великой Отечественной войны.

Главная цель гитлеровского военного командования в летней кампании 1942 года заключалась в том, чтобы восстановить изрядно подмоченный военно-политический авторитет после понесенного крупного поражения под Москвой, в Ростове-на-Дону и в районе Тихвина, вновь захватить стратегическую инициативу, уничтожить Советские Вооруженные Силы и победоносно закончить войну против СССР в 1942 году. Основные усилия фашистских вооруженных сил были сосредоточены на южном крыле советско-германского фронта, по словам гитлеровского генерала Г. Дёрра, «с целью уничтожить противника западнее Дона, чтобы затем захватить нефтеносные районы на Кавказе и перейти через Кавказский хребет»¹.

Как известно, велико политическое, экономическое и стратегическое значение Кавказа. До войны Кавказ давал стране около 87 процентов всей нефти и нефтепродуктов, из них более 70 процентов — Бакинский нефтеносный район. В 1940 году газовая промышленность Азербайджана с некоторыми другими районами Кавказа поставила народному хозяйству и населению страны около 2,5 млрд. кубометров природного газа, что составляло 65 процентов от общесоюзного производства газа².

Огромное экономическое и военно-стратегическое значение имела марганцевая руда Грузии. В 1940 году Чиатурские копи дали стране 1448,7 тысяч тонн марганца, или около 56,6 процента от общесоюзной добычи марганцевой руды. Кроме того, поставлялись молибден, вольфрам, сурьма, мышьяк, медь, свинец, ртуть и даже золото, а также диатомит, агат, барит, гумбрин, каменный уголь и ряд других полезных ископаемых, имеющих весьма важное оборонное значение.

Кавказ занимает важное место в производстве продовольственных ресурсов страны. Северный Кавказ и Кубань являются одними из богатейших районов по производству зерновых, подсолнечника, сахарной свеклы и продуктов животноводства. В республиках Закавказья выращивается хлопок, табак, чай, цитрусовые, сахарная свекла, эфиромас-

¹ Г. Дёрр, Поход на Сталинград, Воениздат, 1957 г., стр. 127.

² Основные показатели выполнения народнохозяйственного плана за 1940 год, М., Госполитиздат, 1941 г., стр. 83.

личные культуры и многое другое. Военно-стратегическое и экономическое значение Кавказа не исчерпывается его сырьевыми и продовольственными ресурсами, а также высокой индустриально-промышленной базой. Через Кавказ и его порты на Черном и Каспийском морях в довоенный период проходил значительный внешнеторговый грузооборот, 55 процентов всего экспорта и 50 процентов импорта СССР. Коммуникации Черного и Каспийского морей связывают Советский Союз с соседними странами — Ираном и Турцией, а потом через Персидский залив и проливы Босфор и Дарданеллы — с мировыми океанскими путями. Во время Великой Отечественной войны торговые пути, идущие через Персидский залив, Иран и Каспийское море, по значению занимали второе место в подвозе вооружения, боеприпасов и продовольствия, а также стратегического сырья из Соединенных Штатов Америки и стран Британской империи по ленд-лизу. Черноморские порты Грузии — Сухуми, Поти и Батуми в период минувшей войны более двух лет были единственными портами, на которых базировались корабли и суда всего Черноморского и Азовского бассейнов. Через эти порты происходила эвакуация населения, войск, народнохозяйственных грузов и боевой техники из прибрежных населенных пунктов Украины и Крыма, отсюда направлялись резервы, вооружение, боеприпасы и другие материальные средства для пополнения героических гарнизонов Одессы и Севастополя и их обеспечения. В этих портах в основном шла подготовка и экипировка войск, предназначенных для проведения многих важных десантных операций. Лишь за время обороны Кавказа в течение пяти месяцев через порты Грузии прошли и были перевезены по морю более 213 000 человек и около 260 000 тонн воинских грузов³.

И, наконец, главное: на Кавказе были сосредоточены значительные людские мобилизационные ресурсы. В годы Великой Отечественной войны лишь из республик Закавказья в рядах Вооруженных Сил СССР сражалось более 1,5 миллиона воинов, что соответствует по численности примерно 15 общевойсковым армиям, или 150 стрелковым дивизиям⁴.

Таким образом, политическое, стратегическое и экономическое значение Кавказа в жизни и деятельности советского народа, а также, главным образом, в укреплении обороноспособности Советского Союза огромно. Оно предопределяется неисчерпаемыми природными богатствами, его мощной индустриально-промышленной базой, особым географическим положением, расположением в важном районе, через который идут многие стратегические и торговые пути. И наконец, его многонациональным населением, спаянным Коммунистической партией в единую братскую семью и воспитанным в духе высокого советского патриотизма и социалистического интернационализма. Вот, вкратце, причины, по которым Кавказ в агрессивных планах гитлеровской Германии занимал одно из важных мест.

В конце июля 1942 года создалась прямая угроза прорыва полчищ немецко-фашистских захватчиков на Кавказ. Гитлеровское военное командование приступило к осуществлению плана захвата Кавказа. Этот план, получивший условное наименование «Эдельвейс», был изложен в оперативной директиве № 45 от 23 июля 1942 года. Для наступления на Кавказ немецкое военное командование выделило группу армий «А» в составе 1-й танковой и 17-й общевойсковой армий,

³ Архив ИО Главного штаба ВМФ СССР, д. 17716, л. 348.

⁴ Партархив Груз. филпала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 14, оп. 1, д. 13811, лл. 50—52.

49-го горнострелкового корпуса и особого корпуса «Ф». Всего в группе армий «А» насчитывалось более 167 000 солдат и офицеров, 1130 танков, 4540 артиллерийских орудий и минометов, до 1000 боевых самолетов. Противник имел количественное превосходство: в людях — в 1,5 раза, в артиллерии — в 2 раза, в танках — более чем в 9 и в самолетах — почти в 8 раз⁵.

Гитлеровцы планировали 17-й армией овладеть восточным побережьем Черного моря и захватить районы Новороссийска и Туапсе. Силами 1-й танковой армии они стремились наступать в направлении Грозный—Махачкала для захвата Баку, а 49-й горнострелковый корпус должен был наступать через перевалы Главного Кавказского хребта с целью выхода в районы Сухуми, Кутаиси и Тбилиси. Кроме того, они надеялись, что с выходом их войск на территорию Закавказья Турция нанесет удар с юга уже развернутыми силами в составе 26 дивизий.

1-я танковая армия гитлеровцев, перейдя в наступление, сбила наши передовые отряды и 25 августа захватила Моздок, но развить наступление на Грозный ей так и не удалось. Подошедшие оперативные резервы Закавказского фронта, в числе которых были 392-ая и 414-ая грузинские дивизии, заняли прочную оборону и активными боевыми действиями вынудили фашистских захватчиков отказаться от своего намерения.

Напряженные бои развернулись и в центральной части Главного Кавказского хребта. Здесь оборона была организована очень слабо, командование и штаб Закавказского фронта недооценили возможности противника и допустили грубые просчеты. Врагу удалось с 17 августа по 9 сентября 1942 года оттеснить советские войска и овладеть почти всеми главными горными перевалами. На Клухорском и Санчарском направлениях он даже продвинулся на 10—15 километров к югу от перевалов. Создалась грозная опасность для Сухуми. Лишь вмешательство Ставки Верховного Главнокомандующего спасло положение. Враг был остановлен⁶.

Сложной была обстановка и под Новороссийском. 31 августа 1942 года на левом фланге 47-ой армии немецко-фашистские войска прорвались к Черноморскому побережью. Положение защитников Новороссийска становилось критическим: враг подошел к стенам города. В ночь на 10 сентября после ожесточенных уличных боев Новороссийск был оставлен нашими войсками. Защитники города отошли и закрепились на восточном берегу Цемесской бухты. Гитлеровское военное командование не только было вынуждено прекратить дальнейшее наступление, но и не смогло использовать Новороссийский порт, так как он простреливался артиллерийским и пулеметным огнем советских войск.

К концу сентября 1942 года оперативная обстановка на Северном Кавказе для Красной Армии стала менее напряженной. Агрессор был остановлен на всех направлениях. В эти тяжелые и опасные для нашей великой Родины дни большую работу под руководством Центрального Комитета ВКП(б) проделали партийные организации Азербайджана, Армении и Грузии.

Таким образом, советские войска в чрезвычайно сложных условиях, ведя ожесточенные и кровопролитные бои, пятимесячной оборо-

⁵ Великая Отечественная война Советского Союза. Краткая история, изд. второе, Воениздат, М., 1970 г., стр. 178.

⁶ Там же, стр. 180.

ной сорвали план гитлеровского военного командования захвата Закавказья, нанесли немецко-фашистским полчищам большой урон и заставили их перейти к обороне. Сухопутным войскам значительную помощь оказали Черноморский флот и Азовская военная флотилия. Немалый вклад внесли героическими боевыми действиями партизаны и, главным образом, народные мстители Майкопского нефтеносного района. На территории Краснодарского и Ставропольского краев в тылу немецко-фашистских войск действовали 142 партизанских отряда и групп⁷.

Оборона Кавказа имела важное политическое и стратегическое значение. В ходе ожесточенных и кровопролитных боев еще больше окрепла дружба великого русского и кавказских народов. Сплотившись вокруг Коммунистической партии, они со всем советским народом мужественно и самоотверженно защищали социалистическую Родину. В обороне Кавказа участвовали и отличились 242-ая, 276-ая, 392-ая и 414-ая грузинские, 223-ая, 402-ая и 416-ая азербайджанские, 89-ая, 408-ая и 409-ая армянские стрелковые дивизии.

После исторической победы в Сталинградской битве Советские Вооруженные Силы развернули наступление на многих участках фронта, от Ленинграда до Кавказа. Однако главные усилия Красной Армии опять были сосредоточены на южном крыле действующей армии.

Наступательные действия советских войск на Северном Кавказе развивались в целом успешно; до середины февраля 1943 года они продвинулись на 160—600 километров, освободили большую часть Северного Кавказа, Ростовской области и нанесли гитлеровским ордам серьезные потери. Однако враг избежал окружения и сумел часть своих войск отвести на Таманский полуостров, где у него была заранее подготовленная сильно укрепленная оборонительная полоса, так называемая «Голубая линия».

Опасаясь прорыва советских войск на Таманский полуостров, гитлеровское военное командование делало все возможное, чтобы не допустить этого. Наиболее сильно ими был укреплен район Новороссийска и особенно сам город. Однако несмотря на упорство фашистских захватчиков, наши воинские соединения успешно продолжали активные боевые действия. Особенно прославились воины 18-ой десантной армии, которые самоотверженно сражались на Малой земле — плацдарме южнее Новороссийска. В течение семи месяцев они упорно и мужественно в тяжелейших условиях оборонялись, а затем совместно с наступающими с востока войсками и морским десантом штурмовали город.

Как известно, завершающим этапом битвы за Кавказ была Новороссийско-Таманская наступательная операция, проведенная силами и средствами Северо-Кавказского фронта совместно с Черноморским флотом и Азовской военной флотилией с целью прорыва сильно укрепленной оборонительной полосы гитлеровцев — «Голубой линии», разгрома немецко-фашистских войск на Таманском полуострове и создания условий для последующего освобождения Крыма. Эта операция началась в ночь на 10 сентября 1943 года. Главный удар наносился силами и средствами 18-ой десантной армии под руководством генерал-лейтенанта К. Н. Леселидзе, членом Военного Совета армии был генерал-майор С. Е. Колонин, начальником политического отдела — полковник Л. И. Брежнев, который являлся не только душой воинов

⁷ Великая Отечественная война Советского Союза. Краткая история, изд., второе, Воениздат, М., 1970 г., стр. 181—182.

армии, но и непосредственным участником ряда ожесточенных и кровопролитных сражений, в частности, тяжелейших боев на Малой земле.

После мощного артиллерийского и авиационного удара по переднему краю обороны и основным узлам сопротивления гитлеровцев, 10 сентября 1943 года в 3 часа 10 минут в Новороссийский порт ворвался морской десант; одновременно с ним перешла в наступление часть сил армии с Малой земли, наносящая удар с юго-запада, а с востока начали штурм города основные силы 18-ой армии. Немецкое военное командование, не ожидавшее столь мощного, одновременного и согласованного удара с трех сторон на Новороссийск, было застигнуто врасплох и начало лихорадочно предпринимать меры по отражению натиска советских войск. Но момент был упущен. Войска 18-ой десантной армии и морские пехотинцы, стремительно продвигаясь вперед и ведя ожесточенные бои, сумели захватить важные ключевые позиции города. После ввода в сражение второго эшелона и резервов 18-ой армии к утру 16 сентября 1943 года город и порт Новороссийск были освобождены⁸.

Освободив Новороссийск и прорвав сильно укрепленную оборонительную полосу гитлеровцев «Голубую линию», войска Северо-Кавказского фронта и в их числе 18-ая десантная армия, во взаимодействии с Черноморским флотом разгромили крупную группировку 17-ой немецкой армии, изгнали фашистских оккупантов с Таманского полуострова и успешно завершили Новороссийско-Таманскую наступательную операцию. К утру 9 октября 1943 года они вышли к Керченскому проливу. В этой операции отличились многие соединения и части Вооруженных Сил СССР, среди них три грузинские дивизии, которые были удостоены почетного наименования: 242-ая горнострелковая стала называться «Таманской», 276-ая стрелковая — «Темрюкской» и 414-ая стрелковая — «Анапской». Битва за Кавказ была успешно завершена⁹.

Уже то, что воспоминания о Новороссийско-Таманской наступательной операции и, в частности, об ожесточенных боях на Малой земле образно, четко, исключительно доходчиво и, я бы сказал, художественно написаны непосредственным и активным участником этих событий — выдающимся политическим, государственным и военным деятелем нашего времени Л. И. Брежневым, является важным историческим фактом. Этот документ не только вносит уточнения в некоторые вопросы истории Великой Отечественной войны и военного искусства, но и имеет огромное значение для расширения и улучшения военно-патриотической работы с целью воспитания нашей молодежи в духе высокого советского патриотизма и социалистического интернационализма.

О Малой земле написано немало как в исторической, так и в мемуарной литературе. Однако нигде нет того исторически доподлинного и весьма поучительного, что имеется в воспоминаниях Л. И. Брежнева. Вот лишь некоторые выдержки из них: «... Думается, что десант на Малую землю и бои на ней могут служить образцом военного искусства. Мы тщательно подбирали людей, специально готовили их. На Тонком мысу в Геленджике тренировали штурмовые группы, учили их прыгать в воду с пулеметами, взбираться по скалам, бросать гранаты из неудобных положений. Бойцы освоили все виды трофейного оружия, научились метать ножи и бить прикладами, перевязывать раны и останавли-

⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., том II, стр. 356.

⁹ Архив МО СССР, фонды 242 гсд, 276 сд и 414 сд, исторические формуляры.

вать кровь. Запомнили условные сигналы, наловчились с завязанными глазами заряжать диски автоматов, по звуку выстрелов определять, откуда ведется огонь. Без этой выучки дерзкий десант и особенно самая первая ночная схватка были немыслимы — все предстояло делать в темноте, на ощупь». Далее говорится: «... При формировании отряда им предоставляли право отбирать людей из любых частей Новороссийской военно-морской базы. Право, конечно, исключительное, но продиктованное необходимостью. Мы понимали, что в таком десанте слишком велика роль буквально каждого бойца. Так собрано было пять штурмовых групп, объединенных в отряд численностью в 250 человек. В тяжелейшем испытании им предстояло быть впереди, и они выполнили свой долг».

Об идейной и политико-моральной подготовке отряда десантников в мемуарах сказано: «... Перед высадкой отряд принял клятву. Коммунист Куников построил всех на небольшой площади, еще раз напомнил, что операция будет смертельно опасная, и предупредил: кто считает, что не выдержит испытаний, может в десант не идти. Он не подал команды, чтобы эти люди сделали, скажем три шага вперед. Щадя их самолюбие, сказал:

— Ровно через десять минут прошу снова построиться. Тем, кто не уверен в себе, в строй не становиться. Они будут отправлены в свои части как прошедшие курс учебы.

Когда отряд построился, мы недосчитались всего лишь двух человек.

Торжественную клятву, принятую перед выходом в море, и сейчас, спустя десятилетия, нельзя читать без волнения. «Идя в бой, — говорилось в ней, — мы даем клятву Родине в том, что будем действовать стремительно и смело, не щадя своей жизни ради победы над врагом. Волю свою, силы свои и кровь свою капля за каплей мы отдадим за счастье нашего народа, за тебя, горячо любимая Родина... Нашим законом есть и будет только движение вперед».

Мысленно возвращаясь к тем штормовым дням, вспоминая суровую клятву, я всегда испытываю душевное волнение и гордость. История знает немало героических подвигов одиночек, но только в нашей великой стране, только ведомые нашей великой партией, советские люди доказали, что они способны на массовый героизм».

Приведенные отрывки являются не только расширенной программой обучения и воспитания войск всех видов (Вооруженных Сил страны в мирное время, а также подбора, формирования и тренировки личного состава отрядов для выполнения особо ответственных и опасных боевых заданий во время военных конфликтов, но и имеют для ветеранов Советской Армии и Флота, а также для тех, кто непосредственно занимается военно-патриотической работой, огромное значение.

Кстати, в своих военных мемуарах «Малая земля» Л. И. Брежнев очень положительно отзываясь о командовании десантного отряда, он пишет: «В первую группу, названную отрядом особого назначения, брали только добровольцев. И только таких, кто уже проявил героизм. Командиром десанта назначили майора Ц. Л. Куникова. На этого умного и сильного человека я обратил внимание еще в предыдущих сражениях, когда он командовал батальоном морской пехоты. Заместителем по политчасти шел старший лейтенант Н. В. Старшинов, а начальником штаба — майор Ф. Е. Котанов, тоже хорошо показавшие себя в боевых делах. Все трое получили впоследствии звание Героя Советского Союза». Наверное, многие не знают, что Герой Советского Союза Федор Евгеньевич Котанов наш земляк. Он по национальности грек, родился в 1914 году в селении Неон-Хараба Цалкского района

Грузинской ССР. Затем, по окончании средней школы и военного училища, накануне Великой Отечественной войны проходил службу в Севастополе. Участвовал и отличился в героической обороне Севастополя, а затем в десантных операциях в районе Анапы и Таганрога, при освобождении Мариуполя, Николаева и многих других населенных пунктов Украины и Молдавии, а также в ожесточенных боях при взятии советскими войсками румынского порта Сулина и болгарских портов Варна и Бургас. В первый же день Великой Отечественной войны его семья из Севастополя была эвакуирована в родное село Неон-Хараба. Герой Советского Союза подполковник Котанов Ф. Е. был участником парада Победы в Москве 24 июня 1945 года.

В произведении четко прослеживается организующая и руководящая деятельность великой Коммунистической партии Советского Союза, огромное значение партийно-политической работы в войсках и примерная роль политработника, а также воина коммуниста и комсомольца.

В воспоминаниях Л. И. Брежнев пишет: «...Помню, приехала к нам бригада ЦК. Люди первый раз попали в наши условия и попросили меня познакомить их с бойцами Малой земли. Вышли в этот раз на торпедном катере...». И дальше продолжает: «...Здесь уместно будет вспомнить, что на фронтах Великой Отечественной войны пали смертью храбрых три миллиона коммунистов. И пять миллионов советских патриотов пополнили ряды партии в годы войны. «Хочу идти в бой коммунистом!» — эти ставшие легендарными слова я слышал едва ли не перед каждым сражением, и тем чаще, чем тяжелее были бои. Какие льготы мог получить человек, какие права могла предоставить ему партия накануне смертельной схватки? Только одну привилегию, только одно право, только одну обязанность — первым подняться в атаку, первым рвануться навстречу огню». Далее Леонид Ильич Брежнев спрашивает и отвечает: «...Чем измерить, как оценить деятельность политического руководителя на фронте? Снайпер истребил десяток гитлеровцев — честь ему и слава. Рота отбила атаку, отстояла рубеж — честь и слава командиру роты и ее бойцам. Дивизия взломала оборону врага, освободила населенный пункт — имя командира отмечается в приказе Верховного Главнокомандующего. Но велика и заслуга политработника, который идейно вооружал бойцов, укреплял в них великое чувство любви к Родине, вселял веру в свои силы, вдохновлял на подвиг.

Настоящий политработник в армии — это тот человек, вокруг которого группируются люди, он доподлинно знает их настроения, нужды, надежды, мечты, он ведет их на самопожертвование, на подвиг. И если учесть, что боевой дух войск всегда признавался важнейшим фактором стойкости войск, то именно политработнику было доверено самое острое оружие в годы войны. Души и сердца воинов закалял он, без чего ни танки, ни пушки, ни самолеты победы нам бы не принесли. Так было повсюду, а уж на трудных участках войны, таких, как Малая земля, значение этой работы трудно переоценить».

Вышесказанное со всей убедительностью подтверждает организующую и руководящую деятельность Центрального Комитета ВКП(б) в годы Великой Отечественной войны, исключительно большое значение целеустремленной партийно-политической работы среди личного состава Вооруженных Сил, особенно в ходе боевых действий, а также беспримерное самопожертвование и массовый героизм защитников социалистической Родины — коммунистов и комсомольцев.

В военных мемуарах Л. И. Брежнева имеются некоторые исторические факты, которые уточняют отдельные разделы истории Великой Отечественной войны. Так, например, Л. И. Брежнев указывает содержание приказа командующего Северо-Кавказским фронтом № 51 от 9 октября 1943 года, в котором сказано: «... Славен и знаменит боевой путь войск 18-й армии. Героическими боями на Малой земле, Мысхако, в горах под Новороссийском, смелым и дерзким штурмом города и порта Новороссийск проложен путь славы 18-й армии, овладев городами Анапа, Тамань, первыми выполнили боевую задачу по разгрому врага на Тамани». Однако, к сожалению, этот важный документ не нашел отражения как в исторической, так и в мемуарной литературе.

До сих пор было известно, что 18-ая армия после победоносного завершения битвы за Кавказ была включена в состав 1-го Украинского фронта и приняла участие в Житомирско-Бердичевской наступательной операции. Однако Л. И. Брежнев уточняет: «... По приказу Верховного Главнокомандующего мы грузились в эшелоны, направляясь в распоряжение 3-го Украинского фронта. После боев на Малой земле, после штурма Новороссийска это казалось нам едва ли не отдыхом. Но жизнь на войне переменчива, судьба сулила нам иное.

6 ноября 1943 года, освободив Киев, наши войска за десять дней продвинулись на запад на 150 километров, выбили противника из многих населенных пунктов, в том числе из Житомира и Фастова... Опасность создавшегося положения для гитлеровских войск была очевидной. Немецко-фашистское командование, перебросив свежие силы из Франции, сосредоточило южнее Житомира и Фастова полтора десятка танковых, моторизованных и пехотных дивизий. Очевидным стал и гитлеровский план — нанести удар с юго-запада, ликвидировать наш плацдарм на правом берегу Днепра и вновь захватить Киев. Фашистам удалось осуществить прорыв и во второй раз овладеть Житомир.

Закрывать этот прорыв, остановить движение противника и было приказано нашей 18-й армии, танковой армии Катукова и другим соединениям. В пути мы повернули на 1-й Украинский фронт, которым командовал генерал Н. Ф. Ватутин. Враг к тому времени уже находился на 74-м километре Житомирского шоссе, по пути к столице Украины».

Значит, 18-ая армия после победоносного окончания битвы за Кавказ была включена в состав 3-го Украинского фронта, но ввиду обострившейся оперативной обстановки на линии 1-го Украинского фронта, она была переброшена в район столицы Украины и приняла участие в отражении контрнаступления гитлеровских войск на Киев, а затем уже в Житомирско-Бердичевской наступательной операции.

А вот еще одно небольшое, но существенное уточнение истории битвы за Кавказ. Л. И. Брежнев в воспоминаниях указывает: «... Рядом с нами воевала армия А. А. Гречко, он первым ощутил ярость фашистского сопротивления. Возьмет одну сопку — остановка, возьмет еще одну — опять остановка. Помню, Леселидзе, Колонин, я и полковник Зарелуа лежали на бурке. Был момент отдыха, мы обсуждали сложившуюся обстановку, и Леселидзе сказал: — Знаете что? Ключ ко взятию Тамани и Крыма не на этих сопках, а во взятии Новороссийска. Давайте мы попросим Ставку дать нам 17—20 тысяч человек пополнения. Подготовимся и начнем штурм.

Так мы и сделали. Леселидзе позвонил в Москву, нашу инициативу одобрила Ставка, и дали нам дивизию Гладкова. Вот с этого и началось».

Из сказанного явствует, что замысел Новороссийско-Таманской наступательной операции был предложен генералом К. Н. Леселидзе.

А ведь замысел является основой, сердцевиной любой операции или военной кампании.

В своих воспоминаниях Л. И. Брежнев очень тепло отзывается о тех защитниках Родины, с кем ему пришлось сражаться в тяжелейших условиях на Малой земле и вообще в период Новороссийско-Таманской наступательной операции. Говоря о сотрудниках политического отдела армии — о своих непосредственных подчиненных, он пишет: «...Не могу не сказать, что это был дружный коллектив боевых офицеров, прошедших школу партийной работы, обладавших и опытом, и знаниями, отличавшихся инициативой и личным мужеством, рисковавших жизнью в ходе боев там, где этого требовала обстановка. Не все они дожили до победы, но каждый с честью выполнил свой долг. С добрым чувством вспоминаю этих людей». Л. И. Брежнев называет многих из них. Это офицеры С. С. Пахомов, А. А. Арзуманян, И. П. Шербак, Г. Н. Юркин, В. И. Верховский, корреспондент «Правды» С. Борзенко, писатель Б. Горбатов, поэт П. Коган и другие. Пишет он и о тех, кто отдал жизнь за великую социалистическую Родину: о начальнике политотдела 318-й дивизии подполковнике А. Тихоступе, начальнике политотдела 83-й морской бригады К. Лукине, начальнике политотдела 225-й бригады морской пехоты М. Видове, инспекторе политотдела армии майоре А. Цедрик, инструкторе политотдела армии П. Исаеве и других.

С особой теплотой и душевностью вспоминает Л. И. Брежнев агитатора воина-девушку Марию Педенко; детально и с волнением рассказывая о ее боевых делах и героическом подвиге, он пишет: «... Во имя Родины Мария Педенко не щадила ни своей юности, ни самой жизни... Как и многие из героев, Мария не дожила до наших дней. Вспоминая этого прекрасного человека, я думаю о многих других дочерях нашей Родины, разделявших с мужчинами все тяготы войны. Для меня их образ стал олицетворением величия советской женщины».

Исключительно положительно высказывается Л. И. Брежнев о командовании 18-й десантной армии — генералах К. Н. Леселидзе и С. Е. Колонине. В мемуарах, там, где речь идет о прибытии Маршала Советского Союза Г. К. Жукова в 18-ю армию и о необходимости усиления авиации, Леонид Ильич пишет: «... Откровенно сказать, и мне хотелось поговорить: всех нас очень беспокоило превосходство противника в воздухе. Свою точку зрения на этот счет я еще в первый день немецких атак высказал нашему командующему Константину Николаевичу Леселидзе. Настойчиво просил поддержки авиации. Говорил об этом и с членом Военного совета Семеном Ефимовичем Колониным, к которому относился всегда с уважением. Оба были смелыми, принципиальными, опытными людьми, оба согласились со мной, и я посчитал, что Жукову о положении с авиацией они, конечно, доложат. Мне же лучше в тяжелый момент не покидать плацдарм. Так я и поступил: остался с бойцами на Малой земле».

Далее, о генерале К. Н. Леселидзе он продолжает: «... 11 февраля 1944 года был для меня горьким днем. Я отправлял в Москву тяжело больного командарма. Медики сказали: надежд немного. Спустя десять дней Константин Николаевич Леселидзе умер. На фронте людей узнаешь очень быстро, там сразу видно, кто чего стоит. Леселидзе был одним из талантливых полководцев, олицетворявших лучшие черты советского человека. Суровый и беспощадный к врагам, добрый и мягкий с друзьями, человек чести, человек слова, человек острого ума, жизнерадостный и храбрый — таким остался в памяти мой боевой друг и соратник Константин Леселидзе».

Огромное внимание уделял в годы войны и уделяет сейчас Леонид Ильич Брежнев заботе о советских воинах и ветеранах Великой Отечественной войны. Это еще раз убедительно подтверждается следующим. В выдержке директивы, которая была подписана Леонидом Ильичем в 1943 году в дни боев под Киевом, сказано: «...Постоянно проявляйте заботу о сбережении сил и здоровья бойцов. Бесперебойное обеспечение солдат горячей пищей и кипятком должно быть нерушимым правилом. Надо обеспечить строжайший контроль за тем, чтобы все, что государство отпускает для бойцов и офицеров, доходило бы до них полностью. Беспечных и бездельных в этом отношении людей нужно привлекать к суровой ответственности. Исключительное внимание должно быть уделено работе санитарных учреждений. Политотделам соединений надлежит выделить специальных работников, отвечающих за эвакуацию раненых с поля боя и оказание им своевременной медицинской помощи».

Далее в мемуарах говорится: «...И сегодня, спустя многие годы после сражений, среди множества дел мы обязаны постоянно помнить о тех, кто прошел войну. Окружить их заботами и вниманием, помогать им в житейских делах — это моральный долг органов власти, всех граждан, это закон нашей жизни».

Свои военные мемуары Л. И. Брежнев заканчивает следующими словами: «Счастлив политик, счастлив государственный деятель, когда может всегда говорить то, что он действительно думает, делать то, что он действительно считает необходимым, добиваться того, во что он действительно верит. Когда мы выдвигали Программу мира, выступали на многих международных встречах с инициативами, направленными на устранение угрозы войны, то я делал то, добивался того, говорил о том, во что как коммунист глубоко и до конца верю. Это, пожалуй, и есть главный вывод, который вынес я из опыта великой войны».

Эти слова выверены нашей действительностью. Все мы являемся непосредственными свидетелями того, что Политбюро Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза во главе с Леонидом Ильичем Брежневым делают все возможное для сохранения мира на нашей планете, для улучшения благосостояния советских людей.

Воспоминания Леонида Ильича Брежнева «Малая земля» являются не только расширенной программой деятельности командного и политического состава Вооруженных Сил нашей страны и настольной книгой для всех, кто имеет какое-либо отношение к военно-патристическому воспитанию молодежи, они имеют также огромное политическое, историческое и практическое значение.

Нельзя не отметить, наконец, того, что в книге со всей ясностью и четкостью показана психология Великой Отечественной войны, войны справедливой и освободительной. В мемуарах исключительно рельефно сказано об идеологической подготовке и закалке советского человека, о решающем значении этой подготовленности в военных условиях.

Уверенность в своем народе, в своих командирах, политработниках и товарищах давала огромное преимущество над сильным и коварным врагом. Высокая идеяность советского народа, его сплоченность вокруг Коммунистической партии и Советского правительства, глубокая вера в правоту своего дела и явились одним из главных элементов нашей всемирно-исторической победы в Великой Отечественной войне.

**ორგანიზატორული და პარტიულ-პოლიტიკური მუშაობის საკითხები
ამხანაგ ლ. ი. ბრეჟნევის წიგნში „აღორძინება“**

ამხანაგ ლ. ი. ბრეჟნევის მოგონებათა წიგნი „აღორძინება“ მნიშვნელოვანი მოვლენაა ჩვენი ქვეყნის ცხოვრებაში. ამ ნაწარმოებში ასახულია საბჭოთა კავშირის დიდი სამრეწველო ცენტრების ზაპოროჟიესა და დნეპროპეტროვსკის საოლქო პარტიული ორგანიზაციებისა და ამ ოლქების მშრომელთა ბრძოლა ისტორიაში უმაღალითო სირთულის ომისშემდგომი ამოცანების განხორციელებისათვის, ბრძოლა, რომელსაც წარმართავდა ამხანაგი ლ. ი. ბრეჟნევი.

ამ წიგნის უმთავრესი ღირსება ისაა, რომ მასში ნაჩვენებია საბჭოთა პოლიტიკური სისტემის ხელმძღვანელი ბიროთვის — კომუნისტური პარტიის — ორგანიზატორული და პოლიტიკური მუშაობის სტილი და მეთოდები, რომელთა შემდგომი სრულყოფა განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების წარმატებითი მშენებლობის საწინდარია.

აი რას წერს ამის შესახებ ამხანაგი ლ. ი. ბრეჟნევი:

„ვსარგებლობ შემთხვევით და მინდა ხაზი გავუსვა ქვეყნის გუშინდელი დღის, ჩვენ მიერ განვლილი გზის უმჭიდროეს კავშირს წამოჭრილ ახალ ამოცანებთან. წლითწლობით იზრდება ჩვენი გეგმების გაქანება, პრობლემების მასშტაბურობა და სირთულე, რომელთა გადაწყვეტაც ახლებურად, ახალ დონეზე გვიხდება. მაგრამ ამავე დროს აუცილებელია ვითვალისწინებდეთ სოციალიზმის მშენებლობის უმდიდრეს პრაქტიკას, პარტიისა და ხალხის ისტორიულ გამოცდილებას“¹.

პარტიულ-ორგანიზატორული და პარტიულ-პოლიტიკური მუშაობა მჭიდრო ურთიერთკავშირშია, მათი გამიჯვნა მხოლოდ პირობითად თუ შეიძლება. ლ. ი. ბრეჟნევი აღნიშნავს, რომ ზაპოროჟიეს საოლქო კომიტეტის პირველი მდივნის თანამდებობაზე მისი მუშაობის პერიოდშიც „ეს საკითხები, ფაქტიურად ერთდროულად წყდებოდა“².

წიგნში „აღორძინება“ განხილულია პარტიულ-ორგანიზატორული მუშაობის ისეთი საკითხი, როგორიცაა პარტიის რიგების შევსება კომუნისმის შეგნებული და აქტიური მშენებელი ადამიანებით. აღნიშნულია, რომ 1947 წლის პირველ ნახევარში „ზაპოროჟმშენზე“ პარტიის რიგებში მიღებული იყო ორჯერ ზეტი მუშა, ვიდრე მთელი 1946 წლის მანძილზე.

ომისშემდგომი მშვიდობიანი მშენებლობის მომდევნო წლებში პარტიამ მიზანშეწონილად ჩათვალა ნაწილობრივ შეეზღუდა პარტიის რიგების ზრდა და ყურადღება გაემახვილებინა ახალგაზრდა კომუნისტების პოლიტიკური აღზრდის საკითხებზე. ეს გამოწვეული იყო ძირითადად იმით, რომ აშკარად გამოვლინდა შეუსაბამობა პარტიის რიცხოვრების ზრდისა და პარტიის წევრთა და

¹ ლ. ი. ბრეჟნევი, აღორძინება, თბ., 1978, გვ. 16—17.

² იქვე, გვ. 18.

კანდიდატთა პოლიტიკური განათლების დონეს შორის. ცნობილია, რომ პარტია მუდამ დაუღალავად იბრძოდა თავისი რიგების ხარისხობრივი შემადგენლობის გაუმჯობესებისათვის. ამაში გამოჩატულება პოვა პარტიის ერთგულებამ ღიდი ლენინის ანდერძისადმი კომუნისტის წოდების ამალგებისა და პარტიის რიგების კარიერისტებისაგან დაცვის შესახებ. ვ. ი. ლენინის ამ ანდერძს დღესაც განუხრელად ახორციელებს ჩვენი პარტია.

ორგანიზატორული მუშაობის მნიშვნელოვანი ამოცანაა კადრების შერჩევის, განაწილებისა და აღზრდის ლენინური პრინციპების დაცვა. ლ. ი. ბრეჟნევის წიგნში „აღორძინება“ კარგად არის ნაჩვენები ზაპოროჟიესა და დნეპროპეტროვსკის საოლქო ორგანიზაციების ბრძოლა ამ მიმართულებით.

სამამულო ომის წლებში, როგორც ლ. ი. ბრეჟნევი აღნიშნავს, ათასობით პარტიული და საბჭოთა მუშაკი დაიღუპა, ხელმძღვანელ სამუშაოზე ახლად დაწინაურებულთა უმრავლესობას კი არ ყოფნიდა გამოცდილება და ცოდნა. „ხელმძღვანელობის საკითხი კადრების საკითხია“. ამ პრინციპით ეხელმძღვანელობდით, — წერს ამხანაგი ლ. ი. ბრეჟნევი³. ამიტომაც ხელმძღვანელი პარტიული ორგანოების ყურადღების ცენტრში იდგა ახალგაზრდა კადრების აღზრდის, მათი იდეური წრთობისა და პროფესიული დაოსტატების საკითხები. დნეპროპეტროვსკის „საოლქო კომიტეტის ბიურო, — იხსენებს ლ. ი. ბრეჟნევი, — ხშირად იხილავდა იმ კომუნისტების პოლიტიკურ და საქმიან თვისებებს, რომელთაც ხელმძღვანელ პოსტზე ვაწინაურებდით, მოითხოვდა უფრო გაბედულად დაეწინაურებინათ ენერგიული, ნიჭიერი ადამიანები, და როგორც დრომ გვიჩვენა, საერთო ანგარიშით, არ შევძცდარვართ“⁴.

იმათ კი, ვინც უგერგილობის, შეზღუდულობისა და სხვა მიზეზის გამო თავი ვერ გაართვა დაკისრებულ საქმეს, ათავისუფლებდნენ სამუშაოდან. ლ. ი. ბრეჟნევი გულახდილად აღიარებს: „კაცმა რომ თქვას, ზოგიერთი გვეცოდებოდა კიდევ, მაგრამ არ შეიძლება იყო კეთილი სახელმწიფოს ხარჯზე“⁵. რაც შეეხება საქმის მცოდნე და ერთგულ მუშაკებს, რომლებსაც ხასიათის თავისებურების გამო მოსდიოდათ ზოგჯერ შეცდომები, ხელმძღვანელი პარტიული ორგანოები ყოველმხრივ ცდილობდნენ დახმარებოდნენ და შეენარჩუნებინათ ისინი.

ამხანაგი ლ. ი. ბრეჟნევი ასეთ რჩევას გვაძლევს:

„თუ ადამიანმა იცის საქმე, საქმისათვის ერთგულია, იღწვის საერთო სიკეთისათვის, მაშინ მხარი უნდა დავუჭიროთ მას. აქ მიზანი ერთია: წელში კი არ გავტეხნოთ მუშაკი, არამედ გამოვასწოროთ, აღვზარდოთ იგი. მთავარია გამოვავლინოთ და საქმისათვის გამოვიყენოთ მისი კარგი მხარეები“⁶.

ამ რჩევის დავიწყება მიუტევებელი დანაშაულია. ახლო წარსულში საქართველოს კომუნისტური პარტიის იმდროინდელი ხელმძღვანელობა უსულგულო დამოკიდებულებას იჩენდა ქვეშევრდომებისადმი, ხშირად უსაფუძვლოდ დევნიდა მათ. კადრებს რომ უმიზეზოდ აბურთავებდნენ, ეს ვაი-ხელმძღვანელები უსირცხვილოდ აცხადებდნენ ვ. ი. ლენინის მითითებებისამებრ ვმოქმედებთო. ვ. ი. ლენინი მართლაც ამბობდა პოლიტიკა კადრების დანაშენასა და განაწილებაში გამოიხატებაო, მაგრამ ეს ხომ არ ნიშნავს, რომ დევნიდე ხელქვე-

³ ლ. ი. ბრეჟნევი, აღორძინება, გვ. 61.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე, გვ. 72.

თებს, რომლებიც ბრმად არ გემორჩილებიან, საკუთარ აზრს გამოთქვამენ, ხოლო მათ მაგივრად თანამდებობაზე ნიშნავდე კარიერისტებსა და მამებლებს, რომლებიც ყოველთვის იწონებენ ზემდგომი ხელმძღვანელის ყოველ სიტყვასა და მოქმედებას. როგორც დრომ გამოააშკარავა, საქართველოს კომუნისტური პარტიის ძველი ხელმძღვანელების თაყვანისმცემელთა ერთი ნაწილი თავის „პატრონებს“ მხარს უჭერდნენ მხოლოდ იმიტომ, რომ შეენარჩუნებინათ და ბოროტად გამოეყენებინათ თანამდებობა.

როცა კადრებზე ვლაპარაკობთ, გამართლებულია აქვე შევეხოთ საკითხს ადამიანებზე ზრუნვის შესახებ. იგი კარგად არის გაშუქებული წიგნში „აღორძინება“. ლ. ი. ბრეჟნევის მოჰყავს ციტატები თავისი გამოსვლებიდან ზაპოროჟიისა და დნეპროპეტროვსკის ოლქების კონფერენციებზე, საოლქო კომიტეტების პლენუმებზე, საოლქო აქტივის კრებებზე. ლ. ი. ბრეჟნევი ერთ-ერთი პარტიული ფორუმის მონაწილეებს ასე მიმართა: „პარტიული ორგანიზაციები მოვალენი არიან თავიანთი საქმიანობის ქვაკუთხედად გაიხადონ ადამიანის აღზრდის ამოცანა“⁷.

დნეპროპეტროვსკის რაიონის პარტიული ორგანიზაციის პირველ კონფერენციაზე ლ. ი. ბრეჟნევი აღნიშნა, რომ რაიონული პარტიული კომიტეტი უნდა იცნობდეს შრომის ყველა დამკვრელს და ყველა მშრომელისათვის ხელმისაწვდომი გახადოს მათი მუშაობის გამოცდილება.

წიგნში დასახელებულია მოწინავე ადამიანები, რომლებთან ლ. ი. ბრეჟნევი ჰქონდა ურთიერთობა ზაპოროჟიისა და დნეპროპეტროვსკის ოლქებში მუშაობის წლებში.

„ადამიანები განსხვავებული ხასიათისანი არიან. მათ სხვადასხვა ენაზე უნდა ელაპარაკო“, — წერს ლ. ი. ბრეჟნევი⁸.

ადამიანებთან საერთო ენა რომ გამოიჩინო, საჭიროა მათთან გულწრფელი იყო, ნამდვილად გაინტერესებდეს მათი საქმიანობა. ლ. ი. ბრეჟნევი აღნიშნავს:

„და თუ ჩვეულებრივ ვახერხებდი გამომენახა საერთო ენა მუშებთან ან კოლმეურნეებთან. ეს, ეტყობა, იმიტომ, რომ ხედავდნენ — ჩემი დაინტერესება მათი საქმეებით არ იყო მოჩვენებითი; მე ნამდვილად დიდ სიამოვნებას მანიჭებდა ასეთი შეხვედრები“⁹.

ყოველგვარი დასაბუთების გარეშეც აშკარაა რამდენად სამართლიანია ლ. ი. ბრეჟნევის ამ წიგნში გამოთქმული დებულებები იმის შესახებ, რომ ხელმძღვანელი პარტიული მუშაკი, და ყველა სხვა დარგისა და რანგის ხელმძღვანელი, ვალდებულია დაუღალავად ზრუნავდეს ადამიანებზე. კომუნიზმის ჰუმანობის მორალური კოდექსი ითვალისწინებს ადამიანთა შორის ჰუმანურა ურთიერთობისა და ურთიერთპატივისცემის დამკვიდრებას. „ადამიანი ადამიანისათვის მეგობარი, ამხანაგი და ძმა“ — ნათქვამია სკკპ პროგრამასა და წესდებაში¹⁰.

პარტიულ-ორგანიზატორული მუშაობის სფეროს განეკუთვნება პარტიის გადაწყვეტილებებისა და ღირებულებების შესრულების ორგანიზება და კონტროლი. მაგრამ ეს საკითხები ერთდროულად სახალხო მეურნეობის, სახელმწიფო

⁷ ლ. ი. ბრეჟნევი, აღორძინება, გვ. 19.

⁸ იქვე, გვ. 60.

⁹ იქვე, გვ. 77.

¹⁰ სკკპ XXII ყრილობის მასალები, თბ., 1962, გვ. 509, 553.

და საზოგადოებრივი ორგანიზაციებისადმი პარტიული ხელმძღვანელობის გახუფებული შემაღგენელი ნაწილიცაა.

„გეგმა პარტიის ეკონომიკური პოლიტიკის რეალიზაციის მთავარი იარაღია. მისი განხილვა შეიძლება და საჭიროცაა შემუშავების სტადიაში. მაგრამ როცა გეგმა უკვე დამტკიცებულია და ჩვენი სახელმწიფოს კანონის ძალა აქვს მიღებული. მაშინ ერთი მოვალეობააა დარჩენილი — იგი უნდა შესრულდეს დროულად, ნაკლები დანახარჯები და საუკეთესო მაჩვენებლებით“¹¹.

წიგნში „აღორძინება“ მოთხრობილია იმ ღონისძიებათა შესახებ, რომელიც ამხანაგ ლ. ი. ბრეჟნევის ინიციატივით განხორციელდა, რათა ზაპოროჟიის ოლქის ინდუსტრიის გიგანტების აღდგენითი სამუშაოები შესრულებულიყო სახელმწიფოს მიერ დაწესებულ ვადებში და ხარისხიანად.

ლ. ი. ბრეჟნევი ზაპოროჟიეში ჩასვლისას დარწმუნდა, რომ მეტალურგიული ქარხნის აღდგენითი სამუშაოები წარმოებდა უეფემოდ. მართალია, სხვადასხვა სამშენებლო და სამონტაჟო ორგანიზაციების ობიექტებზე მშრომელთა მთელი არმია იყო დაკავებული, მაგრამ თვით ამ ორგანიზაციებს შორის არ იყო ურთიერთმოქმედება და თანამშრომლობა. როგორც ამხანაგი ლ. ი. ბრეჟნევი წერს, იყო ადამიანთა მასა, კოლექტივი კი არ იყო. ცნობილია, რომ მშრომელთა კოლექტივი წარმოადგენს როგორც ჩვენი სამეურნეო, ასევე პოლიტიკური ორგანიზმის პირველად უჯრედს. აუცილებელი იყო ადამიანთა მასის კოლექტივად შეკვრა, მუშაობის გრაფიკის შემოღება, მშენებლობის მთავარი მიმართულებების განსაზღვრა და მათი საჭირო რესურსებით უზრუნველყოფა, გეგმებისა და დავალებების შესრულების მიმდინარეობაზე მკაცრი კონტროლის დაწესება.

ლ. ი. ბრეჟნევი მიუთითებს, რომ აღდგენითი პერიოდის გამოცდილებას თავისი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს დღესაც, როცა კომუნიზმის მშენებლობამ გიგანტური, არნახული მასშტაბი მიიღო.

„ერთი სიტყვით, — წერს ლ. ი. ბრეჟნევი, — თუ ლენინის ენით ვილაპარაკებთ, იმ რგოლების გამოყოფას, რომელთა მეშვეობითაც შეიძლება მთელი ქაჭვის შენარჩუნება, კვლავინდებურად გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ჩვენთვის. ყოველივე ეს პირველად, საკუთარი გამოცდილების საფუძველზე ნამდვილად გავიგე და შევიცანი ზაპოროჟიის მშენებლობის იმ მეტად დაძაბულსა და ბრძოლით აღსავსე წელს“¹².

დღევანდელი სამეურნეო და კულტურული მშენებლობის ამოცანების, ისე როგორც ყველა სხვა გეგმის წარმატებით შესრულება, შეუძლებელია შეწყობილი, რიტმული, გრაფიკის მიხედვით მუშაობის გარეშე, მის შესრულებაზე სისტემატური, ყოველდღიური კონტროლის გარეშე; კონტროლისა, რომელიც ითვალისწინებს ფართო და თანაც საჯარო ანგარიშგებას.

შესრულების ორგანიზაცია და კონტროლი თავის მხრივ მხოლოდ მაშინაა ქმედითი, როცა უზრუნველყოფილია დროული, რეგულარული და ობიექტური ინფორმაცია როგორც ქვემოდან ზემოთ, ისე ზემოდან ქვემოთ. ეს შეეხება არა მარტო პარტიულ ინფორმაციას, არამედ საერთოდ ინფორმაციას, რომელსაც თანამედროვე ეტაპზე დიდი მნიშვნელობა აქვს.

¹¹ ლ. ი. ბრეჟნევი, აღორძინება, გვ. 48.

¹² იქვე, გვ. 17.

წიგნში „აღორძინება“ განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა კრიტიკისა და თვითკრიტიკის საკითხებს; ნაჩვენებია, რომ ზაპოროჟიესა და დნეპროპეტროვსკის საოლქო პარტიული კომიტეტები მშრომელთა წინაშე მდგარი დიდი ამოცანების გადაჭრისას ყოველთვის მიმართავდნენ პარტიის ამ მუდმივმოქმედ მძლავრ იარაღს, მოყვანილია კონკრეტული მაგალითები, რომლებიც მოწმობენ, რომ ამხანაგი ლ. ი. ბრეჟნევი ლენინური ტიპის პარტიული ხელმძღვანელისათვის დამახასიათებელი მოთმინებით ეკიდებოდა საოლქო კომიტეტის მუშაობის კრიტიკას ქვემოდას, რაც მასების პარტიისადმი ნდობის, პარტიასა და მასებს შორის კავშირის განმტკიცების ნაცადი საშუალებაა. აღსანიშნავია, რომ სსრ კავშირის ახალი კონსტიტუცია უფლებას აძლევს ყველა მოქალაქეს გააკრიტიკოს მუშაობაში არსებული ნაკლოვანებანი. ამასთან კონსტიტუცია კრძალავს კრიტიკისათვის დევნასა და ითვისწინებს კრიტიკის მღვენელთა პასუხისგებაში მიცემას (მუხლი 49-ე).

ამხანაგი ლ. ი. ბრეჟნევი წერს:

„კრიტიკისაგან ხელმძღვანელის დაცვა მის დაღუპვას ნიშნავს. ის, ვინც კრიტიკას ვერ ურიგდება, საქმისათვის დაკარგულია“¹³.

„... კრიტიკა ნამდვილ ბოლშევიკებში იწვევს შეუპოვრობას, თავისი განის წყურვილს. უკმაყოფილებიდან იზადება შემართება, უკეთ მუშაობის წადილი“¹⁴.

„არ უნდა გვეგონოს, თითქოს კრიტიკული შენიშვნების სიუხვე საქმის ცუდ ვითარებას მოასწავებდეს. სწორედ პირიქით არის: რაც უფრო მეტია აშკარა, საჯარო კრიტიკა, მით უკეთ მიდის საქმე“¹⁵.

ამ ნაწარმოებში სრული დამაჯერებლობით არის ნაჩვენები შრომის ნოვატორული მეთოდებისა და მოწინავე მუშების გამოცდილების შესწავლისა და პროზაგანდის დიდი მნიშვნელობა; მოყვანილია მაგალითები, რომლებიც მეტყველებენ შრომის ნოვატორული მეთოდების დანერგვისათვის ზაპოროჟიესა და დნეპროპეტროვსკის საოლქო კომიტეტების მიერ ჩატარებულ დიდ მუშაობაზე.

შრომის ნოვატორული მეთოდების დანერგვას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს თანამედროვე ეტაპზეც. ეს გარემოება ასახულია სსრ კავშირის ახალ კონსტიტუციაში, რომელიც ითვისწინებს ნოვატორობისა და შრომისადმი შემოქმედებითი დამოკიდებულების წახალისებას (მუხლი მე-14), სახელმწიფოს ზრუნვას საგამომგონებლო და რაციონალიზატორული საქმიანობის ფართოდ გაშლაზე, გამოგონებათა და რაციონალიზატორულ წინადადებათა დანერგვაზე სახალხო მეურნეობისა და ცხოვრების სხვა სფეროებში (მუხლი 47-ე).

ომისშემდგომი გრანდიოზული ამოცანების წარმატებით შესრულებაში უდიდესი როლი შეასრულა სოციალისტურმა შეჯიბრებამ. დნეპროპეტროვსკის რაიონული პარტიული ორგანიზაციის პირველ კონფერენციაზე ამხანაგმა ლ. ი. ბრეჟნევმა დელეგატებს მოუწოდა ყურადღება გაემახვილებინათ სოციალისტურ შეჯიბრებაზე. დნეპროპეტროვსკის აღდგენით სამუშაოების უმოკლეს ვადაში შესრულებას არსებითად შეუწყო ხელი ფართოდ გაშლილმა სოციალისტურმა შეჯიბრებამ. 1947 წელს ზაპოროჟიის მეტალურგიული ქარხნის მშენებლები საკავშირო სოციალისტური შეჯიბრების ერთ-ერთი ინიციატორები იყვნენ.

¹³ ლ. ი. ბრეჟნევი, აღორძინება, გვ. 73.

¹⁴ იქვე, გვ. 79.

¹⁵ იქვე, გვ. 81.

სოციალისტური შევიბრების განვითარებაზე ზრუნვა არა მარტო სახალხო მეურნეობისადმი პარტიული ზედმდვანელობის ერთ-ერთი ძირითადი ამოცანაა, არამედ იგი მთელი პარტიულ-ორგანიზატორული და პარტიულ-პოლიტიკური მუშაობის ქვაკუთხედიცაა. სოციალისტური შევიბრება კომუნიზმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის მშენებლობაში საბჭოთა ხალხის წარმატების გარანტიაა. სოციალისტურ შევიბრებასთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული მოწინავე გამოცდილების შესწავლა, განზოგადება და გავრცელება.

სოციალისტური შევიბრების ფართოდ გაშლაში, მუშაობის ნოვატორული მეთოდებისა და მოწინავე გამოცდილების პროპაგანდაში დიდია სააგიტაციო-მასობრივი მუშაობისა და პრესის როლი. წიგნში „ალორძინება“ ამხანაგი ლ. ი. ბრეჟნევი ვრცლად შეეხა ამ საკითხებს. იგი მოუწოდებდა ზაპოროჟიეს მეთალურგიული ქარხნის მშენებელთა კოლექტივს თვალსაჩინო აგიტაციის გაუმჯობესებისაკენ, წიგნში მოყვანილია ასეთი ციტატა ლ. ი. ბრეჟნევის ერთ-ერთი გამოსვლიდან:

„ამხანაგებო, იძულებული ვარ აღვნიშნო ისიც, რომ ჩვენთან თვალსაჩინო აგიტაცია ოდნავდაც არ ასახავს მშენებლობის მსვლელობასა და გაქანებას. ზოგად მოწონებებს ვისთვის მოუტანია სარგებლობა. „ზაპოროჟესტალი“ — ეს სამხრეთის მარგალიტია!“. ლამაზი პლაკატია? დიახ, ლამაზია. სწორია? დიახ, სწორია. მაგრამ რას იძლევა იგი, რაზე მიგვანიშნებს? ჩვენ გვჭირდება კონკრეტული მოწოდებანი სამოქმედოდ, გვჭირდება პლაკატები, რომლებშიც იქნება ციფრები, თარიღები, ნოვატორი ინჟინრების, სტახანოველების, წამყვანი პროფესიის მუშების სახელები“¹⁶.

ასე მიმართავდა ამხანაგი ლ. ი. ბრეჟნევი ზაპოროჟიელებს 31 წლის წინათ, მაგრამ ეს მითითება დღესაც თვალსაჩინო აგიტაციის ძირთად ამოცანად რჩება.

გაგახსენებთ, რომ 50-იან 60-იან წლებში თვალსაჩინო აგიტაციას ანალოგიური ნაკლი ჰქონდა საქართველოშიც. ეს ნაკლი გამოსწორდა პარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის მუშაობის შესახებ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1972 წლის 22 თებერვლის დადგენილების შესრულებისათვის ბრძოლის პერიოდში.

წიგნში „ალორძინება“ ნაჩვენებია პრესის მორგანიზებელი როლი. ზაპოროჟიესა და დნეპროპეტროვსკის ოლქების გაზეთები აქტიურად მონაწილეობდნენ მშრომელთა დარაზმვაში თავდადებული შრომისათვის. ლ. ი. ბრეჟნევი წერს, რომ აღამიანთა აღმაფრთოვანებელ მრავალ საშუალებათა შორის მნიშვნელოვანია პრესის, ბოლშევიკური სიტყვის როლი. ზაპოროჟიელ ჟურნალისტებს ამხანაგმა ლ. ი. ბრეჟნევმა მშენებლობის სრულუფლებიანი მონაწილენი უწოდა¹⁷. ჟურნალისტთა შრომის ესოდენ მაღალი შეფასება სამართლიანად დაიმსახურა საბჭოთა ჟურნალისტების მთელმა არმიამ.

ლ. ი. ბრეჟნევი წერს, რომ „პრესისაგან ველოდით არა მარტო ქებას, არამედ მკაცრ კრიტიკასაც“¹⁸.

ცნობილია, რომ ახლო წარსულში საქართველოს კომუნისტური პარტიის ზედმდვანელობა ვერ იტანდა კრიტიკას და როგორც აღნიშნული იყო „პრავე-

¹⁶ ლ. ი. ბ რ ე ჟ ნ ე ვ ი, ალორძინება, გვ. 22.

¹⁷ იქვე, გვ. 39, 41.

¹⁸ იქვე, გვ. 42.

დის“ ერთ-ერთ ნომერში, მან სასტიკი ანგარიში გაუსწორა გაზეთ „კომუნისტის“ მაშინდელ რედაქტორს იმისათვის, რომ გაზეთმა ამხილა საქართველოს რამდენიმე სამინისტროს მუშაობის ნაკლოვანებანი¹⁹.

ლ. ი. ბრეჟნევის ამ წიგნში ჩამოყალიბებულია ხელმძღვანელი პარტიული მუშაკისათვის (საერთოდ ხელმძღვანელი მუშაკისათვის) აუცილებელი თვისებები, უფრო სწორად, ხელმძღვანელი მუშაკის მოვალეობანი.

ხელმძღვანელი უნდა იცნობდეს როგორც მის უშუალო თანამშრომლებს, ასევე სახალხო მეურნეობისა და კულტურის დარგის მოწინავე, გამოჩენილ ადამიანებს.

თვით ამხანაგი ლ. ი. ბრეჟნევი ახლოს იცნობდა მოწინავე მუშაკებს და ლენინური ტიპის ხელმძღვანელისათვის დამახასიათებელ მზრუნველობას იჩენდა ამ ადამიანებზე. ლ. ი. ბრეჟნევი წერს:

„საერთოდ, შევნიშნავ, რომ ხსოვნა ადამიანისა, განსაკუთრებით კარგი ადამიანებისა, პარტიული მუშაკისათვის ადამიანური ვალი და პროფესიული მოვალეობაა. მათთან ურთიერთობა მუდამ აუცილებელია. იგი ამდიდრებს პარტიულ მუშაკს, განამტკიცებს მის კავშირს ცხოვრებასთან, ეხმარება, ასე ვთქვათ, პირველწყაროებიდან გაიგოს ადამიანთა ფიქრები, ინტერესები, საჭიროებანი“²⁰.

რაც შეეხება თანამშრომლებთან ურთიერთობას, ამის საუკეთესო მაგალითია ლ. ი. ბრეჟნევისა და კ. ნ. ლესელიძის საბრძოლო თანამეგობრობა. ლ. ი. ბრეჟნევმა ყველაფერი გააკეთა იმისათვის, რათა უკვდავეყო თავისი თანამოსანგრის, მე-18 არმიის სარდლის, გენერალ-პოლკოვნიკ კ. ნ. ლესელიძის სახელი.

ლ. ი. ბრეჟნევი დიდი პატივისცემითა და სიყვარულით იგონებს იმ ადამიანებს, რომლებიც მასთან ერთად და მისი ხელმძღვანელობით მონაწილეობდნენ ეკონომიკისა და კულტურის აღორძინებაში ზაპოროჟიისა და დნეპროპეტროვსკის ოლქებში.

ამხანაგი ლ. ი. ბრეჟნევი თვლის, რომ პარტიული ხელმძღვანელის ადამიანური ვალია დაიცვას თავისი ხელქვეითები.

„როდესაც ხალხისაგან ინიციატივას მოითხოვთ, — ამბობს ლ. ი. ბრეჟნევი, — პარტიული ხელმძღვანელი რთულ მომენტში უნდა იცავდეს მათ, დარტყმას საკუთარ თავზე უნდა იღებდეს“²¹.

წიგნში მოყვანილია რამდენიმე მაგალითი ამხანაგ ლ. ი. ბრეჟნევის ურთიერთობისა ადამიანებთან, მათ შორის ჭირვეულებთან და დიდგულებთანაც. ადამიანებთან ურთიერთობაში, — წერს ამხანაგი ლ. ი. ბრეჟნევი, — „არ, უნდა ეცადო შენს ყაიდაზე გარდაქმნა ისინი. აქედან კარგი რამ არ გამოვა. პარტიულმა ხელმძღვანელმა თანამშრომლები ისე უნდა მიიღოს, როგორებიც ისინი არიან. მათი სუსტი მხარეების ცოდნა აუცილებელია. მაგრამ უნდა შეგეძლოს დაინახო და საქმის სასარგებლოდ წარმართო მათი ძლიერი მხარეები“²².

პარტიული ხელმძღვანელის მოვალეობაა მშრომელთა მატერიალური და კულტურული დონის ამაღლებაზე ზრუნვა. დნეპროძერჟინსკის X საქალაქო პარტიულ კონფერენციაზე ლ. ი. ბრეჟნევმა თქვა:

¹⁹ „პრავდა“, № 318, 1977 წლის 14 ნოემბერი.

²⁰ ლ. ი. ბრეჟნევი, აღორძინება, გვ. 25.

²¹ იქვე, გვ. 67.

²² იქვე, გვ. 69.

„ჩვენ, ბოლშევიკებმა, ხალხს მივეცით გარკვეული თამასუქი, რომ ვიზრუნებთ მშრომელთა მატერიალური და კულტურული დონის ასამაღლებლად, ჩვენ ვალდებული ვართ ავანაზღაუროთ ის გაცემული თამასუქი“²³.

დღესაც პარტიული, საბჭოთა და სხვა ხელმძღვანელი მუშაკების ვალია შესაძლებლობის მაქსიმუმში გააყეთონ, რათა დააკმაყოფილონ მშრომელთა მატერიალური და კულტურული მოთხოვნები.

პარტიული ხელმძღვანელი უნდა დაეუფლოს მუშაობის ლენინურ სტილს.

ხელმძღვანელი მოვალეა სისტემატურად მიიღოს მთხოვნელები და დააკმაყოფილოს მათი ყველა სამართლიანი თხოვნა. ამხანაგი ლ. ი. ბრეჟნევი თვლის, რომ მოსახლეობის მიღება პარტიული ხელმძღვანელის მნიშვნელოვანი მოვალეობაა.

მუშაობის ლენინური სტილი ითვალისწინებს ხელმძღვანელი ორგანოების საქმიანობაში კოლექტიურობისა და კოლეგიალობის მტკიცედ დანერგვას.

ხელმძღვანელ მუშაკს უნდა შესწევდეს მოვლენათა სწორი ანალიზისა და გაბედული მოქმედების უნარი. ზოგჯერ ხელმძღვანელისაგან მდგომარეობა მოითხოვს გამართლებული და კარგად მოფიქრებული რისკიც გასუიოს. წიგნში „აღორძინება“ მოთხრობილია ასეთი ხასიათის რამდენიმე ეპიზოდი.

ჩვენს დროში, სამეცნიერო-ტექნიკური რევოლუციის თანაპეღროვე ეტაპზე, სწრაფად ვითარდება მეცნიერებისა და ტექნიკის ყველა დარგი, ასევე სწრაფად ძველდება ადრე შეძენილი ცოდნა, რაც ხელმძღვანელისაგან (და არა მარტო ხელმძღვანელებისაგან) მოითხოვს ყოველდღიურ შრომას საკუთარი ცოდნის დონის ასამაღლებლად.

„უნდა აღვნიშნო, — წერს ლ. ი. ბრეჟნევი, — რომ მე თვითონ გამუდმებით ვსწავლობდი. და ეს, რა თქმა უნდა, აუცილებელია ყველასათვის — მდგომარეობა ყოველთვის იცვლება, წარმოიშობა ახალა პრობლემები. პარტიული ხელმძღვანელი, თუ არ უნდა, რომ ჩამორჩეს, მთელი სიცოცხლის მანძილზე უნდა სწავლობდეს“²⁴.

ამხანაგ ლ. ი. ბრეჟნევის წიგნში „აღორძინება“ განხილულია პარტიულა მუშაობის მრავალი სხვა საკითხი, რომელიც უშუალოდ ეხება კომუნისტური მშენებლობის წარსულს, აწმყოსა და მომავალს. აქ მოცემული დებულებები, დასკვნები და რეკომენდაციები მნიშვნელოვანი წვლილია მარქსიზმ-ლენინიზმის საგანძურში.

²³ ლ. ი. ბ რ ე ჟ ნ ე ვ ი, აღორძინება, გვ. 63.

²⁴ იქვე, გვ. 62.

სანდრო ჩხარტიშვილი

კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა სახელმწიფოს გამოჩენილი მოღვაწე

(ს. გ. შაუმიანის დაბადების 100 წლისთავი)

შესრულდა ასი წელი ლენინური სკოლის პროფესიონალი რევოლუციონერის, კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა სახელმწიფოს გამოჩენილი მოღვაწის სტეფანე შაუმიანის დაბადებიდან. მისი როგორც პროფესიონალი რევოლუციონერისა და მარქსიზმის ნიჭიერი პროპაგანდისტის ჩამოყალიბებაში გადამწყვეტი როლი შეასრულა ვ. ი. ლენინმა, რომელიც ს. შაუმიანს პირადად სცნობდა 1903 წლიდან და თავის უახლოეს მეგობრად თვლიდა.

პრაქტიკულ-რევოლუციურ მოღვაწეობას ს. შაუმიანი შესანიშნავად უხამებდა თეორიულ მუშაობას. ს. ორჯონიკიძე მას სამართლიანად უწოდებდა „თეორიული მარქსიზმის მძიმე არტილერიას“.

ს. შაუმიანი ი. სტალინთან, მ. ცხაკაიასთან, ფ. მახარაძესთან, პ. ჯაფარიძესთან, პ. კენუნიანთან, ს. ორჯონიკიძესთან, ვ. და გ. სტურუბთან და სხვებთან ერთად მრავალი წლის განმავლობაში ხელმძღვანელობდა ამიერკავკასიის ბოლშევიკურ ორგანიზაციებს, რაზმავდა მშრომელ მასებს ცარიზმისა და ბურჟუაზიის ბატონობის დასამხობად.

* * *

ს. შაუმიანი დაიბადა 1878 წლის 13 (1) ოქტომბერს თბილისში. იგი ჯერ კერძო პანსიონში სწავლობდა, ხოლო 1889 წელს ჩარიცხეს თბილისის რეალურ სასწავლებელში.

ბავშვობა და ჭაბუკობა ს. შაუმიანმა უმთავრესად თბილისში და ბორჩალოს (ლორის) მაზრის სოფლებში გაატარა. იგი ადრე გაეცნო მშრომელი ხალხის უუფლებო მდგომარეობას.

რევოლუციურ მოძრაობაში შაუმიანი ადრე ჩაება. 1895 წელს რეალურ სასწავლებელში იგი აყალიბებს არალეგალურ წრეს და კავშირს ამყარებს ქალაქის სოციალ-დემოკრატიულ წრეებთან. ამ პერიოდში ეცნობა ლ. კეცხოველს და გადმოსახლებულ რუს რევოლუციონერებს.

1898 წელს ს. შაუმიანი ამთავრებს სასწავლებელს და შედის პეტერბურგის პოლიტექნიკურ ინსტიტუტში, იქიდან კი გადადის რიგის პოლიტექნიკურ ინსტიტუტში. რიგაში იგი სტუდენტთა გამოსვლებში აქტიურად მონაწილეობდა. მალე ს. შაუმიანი თბილისში ბრუნდება. 1899 წელს იგი ქმნის პირველ მარქსისტულ წრეს სომხეთში (ჯალალოღლში). 1900 წელს ისევ აგრძელებს სწავლას რიგაში. 1901 წელს იგი იყო რიგის სტუდენტთა გამოსვლების ერთ-ერთი ხელმძღვანელი. მან 1902 წელს მონაწილეობა მიიღო რუსეთის რევოლუციური სტუდენტების ყრილობის მუშაობაში. 1902 წლის მარტში მთავრობამ დახურა ინსტიტუტი. ს. შაუმიანი იძულებულია თბილისში დაბრუნდეს, სადაც აქტიურად ებმება ლენინურ-ისკრული ორგანიზაციების შექმნისათვის

ბრძოლაში, პარტიის II ყრილობის მოწვევისათვის. წერს წერილებს და მოწოდებებს.

ს. შაუმიანი დიდ ინტერესს იჩენდა საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების ყველა მოვლენისადმი. იგი, როგორც უკვე ჩამოყალიბებული ნიჭიერი პუბლიცისტი მარქსისტული პოზიციებიდან აკრიტიკებდა ბურჟუაზიული ინტელიგენციის საგანმანათლებლო-კულტურულ მოღვაწეობას და აღნიშნავდა, რომ მხოლოდ პოლიტიკურ-რევოლუციურ ბრძოლას შეეძლო სარგებლობის მოტანა მშრომელი ხალხისათვის.

1902 წლის ზაფხულში ს. შაუმიანის აქტიური მონაწილეობით შეიქმნა „სომეხ სოციალ-დემოკრატიის კავშირი“ მან დაწერა ამ კავშირის მანიფესტიც, რომლითაც კავშირი ცხადდებოდა სოციალ-დემოკრატიული პარტიის ნაწილად, მიზნად უსახავდა სომეხ მშრომელთა დარაზმვას. ვ. ი. ლენინი მიესალმა ამ მანიფესტის გამოსვლას.

1902 წლის შემოდგომაზე ს. შაუმიანი ბერლინის უნივერსიტეტში შევიდა. აქ იგი საფუძვლიანად შეუდგა მარქსიზმის შესწავლას. მუშაობდა ბერლინის სოციალ-დემოკრატიულ ორგანიზაციაში, ხშირად ხვდებოდა გერმანიის სოციალ-დემოკრატიის მემარცხენე ფრთის გამოჩენილ მოღვაწეებს. 1903 წლის გაზაფხულზე ს. შაუმიანი ჩავიდა ქენევაში და აქ პირველად გაეცნო ვ. ი. ლენინს.

რსდმპ II ყრილობის შემდეგ ს. შაუმიანი უყოყმანოდ დადგა ლენინურ პოზიციებზე. სწავლის პერიოდში რამოდენიმეჯერ საქართველოშიც იყო. აქ იგი კავშირს ამყარებდა მ. ცხაკაიასთან და რსდმპ კავკასიის კავშირის კომიტეტის სხვა წევრებთან.

ვ. ი. ლენინის დავალებით ს. შაუმიანი შევიდა სომხური და ქართული რევოლუციური ლიტერატურის გამოსაცემად შექმნილ კომისიაში, რომელიც ლიტერატურას გზავნიდა თბილისში, ბაქოში და სხვა ქალაქებში.

1904 წლის აპრილში ს. შაუმიანი თბილისში დაბრუნდა და აქტიურად ჩაება ბრძოლაში პარტიის II ყრილობის გადაწყვეტილებათა განხორციელებისათვის. იგი აირჩიეს რსდმპ კავკასიის კავშირის კომიტეტის წევრად. გაზეთების ფურცლებზე სისტემატურად ათავსებდა წერილებს დაშნაკებისა და სხვა სომეხი ნაციონალისტების წინააღმდეგ. იმავე წლის ოქტომბერში ს. შაუმიანი ისევ ბერლინშია. აქედან იგი აგრძელებს მიმოწერას ვ. ი. ლენინთან.

1905 წლის მაისში ს. შაუმიანი სამშობლოში ბრუნდება. ჩამოსვლის შემდეგ ს. შაუმიანი ადგილობრივ ორგანიზაციებს აცნობს პარტიის III ყრილობის გადაწყვეტილებებს. ოქტომბრის მღელვარე დღეებში სხვა ბოლშევიკებთან ერთად ამზადდებდა თბილისელ მუშებს შეიარაღებული აჯანყებისათვის, ნოემბერში ხელმძღვანელობდა ალავერდის სამადნოებისა და სანაინის დეპოს მუშების გაფიცვებს, წარმართავდა ბოლშევიკური გაზეთების მუშაობას. თავის წერილებში და გამოსვლებში გმობდა სხვადასხვა ერის ურთიერთწაყიდების ცარისტულ პოლიტიკას.

ს. შაუმიანი იყო რსდმპ IV (გამაერთიანებელი) ყრილობის (1906 წლის აპრილი) დელეგატი. იგი აირჩიეს სამანდატო კომისიაში. ყველა საკვანძო საკითხში მხარს უჭერდა ვ. ი. ლენინს. მან შეიტანა რევოლუციის პროექტი, რომელშიც უარყოფილი იყო ბუნდის პრეტენზიები პარტიაში განსაკუთრებული მდგომარეობის შესახებ. ყრილობიდან დაბრუნების შემდეგ იგი გამოდიოდა მოხსენებებით ადგილებზე, აქვეყნებდა წერილებს გაზეთებში ყრილობის შე-

დეგების შესახებ. აგვისტოში ს. სპანდარიანთან ერთად ხელმძღვანელობდა ალავერდის მუშათა დიდ გაფიცვას.

ს. შაუმიანი იცავდა II სახელმწიფო სათათბიროში მონაწილეობის აუცილებლობას შეცვლილ ვითარებაში. იბრძოდა პარტიის V ყრილობის მოწვევისათვის. 1907 წლის დასაწყისში იგი შეიყვანეს „ბოლშევიკების ლიტერატურულ ბიუროში“, რომელიც ფაქტობრივად ამიერკავკასიის ბოლშევიკების სამხარეო ორგანო იყო.

V ყრილობის დელეგატად ს. შაუმიანი მ. ცხაკაიასთან და ა. კახიანთან ერთად არჩეულ იქნა ბორჩალოს პარტიული ორგანიზაციისაგან. მან ყრილობაზე ი. სტალინთან, მ. ცხაკაიასთან და ა. კახიანთან ერთად ხელი მოაწერა განცხადებას ყრილობისადმი, რომელშიც დაგმობილი იყო ქართველი მენშევიკების კადეტური პოლიტიკა სახელმწიფო სათათბიროსადმი დამოკიდებულებაში.

დიდ პრაქტიკულ-რევოლუციურ მუშაობასთან ერთად რევოლუციის წლებში ს. შაუმიანი ეწეოდა ნაყოფიერ ლიტერატურულ-პუბლიცისტურ მოღვაწეობასაც. იგი შესანიშნავად ასაბუთებდა ლენინურ იდეას რუსეთის რევოლუციის ხასიათისა და მამოძრავებელი ძალების შესახებ, იცავდა ამ რევოლუციაში პროლეტარიატის ჰეგემონიის ლენინურ მოძღვრებას, ასაბუთებდა შეიარაღებული აჯანყებისა და დროებითი რევოლუციური მთავრობის შექმნის, ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის სოციალისტურში გადაზრდის იდეას. იგი ქადაგებდა ხალხთა შორის მეგობრობისა და კლასობრივი სოლიდარობის დამყარების აუცილებლობას. განსაკუთრებით მან სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლა გამოუცხადა დამნაჯურ ნაციონალიზმს. რევოლუციის წლებში ს. შაუმიანმა დაწერა მთელი რიგი ნაშრომები ფილოსოფიის, პოლიტიკური ეკონომიის, კლასთა ბრძოლის თეორიის, ეროვნული საკითხის შესახებ. იგი სამართლიანად აღნიშნავდა, რომ ეროვნული საკითხის გადაწყვეტა შეუძლებელი იყო კაპიტალიზმის პირობებში.

1907 წლის ივნისში, ვ. ი. ლენინის რჩევით, ს. შაუმიანი ბაქოში გადადის. ბაქოს სახელოვანი პროლეტარიატის რიგებში მან მიიღო უდიდესი რევოლუციური გამოცდილება. იგი ღრმად ჩაწვდა პროლეტარიატის კლასობრივი ბრძოლის ბუნებას და ჩამოყალიბდა როგორც პარტიის ერთ-ერთი გამოჩენილი მოღვაწე, რასაც ხელი შეუწყო იმან, რომ იგი ბაქოში მუშაობდა გამოჩენილ პარტიულ მოღვაწეებთან.

მეტად მრავალმხრივი იყო ს. შაუმიანის საქმიანობა ბაქოში. იგი მოხერხებულად აწყო ბრძოლის ლეგალური და არალეგალური ფორმების შეხამებას, წერდა ფურცლებს და სტატიებს, ხელმძღვანელობდა მიტინგებს, დემონსტრაციებსა და გაფიცვებს. 1907 წლის ბოლოსა და 1908 წლის დასაწყისში ს. შაუმიანი იყო ნავთობის მრეწველებთან ბაქოს მუშების კოლექტიური ხელშეკრულების დასადებად გაჩაღებული კომპანიის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი. იმ დროს, როდესაც რუსეთში რეაქტია მძვინვარებდა, ბაქოს მუშები ს. შაუმიანისა და სხვა ბოლშევიკების ხელმძღვანელობით ბრძოლას აგრძელებდნენ. ამიტომ უწოდა მათ ვ. ლენინმა: „მასობრივი პოლიტიკური გაფიცვის უკანასკნელი მოჰიკანები“¹. ს. შაუმიანი მტკიცედ იცავდა კლასობრივი ბრძოლის იდეას,

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 16, გვ. 502.

გმობდა ინდივიდუალურ ტერორს, რომელიც საზიანო იყო მასობრივი რევოლუციური მოძრაობისათვის.

რეაქციის პერიოდში ს. შაუმიანი დიდ ბრძოლას ეწეოდა მენშევიკ-ლიევი-დატორების, ოტზოვისტებისა და პარტიის სხვა მტრების წინააღმდეგ. ასაბუთებდა, რომ რა ძლიერც არ უნდა იყოს რეაქცია, მას არ შეუძლია შეაჩეროს ცხოვრება, კლასობრივი ბრძოლაო. ეს ბრძოლა გარდუვალი აუცილებლობით უბიძგებს პროლეტარიატს დარაზმებისაკენ, ორგანიზაციისაკენ. ამ დროს ს. შაუმიანი მტკიცედ იდგა ლენინურ პოზიციებზე. მ. ცხაკაიასადმი მიწერილ წერილებში ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ იგი და მისი ამხანაგები „მთლიანად ილიჩის მხარეზე“ დგანან, რომ ისინი მტკიცედ არიან „დარწმუნებულნი ილიჩის პოზიციის სისწორეში“.

მეფის ოხრანკა გაფაციცებით აღევნებდა თვალყურს ს. შაუმიანის საქმიანობას. მაგრამ იგი შესანიშნავი კონსპირატორიც იყო, ადვილად ხელში როდი უვარდებოდა მეფის ოპრიჩნიკებს.

ს. შაუმიანმა თავი გამოიჩინა, როგორც ლიტერატურისა და ხელოვნების კარგმა მცოდნემ. 1910—1912 წლებში მან დაწერა მრავალი ლიტერატურულ-კრიტიკული წერილი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი წერილები მ. გორკისა და ლ. ტოლსტოის შესახებ. იგი იცავდა მ. გორკის რეაქციის შემოტევისაგან. ს. შაუმიანი ხედავდა, რომ დიდი მწერალი საბოლოოდ მივიდა მუშათა კლასთან. რომ იგი, მწერალი რევოლუციონერი, გადაიქცა მასების მასწავლებლად, რომელიც თავისი მხატვრული ნიჭით ემსახურებოდა მშრომელ ხალხს, გახდა მისი „მომღერალი და ყოფაცხოვრების აღმწერელი“. მუშებს, — მიუთითებდა იგი, — შეუძლიათ ამაყად განაცხადონ: „დღეს, გორკი ჩვენი, იგი ჩვენი მხატვარია, ჩვენი მეგობარი და თანამებრძოლია შრომის განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში“².

ლენინური პოზიციებიდან შეაფასა ს. შაუმიანმა დიდი რუსი მწერლის ლ. ტოლსტოის შემოქმედება, რომელსაც ვ. ი. ლენინმა რუსეთის რევოლუციის სარკე უწოდა. მაგრამ ამავე დროს ვ. ი. ლენინი გრძნობდა ტოლსტოველობის რეაქციულობას, ბოროტებისადმი წინააღმდეგობის გაუწევლობას. ს. შაუმიანი ტოლსტოის ახასიათებდა როგორც გენიალურ შემოქმედს. მაგრამ არც ერთ კლასს, — წერდა იგი, — არ შეუძლია მიიჩნიოს ტოლსტოი თავის მასწავლებლად. ტოლსტოველობა მას პროლეტარიატისათვის მავნე მოძღვრებად მიაჩნდა, რადგან მას მოჩვენებით ბედნიერებას პირდებოდა.

ს. შაუმიანმა აქტიური მონაწილეობა მიიღო მეექვსე (აპრილის) პარტიული კონფერენციის მომზადებაში. იგი შეიყვანეს კონფერენციის მომწვევ რუსეთის ორგანიზაციულ კომისიაში. მაგრამ ამ კომისიის ერთ-ერთი სხდომის დროს ბაქოში, 1911 წლის 30 სექტემბერს, იგი დააპატიმრეს. პრალის კონფერენციამ ს. შაუმიანი აირჩია პარტიის ცენტრალური კომიტეტის წევრობის კანდიდატად.

ციხიდან ს. შაუმიანი კავშირს ამყარებს გარეთ მყოფ ამხანაგებთან, აგროძეებს თეორიულ მუშაობას ლიტერატურის, ისტორიის და ეროვნულ საკითხებზე იგი ისტორიული მატერიალიზმის პოზიციებიდან აკრიტიკებდა სომხურ ნაციონალისტურ კლერიკალურ ისტორიოგრაფიას, რომელიც ისტორიაში მხოლოდ კეთილ და ბოროტ მეფეებს და მხედართმთავრებს ხედავდა, აღწერდა

² ს. შაუმიანი, რჩეული ნაწერები, ტ. I, გვ. 371.

მოვლენებს და არ იძიებდა ამ მოვლენის მიზეზებს, არაფერს ამბობდა კლასებზე და კლასობრივ ბრძოლაზე.

1912 წლის ივნისში ს. შაუმიანი ასტრახანში გადასახლეს. აქ იგი ჩაება ადგილობრივი პარტიული ორგანიზაციების მუშაობაში, თანამშრომლობდა გაზეთ „პრავდაში“, აწარმოებდა მიმოწერას ვ. ი. ლენინთან, რომელშიც მთავარი ადგილი ეჭარა ეროვნულ საკითხს, რამაც იმ დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობა მოიპოვა.

ვ. ი. ლენინს აინტერესებდა ს. შაუმიანის შეხედულებანი ეროვნულ საკითხზე, სწორად თხოვდა მას გამოეთქვა თავისი აზრი. ზოგჯერ კიდევ აკრიტიკებდა მას. მაგრამ საერთოდ ს. შაუმიანს ვ. ი. ლენინი ეროვნული საკითხის დიდ მცოდნედ ჰა ავტორიტეტად თვლიდა. მას საჭიროდ მიაჩნდა, რომ ფართო მონაწილეობა მიიღო იმ დროს „კულტურულ-ნაციონალური ავტონომიის“ მავნე თეორიის წინააღმდეგ ბრძოლაში. მან კიდევ შეასრულა ბელადის სურვილი.

ასტრახანის გადასახლებიდან შაუმიანი ისევ ბაქოში დაბრუნდა და სათავეში ჩაუდგა ბაქოს კომიტეტს. რევოლუციური მოძრაობა ძლიერდებოდა. იგი ფ. მახარაძესა, ი. ფილეტოვსა, გ. სტურუასა და სხვებთან ერთად ხელმძღვანელობდა 1914 წლის წლის დაწესებულ ბაქოს მუშათა გრანდიოზულ გაფიცვას, რომელიც ომის დაწყებამდე გაგრძელდა.

იმპერიალისტური ომის წლებში ს. შაუმიანი ამიერკავკასიის ბოლშევიკების ერთ-ერთი ხელმძღვანელი იყო. ომის, ზავისა და რევოლუციის საკითხებში ამიერკავკასიელი ბოლშევიკები იდგნენ ლენინურ პოზიციებზე და აბრძოდნენ იმპერიალისტური ომის სამოქალაქო ომად გადაქცევისათვის. ს. შაუმიანი იყო მრავალი ანტისაომარი პროკლამაციის და ფურცლის ავტორი, იგი ომის წლებშიც ახერხებდა ვ. ი. ლენინთან მიმოწერას, იღებდა მისგან რჩევებს და დარიგებებს.

ს. შაუმიანი ფ. მახარაძესთან და ი. ფილეტოვთან ერთად იყო ორგანიზატორი ამიერკავკასიის ბოლშევიკების თათბირისა, რომელიც შეიკრიბა 1915 წლის ოქტომბერს ბაქოში. მას ფაქტიურად კონფერენციის მნიშვნელობა ჰქონდა. თათბირმა განიხილა მიმდინარე მომენტი, ეროვნული და ორგანიზაციული საკითხები, რომლებზეც მოხსენებებით გამოვიდა ს. შაუმიანი. თათბირმა მიიღო ამ საკითხებზე მის მიერვე დაწერილი რეზოლუციები. ს. შაუმიანი აირჩიეს რსდმპ კავკასიის ბიუროს შემადგენლობაში.

1916 წლის თებერვალში ს. შაუმიანი დროებით იმყოფებოდა გროზნოში. მაგრამ იგი აქ დააპატიმრეს და ბაქოში გადმოგზავნეს. იგი შემდეგ გადასახლეს სარატოვში. თებერვლის რევოლუციამ მას სწორედ აქ მოუხსრო. 1917 წლის 6 მაისს იგი დაუსწრებლად ბაქოს მუშათა დეპუტატების საბჭომ თავმჯდომარედ აირჩია. ეს მის დიდ ავტორიტეტზე მიუთითებდა. ს. შაუმიანი ბაქოში 7 მარტს ჩამოვიდა. გადასახლებიდან დაბრუნდნენ სხვა რევოლუციონერებიც. საბჭოში ს. შაუმიანის მეთაურობით გაჩაღდა მწვავე ბრძოლა მენშევიკების და ესერების ტაქტიკის წინააღმდეგ რევოლუციაში. ს. შაუმიანი, პ. ჯაფარიძე, მ. აზნავაძე, ი. ფილეტოვი და სხვები ააშკარავებდნენ მენშევიკებს და ესერებს, რომლებიც რევოლუციის მამოძრავებელ ძალად ლიბერალურ ბურჟუაზიას მიიჩნევდნენ და უარყოფდნენ გლეხობის როლს.

ბოლშევიკებმა დიდი ბრძოლა გააჩაღეს ვ. ი. ლენინის აპრილის თეზისების გაცნობის შემდეგ, აპრილის კონფერენციის შემდეგ. ს. შაუმიანი თავის წერალებში და გამოსვლებში ასაბუთებდა საბჭოების ხელში ძალაუფლების გადა-

სვლას აუცილებლობას. მან დაგმო კოალიციური მთავრობის შექმნა და მასში „სოციალისტების“ — მენშევიკების და ესერების შესვლა. იგი ასწავლიდა მასებს, რომ ასეთი მთავრობა უფრო ბურჟუაზიის მსახური იქნება, ვიდრე მშრომელი ხალხისა.

მენშევიკებმა და ესერებმა შეძლეს 11 მაისს ბაქოს საბჭოს თავმჯდომარედ ესერი აერჩიათ. ს. შაუმიანი განაგრძობდა ბოლშევიკური ფრაქციის ხელმძღვანელობას. ივნისში იგი მონაწილეობდა სრულიად რუსეთის საბჭოების პირველი ყრილობის მუშაობაში. ს. შაუმიანი აირჩიეს სრულიად რუსეთის საბჭოების ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის შემადგენლობაში. აქ შეხვდა ვ. ი. ლენინს და ჰქონდა მასთან საუბარი აქტუალურ საკითხებზე.

2 ივლისს ს. შაუმიანი ბაქოში დაბრუნდა. იგი გამოდიოდა მოხსენებებით ყრილობის შედეგებისა და მის შემდეგ პეტროგრადში მომხდარი ამბების შესახებ. იგი ივლისის დემონსტრაციას ახასიათებდა როგორც ეტაპს რევოლუციის განვითარებაში, რომ ამიერიდან დამთავრდა რევოლუციის მშვიდობიანი განვითარების პერიოდი.

პარტიას VI ყრილობამ, რომელიც ივლისის ბოლოს და აგვისტოს დასაწყისში შეიკრიბა, დასახა შეიარაღებული აჯანყების კურსი. ს. შაუმიანი ყრილობამ აირჩია ცენტრალური კომიტეტის შემადგენლობაში. ყრილობის შემდეგ იგი აჩაღებს თანმიმდევრულ ბრძოლას მისი გადაწყვეტილებების განხორციელებისათვის. 30 აგვისტოს მისი ინიციატივით ბაქოს საბჭომ მიიღო ბოლშევიკების რეზოლუცია, რომელშიც წამოყენებული იყო საბჭოს გადარჩევის მოთხოვნა. „მთელ რუსეთში შემჩნეულმა ბოლშევიზაციამ, — წერდა იმ დროს ს. შაუმიანი, — თავი იჩინა ჩვენს მახუთის სამეფოში“.

1917 წლის 15 სექტემბერს ს. შაუმიანი მონაწილეობს პარტიის ცენტრალური კომიტეტის სხდომაში, რომელზეც განიხილეს ვ. ი. ლენინის წერილები შეიარაღებული აჯანყების შესახებ. პეტროგრადიდან იგი დაბრუნდა თბილისში, სადაც ამ დროს უკვე მუშაობდა რსდმპ(ზ) კავკასიის სამხარეო პირველი ყრილობა (2—7 ოქტომბერი). ყრილობას იგი ხელმძღვანელობდა მ. ცხაკაიასა, ფ. მახარაძესა, მ. ორახელაშვილსა, ს. ქავთარაძესა და სხვებთან ერთად. ს. შაუმიანი გამოვიდა მოხსენებით მიმდინარე მომენტის შესახებ. აღნიშნა, რომ 3—5 ივლისის ამბების შემდეგ შეიძლება მხოლოდ ხელისუფლების დაპყრობა. ასაბუთებდა შეიარაღებული აჯანყებისათვის მზადების აუცილებლობას.

ყრილობაზე ს. შაუმიანი იცავდა პარტიის პროგრამის ეროვნულ საკითხს. ერთა თვითგამორკვევის უფლებას თვით დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნას. ყრილობამ იგი აირჩია რსდმპ(ზ) კავკასიის სამხარეო კომიტეტის შემადგენლობაში.

ბაქოში ს. შაუმიანმა ინფორმაცია გაუკეთა პარტიულ ორგანიზაციებს ყრილობის შესახებ. საბჭოში ბაქოს ბოლშევიკებმა ამ დროს დიდ წარმატებებს მიაღწიეს. საბჭოს თავმჯდომარედ ისევ ს. შაუმიანი აირჩიეს.

ცნობები ოქტომბრის გამარჯვების შესახებ ბაქოში 26 ოქტომბერს გახდა ცნობილი. მას მიაეხმა მხარი დაუპირეს მასობრივ მიტინგებსა და კრებებზე. 31 ოქტომბერს ბაქოს საბჭოს გაფართოებულმა სხდომამ ს. შაუმიანის წინადადებით იაყი სრულუფლებიან საკანონმდებლო ორგანოდ გამოაცხადა. 2(15) ნოემბერს გამოცხადდა ბაქოს საბჭოს ხელში ძალაუფლების გადასვლა. აღმასკომს სათავეში ს. შაუმიანი ჩაუდგა.

ს. შაუმიანი შეუბოვარ ბრძოლას აწარმოებდა საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისათვის მთელს ამიერკავკასიაში. ბაქოს საბჭო და რევოლუციური ჯარის ნაწილები მას ამის დასაყრდენად მიაჩნდა. ამ მხრივ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა კავკასიის არმიის მეორე ყრილობას, რომელიც დეკემბერში ჩატარდა. ყრილობამ უჩვენა არმიას ბოლშევიკების გავლენის ზრდა. ს. შაუმიანი ხელმძღვანელობდა ბოლშევიკურ ფრაქციას. მან და სხვა ბოლშევიკებმა გამოამჟღავნეს მენშევიკებისა და ესერების გამცემლობა. ყრილობის უმრავლესობამ მხარი დაუჭირა ბოლშევიკების რევოლუციის საბჭოთა მთავრობის ცნობის შესახებ. არჩეულ სამხარეო საბჭოში უმრავლესობას ბოლშევიკები და მემარცხენე ესერები წარმოადგენდნენ.

1917 წლის 18 დეკემბერს ამიერკავკასიის რევოლუციური ძალების კონსოლიდაციის მიზნით საბჭოთა მთავრობამ ს. შაუმიანი კავკასიის საქმეთა დროებით საგანგებო კომისრად დანიშნა. 1918 წლის 22 იანვარს ბაქოდან იგი თბილისში ჩამოვიდა. თავის პირველსავე მოწოდებაში საგანგებო კომისარი აღნიშნავდა საბჭოთა ხელისუფლების ამიერკავკასიაში დაუყოვნებლივ დამყარების აუცილებლობას.

მენშევიკები და ესერები გაბოროტებით შეხვდნენ ს. შაუმიანის დანიშვნას. მათ გააძლიერეს რეპრესიები. 10 თებერვალს ალექსანდრეს ბაღში დახვრიტეს მშვიდობიანი მიტინგი. გასცეს ბრძანება ს. შაუმიანის დაპატიმრების შესახებ. იგი იძულებულია არალეგალურ მდგომარეობაზე გადავიდეს და შემდეგ შინმიმავალი რუსი ჯარისკაცების ეშელონით ბაქოში დაბრუნდა.

ს. შაუმიანი ბაქოში აგრძელებს თავდადებულ ბრძოლას საბჭოთა ხელისუფლებისათვის. მაგრამ ეს ბრძოლა მეტად რთულ ვითარებაში მიმდინარეობდა. საბჭოში უმრავლესობა ანტისაბჭოთა პარტიებს ეკუთვნოდათ. გარედან იმპერიალისტები ცდილობდნენ ბაქოს ხელში ჩაგდებას. მაგრამ ამის მიუხედავად, ბოლშევიკები მტკიცე ბრძოლას განაგრძობდნენ, ეწეოდნენ ხალხთა შორის წევრობის პროპაგანდას, მუშაობდნენ ჯარის ნაწილებში. მათი ხელმძღვანელობით დაიწყო რევოლუციის შეიარაღებული ძალების შექმნაც. ბოლშევიკები ს. შაუმიანის მეთაურობით მხარს უჭერდნენ საბჭოთა მთავრობის საზავო პოლიტიკას.

მუსავატური კონტრრევოლუცია აშკარა შეტევაზე გადმოვიდა. მან მარტის ბოლოს ბაქოში სისხლიანი შეტაკებები გამოიწვია. ს. შაუმიანი, როგორც ბაქოს დაცვის კომიტეტის თავმჯდომარე, უაღრესად აქტიურ მონაწილეობას იღებს ამბოხების ჩაქრობაში. მარტის ბრძოლებში გამარჯვებამ განამტკიცა საბჭოთა ხელისუფლება. კონტრრევოლუციის ცენტრი გახდა ელიზავეტპოლი, სადაც მუსავატელები გაიქცნენ.

საბჭოთა ხელისუფლების საქმიანობის სფეროს გაფართოებამ და საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამ რიგ მაზრაში აუცილებელი გახადა აღმასრულებელი ორგანოს შექმნა. 25 აპრილს შეიქმნა ასეთი ორგანო — ბაქოს სახალხო კომისართა საბჭო. მის თავმჯდომარედ ს. შაუმიანი აირჩიეს. კომისრებად დაინიშნენ პ. ჯაფარიძე, ი. ფიოლეტოვი, გ. ყორღანოვი, მ. აზიზბეკოვი და სხვები. ასე გამოცხადდა ბაქოს კომუნა, რამაც ძალა შემატა რევოლუციურ მოძრაობას ამიერკავკასიაში.

სახალხო კომისართა საბჭო შეუდგა რიგი სოციალისტური ღონისძიებების ჩატარებას, მოახდინა ნავთობის მრეწველობის, ბანკების, საზღვაო ტრანსპორტის ნაციონალიზაცია, დაისახა ბურჟუაზიის ეკონომიკური ბატონობის შეზ-

ლუდვისა და მშრომელთა პაროზების გაუმჯობესების პირველი ღონისძიებანი. ბოლშევიკებმა ხელი მოჰკიდეს აგრარული საკითხის გადაწყვეტასაც. გამოცხადდა მსხვილ მემამულეთა მიწის კონფისკაცია. დაიწყო ძველი სახელმწიფო აპარატის მსხვერვა.

ამავე დროს ძლიერდება თურქ-გერმანელი იმპერიალისტების შემოსევის საფრთხე და ინგლისელი დამპყრობლების ინტრიგები. ბაქოს საბჭოთა ხელისუფლება ორი იმპერიალისტური დაჯგუფების მარწუხებში მოექცა. ბოლშევიკები გაბედულ და მტკიცე პოლიტიკას ატარებდნენ. ვ. ი. ლენინი იწონებდა ამ მოქმედებას იგი სწორად შეუმიანს: „ალტაცებული ვართ თქვენი მტკიცე და გაბედული პოლიტიკით“³.

ს. შაუმიანს კარგად ესმოდა, რომ რევოლუციის თავდაცვა დამარცხებას უღრიდა. ამიტომ იგი მოითხოვდა შეტევას კონტრრევოლუციის წინააღმდეგ, მაგრამ თურქეთიც შემოტევას აძლიერებდა. ვ. ი. ლენინი და საბჭოთა მთავრობა ყოველგვარ დახმარებას უწყევდა ბაქოს საბჭოთა ხელისუფლებას. მაგრამ, ცხადია, ეს დახმარება საკმარისი არ აღმოჩნდა. ბაქოს საბჭოთა ხელისუფლებას არ გააჩნდა იმდენი ძალა, რომ გასწორებოდა ერთდროულად შინაგან კონტრრევოლუციას და გარეშე მტრებს — იმპერიალისტებს, საბჭოთა ჯარები მაინც თავგამოდებით იბრძოდნენ.

ბაქოს კომუნის მდგომარეობა დღითი დღე უარესდებოდა. ასეთ პირობებში მტრებმა გააჩაღეს აგიტაცია ირანში მყოფი ინგლისელების მოწვევისათვის. ს. შაუმიანმა და სხვა ბოლშევიკებმა გაილაშქრეს ამის წინააღმდეგ. ისინი განუმარტავდნენ მასებს, რომ ინგლისელები ბაქოში საკუთარი ინტერესებისათვის მოდიოდნენ. მაგრამ მტრულ აგიტაციას ხელს უწყობდა საერთო გაჭირვება. 25 ივლისს ბაქოს საბჭოს სხდომაზე განიხილეს ინგლისელების მოწვევის საკითხი. ბოლშევიკების წინააღმდეგობის მიუხედავად, მცირე უმრავლესობით გადაწყდა ინგლისელების მოწვევა. კომისრები პროტესტის ნიშნად გადადგნენ. მაგრამ ისინი თავიანთი მოვალეობის შესრულებას განაგრძობდნენ. მიღებულმა ზომებმა შედეგი არ გამოიღო და მათ 30 ივლისს საბოლოოდ თქვეს უარი ხელისუფლებაზე. 1 აგვისტოს ბაქოში დამყარდა კონტრრევოლუციური პარტიების ხელისუფლება, ე. წ. ცენტროკასპიის დიქტატურა. ასე დაეცა ბაქოს კომუნა. ამის ძირითადი მიზეზი ორი იმპერიალისტური ბანაკის შემოტევა იყო. თუმცა ადგილი ჰქონდა ზოგიერთ შეცდომასაც ბაქოს კომუნის საქმიანობაში.

გადაწყდა საბჭოთა ჯარებთან ერთად ევაკუაცია ასტრახანში. მაგრამ ცენტროკასპიის დიქტატურამ ეს ცდა ჩაშალა. კომისრები დააპატიმრეს. ბოლშევიკების ულტიმატუმის შემდეგ ისინი გაათავისუფლეს. სანაპიროზე განლაგებული საბჭოთა ჯარები დიდ წინააღმდეგობას უწევდნენ თურქეთის ჯარებს. ამ წინააღმდეგობისა და საბჭოთა ჯარების იერიშების შედეგად თურქებმა შემოტევა შეაჩერეს.

ცენტროკასპიის დიქტატურამ საზიზღარი ცილისმწამებლური კამპანია გააჩაღა ბოლშევიკების წინააღმდეგ. მათ ვერაგობას მიმართეს. ნება დართეს ევაკუაციისათვის გემებზე დამსხლარიყვნენ, მაგრამ ღია ზღვაში თავს დაესხნენ. კომისრები დააპატიმრეს, განიაპატიმრებული და გაძარცვული ჯარები ასტრახანში გაგზავნეს. ამზადდებდნენ კომისრების ფიზიკურ მოსპობას, მაგრამ არ დასცალდათ. ბაქოში თურქები შემოიჭრნენ. რამდენიმე საათით ადრე მოხერხდა დაპა-

³ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 35, გვ. 349.

ტიმრებულთა განთავისუფლება ა. მიქოიანის ხელმძღვანელობით. კომისრები მიიყვანეს ნავსადგურში, სადაც იდგა გემი „თურქმენი“, რომელიც ასტრახანში წასასვლელად ემზადებოდა. მაგრამ ღია ზღვაში მტრის აგენტებმა აიძულეს გემი კრასნოვოდსკში წასულიყო. იქ კი ესერები ბატონობდნენ. კომისრები და ზოგიერთი სხვა პირები დააპატიმრეს. კონტრრევოლუციონერებს და უცხოეთის იმპერიალისტებს ხელთ ჩაუვარდათ მათი ყველაზე ძლიერი მტრები და მათაც არ დააყოვნეს მათთვის ანგარიში გაესწორებინათ. დაპატიმრებულებიდან შეარჩიეს 26 კაცი და 1918 წლის 20 სექტემბერს ღამით სპეციალური მატარებლით წაიყვანეს აშხაბადის მიმართულებით და 207-ე ვერსზე ისინი ვერაგულად დახვრიტეს. „ჩვენ ვკვდებით კომუნიზმისათვის, გაუმარჯოს კომუნიზმს“ — იყო მათი უკანასკნელი სიტყვები.

1919 წელს აღმოჩენილ იქნა მათი ნეშტები, რომლებიც დაასაფლავეს აშხაბადში. 1920 წლის სექტემბერში კი, ბაქოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ, კომისრების ნეშტები პატივით გადმოსვენეს და დაკრძალეს ბაქოში თავისუფლების მოედანზე. აქ აღმართულია დიდებული მემორიალური კომპლექსი. სადაც ანთია მარადიული ცეცხლი.

ს. შაუმიანის და სხვა კომისრების ხსოვნას სათუთად ინახავს საბჭოთა ხალხი. მრავალ ქალაქს, სოფელს, ქუჩას, დასახლებულ პუნქტს, საწარმოებს, კოლმეურნეობას თუ საბჭოთა მეურნეობას მიკუთვნებული აქვს ს. შაუმიანის და 26 კომისრის სახელები.

ს. შაუმიანის ცხოვრება და მოღვაწეობა ოქროს ასოებით არის ჩაწერილი საბჭოთა ქვეყნის ისტორიაში. მისი სახელი უკვდავია. ქართველი ხალხი პატივისცემით იხსენიებს თავისი დიდი და სახელოვანი მეგობრის სტეფანე გიორგის ძე შაუმიანის სახელს.

მიხეილ გონიოზვილი

ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ხალხები რუსეთ-თურქეთის 1828—1829 წწ. ომის პერიოდში

XVIII ს-ის დასასრულსა და XIX ს-ის დასაწყისში რუსეთის იმპერიის პოზიციები კავკასიაში საგრძნობლად განმტკიცდა. საქართველოს რუსეთთან შეერთებას ამ მხრივ უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა რუსეთისათვის. მაგრამ კავკასიაში რუსეთის დამკვიდრებას მტრულად ხვდებოდნენ თურქეთი და ირანი, რომელთაც თვით ჰქონდათ პრეტენზიები ამ მხარეში ბატონობისა. განსაკუთრებით აქტიურობდა ამ მხრივ თურქეთი, რომელიც რუსეთის წინსვლის შესაჩერებლად, უშუალოდ საკუთარი ძალების გარდა, კავკასიის მაჰმადიანი მოსახლეობის გამოყენებასაც ცდილობდა. თურქეთის აგენტურა განსაკუთრებით აქტიურ ანტირუსულ საქმიანობას ეწეოდა ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ადიღეურ-ჩერქეზულ მოსახლეობასა და დაღესტნის ხალხებში.

✓ წინამდებარე წერილის მიზანია საარქივო და სხვა მასალებზე დაყრდნობით წარმოაჩინოს ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ხალხთა დამოკიდებულება რუსეთ-თურქეთის 1828—29 წწ. ომისადმი, ომის მონაწილე თითოეული მხარისადმი ამ ხალხთა დამოკიდებულების რეალური მოტივები და რუსეთის ადმინისტრაციის ღონისძიებები, ერთი მხრივ თურქეთის აგენტურის ანტირუსული საქმიანობის აღსაკვეთად, მეორე მხრივ, კი კავკასიის მთიელთა საბოლოოდ დასამორჩილებლად. XIX ს-ის დასაწყისში თურქეთის სამხედრო ძლიერება დასუსტებისა და დაქვეითების გზაზე იდგა, რის ნათელ მაგალითსაც XVIII ს-ის მეორე ნახევარში მომხდარი რუსეთ-თურქეთის ომები წარმოადგენენ.

თურქეთის სამხედრო პოტენციალის დაცემა გამოწვეული იყო მისი სოციალურ-ეკონომიკური დაქვეითებითა და პოლიტიკური მოშლილობით. ყოველივე ამან კი განაპირობა ოდესღაც „ბრწყინვალე პორტას“ ავტორიტეტის დაცემა მსოფლიოს და, პირველ რიგში, ევროპის დიდ სახელმწიფოთა წინაშე.

თურქეთის დასუსტების პარალელურად იზრდებოდა რუსეთის გავლენა და ბრძოლისუნარიანობა, მისი საერთაშორისო როლი.

ინგლისი, საფრანგეთი, პრუსია, ავსტრია და სხვ. შეშფოთებულები იყვნენ რუსეთის ძლიერებითა და სამხრეთისაკენ წინსვლით, რაც XIX ს-ის 30-იან წლებში ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის, ხოლო 60-იან წლებში კავკასიის ხალხთა რუსეთის იმპერიაში მოქცევითა და უშუალოდ თურქეთთან დამეზობლებით დამთავრდა.

მართალია, თურქეთის დაქვეითება XVIII ს-ის 90-იანი წლებისათვის უკვე საგრძნობი იყო, ევროპის სახელმწიფოთა თვალში იგი ჯერ კიდევ რჩებოდა საკმაოდ ძლიერ ძალად, რომლის დაპირისპირებაც რუსეთის იმპერიისათვის მათ სასარგებლოდ ეჩვენებოდათ. ინგლისი, საფრანგეთი და პრუსია რუსეთ-თურქეთის 1787—1791 წლების ომის წინ ყოველმხრივ მხარს უჭერდნენ თურქეთს და აქეზებდნენ რუსეთის წინააღმდეგ საომარი მოქმედების განახლებისაკენ.

ხსენებულ სახელმწიფოთა ზეგავლენით რუსეთისადმი მტრული პოზიცია დაიკავა პოლონეთმა¹. რუსეთს მოკავშირედ მხოლოდ ავსტრია დარჩა, რომელმაც, პრუსიის მეჭარის მიუხედავად, თურქეთს ომი გამოუცხადა².

1787—1791 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის დაწყება თურქეთისადმი ინგლისის, საფრანგეთის, პრუსიისა და ნაწილობრივ შვეციის წამქეზებლური პოლიტიკით იყო გამოწვეული. წამქეზებლები თურქეთს პრაქტიკულად ვერაფრით დაეხმარებოდნენ, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ შვედეთის უშედეგოდ დამთავრებულ ეპიზოდურ ბრძოლებს რუსეთთან.

თურქეთი მარტოდმარტო აღმოჩნდა რუსეთის წინააღმდეგ და სერიოზული ღამარცხებაც განიცადა.

ამ ღამარცხებამ ცხადყო თურქეთის უძლურება რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ინგლისი, საფრანგეთი, პრუსია და სხვა სახელმწიფოები დარწმუნდნენ, რომ რუსეთ-თურქეთის შემდგომი შებრძოლება კვლავ უკანასკნელის სასტიკი ღამარცხებით დამთავრდებოდა, რაც 1806—1812 წლების ომმაც დაამტკიცა. ამიტომ იყო, რომ XIX ს-ის პირველი მეოთხედის დასასრულიდან ინგლისი, საფრანგეთი, პრუსია და, ნაწილობრივ, ავსტრიაც ერიდებოდნენ რუსეთსა და თურქეთს შორის საომარი მოქმედების დაწყებას.

რუსეთის დიპლომატიურმა გამარჯვებამ, რომელიც 1826 წლის აკერმანის კონვენციაში იყო ასახული³, ინგლისის მთავრობის შეშფოთება გამოიწვია.

ინგლისის დიპლომატია ცდილობდა არ დაეშვა რუსეთის ცალმხრივი ჩარევა საბერძნეთის საკითხებში⁴ თურქეთის წინააღმდეგ რაც უცილობლად რუსეთ-თურქეთის ომს გამოიწვევდა.

რუსეთ-თურქეთის მომავალი ომის თავიდან აცილების მიზნით, ინგლისი 1826 წლის 4 აპრილს დაუკავშირდა თავის დიპლომატიურ მოწინააღმდეგეს — რუსეთის მთავრობას, რათა ერთობლივი მოლაპარაკება ეწარმოებინათ თურქეთთან, უკანასკნელის საბერძნეთთან შერიგებისათვის.

ინგლის-რუსეთის ამ მოლაპარაკებას 1827 წლის დასაწყისში საფრანგეთიც შეუერთდა.

1827 წლის 6 ივლისს, ხსენებული სამი სახელმწიფოს წარმომადგენლები ლონდონში შეთანხმდნენ ავტოლებინათ თურქეთი, რომ მას ეცნო საბერძნეთის ავტონომია თურქეთის ფარგლებში.

ზემოხსენებული სახელმწიფოები, როგორც აღინიშნა, უკმაყოფილონი იყვნენ რუსეთის ძლიერებისა და ავტორიტეტის ზრდით და ყოველმხრივ ცდილობდნენ არ დაეშვათ რუსეთ-თურქეთის ომი, რომელიც შესაძლებელი იყო თურქეთის დაცემით დამთავრებულიყო. ამიტომ იყო, რომ გარეგნულად, ხსენებული სახელმწიფოები საბერძნეთის საკითხში მხარს უჭერდნენ რუსეთს და ცდილობდნენ თურქეთს დაეთმო რუსეთისათვის ამ საკითხში⁵.

¹ А. Н. Петров, Вторая турецкая война в царствование Императрицы Екатерины II, 1887—1891 гг., т. I, М., гл. 74—75.

² იქვე, გვ. 114.

³ შესუსტდა თურქეთის ბატონობა ბალკანეთში და პირიქით აღდგა რუსეთის გავლენა დუნაის სამთავროებში. ამავე დროს მომზადდა ნიადაგი თურქეთის საზიანოდ, საბერძნეთის საქმეებში რუსეთის ჩარევისათვის.

⁴ XIX ს-ის პირველი მეოთხედის დასასრულს საბერძნეთის საკითხი რუსეთის, ინგლისის, საფრანგეთის, პრუსიისა და ავსტრიის დიპლომატიის ძირითად საკითხად იქცა.

⁵ АКАК, т. VII, гл. 874.

თურქეთის მთავრობამ გაითვალისწინა ევროპის სახელმწიფოთა ფაქტობრივი დამოკიდებულება მათდამი და რუსეთის მიერ წაყენებულ საკითხში უარყოფითი პოზიცია დაიკავა.

ასეთ ვითარებაში ჩრდილო-დასავლეთი კავკასიის მთიელ ტომთა პოზიციის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა.

1826 წლის დასასრულს თურქეთის მთავრობამ ტრაპიზონის ფაშა ჩეჩენ-ოღლი გადმოიყვანა ანაპის მმართველად. მან ყუბანსიჩითელი (ყუბანის მარცხენა ნაპირზე მცხოვრები) მოსახლეობა სულთნის ერთგულებაზე დააფიცა. ამ მოვლენამ ხსენებულ ხალხთა რუსეთთან დაახლოებაზე უარყოფითი გავლენა მოახდინა. კავკასიის ხაზზე თავდასხმებს დროებით უკლეს, მაგრამ თურქეთის მხარეზე გადავიდნენ, რის მთავარი მიზეზიც გენ. ვლასოვის მიერ მოწყობილი დამსჯელი ექსპედიციები იყო. გენ. ვლასოვის შავი ზღვის ჯარების უფროსად დანიშვნისთანავე დაირღვა ყუბანსიჩითელთა სიმშვიდე. იგი ხშირად გადადიოდა ყუბანის მარცხენა ნაპირზე სამხედრო ნაწილებით, ჩეხდა ტყეს, წვავდა ნათესებს და ანადგურებდა აულებს⁶.

გენ. ვლასოვმა სასტიკად დასაჯა ნატუხაელები, ააოხრა და გაძარცვა თვით რუსეთის ერთგული ნატუხაელი თავადის საგათ-გირეის სამფლობელო, ასეთი უკანონო ღარბების შემდეგაც კი ხსენებული თავადი საგათ-გირეი თავის ნათესაებსა და მეგობრებს რუსეთის ერთგულებისკენ მოუწოდებდა⁷.

იმპერატორი იძულებული გახდა დაესაჯა გენ. ვლასოვი უკანონო მოქმედებისათვის. შავი ზღვის ჯარების ახალმა უფროსმა გენ. სტრეკალოვმა, შეისწავლა რა თავისი წინამორბედის საქმიანობა, დაასკვნა, რომ ნატუხაელები სრულიად უდანაშაულოდ იყვნენ დასჯილნი.

საგათ-გირეი და მისი თანამოაზრენი დააჯილდოვეს. შენელდა კავკასიის ხაზზე თავდასხმები.

„მთიელები ისეთი ხალხია, — წერდა კადინცევი 1827 წლის 22 აპრილს გენ. პასკევიჩს, — რომლებსაც კეთილი მოპყრობა და მათდამი დაპირების შესრულება უყვართ, წინააღმდეგ შემთხვევაში სამაგიეროს გადახდასაც არ ერიდებიან“⁸.

გენ. ვლასოვისა და სხვა სამხედრო მოხელეთაგან შეწუხებულმა ყუბანსიჩითელებმა 1826 წლის დასასრულს დეპუტატი გაავზავნეს კონსტანტინოპოლში საჩივრით, რომ რუსები მათ ავიწროებდნენ და თხოულობდნენ დაცვას, როგორც მათი ქვეშევრდომები⁹.

მაღე ხასან-ფაშა-ჩეჩენ-ოღლი ანაპაში გაგზავნეს საჩუქრებით, რათა ყუბანსიჩითელი მოსახლეობა თურქეთის ერთგული გამხდარიყო¹⁰.

გენ. ემანუელის 1827 წლის 30 დეკემბრის მოხსენებითი ბარათიდან გენ. პასკევიჩისადმი ჩანს, რომ ყარაჩაელთა ზედაფენებიც თურქეთის მხარეს გადავიდნენ. ყარაჩაელებმა მძევლები მისცეს ანაპის ფაშას.

15 წლის წინათ ამ ხალხმა რუსეთის წარმომადგენლებს მისცეს მძევლები და რუსი ბოჭაულების მმართველობას ემორჩილებოდნენ. ესლა კი თურქეთს შეჰფიცეს ერთგულება, რაც მძევლების მიცემით დაადასტურეს.

⁶ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6219, л. 13.

⁷ АКАК, т. VII, гл. 874.

⁸ იქვე.

⁹ იქვე.

¹⁰ იქვე.

გენ. ემანუელმა ყარაჩაელებს რუსეთის ერთგულება თხოვა, სამაგიეროდ შესთავაზა კავკასიის ხაზის შიგნით ვაჭრობის წარმოება. ორთავე თხოვნაზე მათ უარი განაცხადეს იმ მოტივით, რომ ისინი თურქეთის ერთგულები იყვნენ და სარწმუნოებითაც მაჰმადიანები¹¹.

ყარაჩაელთა მტრულ პოზიციას დიდი ზიანის მიყენება შეეძლო კავკასიის ხაზისათვის, ვინაიდან მათს სამფლობელოზე გადიოდა გზა საზღვრისაკენ. ამ ხალხმა თავიანთ სამფლობელოზე გაატარეს ნუხ-ხანის შვილი. რომელიც ჩეჩნებთან მივიდა, რათა რუსეთის წინააღმდეგ აეჯანყებინა ისინი. ჩეჩნებთან მოლაპარაკების შემდეგ იგი იმავე გზით ანაპაში დაბრუნდა.

თუ ყარაჩაელები კვლავ გააგრძელებდნენ რუსეთისადმი ურჩობას, მაშინ ყუბანის ზემო წელზე სიმაგრეებისა და საგუშაგოების აშენება იყო დაგეგმილი, რითაც შეწყდებოდა ყუბანისიქითელთა კავშირი მთიელ ტომებთან და გადავიდებოდა ყარაჩაელთა რუსეთისადმი გაერთგულება¹².

მთიელი ტომების დამორჩილებას ისიც აძნელებდა, რომ უკმაყოფილების შემთხვევაში ბარში მცხოვრებნიც მთებში იხიზნებოდნენ, დიდი ნაწილი კი საერთოდ მთაში ცხოვრობდა. „აუცილებელია ვეცადოთ ყუბანისიქითელთა მთებიდან დაბლობებში ჩამოსახლებას. ამას კი მათთან ვაჭრობითა და კეთილი დაპოკიდებულებით მივაღწევთ. ყუბანისიქითელთა ზედმეტი დასჯა არაა ჩვენთვის ხელსაყრელი, მით უმეტეს ეხლა. ნაადრევად თურქეთის წინააღმდეგ ომში ჩაბმა დიდი შეცდომა იქნება ჩვენთვის“, — აღნიშნავდა გენ. ემანუელი¹³.

ყუბანისიქითელი ხალხი თურქეთის ხელდებულად იქნა აღიარებული. თურქეთი კი იასის სამშვიდობო ტრაქტატის ძალით ვალდებული იყო აღეკვეთა ყუბანისიქითელთა თავდასხმები რუსეთის საზღვრებსა და საზღვრისპირა დასახლებებზე. წინააღმდეგ შემთხვევაში, თურქეთს მიყენებული ზარალი უნდა აენახლაურებინა¹⁴. რუსეთმა აღიარა ყუბანისიქითელთა თურქეთის ქვეშევრდომობა, თუმცა ხალხი უარყოფდა ამ გადაწყვეტილებას და თავიანთ საქმეებს თვითონვე მართავდა. ყუბანისიქითელთა თურქეთისადმი მორჩილება მხოლოდ სარწმუნოებრივ ერთიანობაში გამოიხატებოდა¹⁵.

ყუბანისიქითელთა რუსეთთან დაახლოების ყველაზე რეალური გზა მათთან სავაჭრო ურთიერთობის დამყარება იყო. ამ მიზნით გაიხსნა ქერჩში სავაჭრო პუნქტი. მას სათავეში ჩაუყენეს სკასის, რომელსაც დავალებული ჰქონდა რუსეთის მხარეს მთიელთა გადმოზიდება ვაჭრობისა და საჩუქრების საშუალებით.

ამ სავაჭრო ობიექტის მოქმედებამ მოკლე ხანში სასარგებლო როლი შეასრულა მთიელ ტომებთან დაახლოების საქმეში¹⁶.

რუსეთის ასეთი ღონისძიება არ გამოპარვია მხედველობიდან თურქეთის წარმომადგენლებს. მათ ყუბანისიქითელთა მხარეში სასულიერო პირები და ყადიები გაგზავნეს თავიანთი ხელისუფლების გავრცელებისათვის. ამ ღონის-

¹¹ АКАК, т. VII, гл. 874.

¹² იქვე, გვ. 875.

¹³ იქვე, გვ. 876.

¹⁴ იქვე, საბუთი № 847.

¹⁵ იქვე, შეადრ. И. Дебу, О кавказской линии и присоединенном к ней черноморском войске, или... СПб., 1829, гл. 400.

¹⁶ АКАК, т. VII, д. № 847, гл. 876.

ძიებამ არ მისცა სასურველი შედეგი თურქეთის ხელისუფლებას. მთიელებმა იკარნეს დამოუკიდებლობის შეზღუდვის საფრთხე და გვერდზე განუდგნენ მისიონერებს¹⁷.

ამ დროს კი რუსეთის ცენტრალური მთავრობა ლმობიერი მოპყრობით აპირებდა მათ გაერთგულებას. 1828 წლის 16 იანვარს გრაფი ნესელროდე მიუთითებდა გრ. დიბიჩს: „საჭიროა გადავიდეთ ყუბანსიქით, მხოლოდ ფრთხილად, არ შევეხოთ მათ ქონებას, არ დავსაჯოთ ხალხი ზოგიერთი პიროვნების მტრული მოქმედებისათვის, როგორც ეს აღრე ხდებოდა. მთიელები უნდა დავაჯეროთ, რომ რუსეთის ომი თურქეთთან მათ სრულებითაც არ შეეხებათ. ამგვარი ღონისძიებით შეგვიძლია მათი დაახლოება, რაც ესოდენ საჭიროა რუსეთისათვის ამ მხარეში“¹⁸.

ყუბანსიქით გადასვლამდე საჭიროდ ჩათვალეს განემარტათ იქაური ხალხისათვის. რომ ეს ღონისძიება ხორციელდებოდა არა მათი დასჯის, არამედ მათთან დაახლოების მიზნით. 1828 წლის 14 აპრილს რუსეთმა ომი გამოუცხადა თურქეთს. 25 აპრილს გენ. ემანუელმა პროკლამაციებით მიმართა ყუბანსიქითელ მოსახლეობას: „რუსეთის იმპერიამ სამშვიდობო ტრაქტატის დარღვევისათვის თურქეთს ომი გამოუცხადა, ამისათვის ხელშეწყვე იმპერატორის სახელით გიცხადებთ: თუ თქვენთან, ყუბანსიქით, თურქების შემოსვლას შევიტყობთ, ან თქვენი რომელიმე ტომის მიერ რუსეთს რაიმე ზიანი მოუვა, რუსეთის ჯარი მაშინვე შემოვა თქვენთან დასასჯელად და ასაოხრებლად.

ეს ომი თქვენ არ გეხებათ, თქვენ თურქებთან არ გირევთ, მხოლოდ თურქებსა და ყუბანსიქითელი მეამბოხეების წინააღმდეგაა რუსეთის იარაღი მიმართული.

თქვენ აღრე, თურქეთის ყალბი დაპირების გამო, ხშირად გამოსცადეთ უბედურება. ახლა გთხოვთ არ მიიღოთ არავითარი მონაწილეობა ამ ომში. იყავით მშვიდობიან ურთიერთობაში კავკასიის და შავი ზღვის ოლქების მოსახლეობასთან. ამასთანავე, ახლავე ჭარბეეთ თქვენთან მყოფი თურქები. თუ რუსეთის ჯარი შემოვა, იყავით მშვიდად, თქვენ არავინ არას გერჩით, თუ მშვიდად იქნებით. პირიქით, საჭიროების შემთხვევაში დაგეხმარებიან თურქეთის წინააღმდეგ.

ჯარის შემოსვლისას ყოველი აუღლიდან დიდებულთა გვარის სამი წარმომადგენელი უნდა შეხვდეს წინ და განაცხადოს, რომ აულის მცხოვრებთ თურქეთთან კავშირი არა აქვთ. ამასთანავე უნდა გადმოგვცეთ მძევლები. თუ რომელიმე ტომი შეავიწროვებს მეორეს რუსეთის ერთგულებისათვის, ისინი დაისჯებიან, როგორც რუსეთისათვის ზიანის მიმყენებლები...

ყუბანსიქით გაქცეული ყაბარდოელებისაგან მოვითხოვთ: ერთხელ და სამუდამოდ აიღონ ხელი ავანაკობაზე. წინააღმდეგ შემთხვევაში დაისჯებიან რუსეთის იარაღით. მათ შემფარებლებს კი უნდა შერცხვეთ ასეთი მოქმედებისა, რომ თავიანთ შემვიწროებლებს იფარავენ. თუ მფლობელები თურქეთთან კავშირს შეკრავენ, ან კავკასიის ხაზისა და შავი ზღვის ჯარებზე თავდასხმებს მოაწყობენ, სასტიკად იქნებიან დასჯილნი, მათი ხალხი კი ჩვენგან მიიღებს თავისუფლებას, თუკი გამოცხადდებიან ხაზზე რომელიმე სამხედრო უფროსთან.

¹⁷ АКАК, т. VII, д. № 847 გვ. 876.

¹⁸ იქვე.

აი, ყუბანსიჩითელო ხალხო, პირობები, რომლითაც უზრუნველყოფთ თქვენს ქონებას, თქვენს უფლებებს და თვით რუსეთის ჯარში ნახავთ მეგობრებსა და დამცველებს, მოწინააღმდეგენი კი — მტრებს შეიძენენ¹⁹.

ყუბანსიჩითელი მოსახლეობის დაბალმა ფენებმა, რუსეთის ერთგულება ირჩიეს. ასეთსავე აზრს ადგა ბევრი მფლობელიც, რომლებმაც ადრე რუსეთის ერთგულება მიიღეს და ხშირად პრაქტიკულ დახმარებასაც უწევდნენ კავკასიისა და შავი ზღვის ჯარებსა და სამხედრო ხელმძღვანელობას. ძირითადად კი, მიუხედავად პროკლამაციის მკაცრი შინაარსისა, ყუბანსიჩითელთა მეტმა ნაწილმა რუსეთის საწინააღმდეგო საქმიანობა გააგრძელა. ხშირად თავს ესხმოდნენ სამხედრო ნაწილებს და სიმაგრეებს, ტყვეებად მიჰყავდათ მშვიდობიანი მოსახლეობა²⁰.

ომის დროს თურქეთიც აშკარად ცდილობდა ხსენებულ ხალხთა თავის სასარგებლოდ ამოქმედებას, რისთვისაც სპეციალურად აგენტებს აგზავნიდა საჩუქრებით.

1828 წლის 9 ივნისს ყუბანსიჩითელ ჩერქეზთა და გაქცეულ ყაბარდოელთაგან შემდგარმა 3000 კაციანმა ლაშქარმა გეორგიევსკთან საზღვარი დაარღვი²¹. აჯანყებულებს მშვიდობიან ნოღაელებთან უნდოდათ მისვლა, რათა მათი ოჯახები მთებში გაეშვათ. კაცები კი თავიანთ ლაშქარში მიეღოთ. შეერთებული ძალით მათ თავდასხმა უნდა მოეწყოთ რუსეთის საზღვრებში ტახტამიშსა და ლოთზე (ბატალფაშინსკთან), რათა აეძულებინათ აქაური მცხოვრებლებიც შეერთებოდნენ მათ. ამ გაძლიერებული ლაშქრით მათ ყაბარდოში შესვლა და იქ საყოველთაო აჯანყების მოწყობა ჰქონდათ გამიზნული.

ყუბანსიჩითელთა გეგმები ერთგულ მფლობელთა დახმარებით რამდენიმე დღით ადრე შეიჩყო რუსეთის სარდლობამ²² 4 ივნისს კავკასიის ხაზის მარჯვენა ფლანგის მეთაური გენ. ანტროპოვი სამხედრო შენაერთით მდ. ყუბანზე გადავიდა ნოღაელთა აულების დასაცავად. აჯანყებულებმა ველარ გაბედეს თავდასხმა და ბატალფაშინსკისკენ აიღეს გეზი²².

გენ. ანტროპოვი საჩქაროდ გაემართა ბატალფაშინსკისკენ, თან წაიყვანა პოლკოვნიკ როდიონოვის რაზმი, 200 კაზაკი პოდპოლკოვნიკ კირეევის მეთაურობით, 2 დიდი ყალიბის ზარბაზნით. ნოღაელთა დასაცავად ჯარი გაიგზავნა.

6 ივნისს აჯანყებულთა დიდი ლაშქარი ბატალფაშინსკთან გამოჩნდა. რუსთა შეერთებული სამხედრო ნაწილები იქ უკვე დაბანაკებული იყვნენ. მათი დანახვისთანავე აჯანყებულებმა შეცვალეს თავიანთი გეგმა და ტახტამიშიდან მდ. ყუბანს აპყვნენ. რუსეთის მხედრობა უკან მიჰყვა მათ. წინ, დაზვერვის მიზნით, იასაული პოპოვი გაუშვეს დონისა და ზოფერთა 100 კაზაკით. მზვერაგებს, როდიონოვის დახმარების იმედი ჰქონდათ. დამხმარე ძალამ დაიგვიანა, მათ სარბაზნების მთაზე (უშგულზე) გადატანა გაუძნელდათ. ამასობაში მზვერაგები წიუახლოვდნენ და ცეცხლი გაუხსნეს აჯანყებულებს. ბრძოლა აჯანყებულთა სასარგებლოდ წარიმართა. თვით პოპოვი თავში ხმლითა და ფერდში ტყვიით სასიკვდილოდ დაჭრეს. მოკლულ იქნა 27 კაზაკი. დანარჩენებმა მიატოვეს ბრძოლის ველი და საჩქაროდ ძირითადი ძალებისაკენ დაბრუნდნენ, რათა შეერ-

¹⁹ АКАК, т. VII, гл. 877—878.

²⁰ Н. Деб у, დასახ. ნაშრომი, გვ. 196.

²¹ АКАК, т. VII, д. № 849 гл. 878.

²² იქვე.

თებული ძალებით შეეტიათ იერიშზე გადმოსულ აჯანყებულთა ლაშქრისათვის. ისინი ისეთ სერიოზულ ძალას წარმოადგენდნენ, რომ რუსეთის ჯარების სარდლობა იძულებული გახდა ბატალთაშინსკთან რამდენიმე სამხედრო ნაწილისათვის მოეყარათ თავი. აქვე გამოცხადდა 400 კაზაკიც²³.

აჯანყებულთა ლაშქარი 9 ივნისს სოფ. ნეზლობნოეს (5 ვერსი მარიინსკიდან და 10 ვერსი გეორგიევსკიდან) დაესხა თავს. სოფელი დაარბიეს და გადაწვეს. მრავალი ტყვე და მსხვილფეხა პირუტყვი წაიყვანეს²⁴.

მთიელებმა დიდი ზიანი მიაყენეს დადევნებულ რუსთა სამხედრო ნაწილს. მოკლეს მაიორი კოზაჩკოვსკი და არტილერისტები. დამხმარე კაზაკებმაც უკან დახევა იწყეს. მოკლეს პოდპოლკოვნიკი როდიონოვიც. ხელმძღვანელობა მაიორმა კანივალსკიმ აიღო ხელში, რომელმაც დიდი ზარალის ფასად გაფანტა აჯანყებულები. მთიელებმა წინა დღით ხელში ჩაგდებული ზარბაზანიც მიატოვეს²⁵. წაყვანილი ტყვეების ნაწილი დაიხსნეს, ბევრი უკანდახევის დროს მთიელებმა დახოცეს.

აჯანყებულთა ლაშქარი ბაქსანის ხეობაში შეჩერდა, შემდეგ კი ყარაჩაელთა სამფლობელოზე გავლით ყუბანსკით გადავიდნენ.

აუსანიშნაია, რომ ყუბანსკითელთა ლაშქარს ამ ოპერაციებში თურქი მოხელე მუჰამედი-ალა ხელმძღვანელობდა, რომელსაც თან 1 დიდი და 5 პატარა დროშა ჰქონდა. დიდი დროშა თურქეთისა იყო, ხოლო 5 დროშა ყუბანსკითელი ხალხისა²⁶.

მთიელებმა რამდენიმე ასეული კაცი დაკარგეს. დიდი ზარალი მოუვიდა რუსეთის მხედრობასაც.

ამრიგად, თურქეთის იმედები არ გამართლდა. ანტირუსულ აჯანყებას მათთვის სასურველი შედეგი არ მოჰყოლია. რუსეთის მხედრობამ ისინი დაამარცხა. მაშინ თურქეთის მთავრობამ საქმეში სხვა მთიელთა ჩარევა გადაწყვიტა. მალე ჩეჩნეთში მათ თავიანთი წარმომადგენლები გააგზავნეს რუსეთის წინააღმდეგ აჯანყების მოწყობის მიზნით²⁷. კლერიკალური წრეების მიერ წაქეზებული ჩეჩნური მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი ხშირად ესხმოდა თავს კავკასიის ხაზსა და საზღვრისპირა სოფლებს. ჩეჩნებმა თათბირი გამართეს მაიურ-ტუბში, სადაც ხსენებული წარმომადგენლებიც მიიწვიეს. მათ თან წინასწარმეტყველი მუჰამედის დროშა ჰქონდათ იმის ნიშნად, რომ ჩეჩენტა საკეთილდღეოდ იყვნენ მოსულები²⁸.

თურქეთის წარმომადგენლების გეგმით ჩეჩნები ჯერ რუსეთის ერთგულებაში მყოფ ხალხთა აულებში უნდა შესულიყვნენ, შეეერთებინათ იქაური ბრძოლისუნარიანი მამაკაცები და შემდეგ სხვა მეზობელი ხალხები (რომლებსაც ჯერ ერთგულების ფიცი არ ჰქონდათ მიღებული) დაეთანხმებინათ რუსეთის წინააღმდეგ საერთო ძალებით ბრძოლებზე²⁹.

თურქეთის წარმომადგენლებს ამჯერადაც არ გაუმართლდათ. ჩეჩნების დიდმა ნაწილმა უარი თქვა რუსეთის წინააღმდეგ გამოსვლაზე. სასტიკი უარი

²³ АКАК, т. VII, д. № 849, гл. 879.

²⁴ იქვე.

²⁵ იქვე.

²⁶ იქვე.

²⁷ იქვე, საბუთი № 850.

²⁸ იქვე.

²⁹ იქვე, გვ. 880, საბუთი № 850.

განუცხადეს მათ ნოღაელებმაც. ისინი რუსეთის ერთგულები დარჩნენ და ხშირად რუსეთის ჯარს ეხმარებოდნენ ბრძოლებში³⁰.

მოუხედავად იმისა, რომ ანაპა რუსეთის ხელთ იყო, ყუბანისიქითელ მთიელ ტომთა მეთაურებს კვლავ ჰქონდათ კავშირი თურქეთთან. ამიტომ იყო, რომ მოსახლეობის დიდი ნაწილი რუსეთის საწინააღმდეგო გამოსვლებში მონაწილეობდა. თურქეთის წარმომადგენლები მოედვნენ მთიელთა აულებს და აჯანყებისაკენ მოუწოდებდნენ ხალხს. ასეთსავე როლს ასრულებდნენ რუსეთით უკმაყოფილო მფლობელები და გავლენიანი პირებიც.

ომის დაწყებისთანავე მოსახლეობა მფლობელთა ზეგავლენით, ზოგჯერ ძალდატანებით მთებში გაიხიზნა³¹. როცა ყანების მომკის დრო დადგა, მათ დეპუტატების გამოგზავნა იწყეს, რომელთა მეშვეობით რუსეთის ერთგულების მიღებას კისრულობდნენ. მათ მხოლოდ მოსავლის აღება აინტერესებდათ და არა რუსეთისადმი ერთგულება. მოსავლის აღებისთანავე კვლავ უარყოფდნენ ერთგულებას და მთებში გაიხიზნებოდნენ.

რუსეთის ადგილობრივი ხელმძღვანელობა ხვდებოდა მათ ცბიერებას. ამიტომ იყო, რომ მთიელებს უარი ეთქვათ თხოვნაზე და ებრძანათ მძევლების გადაცემა და ბარში ჩამოსახლება, თუ რუსეთის ერთგულება სურდათ. ყუბანისიქითელებმა უარი განაცხადეს მძევლების მიცემაზე და ბარში ჩამოსახლებაზე³². რუსეთის სამხედრო ადმინისტრაციამ გადაწყვიტა არ გაეშვათ ისინი თავიანთი ყანების მოსამკელად, რისთვისაც მისასვლელ გზებზე სპეციალური საგუშაგოები შეიქმნა. ამ ღონისძიებამ თავისი შედეგი გამოიღო. ბევრმა მთიელმა რუსეთის ერთგულება მიიღო და მძევლებიც წარმოადგინა³³.

ბარში ჩამოსახლებაზე კი კვლავ უარს აცხადებდნენ. მათ არ სურდათ საზღვრებთან ახლო დასახლება. ამაში დიდი როლს ასრულებდა ისიც, რომ თავიანთი მფლობელების და თავადებისა ეწინოდათ, რომლებიც ჩამოსახლების შემთხვევაში მათ სახლ-კარის გადაწვით ემუქრებოდნენ³⁴.

რუსთა სარდლობამ დახმარება აღუთქვა მათ, თუკი ბარში ჩამოსახლდებოდნენ. ამ მიზნით რუსეთის სამხედრო ნაწილი გადავიდა ყუბანისიქით და დაბანაკდა მდ. ბელაიასა და მდ. ლაბას შორის მდ. ფსინაფთან და მდ. ურუფთან. ამ სამხედრო ნაწილის მიზანი იყო მთებიდან ბარში ჩამოსახლებულთა დაცვა მფლობელებისა და თავადების ძალადობისაგან³⁵.

ამ ღონისძიებას რეალური შედეგი არ მოჰყოლია. ერთი სამხედრო ნაწილის დაბანაკებას ყუბანისიქითა მხარეში ზეგავლენის მოხდენა არ შეეძლო არც ზალხზე (რომლებსაც ჩამოსახლება სურდათ) და არც მფლობელებზე, რომლებიც ჩამოსახლების წინააღმდეგნი იყვნენ.

ღონისძიების ეფექტურობისათვის საჭირო იყო დიდი სამხედრო ძალა, რაც ადგილზე რუსი სარდლობის განკარგულებაში არ ყოფილა.

გენ. ემანუელი გრაფ პასკევიჩის მოახსენებდა, რომ მოსავლის აღებით მთიელები იმდენად დაინტერესებულნი არიან, რომ შეიძლება ამ გზით მათი გა-

³⁰ АКАК, т. VII, д. № 850, გვ. 880.

³¹ იქვე.

³² იქვე.

³³ იქვე.

³⁴ იქვე.

³⁵ იქვე.

ერთგულება, მაგრამ ამისათვის აუცილებელია სამხედრო ნაწილები, რაც ამჟამად კავკასიის ხაზს არ გააჩნია-ო³⁶.

ამ მიზნის მისაღწევად მას საჭიროდ მიაჩნდა 3000 მეგრძოლისაგან შემდგარი ფეხოსანთა 2 პოლკი მაინც, რათა მდ. ბელაიას, მდ. ლაბასა და მდ. ურუფის ხეობებში საველე სიმაგრეები შექმნილიყო მთიელ ტომთა ბლოკადაში მოსაქცევად.

უბეროდ და საძოვრების გარეშე დარჩენილი მთიელები იძულებული იქნებიან რუსეთის ერთგულება იკისრონ და ბარშიც ჩამოსახლდნენ³⁷.

თურქეთი შუამავლების მოგზავნას განაგრძობდა. მას ყუბანსიქითელი მოსახლეობის თვითნებური მიზნებისათვის გამოყენება სურდა. ამიტომ არც ფულის ხარჯვასა და საწუქრების დარიგებას ერიდებოდა. მაგრამ შედეგს ვერ აღწევდა. მოსახლეობა გრძნობდა რუსეთის იარაღის ძალას და ვერ ბედავდა თურქეთის მხარეზე გადასვლას.

1828 წლის ოქტომბერში რუსეთის ერთგულება მიიღო ნოღაელთა 51 და ნატუხაელთა, თემირგოელთა და ხამიშეველ მფლობელთა 120 ოჯახმა თავიანთი ხელქვეითებით³⁸. ერთგულების ფიცის მიღებისთანავე მძევლებიც გადასცეს სამხედრო ხელმძღვანელობას.

რუსეთის წინააღმდეგ განწყობილ მთიელთა ნაწილმა კონსტანტინოპოლში დეპუტატები გაგზავნეს დახმარების სათხოვნელად, მათ დაბრუნებამდე კი აყოვნებდნენ რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლას³⁹.

რუსეთისადმი ერთგულების ფიცის მიღებას აგვიანებდნენ ყარაჩაელებიც. ისინი იფარებდნენ რუსეთისადმი მტრულად განწყობილ მფლობელებს, ზშირად თავიანთ სამფლობელოზე ატარებდნენ რუსეთის საზიანოდ მოქმედ აჯანყებულებს.

აუცილებელი გახდა ყარაჩაელების დამორჩილება. 20 ოქტომბერს გენ. ემანუელი ჯარით შევიდა ყარაჩაიში. ყარაჩაელებმა სასტიკი ბრძოლა გაუმართეს გენ. ემანუელს. შვიდსაათიანი ბრძოლის შემდეგ მოწინააღმდეგემ უკანასკნელი მალლობი დატოვა და მთებს მიაშურა. ამ ბრძოლაში 3 ობერ-ოფიცერი და 41 ქვეითი ჯარისკაცი დაიხოცა. 119 კაცი დაიჭრა⁴⁰.

ყარაჩაელთა დანაკარგი გაცილებით მეტი იყო. მეორე დღეს რუსეთის ჯარი ყარაჩაელთა აულს — კარტიურტს მიუახლოვდა. აქ ყარაჩაელებმა დეპუტატები მიაგებეს რუსეთის სარდლობას და პატიება ითხოვეს. 23 ოქტომბერს ყარაჩაელთა მთავარმა მფლობელმა ისლამ-კრიმ-შავეალოვმა და მამასახლისებმა ერთგულების ფიცი მიიღეს და პირობა დადეს, რომ აღრე გატაცებულ ქონებასაც დააბრუნებდნენ. ამასთანავე მძევლები გადასცეს ოთხი ცნობილი გვარიდან. ყარაჩაელები ყოველგვარი მოთხოვნების შესრულებას ჰპირდებოდნენ გენ. ემანუელს, მან კი სამაგიეროდ სასამართლო საქმეების შარიათის საფუძველზე წარმოების უფლება აღუთქვა. გენ. ემანუელი შეჰპირდა მათ მდ. კუმაზე, ხახან-დუკოვის სიმაგრესთან, ვაჭრობისა და გაცვლა-გამოცვლისათვის სპეციალურა

³⁶ АКАК, т. VII, д. № 850, гл. 880.

³⁷ იქვე.

³⁸ იქვე, საბუთი № 851.

³⁹ იქვე.

⁴⁰ იქვე, საბუთი № 852.

პუნქტის გახსნას, სადაც მათ შეეძლოთ მიეღოთ: პური, მარილი, რკინა და სხვ.⁴¹. ყარაჩაელებმა ფიცის მიღებისთანავე შეწყვიტეს მტრული საქმიანობა.

მაგრამ თუ რამდენიმე ტომი ნებით თუ იარაღის ძალით უკვე რუსეთის ერთგულებაში იმყოფებოდა, ნაწილი კვლავ მტრულად იყო განწყობილი მისდამი და ხელსაყრელ პირობებში თავდასხმებსაც აწყობდნენ ჯარის ნაწილებზე. განსაკუთრებით გახშირდა თავდასხმები 1828 წლის შემოდგომაზე. რუსეთის სარდლობამ გადაწყვიტა ძლიერი ექსპედიციის მოწყობა.

ექსპედიციის პირველი კოლონა 780 ქვეითი მეგრძოლით, 900 კაზაკითა და 2 ზარბაზნით გენ. ტურჩანინოვის ხელმძღვანელობით თავს უნდა დასსმოდა თავად ჰაჯი-მურზაზეკ ხამურზინის აულს, სადაც გაქცეული ყაბარდოელები აფარებდნენ თავს⁴².

ხსენებულ აულთან მცირე შეტაკება მოხდა. აული დაცარიელებული აღმოჩნდა. მოსახლეობას მთებში გახიზვნა მოესწრო.

მეორე კოლონას პოლკოვნიკი ლუკოვკინი ხელმძღვანელობდა. მასში შედიოდა ქვეითთა 1 ასეული და 350 კაზაკი. მათ განკარგულებაში იყო 1 ზარბაზანი. ამ კოლონამ ალყა შემოარტყა გაქცეულ ყაბარდოელთა თავად ქუჩუკ-ჰაჯი გირეის აულს, რომელიც მდ. ლაბას მახლობლად მდებარეობდა. ხანმოკლე, მაგრამ მძლავრი შეტაკებისას მოწინააღმდეგეს 16 კაცი მოუტკლეს, 125 კი ტყვედ წამოიყვანეს⁴³.

მესამე კოლონას ხელმძღვანელობდა გენ. ანტროპოვი, რომელთანაც იყო გენ. ემანუელიც. ამ კოლონის ძალებს შეადგენდა: 800 ქვეითი მეგრძოლი. 550 კაზაკი და ექვსი ქვემეხი. ეს კოლონა თავს უნდა დასსმოდა მდ. ჩამლიკის მახლობლად მდებარე ბუსლეიელთა და გაქცეულ ყაბარდოელთა აულებს⁴⁴.

მაიორ ვისმუნდს თავისი რაზმი 250 კაზაკით უნდა გაეძლიერებინა და მდგარიყო მდ. ფსენაბთან, 13—14 ნოემბერს ღამით კი უნდა წასულიყო მდ. ლაბისაკენ და მდ. ხოძთან შეერთებოდა დანარჩენ კოლონებს.

მთიელებმა კოლონების წინსვლა შეიტყვეს და მთებში გაიხიზნენ. დამსჯელმა ექსპედიციამ წამოასხა გაქცეული მოსახლეობის მიერ დატოვებული მსხვილფეხა პირუტყვი. ახლოს მდებარე რამდენიმე აული პურის ყანებითა და თივის ზეინებიანად გადაწვეს⁴⁵.

16 ნოემბერს კოლონა ბესლეგენელთა სხვა აულებს დაესხა თავს მდ. მცირე ლაბასთან, აჰმედგორას პირდაპირ. აქ აულის მფლობელი და მამასახლისი გამოცხადდნენ, რათა საჩქაროდ იმპერატორის ერთგულებაზე დაეფიცათ. მათ ქვეშევრდომობის სურვილი განაცხადეს, მძევლების გაცემისა და აღრე წაყვანილი რუსი ტყვეების, გატაცებული ქონების დაბრუნების პირობა დადეს: 23 ნოემბერს ორთავე კოლონა აბაძეხელთა საზღვართან შეჩერდა. აბაძეხელები არ უარობდნენ რუსეთის ერთგულებაზე, სამაგიეროდ სასტიკი უარი განაცხადეს აღრე წაყვანილი რუსი სამხედრო ტყვეების, გატაცებული ქონებისა და მძევლების დაბრუნებაზე⁴⁶.

⁴¹ АКАК, т. VII, д. № 853, გვ. 880.

⁴² ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6231, часть I, л. 227.

⁴³ იქვე.

⁴⁴ იქვე, 226. შტრ. АКАК, т. VII, д. № 853, გვ. 880.

⁴⁵ ЦГВИА, ф. ВУА, საქმე. 6231, ფ. 226. შტრ. АКАК, т. VII, д. № 853, გვ. 880.

⁴⁶ იქვე, ფ. 227. შტრ. АКАК, т. VII, д. № 853, გვ. 880.

გადაწყდა აბაძეხელთა აულების განადგურება. აულებისაკენ დაიწყო ჯარის წინსვლა, მაგრამ დიდი თოვლის გამო ისინი შეჩერდნენ, თანაც საჭირო იყო სურსათ-სანოვავის მარაგის შევსება⁴⁷.

მაღე შეიპყრეს გაქცეული ყაზარდოელები, რომლებიც აბაძეხელთა მეზობელ აულებში იყვნენ შეფარებულნი.

მესამე კოლონამ მრავალი აული ააოხრა, მდ. ფსეფის მახლობლად და მდ. ფარზთან დაბანაკდა.

28 ნოემბერს ამ კოლონიდან 400 კაცი, ერთი ზარბაზნით მდ. ხაგუარის მახლობლად აულების დასარბევად გაიგზავნა⁴⁸.

აქ მოსახლეობამ სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწია რუსეთის ჯარს. 30 ნოემბერს გენ. ანტროპოვი 600 ქვეითი მეგრძოლით, 600 კაზაკით და სამი ზარბაზნით მდ. ფარზის ახლოს მდებარე აულების დასარბევად გაიგზავნა.

ამაძეხელებმა, როცა რუსთა ჯარის წინსვლა შენიშნეს, თივის ზვინების დაწვა განიზრახეს. კაზაკთა სწრაფმა შეტევამ ამაძეხელთა განზრახვა ჩაშალა და აიძულა ისინი მოლაპარაკება დაეწყოთ⁴⁹.

პირველმა კოლონამ ნოღაელებისა და თემირგოელთა აულები გადაწვა⁵⁰. მაღე მათი მამასახლისეები გამოცხადდნენ და პატიება ითხოვეს. 18 ოქტომბერს რუსეთის ქვეშევრდომობა მიიღო და მდ. ყუბანზე დასახლების სურვილი გამოთქვა. სურვილი სისრულეში მოიყვანეს.

ექსპედიცია გრძელდებოდა. ნადგურდებოდა აულები. 2 დეკემბრიდან 13 დეკემბრამდე სამხედრო შენაერთებმა 64 აული განადგურეს და 4400-ზე მეტი ზვინი თივა გადაწვეს⁵¹. 15 დეკემბერს ექსპედიციამ დამთავრდა, სამხედრო ნაწილები თავიანთ ადგილსამყოფელს დაუბრუნდნენ.

მართალია, გენ. ემანუელის ხელმძღვანელობით მოწყობილი ზემოხსენებული ექსპედიცია სასტიკად გაუსწორდა ყუბანისიქეთა მოსახლეობას. დიდძალი ჯონება, ყანები და თივა იქნა განადგურებული, მაგრამ სამაგიეროდ რუსეთის იმპერიისათვის დიდი მნიშვნელობის საქმე გაკეთდა. ამ მხარეში ათასობით ოჯახმა რუსეთის ქვეშევრდომობა მიიღო, რასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საერთოდ და განსაკუთრებით კი თურქეთთან ომის პირობებში.

1828 წლის 15 დეკემბერს გენ. ემანუელის ექსპედიციის შესახებ პასკევიჩი იმპერატორს მოახსენებდა: ... „ექსპედიციის შედეგად ბესლენელთა მფლობელებმა, თავიანთი ხალხის 650 ოჯახის ერთგულების ფიცი და თქვენი უდიდებულესობის ქვეშევრდომობა იცისრეს, შემდეგი პირობებით: 1. მისცენ მძევლები რუსეთის ჯარების სარდლობას; 2. არავითარ შემთხვევაში არ მიიღონ რუსეთისადმი მტრულად განწყობილი პირები; 3. ერთი თვის განმავლობაში დააბრუნონ 1824 წლის შემდეგ გატაცებული ქონება — ორმაგად. რუს ტყვეებს კი დააბრუნებენ უკლებლივ; 4. მომავალში გატაცებულ ქონებას გადაიხდიან სამმაგად, კაცის მკვლელებს კი გადასცემენ რუს სამხედრო ხელისუფალთ; 5. თავისთან ეყოლებათ რუსი ბოქაული, რომელიც მეთვალყურეობას გაუწევს მათ მოქმედებას.

⁴⁷ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6231, ч. II, л. 227.

⁴⁸ АКАК, т. VII, д. № 853, გვ. 881.

⁴⁹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6231, ч. II, л. 227.

⁵⁰ იქვე.

⁵¹ იქვე, გვ. 228.

ბესლენელთა თავადმა აიტეკ კანუკოვმაც რუსეთის ერთგულების ფიცი და ქვეშევრდომობა მიიღო, მძევლად თავისი ძმა გადასცა და იმავე პირობების შესრულება იკისრა. ანალოგიური პირობა დადეს ბაშილბაელებმაც.

მაღე ბესლენელების მიერ მიღებული ზეთი მუხლისაგან შემდგარი პირობის შესრულება მრავალმა სხვა მფლობელმა და თავადმა იკისრა თავიანთი ხელ-ქვეითებით⁵².

ეს ექსპედიცია ზამთრის პირობებში ჩატარდა. ამ დროს სამხედრო ნაწილებისათვის ადვილი იყო მთიელ ტომთა დასჯა. ამიტომ იყო, რომ სხვა მსგავს ექსპედიციებთან შედარებით ის გაცილებით ეფექტური აღმოჩნდა.

ამრიგად, მთიელ ტომთა დიდმა ნაწილმა იმპერატორისადმი ერთგულების ფიცი მიიღო და ქვეშევრდომობა იკისრა⁵³. გენ. პასკევიჩი 1828 წლის დეკემბრის ბოლოს იმპერატორს მოახსენებდა — „ექსპედიციის შემდეგ კავკასიის ხაზზე რამდენადმე სიმშვიდე ჩამოვარდა“—ო⁵⁴.

თურქეთთან ომის დაწყებისთანავე ჩეჩნებმაც მოუხშირეს თავდასხმებს კავკასიის ხაზზე და გააქტიურეს რუსეთისადმი მტრული საქმიანობა. ყუბანის-იქითა მხარეში გენ. ემანუელის ექსპედიციამ ჩეჩნებსაც დაანახვა რუსეთის იარაღის ძალა, რის გამოც კვლავ მშვიდობიანი ურთიერთობა და რუსეთისადმი მორჩილება გადაწყვიტეს⁵⁵.

რუსთა სარდლობა არ ენდობოდა ჩეჩნებს, ამის გამო, მათი მამასახლისი ბეი ბულათი გამოიძახეს და თურქთა წინააღმდეგ მოქმედ რუსეთის ჯარის ნაწილებთან ამყოფებდნენ. მათი ვარაუდით, ბეი ბულათის გარეშე ჩეჩნები რუსეთის წინააღმდეგ გამოსვლას ვერ გაბედავდნენ. ჩეჩნების დამშვიდება და მათთან ურთიერთობის მოგვარება დაევალა ტარკის შამხალს. ამავე დროს საფრთხილის მიზნით ჩეჩნეთის ყოველ საზოგადოებიდან (სამამასახლისოდან) თითო მძევალი აიყვანეს. რუსები თავის მხრივ კისრულობდნენ, რომ ჩეჩნების რუსეთის ქვეშევრდომობაში მიღებამდე, მათ თავის ძველი მმართველობის პირობებში დატოვებდნენ. ჩეჩნეთის საქმეების მომწესრიგებლად, ან საქმეებზე რუსეთის წინაშე პასუხისმგებელ პირად ტარკის შამხალი დაინიშნა. მას უფლება ჰქონდა რუსეთის საზღვრებში სავაჭროდ წასასვლელად სამეგობის გაცემისა ერთგულ ჩეჩენტათვის⁵⁶. იმპერატორმა მოიწონა თავისი სამხედრო ადმინისტრაციის მიერ გატარებული ღონისძიებები და მთავარი შტაბის მეშვეობით კავკასიის ცალკე კორპუსის მთავარსარდალს — გენ. ემანუელს დაავალა ყუბანისა და თერგის დაბოლოებებზე მცხოვრებ ჩერქეზებისა და სხვა მთიელ ტომთა შესახებ საიდუმლოდ და სასწრაფოდ დაწერილებითი ცნობები შეეკრიბა. ამ ცნობებში უნდა ასახულიყო თითოეული ტომის განსახლების ადგილი, მოსახლეობის ოდენობა (რამდენი შეიარაღებული მეომრის გამოყვანა შეუძლიათ — იმის ჩვენებით), მათი ეკონომიკა (სამეურნეო საქმიანობა), სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი გზები და დასახლებული პუნქტები, გავლენიანი მფლობელებისა და უზდენების გვარები. რუსეთის ხელისუფლებისადმი დამოკიდებულება, ამ თვალსაზრისით რუსეთის კეთილმოსურნე პირთა ვინაობა⁵⁷.

⁵² АКАК, т. VII, д. № 853, გვ. 882.

⁵³ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6231, часть II, л. 228.

⁵⁴ АКАК, т. VII, д. № 853, გვ. 882.

⁵⁵ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6244, часть I, л. 12.

⁵⁶ იქვე, ფ. 14.

⁵⁷ იქვე, ფ. 19—34.

აღნიშნული ცნობები რუსეთის მთავრობას სჭირდებოდა მთიელთა საბოლოოდ დამორჩილების გეგმების შესამუშავებლად და განსახორციელებლად.

გენ. ემანუელმა სასწრაფოდ შეკრიბა სათანადო ცნობები, რომლებიც შეჯამებულია მის მიერ 1829 წლის 20 ნარტს ხელმოწერილი 9 გვერდიან უწყისში. მასში მოცემულია იმ მთიელ მფლობელთა და მათ ქვეშევრდომთა რიცხვი შავი ზღვიდან დაღესტნამდე, რომელთაც 1827—1829 წწ. რუსეთის ქვეშევრდომობა მიიღეს. სულ უწყისში აღრიცხულია 518 სოფელი 43336 კომლით (ორივე სქესის 203565 სული).

მაგრამ რუსეთის მთავრობის ერთგულებაზე დაფიცება ჯერ კიდევ არ წარმოადგენდა ერთგულების გარანტიას. ყუბანსიჩითელი ტომები და სხვა მთიელებიც ხშირად უარს აცხადებდნენ ერთგულებაზე. რათა ასეთი ფაქტები არ დაეშვით, რუსეთის მთავრობამ გადაწყვიტა იარაღის ძალით უზრუნველყო კავკასიელ მთიელთა მორჩილება და სადაც საჭიროდ დაინახავდა, იქ ექსპედიცია მოეწყო. ამ მიზნით გენ. ემანუელმა დასახელებული უწყისის საფუძველზე შედგენილი რუკები დაურიგა სამხედრო ნაწილებს. რუკებზე აღნიშნული იყო რუსეთის ერთგულებაზე ფიცმილებულ მთიელთა აულები, მომხრე და მოწინააღმდეგე ძალთა განლაგება. ამას უნდა გაეადვილებინა კავკასიის ხაზის სარდლობისათვის სადამსჯელო ფუნქციების შესრულება ურჩების მიმართ⁵⁸. როცა უკვე ნათელი შეიქმნა თურქეთზე რუსეთის ჯარის გამარჯვება და სამშვიდობოდ ხელშეკრულების დადების მოახლოება, კავკასიის ხაზის ხელმძღვანელობამ ხელი მოჰკიდა კავკასიის ხალხთა მთლიანად დაპყრობის გეგმის მომზადებას, რაც 1830 წლის გაზაფხულზე უნდა განხორციელებულიყო⁵⁹ აღნიშნული მიზნით შექმნილ გეგმაში — «Предложение общего поиска для приведения в покорность кавказских племен» — დაწერილებითაა მოცემული კავკასიის კორპუსის მომავალი, სამშვიდობო ხელშეკრულების დადების შემდგომი მდგომარეობა და მიზნები. ომის დამთავრებისთანავე კავკასიის კორპუსის მნიშვნელოვანი ნაწილი დატოვებდა ადგილსამყოფელს. დაპყრობილ თურქეთის აზიურ ტერიტორიებზე მდგარი სამხედრო ნაწილები, ზავის დადების შემდეგ გაზაფხულისათვის საქართველოში უნდა გადასულიყვნენ, ნაწილი იმერეთსა და დაღესტანში დადგებოდა, ნაწილი კი ჩრდილო კავკასიაში უნდა წასულიყო⁶⁰.

ყველაფერი ეს კეთდებოდა მთიელი ტომების საბოლოოდ დასამორჩილებლად. „მოვსპოთ მათში მტაცებლური მიზნებისათვის თავშეყრის ცდებიც კი, ჩვენთვის ჯერ კიდევ ამ უცნობი მხარის შესწავლა დავიწყეთ შეიარაღებული ხელით“⁶¹.

ამ მიზნისათვის მზადება შეუძმჩნეველი უნდა ყოფილიყო მთიელებისათვის. ძირითადად ამ ოპერაციებისათვის მე-14 და მე-20 დივიზიების ნაწილები უნდა ყოფილიყო გამოყენებული⁶². საჭირო შემთხვევაში კავკასიის კორპუსის სხვა ნაწილებიც იქნებოდა მოშველიებული.

სულ ამ საქმისათვის გამოყოფილ უნდა ყოფილიყო: 22 ქვეითი ბატალიონი, 21 მსუბუქი და სამთო ქვემეხი და 6000 კაზაკი⁶³; საჭირო შემთხვევაში

⁵⁸ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6244, часть I, лл. 23—31.

⁵⁹ იქვე, ფ. 34.

⁶⁰ იქვე.

⁶¹ იქვე.

⁶² ეს დივიზიები კავკასიაში იღდა.

⁶³ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6244, часть I, л. 34.

შეიქმნებოდა მოქმედი სათადარიგო ქვეითი ბატალიონები, სარდლობის შეხედულებით⁶⁴.

„მომზადების შემდეგ შეტევა დაიწყება მოულოდნელად და სწრაფად, ყველა მხრიდან ერთდროულად, ამისათვის საჭიროა ჯარები თავმოყრილი იყოს გაზაფხულისათვის და მზად ყოფნაში იდგნენ საწყის პუნქტებში.

მზადების მიზანი საიდუმლოდ უნდა იყოს შენახული, რათა მთაელებმა არ შეიტყონ ჩვენი გადაწყვეტილება. შეთანხმებული უნდა ვიყოთ ერთობლივ თავდასხმისათვის. საერთო ოპერაციის ხელმძღვანელობა 1 კაცს უნდა დაევალოს“. მთელი ოპერაცია სამ ექსპედიციად იყო დაგეგმილი: 1. აფხაზეთის დაპყრობა⁶⁵; 2. შუა კავკასიის (მდ. ყუბანის მარჯვენა ნაპირიდან თერგის მარცხენა ნაპირამდე) დაპყრობა⁶⁶; 3. აღმოსავლეთ კავკასიის (მდ. სუნჯასა და დალესტანს შორის) დაპყრობა.

საომარი მოქმედების დროს გზები სარეზერვო სამხედრო ნაწილებით უნდა ყოფილიყო დაკავებული, რათა მოქმედი ჯარების ნაწილი არ დაბანდებულიყო.

აქვე მოცემულია რჩევა-დარიგება, თუ როგორ უნდა მოქცეულიყო სამხედრო ხელმძღვანელობა მოწინააღმდეგეთა აულებში შესვლისას.

„მორჩილებაში წყოფ მთიელებს ყოველმხრივ სამართლიანად უნდა მოვექცეთ. გამოვიჩინოთ ზომიერი სიმკაცრე მათი თვისებებისა, სულისკეთებისა და ჯიუტობისადმი, რომელსაც ისინი წინააღმდეგობის გაწევისას გამოიჩენენ⁶⁷.

ვინც თვითნებურად დაგვნებდება, მათ ყოველგვარი მფარველობა უნდა გავუწიოთ, ნება მივცეთ თავისუფლების კანონებით ისარგებლონ თავიანთ აულებში, რათა ისინი სხვა ტომთა წინააღმდეგ მიმართულ ლაშქარში გამოვიყენოთ. ამ საქმეში დიდ დახმარებას ვაგვიწევს ტომთა შორის მტრული დამოკიდებულება, რაც არც ისე იშვიათია ამ მხარეში“⁶⁸.

ის ხალხი კი, რომელიც შებრძოლებას გაბედავდა და ბოლოს მორჩილებაში მიიღებდა, უნდა განეიარაღებინათ, მძევლები აეყვანათ და გაენადგურებინათ მემამბოხეთა ძირითადი ადგილსამყოფელი.

ძლიერი წინააღმდეგობის გამწვევი ტომის ხალხი მეტად დაისჯებოდა. მათი თავკაცები უნდა შეეპყროთ და სამაგალითოდ დაესაჯათ. ცენტრალური მთავრობის მითითებით აიკრძალა სიკვდილით დასჯა, რათა მთიელებს შეურიგებელი მტრობა არ გამოეცხადებინათ.

გადაწყვეტილი იყო, რომ ყველა მთიელისათვის ერთგულების ფიცი მიეღებინებინათ. ერთი სიტყვით, შემუშავდა ახალი მეთოდი ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიისა და საერთოდ ჩრ. კავკასიის მოსახლეობის საბოლოოდ დაპყრობისა და დამორჩილებისათვის. საჭირო იყო მხოლოდ თურქეთთან სამშვიდობო ხელშეკრულების დადება, რის შემდეგაც დაიწყებოდა ამ გეგმის პრაქტიკული განხორციელება.

ასეთი გადაწყვეტილების საფუძველს რუსეთის ჯარის ყოველდღიური წინსვლა წარმოადგენდა.

⁶⁴ ЦГВИА, ф. ВУА д. 6244, часть I, л. 36.

⁶⁵ „აფხაზეთში“ იგულისხმება მთელი ჩრდილო დასავლეთ კავკასია.

⁶⁶ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6244, часть I, л. 36.

⁶⁷ იქვე, ფ. 37.

⁶⁸ იქვე, ფ. 35—36.

თურქეთი დამარცხებას დამარცხებაზე განიცდიდა, ახლოვდებოდა დრო, როცა საბოლოო დამარცხების თავიდან ასაცილებლად საზავო ხელშეკრულებაზე დაიწყებდა ზრუნვას. რუსეთის არნია ბალკანეთის მთებზე გადავიდა. 1829 წლის 20 აგვისტოს ადრიანოპოლი აიღეს და კონსტანტინოპოლისაკენ დაიძრნენ. კონსტანტინოპოლის აღება თურქეთის დაცემას გამოიწვევდა. რუსეთის არმიის გამარჯვებამ ევროპის სახელმწიფოები შეაშფოთა. საფრანგეთი და პრუსია ყოველ ღონეს ხმარობდნენ, რათა არ დაეშვათ კონსტანტინოპოლის აღება რუსეთის ჯარების მიერ. ინგლისის მთავრობა დიპლომატიური საქმიანობიდან პრაქტიკულ ღონისძიებაზე გადავიდა. აღმირალ გორდონს უბრძანა ესკადრით შესულიყო სრუტეებში, თუკი რუსეთის არმია კონსტანტინოპოლისაკენ დაიძვროდა.

ცოტა ხნის წინათ რუსეთის მომხრე ავსტრია ახლა ევროპის დიდ სახელმწიფოთა კონგრესის მოწვევისათვის იბრძოდა, რათა დაეჩქარებინათ რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობაში ჩარევა და შეესუსტებინათ რუსეთის მეტისმეტი გავლერება ბალკანეთსა და აღმოსავლეთში.

ინგლის-საფრანგეთი აშკარად ვერ მოქმედებდნენ რუსეთის წინააღმდეგ და ვერც ავსტრიის ხსენებულ პროექტს უთანაგრძნობდნენ, ვინაიდან ისინი ლონდონის 1827 წლის 6 ივლისის ხელშეკრულებით დაკავშირებულნი იყვნენ რუსეთთან. მაგრამ ისინი ფარულად ყველაფერს აკეთებდნენ, რათა არ დაეშვათ თურქეთის საბოლოოდ დამარცხება.

ამ მიზნით ინგლისი, საფრანგეთი და პრუსია მოლაპარაკებას აწარმოებდნენ თურქეთთან, რათა მას მიეღო რუსეთის წინადადება და დაედო სამშვიდობო ხელშეკრულება.

რუსეთის არმიის წინსვლამ აიძულა თურქეთის მთავრობა — დაეჩქარებინა სამშვიდობო ხელშეკრულების დადება, რაც 1829 14 სექტემბერს მოხდა ადრიანოპოლში. ანდრიანოპოლის ხელშეკრულების თანახმად რუსეთის იმპერიას გადაეცა შავი ზღვის სანაპირო მდინარე ყუბანის შესართავიდან წმინდა ნიკოლოზის ნავსადგომამდე⁶⁹. რუსეთის ხელში გადავიდა ანაპის, ფოთის, ახალქალაქის, ახალციხის სიმაგრეები ახალციხის საფაშოს ნაწილით.

გარდა ამისა, თურქეთმა ცნო აღმოსავლეთ საქართველოს, იმერეთის, სამეგრელოს, გურიისა და სხვ. რუსეთის საზღვრებში მოქცევა.

ამრიგად, რუსეთ-თურქეთის 1828—29 წწ. ომში რუსეთის გამარჯვება და ანდრიანოპოლის შავი იმპერიის დიდი გამარჯვება იყო როგორც ბალკანეთში, ასევე ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში.

ომის შედეგად ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ხალხები რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში მოექცნენ და ცარიზმმა მოიპოვა იურიდიული უფლება შესდგომოდა მათ ინკოროპორაციას. დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე რაიონში რუსული მმართველობის შემოღებას. ამან კი საგრძნობლად განამტკიცა რუსეთის პოზიციები კავკასიის საბოლოოდ შემომტკიცებისათვის ბრძოლაში.

⁶⁹ Полное собрание законов Российской Империи.

М. Г. ГОНИКИШВИЛИ

НАРОДЫ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО КАВКАЗА В РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЕ 1828—1829 гг.

Резюме

В статье на основе архивных документов освещаются отношение народов Северо-Западного Кавказа к русско-турецкой войне 1828 — 1829 гг., реальные интересы этих народов в отношении противоборствующих сторон и соответственно с этим их действия во время войны. На фактическом материале устанавливается, что организатором анти-русских выступлений на Северо-Западном Кавказе являлись местные социальные верхи (феодално-клерикальные круги), тогда как трудящиеся массы были заинтересованы в мирных торгово-экономических отношениях с Россией. Однако под влиянием своих господ и духовных лиц они были вынуждены принимать участие в антирусских акциях, подогреваемых турецкой агентурой, стремившейся иметь опору своей агрессивной антирусской политики на Кавказе.

В статье подчеркнута та дипломатическая и политическая поддержка, которую оказывали Турции правящие круги Англии, Франции и других европейских государств в борьбе с Россией.

Русские власти для укрепления своих позиций на Северо-западном Кавказе прибегали как к мирным, так и к военным средствам. В период русско-турецкой войны преобладали репрессивные методы против выступавшего на стороне Турции местного населения. Победа над Турцией дала возможность России укрепиться на Северо-Западном Кавказе, что в значительной степени определило результаты будущей Кавказской войны.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კავკასიის ხალხთა ისტორიის განყოფილებაში

კოლხური თეთრის გენეზისის საკითხები¹

1. 1972 წელს ამ სტრუქტურის ერთ-ერთმა ავტორმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ ლომის გამოსახულებიანი კოლხური თეთრის ემისიას აწარმოებდა ფასისის ზარაფხანა. ამ დებულების სასარგებლოდ წამოყენებული იყო შემდეგი არგუმენტაცია²:

1. ანტიკური ტრადიცია და წყაროთა ერთი ნაწილი ფასისის დაარსებას მიაწერენ მილეტიდან გამოსულ კოლონისტებს და მას „ელინურ ქალაქს“ უწოდებენ³. პომპონიუს მელა კოლონისტა წინამძღოლსაც კი ასახელებს თე მ ი ს-ტ ა გ ო რ ე ს⁴. როგორც მინიმუმი, ეს ეჭვმიუტანლად ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ ფ ა ს ი ს შ ი მ ო ს ა ხ ლ ე ო ბ დ ა მ ი ლ ე ტ ი დ ა ნ გ ა დ მ ო ს ა ხ ლ ე-ბ უ ლ ა დ ა მ ი ა ნ თ ა გ ა რ კ ვ ე უ ლ ი ჯ გ უ ფ ი.

2. ცნობილია, რომ მილეტის მთავარი ღვაწლი იყო ა პ ო ლ ო ნ ი⁵. ისიც ცნობილია და დავას არ იწვევს, რომ კოლონიას თავის დამაარსებელ ქალაქთან აკავშირებდა რელიგიური კულტი. კოლონიაში იმავე ღვაწლებს სცემდნენ თაყ-ვანს, რომელსაც მეტროპოლიაში⁶.

3. 1899 წ. მდ. ყუბანის ნაპირას ხუტორ ზუბოვკაში აღმოჩნდა ვერცხლის თასი წარწერით: „აპოლონ-წინამძღოლისა ვარ, რომელიც ფასისში არის“⁷. წარწერა თარიღდება ძვ. წ. V ს-ის დასასრულით, ან ძვ. წ. IV ს-ის დასაწყისით (წარწერა იონურია, მილეტის ბერძნულიც იონური დიალექტია)⁸. ამის საფუძველზე ყველა მკვლევარი ერთხმად აღიარებს, რომ ფასისში არსებობდა ა პ ო-ლ ო ნ ი ს ტ ა ძ ა რ ი ან ს ა მ ლ ო ც ვ ე ლ ო და ეს ნივთი მისთვის იყო შე-

¹ წაკითხულია ბერძნული კოლონიზაციისა და ჩრდილო და აღმოსავლეთ შაიზღისპირეთის ადრეანტიკურ სახელმწიფოთა სტრუქტურის პრობლემისადმი მიძღვნილ საკავშირო სიმპოზიუმზე წყალტუბოში, იხ.: Г. Д у н д у а, Еще раз о происхождении колхидок, «Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структуре раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья», Цхалтубო, 4—11, V, 1977, тезисы докладов и сообщений, изд. «Мецниереба», 1977, გვ. 75, იხევება შეესებული და გაფართოებული სახით.

² დაწვრილებით იხ. გ. ღ უ ნ დ უ ა, ლომის გამოსახულებიანი კოლხური თეთრის გენეზისისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1972, № 1, გვ. 56—73.

³ ამის შესახებ დაწვრილებით იხ.: М. П. И н а д з е, Причерноморские города Древней Колхиды, Тб., 1968, გვ. 42 და შმდ.; О. Д. Л о р д к и п а н и д з е, К проблеме греческой колонизации Восточного Причерноморья (Колхиды), Материалы симпозиума в Цхалтубо, 1977, გვ. 3—9.

⁴ Р о м р. М е л а, De chorographia, I, 108, SC, II, გვ. 117; М. И н а д з е, დასახ. ნაშრომი, გვ. 83.

⁵ М. М. К о б ы л и н а, Милет, М., 1965, გვ. 115 და სხვ.

⁶ Б. ლ ო მ ო უ რ ი, კოლხეთის სამეფოს ბერძნული კოლონიზაცია, 1962, გვ. 9.

⁷ Изв. Имп. арх. Ком. вып. I, 1901, გვ. 94—103; თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, პერაქლიდე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, „აღმოსავლური ფილოლოგია“, 1969, I, გვ. 200.

⁸ თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 200.

წირული⁹. ამრიგად, ფასისში, ისევე როგორც ყველა თავის კოლონიაში¹⁰, მილეტელებს გადმოუტანიათ და დაუნერგავთ აპოლონიის კულტი. აქედან გამომდინარე, სრულიად სამართლიანია პროფ. თ. ყაუხჩიშვილის შენიშვნა, რომ „მილეტელებისა და ფასისელების ურთიერთობა ფაქტია და არა საყოყმანო რაღაც ლიტერატურული გადმოცემა“¹¹.

განსაკუთრებით უნდა გაესვას ხაზი იმ გარემოებას, რომ ფასისში აპოლონიამდოლოს — ჰეგემონის ტაძარი იყო, ე. ი. სწორედ კოლონიის ტიპის კულტი იყო გადმოტანილი¹². ამრიგად, პომპონიუს მელას მოგვიანო ცნობას თემისტოგორეს შესახებ ნდობით უნდა მოვეყიდოთ.

4. ჩვენამდე მოღწეულია ჰერაკლიდეს „პოლიტიკების“ ფრაგმენტები, რომელთა ავტორი სინამდვილეში უნდა იყოს ძვ. წ. IV ს-ის მოღვაწე არისტოტელე, ან მისი უახლოესი მოწაფე¹³. ჰერაკლიდეს ფრაგმენტთა შორის XVIII ფრაგმენტი არის „ფასისელთა პოლიტია“, ე. ი. ფასისელთა სახელმწიფო წყობილება. მოგვყავს ამ ფრაგმენტის თ. ყაუხჩიშვილისეული თარგმანი.

„XVIII ფასისელთა (სახელმწიფო წყობილებიდან).

ფასისში თავდაპირველად ჰენიოხები ცხოვრობდნენ, კაციჰამია და ადამიანის ტყავის გამხდელი ტომი. შემდეგ კი მილეტელები, ხოლო ესენი სტუმართმოყვარენი არიან, ისე რომ ამარაგებენ მათ, ვისაც გემები ელუპებათ, 3 მნას აძლევენ (მილეტელებს ესენი) და ზღვითვე მიემგზავრებიან“¹⁴.

თ. ყაუხჩიშვილმა დამაჯერებლად უჩვენა, რომ „ფასისელთა“ ნიშნავს ქალაქ ფასისის მცხოვრებლებს და არა ტომის სახელს¹⁵.

ამრიგად, არისტოტელეს ცნობით მტკიცდება, რომ ძვ. წ. IV საუკუნეში ფასისი გარკვეული პოლიტიკური ერთეულია, აქვს თავისი სახელმწიფოებრივი წყობილება და იქ მილეტელებიც ცხოვრობენ¹⁶.

⁹ იხ. მაგ., თ. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 200; ალ. წერეთელი, კოლხეთის ბერძნული კოლონიზაციის საკითხები, „მნათობი“, 1965, № 3, გვ. 178; თ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, 1966, გვ. 48; ნ. ლომოური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

¹⁰ Fr. Bilabel, Die Ionische Kolonisation, Leipzig, 1920, გვ. 112.

¹¹ თ. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 202.

¹² Г. П о р д к и п а н и д з е, К истории древней Колхиды, Тб., 1970, გვ. 115.

¹³ А. Д о в а т у р, Политики и Политии Аристотеля, М., 1965; ხელნაწერი, მითითებულია თ. ყაუხჩიშვილის ნაშრომიდან — ჰერაკლიდეს და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 113, სქ.

¹⁴ თ. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 195; არსებობს ამ ფრაგმენტის განსხვავებული თარგმანი: «По Фасиду первоначально жили Иниохи, племя людоедское и сдиравшее кожу с людей, а потом милитяне. Они до того гостеприимны, что снабжают средствами потерпевших кораблекрушение и при отправлении в путь дают им по три мины» (SC, 1, 2, 1906, С.-П., გვ. 447). წყალტუბოს სიმპოზიუმზე ზოგიერთის მიერ (გ. ლორთქიფანიძე, ი. ვინოგრადოვი) აღინიშნა, რომ ე. ვ. ლატინევის თარგმანი უფრო ზუსტია (საქმე ეხება საკითხს ეინ ვის აძლევს 3 მანას, მილეტელები მათ, ვისაც გემები დაეღუპათ, თუ პირიქით). ჩვენთვის ამგვარად ამ ნიუანსს პრინციპული მნიშვნელობა არა აქვს.

¹⁵ თ. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 195 და შმდ.

¹⁶ წყალტუბოს სიმპოზიუმზე გამოითქვა გარკვეული სკეპტიციზმი ამ ექსცერპტის მიმართ (ე. ლომოური). ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ არც ერთ მეცნიერს, რომლებიც სპეციალურად მუშაობდნენ ამ ფრაგმენტზე, ეჭვი არ შეუტანიათ ამ ცნობის სისწორეში, დამოუკიდებლად იმისა, ვის კალამს ეკუთვნის იგი. ამის სასარგებლოდ მეტყველებს წყაროთა ცნობების ერთობლივი განხილვა. ამ თვალსაზრისით უაღრესად მნიშვნელოვანია ფსევდო-სკილაქსის „პერიპლუსი“.

5. ლომი მილეტის სახელმწიფოებრივი ემბლემაა და გამოსახულია მის მონეტებზე¹⁷. ლომის მოტივი ძალიან ხშირია ბერძნულ ნუმისმატიკაში და მას სხვადასხვა გეოგრაფიულ პუნქტში განსხვავებული ფუნქციები აქვს¹⁸. მაგრამ მილეტის ნუმისმატიკაში, როგორც ამას სპეციალისტები ერთხმად აღიარებენ, იგი ყოველგვარ ეჭვს გარეშე დაკავშირებულია აპოლონის კულტთან. „На монете Милета изображение льва—წერს დ. შელოვი,—безусловно, относится к культу Аполлона, главного божества Милета: присутствие льва среди обычных атрибутов Аполлона известно очень хорошо. Такое объяснение этого типа в Милете подтверждается и более поздней милетской монетой, имеющей на реверсе изображение льва, стоящего повернутой назад головой, и восьмиконечной звездочки. Тип этот сопровождается надписью $\epsilon\rho\alpha\iota\delta\mu\alpha\nu\iota\epsilon\rho\eta$, а на аверсе помещена голова Аполлона¹⁹. Связь льва с культом Аполлона Дидимского здесь не может подлежать сомнению²⁰. გარდა ამისა, წარწერები, რომლებიც მილეტში აღმოჩენილ ლომის ქანდაკებებს ახლავენ, გვაუწყებენ, რომ ეს ქანდაკებები მიძღვნილია აპოლონისადმი²¹. დელფოსში ნაპოვნია ბრინჯაოს პატარა ზომის ლომი წარწერით: „გეკუთვნის აპოლონს“²² და ა. შ.

6. I ტიპის კოლხურ დიდრაქმაზე გამოსახული მწოლიარე ლომი, როგორც ეს არაერთგზისაა აღნიშნული სამეცნიერო ლიტერატურაში²³, ყველა დეტალში იმეორებს კრეზის ეპოქის მილეტურ მონეტაზე ამოტვიფრულ ლომს²⁴. მათი იდენტურია აგრეთვე კოლხურ ტეტრადრაქმაზე და I ტიპის ტრიობოლზე ამოკვეთილი ლომის თავები.

7. მოვიტანთ კვლავ დ. შელოვის სიტყვებს: «Типологические заимствования в эту эпоху (იგულისხმება ადრეანტიკური ხანა — გ. დ.) обычно свидетельствуют либо о политическом воздействии

ეს ნაწარმოები ძვ. წ. IV ს-ის მეორე ნახევარშია შედგენილი, მაგრამ ამასთანავე მასში აღრეული ნაშრომებიცაა გამოყენებული. გარდა ამისა, როგორც ცნობილია, სკილაქსის „პერიპლუსს“ წმინდა პრაქტიკული დანიშნულება ჰქონდა: იგი შედგენილი იყო ათენელი ვაჭრებისა და ზღვაოსნებისათვის (ამ საკითხის შესახებ იხ. მაგ. М. П. И н а д з е, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48 და შშდ.; О. Д. Л о р д к и п а н и д з е, К проблеме греческой колонизации Восточного Причерноморья (Колхиды), გვ. 3). აქედან გამომდინარე ნაშრომში უზუსტობანი მოსალოდნელი არაა. ფსევდო სკილაქსი კი ფასის „ელინურ ქალაქს“ უწოდებს. განა დაუჯერებელია, რომ ელინურ ქალაქს თავისი პოლიტია ჰქონოდა? და საერთოდ, წერილობითი წყაროების ანალიზის საფუძველზე, დოკუმენტურად დადასტურებულად უნდა მივიჩნიოთ, რომ: ა. ფასის ელინური ქალაქი იყო, ბ. ჰქონდა თავისი სახელმწიფოებრივი წყობილება; გ. აქ მილეტელები ცხოვრობდნენ; დ. მათი წინამძღოლი (ოიკისტი) იყო თემისტაგორე; ე. ფასისში არსებობდა ააოლონ-ჰეკეკმონის ტაძარი, ანუ კოლონისტების კულტის სამლოცველო.

¹⁷ М. М. К о б ы л и н а, Милет, გვ. 142.

¹⁸ დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. Д. Б. Ш е л о в, К вопросу об изображении львиной головы на ранних боспорских монетах, Краткие сообщения института истории и материальной культуры (შემდეგ: КСИИМК), 1951, XXXIX, გვ. 47—48.

¹⁹ Р. G a r d n e r, The Types of Greek Coins, Cambridge, 1883, გვ. 42, ტ. XVI, 9.

²⁰ Д. Б. Ш е л о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.

²¹ М. М. К о б ы л и н а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 143.

²² იქვე, გვ. 113.

²³ Б. А. К у ф т и н, Материалы к археологии Колхиды, т. II, გვ. 59—60.

²⁴ შესაძარებლად იხ.: Gisela M. A. R i c h t e r, Archaic Greek Art, New-York, Oxford University Press, 1949, № 312.

одного центра на другой, либо (гораздо чаще) о культовых связях между ними»²⁵ ფასისა და მილეტის რელიგიური კავშირი ისტორიული ფაქტია. ამდენად ჩვენ სრული უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ კოლხურ მონეტებზე გამოსახული ლომები აპოლონის კულტთან უნდა იყოს დაკავშირებული და ლომის გამოსახულებიანი კოლხური მონეტების — ტეტრადრაქმის, პირველი ტიპის დიდრაქმის, დრაქმისა და I ტიპის ნახევარდრაქმის ემისია ფასისის ზარაფხანას მიეკუთვნება.

8. ჩვენი მოსაზრება მით უფრო სარწმუნო ხასიათს მიიღებს, თუ გავიხსენებთ რომ მილეტის კოლონიების მონეტებზე გამოსახულ ლომებს, როგორც წესი, აპოლონის კულტს უკავშირებენ. ასე მაგ., პანტიკაპეიონის მთავარ ღვთაებად მიჩნეულია აპოლონი, რომელიც, მეცნიერთა აზრით, მილეტური წარმოშობისაა²⁶. მიუხედავად იმისა, რომ პანტიკაპეიონის ადრეულ მონეტებზე გამოსახული ლომები სამოსლურ მონეტებზე ამოკვეთილ ლომის სკალპს ემსგავსებიან²⁷, ამ მოტივს მაინც მილეტურად მიიჩნევენ და აპოლონის კულტს უკავშირებენ, რადგან, როგორც დ. შელოვი შენიშნავს: «Пантикапей никогда не состоял ни в какой политической и религиозной связи с Самосом, более того, на Самосе как раз не было тех культов, которые преобладали в Пантикапее»²⁸. მილეტისა და ფასისის საკულტო და სამონეტო ტოპოლოგიის ურთიერთკავშირი, ურთიერთმსგავსება კი უდავო ფაქტია²⁹.

მოტანილი არგუმენტები (ყველა მათგანი არა თუ ერთმანეთთანაა დაკავშირებული, არამედ გამომდინარეობენ ურთიერთისაგან), იძლეოდა საფუძველს მიკუთვნებოდა ლომის გამოსახულებიანი კოლხური თეთრის ემისია ფასისის ზარაფხანას.

ამ თვალსაზრისის წინააღმდეგ გაილაშქრა პროფ. ო. ლორთქიფანიძემ: «Изображение же львиной головы на колхидках, — წერს იგი — не следует, как нам кажется, безоговорочно связывать с культом Аполлона, так как с тем же успехом(?) львиные изображения можно трактовать как символ солнца, одного из наиболее почетаемых божеств в языческом пантеоне грузинских племен, что нашло отражение и в представлениях о происхождении царя колхов Айэта от солнца»³⁰.

თეორიულად ასეთ შესაძლებლობას ჩვენ არ გამოვრიცხავთ. ჩვენთვის, რა თქმა უნდა. ძალიან კარგადაა ცნობილი, რომ ქართველური ტომების წარმართულ პანთეონში მზის ღვთაებას ერთ-ერთი ცენტრალური ადგილი ეკავა, ხოლო ლომი მზის სიმბოლოს წარმოადგენდა საზოგადოდ, მაგრამ მეცნი-

²⁵ Д. Б. Шелов, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 47.

²⁶ И. И. Толстой, *Кульτ Аполлона на Боспоре и в Ольвии*, ЖМНП, 1904, январь, отделение класс. филологии, გვ. 12—13; Fr. Bilabel, *Die Ionische Kolonisation*, გვ. 88.

²⁷ იხ. მაგ. Ю. С. Крушкoл, *Ранние боспорские монеты как исторический источник*, Вестник древней истории (ВДИ), 1950, № 1, გვ. 184 და სხვ.

²⁸ Д. Б. Шелов, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 47.

²⁹ მილეტისა და ე. წ. კოლხური თეთრის ფოტო-რეპროდუქციები იხ. გ. დუნდუა, *დასახ. ნაშრომი*, ტაბ.

³⁰ О. Д. Лордкипанидзе, *Античный мир и Восточное Причерноморье (Колхида. Иберия)*, Всесоюзная конференция «Античные, византийские и местные традиции в странах Восточного Черноморья», Тб., 1975, გვ. 14.

ერების განკარგულებაში ჯერჯერობით არ მოიპოვება არავითარი კონკრეტული ფაქტები, რომლებიც საშუალებას მოგვცემენ ე. წ. კოლხურ თეთრზე გამოსახული ლომები ქართველურ რწმენა-წარმოდგენებს დავეუკუპიროთ. ზოგად მოსაზრებებს კი არ შეუძლიათ ჩვენი ჰიპოთეზის შერყევა, ვინაიდან იგი წერილობითი წყაროების ცნობებისა და ნუმისმატიკური მასალის ტიპოლოგიურ და სტილისტურ ანალიზზეა დამყარებული.

შემდეგში ოთ. ლორთქიფანიძის მსჯელობა შერბილდა და განსხვავებული ელფერი მიიღო: «Можно было также изображение львов на колхидских монетах рассматривать как символ солнца, одного из наиболее почитаемых божеств в языческом пантеоне грузинских племен, что нашло отражение и в представлениях о происхождении царя колхов Айэта от солнца.

В таком случае, сходство львиных изображений на колхидских и милетских монетах следовало объяснить участием греческих специалистов в чеканке колхидских монет, что вполне вероятно, особенно на первых порах, так как до того Колхида не имела традиции собственной чеканки монет»³¹ და შემდეგ:

«В специальной литературе известны неоднократные случаи заимствования аверсных типов монет, в которых можно усмотреть отражение и местных мифологических представлений. Более того, например, монеты фракийского царя Спарадока чеканились, как предполагают, в Олинфе, чем и объясняются формально-типологические сходства некоторых монет фракийских и македонских монет. Монеты скифского царя Фарзоя чеканились на монетном дворе Ольвии. То же самое можно сказать и о скинских монетах»³² (მეტოთებელი ხაზგასმები ყველგან ჩვენია.—გ. დ. ა. კ.).

მაგრამ მოყვანილი ფაქტები სწორედ იმას ამტკიცებს, რომ ლომის გამოსახულებიანი კოლხური თეთრის ემისია არ წარმოადგენდა კოლხ მეფეთა რეგალიას. მივმართოთ იმავე ფაქტებს: ა) არავინ დავობს იმის შესახებ, რომ სპარადოკის მონეტა ოლინთოს ზარათუხანაში იჭრებოდა, მაგრამ რა აწერია მას? ზედწერილები ასეთი სახისაა: ΣΠΑΡΑΔΟΚΟ, ΣΠΑ, ΣΠΑΡΑΔ.³³ საკითხი ნათელია: სამონეტო რეგალიის უფლება სპარადოკს ეკუთვნის, მონეტა მისი სახელითაა მოჭრილი. ამის სასარგებლოდ მეტყველებს სპარადოკის მონეტის იკონოგრაფია: შუბლზე გამოსახული ორი შუბით შეიარაღებული მხედარი თრაკიულ მოტივადაა მიჩნეული, ხოლო ზურგისა — არწივი ნისკარტში გველით — ოლონთოს³⁴. ამრიგად, სპარადოკის მონეტის შუბლის გამოსახულებაც ნათლად მიუთითებს იმაზედ, რომ ოლინთო თრაკიის მეფის (თუ თანამმართველის, პარადი-

³¹ О. Лордкипанидзе, К проблеме греческой колонизации Восточного Причерноморья (Колхиды), გვ. 101—102.

³² იქვე, გვ. 102, სქ. 234.

³³ Т. Д. Златковская, Возникновение государства у фракийцев, М., 1971, გვ. 234, ტაბ. III, №№ 1—2.

³⁴ იქვე, გვ. 234, ტაბ. III, გვ. 71, აქვეა ლიტერატურა.

ნასტიის) შეეკეთით ჭრის მონეტებს; ბ) სინდის მონეტებზე (რომელთა ემისიას ფანაგორიას მიაწერენ) მოთავსებულია ზედწერილი: ΣΙΝΔΩΝ, რაც უეჭველს ხდის იმ ფაქტს, რომ მათი მოჭრის რეგალიას სინდები ფლობენ³⁵; გ) სკვითთა მეფის ფარზოიას მონეტებს (ჯერ კიდევ საკითხავია შეიძლება თუ არა ასეთი მოგვიანო მასალის დაპირისპირება კოლხურ თეთრთან, მაგრამ ამას ამჟღად განზე ვტოვებთ) აწერია: ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΦΑΡΖΟΙΟ[Y].³⁶ ეს კომპეტენციას შეადგენს ასეთ ვითარებაში ამ მონეტების ემისია — ოლბიისა, სადაც მათი წოჭრა წარმოებდა, თუ სკვითთა მეფისა? ცხადია, ამ უკანასკნელისა.

შევუდაროთ ზემოთმოყვანილი მაგალითები კოლხეთის ვითარებას. ლომის გამოსახულებიანი კოლხური თეთრის ყველა ეგზემპლარი ა ნ ე პ ი გ რ ა ფ ი უ - ლ ი ა. შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რომ კოლხი მეფეები სამეფოს ჩამოყალიბების გარიჟრაჟზე თავისი სახელების მოთავსებას არ მოისურვებდნენ საკუთარ მონეტებზე (ამის უფლებას თავიანთ თავს მხოლოდ აქემენიდები აძლევდნენ), ან მონეტის შუბლზე მაინცდამაინც მიღებულების ღვთაებას, მიღების ღერბს მოათავსებდნენ? ეს ძალიან საეჭვოა.

ზემოთ ჩვენ აქემენიდები ვახსენეთ. ეს მონეტებიც ანეპიგრაფიულია, მაგრამ მათ არც ჭირდებოდათ ლეგენდები. ჯერ ერთი, იმიტომ, რომ აქემენიდების სახელმწიფო მსოფლიო იმპერიას წარმოადგენდა და, მეორეც, წარწერის ნაცვლად შუბლის გამოსახულება მიუთითებდა მათ სადაურობას. მივმართოთ ისევ თრაკიულ მოდელს. ოდრისთა მეფენი და პარადინასტები: სეკტ I, ტერეს II(?), მედოკი (ამადოკ I), ამადოკ II, ჰებრილზელმი, კოტის I, სპარადოკი, სარატოკი, ბერგეი, სპოკესი განა საკუთარი სახელით არ ჭირდნენ მონეტებს³⁷? უფრო მეტიც: თრაკიელი ტომები ბიზალტები, დერონები, ორესკები, იხნები და ა. შ. ტ ო მ ი ს სახელით აწარმოებდნენ სამონეტო რეგალიას, რაც ლეგენდებით დასტურდება (ΙΟΥΚΙΤΛΑΣΙΒ, ΔΕΡΡΟΝΙΚΟΖ, ΟΡΡΕΣΚΙΟΝ, ΙΧΙΑΗΤΙ)³⁸ ამასთანავე არ უნდა დაგვაიწყდეს, რომ ოდრისთა სახელმწიფოს ლიდერები ს ა მ ე ფ ო ე მ ი ს ი ა ს აწარმოებდნენ ფასოსზე, მარონეაში, აბდერაში, ოლინთში³⁹ რეგალიის პრივილეგია უმთავრესი და უმწვავესი საკითხი იყო სამონეტო ემისიის დროს ნებისმიერ ეპოქაში. არქაულ ხანაში მისი ი უ რ ი დ ი უ ლ ი გამოსახვა ორი გზით ხორციელდებოდა. მონეტებზე — „ღერბისა“ (παράρρησις) და ზედწერილების მოთავსებით. სრულებით გაუგებარია რატომ უნდა ეთქვათ კოლხ მეფეებს ან ერთ, ან მეორე შესაძლებლობაზე უარი.

შემდეგი საბუთი, რომლის საფუძველზედაც უარყოფილია ლომის გამოსახულებიანი კოლხური თეთრის მოჭრის შესაძლებლობა ფასისის მიერ ისაა, რომ I ტიპის დიდრაქმაზე გამოსახული ხარისთავიანი დაჩოქილი ადამიანის ფიგურა ვერ პოულობს ანალოგიებს ბერძნული მონეტების იკონოგრაფიაში. და

³⁵ Д. Б. Шелов, Монетное дело Боспора VI—II вв. до нашей эры, М., 1956, гл. 43.

³⁶ Н. П. Розанова, Монеты царя Фардзоя, Материалы и исследования по археологии СССР (МИА), № 50, М.-Л., 1956, гл. 197—208, таб. I—II.

³⁷ Т. Д. Златковская, дасახ. ნაშრომი, გვ. 234 და სხვ.

³⁸ Т. Д. Златковская, дасახ. ნაშრომი, გვ. 181; მისივე, Ранние монеты южнофракийских племен, НЭ, VII, 1968, гл. 4 და შმდ.

³⁹ Т. Д. Златковская, Возникновение государства у фракийцев, гл. 71—72.

მართლაც, მიუხედავად იმისა, რომ მინოტავრის კულტი ბერძნული სამყაროსათვის უცხო არ იყო და იგი მონეტებზედაც გამოისახებოდა⁴⁰, კოლხურ ღიძრაქმის ზურგის მოტივის ზუსტი ანალოგია ჯერჯერობით არ ჩანს⁴¹. მაგრამ ამ გარემოებას, ჩვენი აზრით, კოლხური თეთრის გენეზისისათვის არ აქვს გადამწყვეტი მნიშვნელობა. ჯერ ერთი, მას ვერც კოლხურ სამყაროს მივაკუთვნებთ უცილობლად და, მეორეც, რაც მთავარია, ზურგის გამოსახულებას იურიდიული ფუნქცია არ გააჩნია. სრულებით არაა გამორიცხული, მეტიც, მოსალოდნელიცაა, რომ ფასისელებს თავისი მონეტის ზურგზე, ადგილობრივი ღვთაება გამოესახათ, რათა მას აქტიურად გაეკვლია გზა კოლხი მოსახლეობისაკენ (თუ ვაღიარებთ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული სამოსახლეობის სავაჭრო ხასიათს, ისიც უნდა ვაღიაროთ, რომ უპირველესი ფუნქცია ფასისის მონეტებისა, საერთო კოლხური ექვივალენტის როლი უნდა ყოფილიყო. დაწვრილებით ამის შესახებ ქვემოთ ვისაუბრებთ). ზემოთქმულის გამო, ჩვენი აზრით, მოსაზრება ღომის გამოსახულებიანი ე. წ. კოლხური თეთრის ფასისისადმი მიკუთვნების შესახებ, ძალაში უნდა დარჩეს.

II. გაცილებით რთულია ჩვეულებრივი ტიპის კოლხური თეთრის (აღამიანის თავისა და ხარის გამოსახულებით) გენეზისის საკითხი. აქ იკონოგრაფიული ძიება ჯერჯერობით თითქმის არაფერს იძლევა, ისევე, როგორც მათი გავრცელების ტოპოგრაფია. პრობლემის გადაჭრის ერთ-ერთ ძირითად გზად ჩვენ მიგვაჩნია კოლხური ნახევარდრაქმების მცირე ნაწილზე მოთავსებული ბერძნულ ასოთა მნიშვნელობის გახსნა, სამონეტო ტიპოლოგიისა და ნომინალების სისტემის კვლევა.

1. II ტიპის კოლხურ ტრიობოლებზე შემდეგი ბერძნული ასო-ნიშნები გვხვდება: ΜΟΙΣΟ? (ღღისათვის ცნობილია 34 ცალი)⁴², Α (9)⁴³, Ο? (9)⁴¹, Φ(2)⁴⁵. Ε ?(1)⁴⁶, Π (Π ?—1)⁴⁷, Δ (1)⁴⁸, სულ შვიდი. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ არა თუ ამ ასოთა სემანტიკური მნიშვნელობა არაა ჯერჯერობით ამოხსნალი, არამედ მათ წაკითხვაშიც კი არაა მიღწეული ერთსულოვნება (მაგ.: მარცვალი „ΣΟ“ ზოგიერთი სპეციალისტის მიერ უყოყმანოდაა მიჩნეული „ΜΟ“-დ,

⁴⁰ მაგ. კნოსის მონეტებზე, იხ. Ch. Sellman, *Greek Coins*, L., 1955, გვ. 171, ტაბ. XXXVII, № 5.

⁴¹ ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ საქმე აქ მხოლოდ ზუსტ იკონოგრაფიულ მოდელს ეხება და არა ბერძნული მითოლოგიისათვის რაღაც უჩვეულო იდეოლოგიურ ფენომენს.

⁴² დატულია სახელმწ. ერმიტაჟში №№ 66, 68, 69, 240; მოსკოვის ისტ. მუზ. 1 ც.; საქართველოს სახ. მუზეუმის ნუმისმატიკის განკ. ქართული მონეტების ფონდში („ქ. ფ.“) №№ 1631, 2852, 3993—4022. განძების ფონდში („გ. ფ.“) №№ 1664, 7097, 7098; 7 ც. აღმოჩნდა დაფნარში, იხ. Н. Кигурадзе, *Дапнарский могильник*; Тб., 1976, გვ. 56.

⁴³ ერმიტაჟი № 64; ქ. ფ. №№ 3273, 3274, 3317, 4023, 4024, 4025, 4026, გ. ფ. № 7870.

⁴⁴ ერმიტაჟი № 67; ქ. ფ. №№ 1632, 3275, 3992; გ. ფ. №№ 6355, 9572; სამი ცალი მონდინარეობს წულუკიძის რაიონის სოფ. წითელვარსკვლავეში 1972 წ. აღმოჩენილი კოლხური მონეტების განძიდან. დატულია ქუთაისის მუზეუმში. იხ. ზ. წიტიშვილი, *ანტიკური ხანის მონეტები წულუკიძიდან*, „ძეგლის მეგობარი“, № 43—44, 1976—1977 წწ., გვ. 74—75.

⁴⁵ მოსკოვის ისტ. მუზ. 1 ც.; ქ. ფ. № 31.

⁴⁶ ქ. ფ. № 4024.

⁴⁷ ქ. ფ. № 3807.

⁴⁸ დატული იყო აფხაზეთის სახელმწ. მუზეუმში, ამჟამად დაკარგულია. სამუზეუმო დეტარში შემორჩენილია ასეთი ჩანაწერი: «Коллекция Лукина из с. Чабайлух (Анухва). Статер Лисимаха, простая колхидка. Колхидка с Δ в квадрате с бычьей головой (дельта в правом верхнем углу).

ხოლო ზოგი მას კითხულობს როგორც „ΣΟ“ და ა. შ.), მაგრამ ამას ამჯერად პრინციპული მნიშვნელობა არა აქვს. ფაქტია, რომ II ტიპის კოლხურ ტრიობოლებზე შვიდი სხვადასხვა ბერძნული ასო-ნიშანი გვხვდება და მათში, რა თქმა უნდა, სხვადასხვა შინაარსია ჩადებული. საკითხისათვის არსებითი მნიშვნელობა კი იმას აქვს, რომ ასოები მოთავსებულია კოლხური თეთრის გვიანდელ ცალებზე, რომლებიც ძვ. წ. IV ს-ის მიწურულთა და, შესაძლებელია, III ს-ის დასაწყისითაც კი თარიღდებიან. ეს დასკვნა ჯვარედინი მეთოდის გამოყენების გზითაა მიღებული: ნუმისმატიკური (განძების შემადგენლობისა და თვით მონეტების სტილისტური ანალიზი) და არქეოლოგიური (კომპლექსების დათარიღება). საკმარისია აღინიშნოს, რომ დაფნარის სამაროვანზე ასოებიანი კოლხურები ძვ. წ. IV—III სს. სამარხებშია ნაპოვნი⁴⁹. ამ გარემოებას არამცირედი მნიშვნელობა აქვს კოლხური თეთრის აბსოლუტური უმრავლესობის ანეპიგრაფიულობის ასახსნელად, რასაც თავის მხრივ არევ-დარევა შეჰქონდა (და შეაქვს) კოლხურების გენეზისის პრობლემის გადაწყვეტაში.

კოლხურ თეთრზე მოთავსებულ ასოთა მნიშვნელობის ამოცნობასთან დაკავშირებით იმთავითვე ძირითადად ორი ტენდენცია დაისახა. 1. ასოები აღნიშნავენ კოლხეთის ზარაფხანებს, ან 2. მაგისტრატების სახელებს. წამოყენებული იყო მესამე შესაძლებლობაც (ბ. კუფტინის მიერ, ამაზე ქვემოთ), მაგრამ არც ერთ სხვა მკვლევარს არ გამოუთქვამს თვალსაზრისი ამ ასოებში კოლხეთის მეფეთა სახელების დანახვისა.

ბ. კუფტინი „ΣΟ“ კითხულობდა როგორც „ΣΟ“ — და მიიჩნევდა, რომ ესაა შემოკლებული „ΣΟ[ΤΗΡ]“ მფარველი (покровитель) — ღვთაების ეპიტეტი⁵⁰, ხოლო „Φ“ — ში ფასისის აღმნიშვნელ პირველ ასოს ხედავდა⁵¹. ბ. კუფტინის იდენტიფიკაციას ლოგიკა აკლია. დ. კაპანაძე სამართლიანად ეკამათებოდა მას, რომ, თუ ერთ შემთხვევაში კოლხურზე მოთავსებული ასო ქალაქის სახელს აღნიშნავს, მეორე შემთხვევაში იგი არ შეიძლება ღვთაების ეპიტეტს წარმოადგენდეს⁵². მაგრამ ბ. კუფტინი უდავოდ მართალი იყო ერთში — „ΣΟ“ მიჩნევა „ΜΟ“-დ შეიძლება მხოლოდ მონეტის არასწორი დაჭერის შემთხვევაში, ღერძის არასწორი ორი ორიენტაციისას. ხარის თავი ამ დროს მიმართული იქნება არა მარჯვნივ, არამედ ზემოთ⁵³. ხოლო თუ მონეტის ღერძი სწორედ იქნება მიმართული, მაშინ „Σ“ მიჩნევა „Σ“ სავსებით დასაშვებია. გარდა ამისა „Σ“ და „Μ“ აღრევა არქაულ მონეტებზე არაა უპრეცედენტო (ამის მაგალითი თვით ბ. კუფტინს აქვს: ქალაქ Sybaris-ის დაწერა ΜΥ (= ΣΥ) სახით)⁵⁴. აღსანიშნავია, რომ ცნობილი საბჭოთა

⁴⁹ Д. Г. Капанадзе, В комментариях к посмертному изданию книги Е. А. Пахомова «Монеты Грузии», Тб., 1970, გვ. 279; მისივე, ქართული ნუმისმატიკა, თბ., 1969, გვ. 31; А. И. Болтунова, Колхидки, ВДИ, 1973, № 4, გვ. 98; Н. Кигурадзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56.

⁵⁰ Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, გვ. 58.

⁵¹ იქვე, გვ. 61.

⁵² Д. Г. Капанадзе, Грузинская нумизматика, М., 1955, გვ. 147, შენიშვნა 41.

⁵³ ეს ძალიან კარგად ჩანს ნ. კილურაძის მიერ გამოქვეყნებულ ცალზე, იხილეთ Н. Кигурадзе, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. XIV, № 6.

⁵⁴ Head, Historia Numorum, Oxf., 1911, გვ. 139.

ნუმიზმატიკოსი ა. ნ. ზოგრაფი ამ მარცვლის ორსავე წაკითხვას დასაშვებად მიიჩნევდა⁵⁵.

დ. კაპანაძე⁵⁶, კ. გოლენკო⁵⁷ და ნ. ხოშტარია⁵⁸ ზემოთმოტანილ მარცვალს უყოყმანოდ კითხულობენ „მო“-დ, მაგრამ თუ პირველ ორს არაფითარი კონკრეტული მოსაზრება არ წამოუყენებიათ მის ინტერპრეტაციასთან დაკავშირებით, ნ. ხოშტარიამ მიიჩნია, რომ „მო“ მოხერხის || მუხურის ოლქის (გვიანდელი წყაროების, კერძოდ, პროკოპი კესარიელის ნომენკლატურით, ცენტრალური კოლხეთის ერთ-ერთი დაწინაურებული რეგიონია და აკად. ნ. ბერძენიშვილისა და ს. ყაუხჩიშვილის თანახმად დაბლა-გომისა და მის მიმდებარე რაიონებშია საძიებელი⁵⁹) სახელწოდებაა და, საერთოდ, ნიშნების ოთხი ვარიანტი მონეტებზე, ნ. ხოშტარიას აზრით, უნდა მიუთითებდეს ოთხი ზარაფხანის არსებობის ფაქტზე კოლხეთში. ისევე როგორც ბ. კუფტინი, იგიც „Φ“-ს ფასისთან აიგივებდა⁶⁰.

რა შეიძლება ითქვას ამასთან დაკავშირებით: ა. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ამ მარცვლის „მო“-დ წაკითხვა სადავოა და უკვე ამიტომ მისი მიჩნევა მოხერხის სახელწოდების დასაწყისად კანონიერ ეჭვს იწვევს; ბ. არავინ იცის რა ერქვა ამ რეგიონს არა პროკოპის, არამედ ადრეანტიკურ ხანაში; გ. აეტორის ვარაუდი თავისთავად შინაგან წინააღმდეგობას შეიცავს, ვინაიდან, ერთ შემთხვევაში, კოლხური თეთრის ემისიას იგი ცენტრალური კოლხეთის ერთ-ერთ პუნქტს მიაწერს, ხოლო მეორეში — სანაპირო ზოლის ქალაქს; დ. დაბოლოს, ნ. ხოშტარიას ჰიპოთეზას საფუძველს აცლის ახალი აღმოჩენები. თუ კი ამ ოცო წლის წინათ ცნობილი იყო კოლხურ ტრიობოლებზე მოთავსებული ოთხი ბერძნული ასონიშანი, დღეისათვის მათი რიცხვი შეიღამდე გაიზარდა. როგორ მოვიქცეთ იმ შემთხვევაში თუ, ვთქვათ, ათიოდე წლის შემდეგ ეს რიცხვი გაორკეცდება? ხომ არ შეიძლება კოლხურ ნახევარდრაქმაზე ყოველი ახალი ასოს აღმოჩენის შემთხვევაში ახალი ზარაფხანა ვეძებოთ?

უქანასკნელ ხანებში ასო „Ο“-სთან დაკავშირებით სრულიად ორიგინალური, მაგრამ, სამწუხაროდ, ასევე ძნელად გასაზიარებელი დებულება შემოგვთავაზა ზ. წიტიარვილმა. მისი ინტერპრეტაციით „Ο“ ნიშნავს ციხე-სიმაგრე „ონოგურისის“ საწყის ასოს⁶¹. ონოგურისი (Onoguaris) მოხსენებულია VI ს-ის

ჩვენი მხრით დავუმატებთ, რომ მაგალითების საძიებლად ასე შორს წასვლა არაა საჭირო. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის განყოფილების განცხადებით ფონდში № 11917-ით დატულია 1965 წელს ურეკში აღმოჩენილი ძვ. წ. IV ს. სინოპური დრაქმა, რომლის ზურგზედაც ქალაქის სახელის აღნიშვნელი დასაწყისი ასო „Σ“ შებრუნებითაა ამოკვეთილი და წარწერას ასეთი სახე აქვს: ΣΙΝΩ — ნაცვლად ΣΙΝΩ-სა.

⁵⁵ А. Н. Зограф, Распространение находок античных монет на Кавказе, Труды отдела нумизматики Государственного Эрмитажа (ТОНГЭ), 1945, I, зв. 35.

⁵⁶ Д. Г. Капанадзе, Грузинская нумизматика, зв. 147, შენიშ. 41.

⁵⁷ К. В. Голенко, Клад синопских и колхидских монет из Кобулети (1958), ВДИ, 1961, № 1, зв. 51.

⁵⁸ საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 244.

⁵⁹ მოხერხისს ||მუხურისს ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით იხ. გეოგრაფია, 2, 1965, გვ. 208—210; აგრეთვე, Н. Кигурадзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 57.

⁶⁰ საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 243—244.

⁶¹ ზ. წიტიარვილი, ანტიკური ხანის მონეტები წულუკიძიდან, გვ. 75—77.

II ნახევრის ისტორიკოსის აგათია სქოლასტიკოსის მიერ ლაზიკის ტერიტორიაზე წარმოებული ბიზანტია-სპარსეთის ომების აღწერისას. იგი წერს: „... ეს სახელი ძველადვე შეერქვა ამ ადგილს შე ს ა ძ ლ ე ბ ე ლ ი ა ი მ ი ს გ ა მ ო, რომ ჰუნები, რომელთა ონოგურები ეწოდებოდნენ, ამ ადგილას შემშიან კოლხებს წარსულ წლებში და დამარცხებულან“⁶². ყურადღება მივაქციოთ ორ მომენტს: ა. აგათია სქოლასტიკოსის ტოპონიმიკური ვარაუდი შესაძლებლობის ფარგლებს არ სცილდება; ბ. იგი არ ასახელებს ჰუნებისა და კოლხების ბრძოლის კონკრეტულ თარიღს, არამედ ზოგადად „წარსულ წლებში“.

ზ. წიტიშვილი, სხვადასხვა ავტორების გამონათქვამებზე დაყრდნობით (პლ. იოსელიანი, ს. ყაუხჩიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი), ონოგურისის ლოკალიზაციას ახდენს წულუკიძის რაიონის სოფ. მათხოჯის ტერიტორიაზე, სადაც დაცულია ახ. წ. VI საუკუნით დათარიღებული „მათხოჯის ციხე“⁶³.

ცხადია, ეს ციხე ქრონოლოგიურად არ უდგება კოლხური თეთრის ემისიის ხანას, ამიტომ ავტორი იმავე რეგიონში ეძებს სინქრონულ ობიექტს. მისი ყურადღება მიუპყრია „მათხოჯის ციხიდან“ სამხრეთ-დასავლეთით 150—200 მეტრის დაშორებით მდებარე შემადგენელ გორას (რომელსაც ადგალობრივი მოსახლეობა „ნაციხვარს“ ეძახის), სადაც „ალაგ-ალაგ შეიმჩნევა ციხის(?)“⁶⁴ ფუნდამენტის კვალი“ და აქვე „ფერდობზე სავენახე მიწის დამუშავებისას ნაპოვნი კერამიკა წინარე ანტიკური და ადრე ფეოდალური ხანით თარიღდება“⁶⁵. სწორედ ესაა ზ. წიტიშვილის ვარაუდით, ონოგურისის ციხე. შემდეგ იგი გამოთქვამს მეტად გაბედულ მოსაზრებას, რომ შესაძლოა ჰუნებზე გამარჯვების აღსანიშნავად „... კოლხებმა მონეტებზეც ამოკვეთეს „Onoguaris“-ის საწყისი O ასო“⁶⁶, გამოდის რომ კოლხებს მემორიალური მონეტა მოუჭრიათ!

საკითხის პრინციპული მნიშვნელობა რომ არაა, ჩვენ არც შევჩერდებოდით ამ დასკვნების გარშემო ასე ვრცლად, მაგრამ, ეშიშობთ, ამა თუ იმ სახით მათ არ მოეკიდონ ფეხი სამეცნიერო ლიტერატურაში. მაშ რატომღა მიუღებელი ზ. წიტიშვილის ჰიპოთეზა: 1. როგორც ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული, აგათია სქოლასტიკოსი წერს, რომ კოლხებსა და ჰუნებს შორის ბრძოლა მოხდა „წინარე წლებში“. მაგრამ რატომ უნდა ვიგულისხმოთ „წინარე წლებში“ მაინცდამაინც ძვ. წ. IV—III სს. პერიოდი. როდესაც ასოებიანი კოლხური ტრიობოლების ემისია წარმოებდა? რით დასტურდება, რომ ამ ხანებში ჰუნები თავს დასხმიან კოლხეთს? ისტორიულ მეცნიერებაში მიღებული თვალსაზრისის თანახმად, ჰუნების აქტივიზაცია ახ. წ. IV სს. ემთხვევა⁶⁷, რომელთა შემოსევები, როგორც ფიქრობენ, კავკასიის შავიზღვისპირეთსაც გადმოწვდა⁶⁸ და ამას

⁶² ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. 3, 1963, გვ. 52.

⁶³ ზ. წიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76—77.

⁶⁴ ჩვენთვის გაუგებარია აქ კითხვისა და ძახილის ნიშნის ხმაარება. თუ კი ავტორს პირადად ეპარება ეჭვი ამ ადგილას ციხის არსებობაზე, მაშინ რაზეა აგებული მისი შემდგომი მსჯელობა?

⁶⁵ ზ. წიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 77.

⁶⁶ იქვე, გვ. 77.

⁶⁷ იხ. მაგ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 556—557.

⁶⁸ Б. Ф. Г а й д у к о в и ч, Боспорское царство, М.-Л., 1949, гв. 439—484.

შედეგად ბიჭვინტის აოხრებაც მოჰყოლია⁶⁹. რა უშლის ხელს ეს ხანა ვიგულისხმობთ აგათია სქოლასტიკოსის ბუნდოვან ფორმულირებაში?!

2. სრულებით დაუსაბუთებელია „ნაციხვარისა“ და ონოგურისის ციხის იდენტიფიკაცია. როგორ შეიძლება საერთოდ ვილაპარაკოთ ამ საკითხის ირგვლივ, როდესაც ამ ციხის (რომლის არსებობაშიც თვით ავტორს ეპარება ეჭვი) ნაშთები არ ქეოლოგიურად სრულად შეუსწავლელია, ხოლო ანაკრეფი მასალა წინარეანტიკური და ადრეფეოდალური ხანით თარიღდება. მაგრამ კოლხური თეთრი არ იჭრებოდა არც წინარეანტიკურ და არც ადრეფეოდალურ ხანაში.

კოლხურ ნახევარდრაქმებზე მოთავსებული ასოთა მნიშვნელობის გახსნას შეეცადა მ. ინაძე. ადრე იგი მიიჩნევდა, რომ როგორც ასოებიან, ისე ანებიგრაფიული კოლხური მონეტების ემისიას აწარმოებდნენ სანაპირო ზოლის ქალაქები კოლხეთის სამეფოსათვის. ამავე დროს, მ. ინაძის თანახმად, ზოგიერთ ტრიობოლზე მოთავსებული ასოები მაგისტრატების სახელს აღნიშნავს, მაგრამ კოლხეთის სამეფო ხელისუფლება ზღუდავს ქალაქის თვითმმართველობას და ამით აიხსნება ანეპიგრაფიული მონეტების სიჭარბე⁷⁰. მაგრამ შემდეგში მან რატომღაც უარი თქვა ამ მეტად გონებამახვილურ და საინტერესო მოსაზრებაზე და სხვების კვალდაკვალ კოლხურ ტრიობოლებზე ამოკვეთილ ასოებში ზარაფხანების სახელწოდება დაინახა⁷¹.

დაბოლოს სულ უკანასკნელ ხანებში ამ საკითხს შეეხო ა. ბოლტუნოვა. კოლხურებზე ამოკვეთილ ბერძნულ ასოებში იგი მაგისტრატების სახელებს ხედავს, რადგან წყაროებში, ფასისისა და დიოსკურიის გარდა არ იხსენიება ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი ქალაქები, რომლებთანაც შეიძლებოდა ტრიობოლოებზე მოთავსებულ ასოთა დაპირისპირება. გარდა ამისა, მას მოჰყავს მაგალითები იმის დასამტკიცებლად, რომ მაგისტრატების სახელები უფრო ადრე გაჩნდა მონეტებზე, ვიდრე ზარაფხანისა⁷².

ასეთია ვითარება დღეისათვის. საკითხი ძალიან რთულია და ამასთანავე მნიშვნელოვანიც: ნახევარდრაქმებზე მოთავსებულ ასოთა მნიშვნელობის გახსნით რამდენადმე წყდება კოლხური თეთრის გენეზისის პრობლემა საზოგადოდ. სამწუხაროდ, მეცნიერების განკარგულებაში არ მოიპოვება მზამზარეული კრიტერიუმები და მოდელები მის უყოყმანოდ გადასაჭრელად, მაგრამ არსებობს ლოგიკა: რეალურია თუ არა სინქრონულად კოლხეთის ტერიტორიაზე შვიდი ზარაფხანის მოქმედება? როგორ მოვიქცეთ იმ შემთხვევაში, თუ ტრიობოლებზე ამოკვეთილი ბერძნულ ასოთა რიცხვი გაიზრდება (ვის შეუძლია გამორიცხოს ასეთი შესაძლებლობა)? შესაბამისად ვზარდოთ სამონეტო ცენტრების რიცხვი და კოლხეთი ზარაფხანების ქსელით დავ-

⁶⁹ რ. რამიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში (III უბნის 1958 წლის გათხრების წინასწარი ანგარიში), მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, IV, 1965, გვ. 120—121.

⁷⁰ მ. ინაძე, ანტიკური ხანის კოლხური ზღვისპირა ქალაქების თვითმმართველობის საკითხისათვის, „საქართველოს მეცნ. აკადემიის მოამბე“, ტ. XXI, № 2, 1958, გვ. 243—244.

⁷¹ М. П. И н а д з е, Причерноморские города древней Колхиды, Тб., 1968, გვ. 170—171, სქ. 116.

⁷² А. И. Болтунова, Колхидки..., გვ. 99.

თ ა რ თ ?! და ეს მაშინ, როდესაც, საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტია, რომ სამეფო ხელისუფლება ადრეანტიკურ ხანაში ყოველნაირად ცდილობს სამონეტო საქმის უნაფიქსაციას და ქალაქებისათვის მონეტის მოჭრის უფლების წართმევას. კოლხეთში კი თურმე სამეფო ხელისუფლებას სანაპირო ზოლის ქალაქებისათვისაც მიუცია ემისიის ნება, რადგან ასოები „Φ“ და „Λ“ ყველაზე მეტადაა მოსალოდნელი ფასისა და დიოსკურიას ნიშნადეს. ეს, მეტი რომ არ ვთქვათ, ძალიან საეჭვოა.

შესადარებლად მივმართოთ ბოსფორის სამეფოს ნუმიზმატიკას. როგორც ცნობილია, ამ სამეფოს ბირთვს ანტიკური პოლისები წარმოადგენდნენ. «...ко времени их объединения в первой четверти V в. до н. э. многие из них были уже весьма развитыми торгово-ремесленными центрами, обладавшими своей сельскохозяйственной округой»⁷³. აქედან გამომდინარე, ყველა მათგანს შეეძლო მონეტის მოჭრა ხანგრძლივი დროის მანძილზე. სინამდვილეში სულ სხვა ვითარება გვაქვს: პანტიკაპეონი ვერცხლის მონეტების ემისიას აწარმოებს ძვ. წ. VI ს-ის შუახანებიდან, რაც ძვ. წ. IV ს-ის დასაწყისამდე გრძელდება. ძვ. წ. V ს-ის I მეოთხედში სამონეტო საქმიანობას იწყებს მირმეკიონი, ხოლო ცოტათი გვიან — თავრიდის აპოლონია. მაგრამ ეს ემისია გრძელდება მხოლოდ და მხოლოდ ძვ. წ. V ს-ის უკანასკნელ მეოთხედამდე. «Зато, — შენიშნავს დ. შელოვი, — начинают почти одновременно чеканить свою монету Нимфей, Феодосия и Синды: несколько позднее на рубеже V—IV вв до н. э. появляются серебряные монеты фанагорийского чекана. Однако этот бурный подъем автономной городской чеканки на Боспоре был весьма непродолжителен. Уже к границе V—IV вв. прекращается выпуск нимфейских и синдских монет. Вряд ли более чем на десятилетие переживают их монеты Феодосии и Фанагории. Во втором десятилетии IV в. до н. э. Пантикапей уже является единственным поставщиком монеты на боспорский внутренний рынок»⁷⁴. ასეთი ვითარებაა ბოსფორის სამეფოში. ამის შემდეგ შეიძლება დავუშვათ, რომ კოლხეთის სამეფოს ტერიტორიაზე, რომლის სტრუქტურა პრინციპულად განსხვავდებოდა ბოსფორისაგან (იგი არ წარმოადგენდა ქალაქთა კავშირს), იმდენივე ზარაფხანა მოქმედებდა (თუნდაც ეპიზოდურად), რამდენიც ბოსფორში? ან შეიძლება დავუშვათ, რომ სამეფო ხელისუფლება ბოსფორში ძვ. წ. IV საუკუნეში აუქმებს ავტონომიური ქალაქების ზარაფხანებს და ამავე დროს ეს პრეროგატივა კოლხეთში ენიჭება შვიდ ქალაქს? არ გვგონია ეს ჰიპოთეზა რამდენადმე დამაჯერებელი იყოს.

გამორიცხულია აგრეთვე იმის შესაძლებლობა, რომ ამ ნიშნებში ღირებულების აღნიშვნა დავინახოთ, რადგან შვიდი სხვადასხვა ასო ერთ ნომინალზეა (ტრიობოლზე) მოთავსებული.

ასევე ნაკლებ დამაჯერებელია მათში მონეტების გამოშვების ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა, ან რალაც ადგილობრივი ერის გადმოცემა ვიგულისხმობთ. როგორც უკვე თავის ადგილზე გვქონდა აღნიშნული, ასოებიანი მონეტები კოლხური თეთრის გვიანდელი ცალეზია, მეტ-ნაკლებად სინქრონულია, მათი ემისია დროის ხანგრძლივი მონაკვეთის მანძილზე სავარაუდო არაა. ამი-

⁷³ Д. Б. Шелов, Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э., гл. 13.

⁷⁴ იქვე, გვ. 16.

ტომ დაუჭერებელია მათ შორის ასეთი შეუსაბამობანი და ქრონოლოგიური შორისები $A=1$, $\Lambda=4$, $E=5$, $O=70$, $\Pi=80$, $\Phi=500$, $\Sigma O=270$, ხოლო თუ ამ მარცვალს MO მივიჩნევთ, მთლად უაზრობას მივიღებთ $M=40$, $O=70$. ეს კომბინაცია ცამდარიცხავს კოლხურ მონეტებზე მოთავსებულ ასოებში ქრონოლოგიის გადმოცემის შესაძლებლობას, ვინაიდან დარღვეულია ინფორმაციის მოწოდების პრინციპი: ერთმანეთს ენაცვლება ცალკეული მთავრული ასოები და მარცვალი⁷⁵.

ძნელია ეს ასოები სიქების ოსტატების სახელებს დაეუკავშიროთ. მონეტებზე მათი მოთავსების შემთხვევები ადრეანტიკურ ხანაში ძალიან იშვიათია. ძვ. წ. V ს-ის დასასრულ და IV ს-ის დასაწყისში ისინი უმეტესწილად გარკვეული რეგიონის — სამხრეთ იტალიისა და სიცილიის მონეტებზე გვხვდება⁷⁶. ეს მასალა კი სამონეტო გლიპტიკის შედეგებია, ხოლო მათი ავტორები (ევკლიდე, ევმენი, კიმონი, ევენეტი და სხვ.) ჰემმარიტი მხატვრები და სამონეტო ხელოვნების, თუ შეიძლება ასე ითქვას, კლასიკოსები. მაგრამ ამ მოდელს ორდონა რულ II ტიპის კოლხურ ნახევარდრაქმებს ვერავითარ შემთხვევაში ვერ მივუყვანებთ, რადგან ისინი ერთხელ და სამუდამოდ შემუშავებული სქემის მიხედვით იჭრებოდნენ სულ ცოტა ერთი საუკუნის განმავლობაში (ამიტომაც გამოირიცხებულია ამ ასოებში უშუალოდ მონეტის მოჭრის ტექნიკურად შემსრულებელი ხელოსნის ინიციალის დანახვა). ბოლოს და ბოლოს რამდენი ავტორი ეყოლებოდა კოლხური ტრიობოლის ამ ტრაფარეტულ ნახაზს (ყოველ შემთხვევაში შეიძლება არა) და რატომ მაინცდამაინც გვიანდელ ცალებზე გაახსენდათ მათი სახელების მოთავსება?

ამრიგად, არ გამოვირცხავთ რა სხვა შესაძლებლობებს, ჩვენი აზრით, ყველაზე რეალურია კოლხურ ნახევარდრაქმებზე ამოკვეთილ ასოებში მაგისტრატების სახელები დავინახოთ. ეს კი საფუძველს გვაძლევს მათი ემისია პოლისს დაეუკავშიროთ⁷⁷.

მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ჩვენს წინაშე გარდაუვლად დგება მთელი რიგი გადაუჭრელი საკითხებისა, თუნდაც ასეთი: რატომაა კოლხური თეთრის უმრავლესობა ანეპიგრაფიული? ამასთან დაკავშირებით, საინტერესოდ გვეჩვენებს

⁷⁵ მიმართებით ისევ უცხოურ მოდელს: ძვ. წ. 350—330 წწ. ქერსონესში იჭრებოდა სპილენძის მონეტების სერია, რომლებზედაც გვხვდება მარცვლები HP , ΔY , ΣA და ასოები μ , α , β , γ , δ , ϵ , ζ , η , θ , ι , κ , λ , μ , ν , ξ , π , ρ , σ (ზურგზე. იხ. *В. А. Анохин, Монетное дело Херсонеса, Киев, 1977*, გვ. 22, ტაბ. II, №№ 36—42, ტაბ. III, №№ 43—56). დღესათვის უკვე დადგენილია, რომ ამ მარცვლებით უცილობლად მაგისტრატების სახელები გადმოიცემოდა, ხოლო ასოებით — ემისიის ჯოგეფლიური თარიღი 18 წლის მანძილზე (*В. А. Анохин, Эдасახ. ნაშრომი, გვ. 23—24, 44*). ეს დებულება კარგადაა არგუმენტირებული სამოსის მაგალითზე, რომლის მონეტებზე ასოები სწორედ ყოველწლიურ გამოშვებას აღნიშნავს (*J. B. Barron, The Silver Coins of Samos, L., 1966*, გვ. 40—43). იმასაც უნდა გავსვას ხაზი, რომ მონეტებზე ასოების მოთავსების შემთხვევები ცნობილია აგრეთვე ისტრიის, ტირისა და ოლბიის სამონეტო საქმის ისტორიიდან, თუმცა ჭერჯერობით სათანადოდ ინტერპრეტირებული არ არის (*В. А. Анохин, Эдасახ. ნაშრომი, გვ. 44*). ამრიგად, თუნდაც რომ კოლხურ მონეტებზე ამოკვეთილი ასოები გამოშვების ქრონოლოგიას გადმოსცემდნენ (რაც ნაკლებადაა მოსალოდნელი, რადგან აქ ლაპარაკი კი ზედმეტია მათ ანბანურ თანმიმდევრობაზე) და როგორც არ უნდა იყოს ახსნილი სამეცნიერო ლიტერატურაში ასოების გაჩენის მიზეზები პოლისურ მონეტებზე, ეს ხერხი მაინც საბოლოოდ ქალაქის სამონეტო პრაქტიკისათვისაა დამახასიათებელი.

⁷⁶ *А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, М.-Л., 1951*, გვ. 86—87.

⁷⁷ *შდრ. А. И. Болтунова, Эдасახ. ნაშრომი, გვ. 100.*

ნება მ. ინაძის მოსაზრება, მიუხედავად იმისა, რომ მან უარყო იგი. მართლაც, შესაძლებელია, ზღვისპირა ქალაქების ავტონომია მეფის ხელისუფლების მიერ როგორღაც იყო შეზღუდული და, ამის გამო, არ თავსდებოდა წარწერები მონეტებზე. მაგრამ ამას სხვა ახსნაც ეძებნება. საქმე ისაა, რომ ასოები, როგორც ეს არაერთგზის იყო აღნიშნული, გვხვდება კოლხური თეთრის გვიანდელ ცალეებზე. ეს გარემოება, როგორც ჩვენ გვეჩვენება, უშუალო კავშირშია სამონეტო საქმის განვითარების ისტორიასთან საზოგადოდ. ადრეულ ეპოქაში ზარაფხანებისა და მაგისტრატების აღნიშვნა მონეტებზე ძალიან იშვიათია⁷⁸. ყოველ შემთხვევაში ძვ. წ. V ს-ის მეორე ნახევარზე ადრე მაგისტრატების სახელები მონეტებზე რეგულარულად არ თავსდებოდა⁷⁹. მოსალოდნელია პერიფერიამდე ამ სიახლემ კიდევ უფრო გვიან მოაღწია. შესაძლებელია, სწორედ ამიტომაც ადრეული კოლხურები (მათ შორის ძვ. წ. V ს-ის და IV ს-ის პირველი ნახევრით დათარიღებული ტრიბოლებიც) ანეპიგრაფიული*.

⁷⁸ А. И. Болтунова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 99.

⁷⁹ А. Н. Зограф, Античные монеты, გვ. 84.

* დასასრული შემდეგ ნომერში.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპოდენტმა ა. აფაქიძემ

მეღვაჲ ქანთარია

ტრადიციის მიღება-გადაცემის მექანიზმის თავისებურებებისათვის

ფ. ენგელსი ტრადიციას ისტორიაში ინერციის ძალას უწოდებდა¹, რაც გულისხმობს იმას, რომ ყოველი ახალი თაობა ინერციის მოქმედების ძალით სარგებლობს ურთიერთობის იმ მზა ფორმებით, რომელსაც იგი მემკვიდრეობის სახით ღებულობს წინა თაობებიდან².

ტრადიცია აისახება ჩვეულებითი სამართლის ნორმებში, გამოიხატება აღქმისა და წარმოდგენის სტერეოტიპებში, სოციალური ურთიერთობის, ოჯახისა და ქორწინების ფორმებში, მრავალრიცხოვან ეთნიკურ დღეობებში, იგი წარმოადგენს ეთნიკური ერთობის და სოციალური ორგანიზაციის თავდაცვის, აღდგენის და რეგენერაციის მეტად არსებით, თითქმის უმნიშვნელოვანეს მექანიზმს³.

ეყრდნობა რა წინაპართა მიერ დაგროვილ გამოცდილებას ტრადიცია უმთავრეს შემთხვევებში გამოდის თავისებური რეგულატორისა და სტაბილიზატორის როლში, რომელიც თითქმის ავტომატურად რეაგირებს ნორმალური რეჟიმიდან ყოველგვარ გადახვევას და ინარჩუნებს status quo-ს⁴.

ტრადიციასთან კავშირში თავს იჩენს ჩვეულების განმარტების საკითხი. ჩვეულება და ტრადიცია ბევრი ნიშნით განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან, მაგრამ საერთოც ბევრი აქვთ. ჩვეულება უბრალო, სტერეოტიპულად განმეორებული ურთიერთობაა, რომელიც იძლევა მოქმედების მზა სტანდარტებს თავისი სტერეოტიპული მოქმედების მაღალი სიხშირის გამო. ყოველდღიური ურთიერთობა გამოხატულებას პოვებს უბრალო ჩვევებში, რომელსაც საკმაოდ მყარი ხასიათი აქვს. ეს ჩვევები იღებენ რა ჩვეულების სახეს, ჩვეულებრივ მოვლენად აღიქმებიან ყოველგვარი გააზრების გარეშე⁵. ტრადიციის სოციალური დანიშნულება ჩვეულებისაგან განსხვავებით მდგომარეობს იმაში, რომ ის არის სულიერი თვისებების ახალ თაობებზე გადაცემის საშუალება, რომელიც აუცილებლად საჭიროა რთული საზოგადოებრივი ურთიერთობების ნორმალური ფუნქციონირებისათვის⁶.

ეთნოგრაფიის თვალსაზრისით, ნებისმიერი საზოგადოების სისტემაში მოქმედ ყოველგვარი ტრადიციის, განსაკუთრებით კი კულტურულ-ყოფითი ტრადიციების სიმტკიცის, მიღების და ინერციის მომენტის ხაზგასმას პრინციპული მნიშვნელობა აქვს.

¹ Ф. Энгельс, Развитие социализма от утопии к науке; К. Маркс, Ф. Энгельс, сочинения, т. 22, гл. 318.

² Г. Ф. Салтыков, Традиция, механизм ее действия и некоторые ее особенности в Китае, Сб.: «Роль традиции в истории и культуре Китая», М., 1972, гл. 5.

³ А. С. Васильев, Традиция и проблема социального прогресса в истории Китая, в кн.: «Роль традиции в истории и культуре Китая», М., 1972, гл. 21.

⁴ იქვე, გვ. 24.

⁵ იქვე, გვ. 17.

⁶ იქვე, გვ. 23.

ძველია თუ ახალი ტრადიცია, მისი მოქმედების მექანიზმი სრულიად ერთგვაროვანია. კონფლიქტი ძველსა, დრომოკმულსა და ახალ ტრადიციებს შორის საბოლოოდ გარდაუვლად მთავრდება ახლის გამარჯვებით, მაგრამ დროის რა მანძილზე ხდება ამ დრომოკმულის დაძლევა, ამაზეა დამოკიდებული საზოგადოების განვითარების ტემპები. აქ გარკვეულ როლს თამაშობენ საზოგადოების მიერ გამომუშავებული ჩვევები, და სრულიად სამართლიანად აღნიშნავენ, რომ მასობრივი ჩვევების ობიექტური შეფასება მთლიანად დამოკიდებულია იმაზე, რომელ საზოგადოებრივ ურთიერთობებს — პროგრესულს თუ რეაქციულს განამტკიცებენ ისინი. თუკი ჩვევა ემსახურება ახალი, მოწინავე საზოგადოებრივი ურთიერთობის სტაბილიზაციის საქმეს, მაშინ იგი ახალი იდეების შეთვისებას, ცხოვრების ახალი წესების დამკვიდრებას დიდ სტიქიურ წინააღმდეგობას უწევს. ამ წინააღმდეგობის დასაძლევად მოწინავე სოციალური ძალების მიერ იხარჯება უზარმაზარი ენერგია დიდი დროის მანძილზე⁷.

მარქსისტული დიალექტიკის თანახმად ბუნება და საზოგადოება განიცდის მუდმივ მოძრაობას და ცვლილებებს, რომელსაც გარკვეული მიმართულება აქვს. განვითარებას და მოძრაობას აქვს პროგრესული ხასიათი, იგი არის მოძრაობა დაბალი ფორმებიდან მაღლისაკენ, მარტივიდან რთულისაკენ⁸. ამის გამო განვითარება უნდა განიხილებოდეს როგორც უარყოფათა ჯაჭვი, როგორც უსასრულო უარყოფა იმ აზრით, რომ ყოველი მომდევნო მოვლენა ან ყოველი მომდევნო საგნობრივი ვითარება უარყოფს წინამორბედს, მაგრამ თვით უარყოფა არ არის „შეშველი“, „უაზრო“ უარყოფა, ყველაფრის რაც იყო წინა საფეხურზე⁹. უარყოფის დიალექტიკური ცნება შეიცავს ორ მომენტს — ერთი მხრივ, იგი მიუთითებს ძველის უკუგდებაზე, მეორე მხრივ, იმაზე, რომ შენახულია ყველაფერი, რაც ძველში სიცოცხლისუნარიანი იყო. დიალექტიკური უარყოფისას ახალში შენარჩუნებულია ყველა მომენტი, რომელიც შეესატყვისება განვითარების პროცესის პერსპექტივას. ისევე როგორც ყველა სხვა სფეროში, საზოგადოების განვითარებაშიც უნდა გვვარჩიოთ ეს ტენდენციები. პირველის გარეშე არ იქნებოდა მოძრაობა, ცვალებადობა, წინსვლა, მეორეს გარეშე ყოველი ახალი მოვლენა ცარიელ ადგილზე უნდა დამკვიდრებულიყო. ამ შემთხვევაში ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესო აღმოჩნდა სწორედ იმ ძალებისა თუ ფაქტორების საკითხი, რომლებიც ინარჩუნებენ ძველიდან სიცოცხლისუნარიან ელემენტებს. კონკრეტულად რა გამოხატულებას პოულობს ეს ძალა თუ ფაქტორი? ჩვენ ვთვლით, რომ ამაში ვლინდება სწორედ ტრადიციის მიღებისა და გადაცემის აალა. ესე იგი უნდა შევეცადოთ გავიგოთ როგორ ხდება ტრადიციის მიერ დრომოკმულის უარყოფა, სიცოცხლის უნარიანის შენარჩუნება, უნდა შევეცადოთ გამოვავლინოთ ტრადიციის მოქმედების მექანიზმი.

თანამედროვე პირობებში, როდესაც ჩვენს ქვეყანაში გაშლილია ბრძოლა სოციალისტური საზოგადოებისათვის მავნე და დრომოკმული ტრადიციების წინააღმდეგ, განსაკუთრებით საჭირო გახდა ტრადიციის რაობის, მისი არსის გამოვლენა, რათა დრომოკმულთან ერთად არ მოხდეს იმ ტრადიციული წესების

⁷ В. И. Суханов, Обычай, традиции и преемственность поколений, М., 1976, გვ. 31.

⁸ ა. ბეგიაშვილი, დიალექტიკური უარყოფა და ტრადიციის პრობლემა. კრ.: „ტრადიცია და თანამედროვეობა“, თბ., 1977, გვ. 38.

⁹ იქვე.

უკუგდებაც, რომლებიც ხალხის სულიერი სიმდიდრის საგანძურშია შესული და კულტურის მონაპოვართა იმ კატეგორიას განეკუთვნებიან, რომლებიც ამა თუ იმ ეთნიკური ერთობის ეთნოგანმსაზღვრელი ნიშნის მატარებლად შეიძლება ჩაითვალოს.

ყოველ საზოგადოებას თავისი კონკრეტული ტრადიციები გააჩნია. მიჩნეულია, რომ თუ რომელიმე მათგანი ამა თუ იმ კუთხის ადამიანთა ცხოვრებას განეკუთვნება, კუთხური ტრადიციაა, თუ კი ასეთი წეს-ჩვეულებები ერთ რომელიმე კუთხეს კი არა, მთელ ერს მიაჩნია მისაღებად — საქმე გვაქვს ეროვნულ ტრადიციასთან...¹⁰. აქვე ეთნიკური სპეციფიკის მატარებელი ტრადიციების საკითხსაც უნდა შევხვით, ვინაიდან ეთნიკური ტრადიციების პარალელურად არსებობენ კულტურული ტრადიციები, რომელიც შეიძლება კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობის შედეგად იყოს წარმოქმნილი, სესხების გზით შეთვისებული, ხალხთა მიგრაციისა, თუ გადასახლების გზით გადატანილი ან გავრცელებული და სხვა მრავალი, რომელიც ახალ გარემოში მრავალჯერ გამეორების შედეგად ტრადიციული ხდება. ამ თვალსაზრისითაც თუ მიუხედავებით ტრადიციების საკითხს, გასაგები გახდება, რომ ყოველი ეთნიკური ტრადიცია, რაღაცა ზომით კულტურული ტრადიციაა, მაშინ როდესაც ყოველი კულტურული ტრადიცია არ შეიძლება ეთნიკურად მივიჩნიოთ. მიუხედავად განსხვავებული წარმომავლობისა ამ ტრადიციებს ბევრი აქვთ შეხებისა თუ გადახლართვის წერტილები და ამდენად, სამართლიანად გვეჩვენება ჩეხი ეთნოგრაფის ი. კრამარჯიკის განცხადება, რომ აუცილებელია ამ პრობლემების შედარებითი შესწავლა, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში ეთნიკური ტრადიციების ცნება შეიძლება მეტად შეიზღუდოს და უფრო მეტიც ნაციონალისტურ გაგებას მიუახლოვდეს¹¹.

ეთნიკურ ტრადიციებთან დაკავშირებით დღეს საბჭოთა ეთნოგრაფიაში¹² აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს, ეს კი ეთნიკური ტრადიციების ერთი განმსაზღვრელი კრიტერიუმის უქონლობითაა გამოწვეული. ერთნი თვლიან, რომ ეთნიკური ტრადიციები ეთნოსებს შორის განსხვავების მაჩვენებელი თავისებურებების ჯამია, მეორენი კი ეთნიკურ ტრადიციებს აკუთვნებენ კულტურის ბევრ ისეთ თავისებურებას, რომელიც ერთიანად დამახასიათებელია რამდენიმე სხვადასხვა ეთნოსისათვის¹³.

ბრძოლი კი წერს, რომ «Уже давно обращено внимание на то, что ни один из компонентов культуры не является непременно этнодиффе-

¹⁰ მ. ქ ა ნ თ ა რ ი ა, ტრადიციები, რა დავგვით, რა შევინარჩუნოთ, განვავითაროთ? კრ.: „ტრადიციები და თანამედროვეობა“, თბ., 1977, გვ. 27.

¹¹ Я. К р а м а р ж и к, Некоторые замечания в связи с дискуссией по аграрной этнографии, СЭ, 1974, № 3.

¹² П. И. К у ш н е р (Кнышчев), Этнические территории и этнические границы, М., 1951, გვ. 9, Л. М. С а б у р о в а, По поводу статьи Г. Г. Громова и Ю. Ф. Новикова «Некоторые вопросы агроэтнографических исследований», СЭ, 1967, № 6; Н. Н. Ч е б о к с а р о в, Я. В. Ч е с н о в, Некоторые проблемы агроэтнографии Юго-Восточной Азии, СЭ, 1967, № 3; Н. Н. Ч е б о к с а р о в, И. А. Ч е б о к с а р о в а, Народы, расы, культуры, М., 1971; Я. К р а м а р ж и к, Некоторые замечания в связи с дискуссией... Б. В. А н д р и а н о в, К изучению агроэтнографии, СЭ, 1966, № 3; მ. გ ე - გ ე შ ი ძ ე, ეთნიკური კულტურა და ტრადიციები, თბ., 1978.

¹³ Б. В. А н д р и а н о в, К изучению агроэтнографии, СЭ, 1976, № 3; К итогам дискуссии аграрной этнографии, СЭ, 1967, № 3.

ренцирующим признаком. В одних случаях главная роль в этом отношении принадлежит языку, в других религии, в третьих—характерным чертам поведения и т. д. Не случайно все попытки выделить один непеременимый для всех случаев основной этнодифференцирующий признак оказывается обреченным на неудачу, это подчас служит основанием для игнорирования вообще культуры как носителя этнических свойств»¹⁴.

ეთნიკური ტრადიციების განმსაზღვრელად ამ შემთხვევაში, ცხადია, არ გამოგვადგება უკვე მოტანილი განმარტება, რომ თუკი რომელიმე ტრადიცია მთელი ერისთვის მისაღებია, საქმე გვაქვს ეროვნულ ტრადიციასთან, რადგან მრავალი მაგალითის მოყვანა შეიძლება ეთნოგრაფიიდან, როდესაც ესა თუ ის ელემენტი კულტურისა შეიძლება მთელი ერისთვის იყოს მისაღები, ტრადიციად ქცეული, მაგრამ ეროვნული მაინც არ იყოს. მაგალითად, ქრისტიანული დოგმები, საუკუნეების მანძილზე არეგულირებდნენ ყოფის ნორმებს საქართველოში. არსებობს საკმაოდ მოაზრული თეორია, რომ უამრავ დამპყრობთა წინააღმდეგ საქართველოს ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში ქრისტიანობამ შეასრულა უდიდესი დადებითი როლი, როდესაც ჯვრითა და მახვილით ხელში ქართველობა თავს იცავდა თურქ-სელჯუკთა თუ სხვა მამამდიანთა წინააღმდეგ. მაგრამ ქრისტიანობა განა იყო ეროვნული რელიგია, რომლის ჩამოცილება ქართველებს ნაციონალურ თვისებებს დაუკარგავდა? რა თქმა უნდა, არა.

ჩვენ სწორად ვმსჯელობთ ზოგადკავკასიური ელემენტების არსებობაზე ყოფსა და კულტურაში ლოკალურთან ერთად. ეს ზოგადკავკასიური ელემენტები კავკასიის ყველა ხალხებისათვის თუ არა მათგან უმრავლესობისათვის მაინც საერთოა. ესე იგი რომელიმე კონკრეტული ეთნოსისათვის არ არის დამახასიათებელი. ამ თვალსაზრისით დროის გამოთვლის ხალხურ წესებს თუ განვიხილავთ კავკასიის მასშტაბით, აშკარად შევამჩნევთ ერთ თავისებურებას: ეროვნების, რელიგიის, ენისა და ეკონომიური თუ სოციალური განვითარების დონის მიუხედავად ამ ხალხების უმრავლესობას კალენდარული თვლის საერთო წესები აქვთ, რომელიც ემყარება ცაზე მზის ხილულ გადანაცვლებას.

ამ მასალაში აშკარად შეიმჩნევა დროის გამოთვლის ზოგადკავკასიური საერთო წესის არსებობა, მაგრამ ამასთან ერთად ცხადია, რომ ხევისრებისათვის ისევე, როგორც ინგუშებისა და თუგინდოსებისათვის ეს წესები იყო ტრადიციული, დამახასიათებელი და მისაღები, რომელიც თაობებს გადაეცემოდა. ყოველ კონკრეტულ რეგიონში, ეს წესები ვითარდებოდა, სრულყოფილი ხდებოდა. გვხვდება კულტურის ისეთი ელემენტებიც, რომლებიც მიუხედავად არაეთნიკური წარმომავლობისა ტრადიციის ძალით განმტკიცებულნი ეთნოგანმსაზღვრელ ერთ-ერთ ჯაჭვორად იქცევიან ხოლმე. მაგალითად, ცნობილია, რომ სათესი კულტურები, როგორც წესი არ განსაზღვრავენ ეთნიკურ სპეციფიკას, მაგრამ კონკრეტულ ისტორიული და ბუნებრივი პირობების გამო, სოციალ-ეკონომიკური განვითარების გარკვეულ სტადიაზე კონკრეტული კვებითი ტრადიციის ფორმირების შედეგად ეს კულტურები შეიძლება გახდნენ ეთნიკური ხასიათის მატარებლად¹⁵. ამის აშკარა მაგალითად შეიძლება მოვიყ-

¹⁴ Ю. В. Бромлей, Этнос и этнография, М., 1973, გვ. 38.

¹⁵ Н. Н. Чебоксаров, Я. В. Чеснов, Некоторые проблемы агроэтнографии Юго-Восточной Азии, СЭ, 1967, № 3, გვ. 61.

5. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1978, № 4

ვანოთ სიმინდის კულტურის ტრადიციულ საკვებად გადაქცევა დასავლეთ საქართველოში.

ეთნიკურ ტრადიციებთან კავშირში დგება ეთნოგრაფიული სპეციფიკისა და ეთნიკური ტრადიციების დადებითი თუ უარყოფითი როლის საკითხი სოფლის მეურნეობის ტექნიკაზე, რომელიც საბოლოო ჯამში დაიყვანება სახვნელი იარაღების შექმნა-განვითარების და მისი გავრცელების თავისებურებაზე, ეთნიკური ტრადიციის ხარისხის ზემოქმედების განსაზღვრამდე. ეს საკითხიც ასევე სადისკუსიოა. ავტორთა ნაწილი თვლის, რომ მეურნეობისა და მიწათმოქმედების ფორმებზე ეთნიკური ტრადიციები თითქმის არავითარ გავლენას არ ახდენენ, რომ კულტურის სხვა ელემენტების მსგავსად, შრომის იარაღებიც განისაზღვრებიან უპირველეს ყოვლისა საზოგადოებრივ-ეკონომიკური და გეოგრაფიული პირობებით და მხოლოდ ამის შემდეგ უმნიშვნელო ხარისხში შეიძლება ჩაითვალოს იარაღი რომელიმე ეთნიკური ერთობისათვის დამახასიათებელი კულტურისა და ყოფის მონაპოვრად¹⁶. მათი აზრით, სასოფლო-სამეურნეო იარაღები შრომის იარაღებია და ამიტომ მოკლებულნი არიან ეთნიკურ სპეციფიკას. სხვები საპირისპირო პოზიციაზე დგანან, თუმცა ვერც ისინი უარყოფენ საწარმოო და სოციალ-ეკონომიკური ფაქტორების, ისევე როგორც გარემო პირობების გავლენას სახვენელებზე, მაგრამ დაჟინებით მოითხოვენ, სამიწათმოქმედო წარმოების ამა თუ იმ ფორმების ისტორიისა თუ გეოგრაფიული გავრცელების მიზეზების ახსნისას, ანგარიში გაეწიოს ეთნიკურ ტრადიციას. თვლიან, რომ იარაღის კონსტრუქციის ყველა ელემენტს მექანიკის თვალსაზრისით ერთი და იგივე დანიშნულება არა აქვს. პირველხარისხოვანი ფუნქციონალური მნიშვნელობა აქვს იმ წერტილების ურთიერთგანლაგებას, რომელზედაც მოქმედებენ წინააღმდეგობის ძალები — გამწევი ძალა, ნიადაგის წინააღმდეგობის ძალა, მხვენელის ძალა, სიმძიმის ძალის ცენტრი, სიგანე და სიღრმე ხნულისა, ზედაპირის ხახუნის ხასიათი და სხვა. იმ ცალკეული ნაწილების ფორმის თავისებურებას კი, რომელზედაც უშუალოდ არ მოქმედებენ ეს ძალები, შეუძლიათ ვარირება ისე, რომ იარაღის ფუნქციაზე განსაკუთრებული გავლენა არ იქონიონ¹⁷. და ეს არაფუნქციონალური ჩონჩხი ან ღერძი იარაღისა მიაჩნიათ ეთნოსპეციფიკის მატარებელ ნაწილად.

ი. კრასნოვი თვლის, რომ გარკვეულ ერთ ეკოლოგიურ პირობებში შექმნილი სახვნელი როცა გრცელდება სხვა გარემოში, ერთხანს იქ მოქმედებს მხოლოდ ტრადიციის ძალით, თუმცა თავისი კონსტრუქციული თავისებურებებით ახალი რაიონისათვის ნაკლებ გამოსადეგია და ამიტომ მისი გამოყენება ხდება ალბათ შეზღუდულად, მხოლოდ იქ, სადაც ამ სახვნელით შეიძლება მუშაობა. მხოლოდ გვიან და თანაც თანდათანობით ხდება ამ იარაღის ტრანსფორმირება ან საესებით შეცვლა სხვა იარაღით¹⁸. ჩვენ არ მიგვაჩნია მისაღებად ეს მოდელი და ასე წარმოგვიდგენია მეტისმეტად გამარტივებულად სახვენელების წარმოშობისა და გავრცელების სქემა: როგორც ცნობილია, დღეისათვის უკვე დამტკიცე-

¹⁶ Г. Г. Громов, Ю. Ф. Новиков. Некоторые вопросы агроэтнографических исследований, СЭ, 1967, № 1; А. А. Шенников, Распространение животноводческих построек у народов Европейской России (к дискуссии об агроэтнографии) СЭ, 1971, № 3.

¹⁷ А. В. Чернов, К изучению генезиса восточно-славянских пахотных орудий, СЭ, 1975, № 3, зб. 74.

¹⁸ Ю. А. Краснов, Древнейшие упряжные пахотные орудия, М., 1975, зб. 14.

ბულია სახენელი იარაღების წარმოშობის პოლიცენტრულობა. იარაღები, მიწათმოქმედების მთელ კულტურასთან ერთად ამ პირველადი კერებიდან თანდათანობით ვრცელდებოდნენ. ეს გავრცელება უდავოდ წარმოადგენდა მეტად რთულ ისტორიულ-კულტურულ პროცესს. ვითვალისწინებთ რა იმ გარემოებას, რომ შრომის იარაღები საწარმოო ძალების ერთ-ერთი შემადგენელი კომპონენტია, რომლის მეშვეობითაც ხდება საზოგადოების მატერიალური დოვლათის წარმოება, რომ შრომის იარაღების დეტერმინება ხდება სოციალ-ეკონომიკური განვითარების დონითა და ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობებით, უნდა ვიფიქროთ, რომ მიწათმოქმედების ესა თუ ის კულტურა და თვით იარაღებიც ვრცელდებოდა იქ, სადაც რამდენადმე შესაფერი გარემო არსებობდა და მხოლოდ ამ კულტურის ათვისების შემდეგ სოციალ-ეკონომიკური და ისტორიული განვითარების კვალდაკვალ იწყო ამოქმედება ტრადიციამ, რომელმაც განამტკიცა ამ იარაღების პოზიციები მიწებისა და მომდევნო თაობებზე გადაცემის გზით. ამ შემთხვევაში ვითვალისწინებთ კულტურის მონაპოვრის სესხება-შეთვისების მექანიზმის თავისებურებასაც. მსესხებელი წრე თავისი განვითარების დონით თუ არ არის სათანადოდ მომზადებული სოციალ-ეკონომიკური განვითარების თვალსაზრისით და არც შესაფერი გარემო არსებობს, კულტურის მონაპოვრების გადმოღებას ყოველგვარი აზრი ეკარგება. სესხება შეიძლება მოხდეს მხოლოდ საზოგადოებრივ-ეკონომიკური განვითარების შესაფერისი დონის არსებობის შემთხვევაში და იგი აქტიური შემოქმედების შედეგია¹⁰. აქედან გამომდინარე შეიძლება ითქვას, რომ სესხებისა და გარედან შეთვისების ფაქტი თავისთავად კულტურის გარკვეული ხარისხის მაჩვენებელია, რომელსაც ტრადიცია ამტკიცებს.

თუ ჩვენ მიერ წარმოდგენილი სქემა რამდენადმე მაინც კანონზომიერია, მაშინ გამოდის, რომ მიწათმოქმედების კულტურა საერთოდ, კონკრეტულად კი სახენელი იარაღები, განიცდიან სოციალ-ეკონომიკური განვითარების და გეოგრაფიული გარემოს ორმაგ გავლენას: ერთს, საწარმოო ძალების პოზიციებიდან და მეორეს, ეთნიკური ტრადიციების მხრიდან, რომლის განვითარების ტემპები თუმცა კი ჩამორჩება სოციალ-ეკონომიკური განვითარების ტემპებს, მაგრამ ისტორიული განვითარების მსვლელობაში უდავოდ იცვლებიან. დისკუსიის მონაწილენი ამტკიცებენ, რომ იარაღების მხოლოდ სამუშაო ნაწილების გაუმჯობესება ან ახლით შეცვლა ხდება მაშინ, როდესაც იარაღის ღირძი, მისი ჩონჩხი მთლიანად ინარჩუნებს ძველ ფორმას და ამაში ავტორები ხედავენ ტრადიციის ყოვლისმომქმედ ძალას. მაგრამ იმავე მაგალითების განხილვისას ცხადი ხდება, რომ როდესაც იარაღი საჭიროებს ტექნიკურ გაუმჯობესებას და საქმე ეხება სამუშაო ნაწილების განვითარებას, ტრადიციის ყოვლისშემძლე გავლენა არ ეწინააღმდეგება ამ ტრანსფორმაციას. ამას უნდა დავუმატოთ, რომ სახენელის ფორმა და კონსტრუქცია აბსოლუტურ შესატყვისობაში კი არ არის ბუნებრივი გარემოს, მიწათმოქმედების ტექნიკისა და სისტემასთან, არამედ ეს შესატყვისობა შედარებითია. ერთ და იმავე მიწებზე, ერთსა და იმავე პირობებში შეიძლება იარაღების სხვადასხვა ვარიანტების არსებობა, ისევე როგორც შედარებით განსხვავებული ნიადაგები შეიძლება ერთი ტიპის სახენელით მუშავდებოდეს. აქვე ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ მეტად

¹⁰ А. И. Р о б а к и д з е, От редактора. В кн.: Очерки этнографии горной Ингушетии. «Кавказский этнографический сборник», Тб., т. 2, 1968, гл. 7.

ნელი, ემპირიული ძიების შედეგად უვარგისი იარაღები ამოვარდებოდა ხოლმე ყოფიდან ეკონომიკური პირობების გამო. ამ შემთხვევაში ტრადიცია ვერ ახერხებდა მის დაცვა-შენარჩუნებას მაშინ, როდესაც სწორად მიგნებული ფორმების თანდათანობით დახვეწა-გაუმჯობესება ხდებოდა, რომლებიც ტრადიციის ძალით მტკიცდებოდნენ და თაობებს გადაეცემოდნენ.

ცხადია, ყოველ კონკრეტულად აღებულ რეგიონში არსებობს ტრადიციული ერთი ან რამდენიმე სახენელი იარაღი, რომელიც საუკუნეების მანძილზე თაობებს გადაეცემა, მაგრამ ძნელია სახენელი იარაღები ჩავთვალოთ ნაციონალური ტრადიციებისა და ეთნოსპეციფიკის მატარებლად. ამის თქმის უფლებას ჩვენ გვაძლევს ცენტრალური კავკასიონის კონკრეტული ეთნოგრაფიული მასალა.

კავკასიის მთიან ზოლში დადასტურებულია ორი სახის იარაღის გამოყენება. ერთი არის კავწერა ანუ საწერას ტიპის იარაღი, მეორე კი საყოველთაოდ ცნობილი და გავრცელებული აჩაჩის ტიპის იარაღია, რომელიც ორი სახეობასაა, ერთია — გრძელი, მხარგადაბმული და მეორე — ისევ გრძელი, მაგრამ სწორმხრიანი. მხრის სიგრძე-სიმოკლე უცხო არ არის საერთოდ აჩაჩის ტიპის სახენელი იარაღებისათვის. მოხრილმხრიანი და მხარგადაბმული აჩაჩებია ოსური ძუბური, მთიულეთში „ქართული“-ს სახელწოდებით ცნობილი სახენელი, ბალყარული საბან-ალაჩი. გრძელმხრიანი აჩაჩებია „ფშაურის“ სახელწოდებით ცნობილი სახენელი, ადიღეურ-ყაბარდოული ფხა-აშა, დაღესტანში (ლაკებში და დარგინლებში) ხმარებული სახენელები, ინგუშური და ჩაჩნური ლოშინოხი. ამგვარად, აჩაჩას ტიპის იარაღი, თავისი ვარიანტებით ცნობილი იყო თითქმის მთელი კავკასიური სამყაროსათვის. ამ სახენელების ასე ფართოდ გავრცელებას ცენტრალურ კავკასიაში ხელი შეუწყო მათი კონსტრუქციის თავისებურებამ, რის გამოც ისინი კარგად ეგუებოდნენ, ერთი მხრივ, კავკასიისათვის ესოდენ დამახასიათებელ უსწორ-მასწორო რელიეფს, და მეორე მხრივ, ხელოვნურად შექმნილ თუ ბუნებრივად არსებულ მსუბუქ ნიადაგებს.

ამგვარად, გამოდის, რომ ქართველებს, ბალყარებს, ოსებს, ინგუშებს, დაღესტნელებს, სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობის ხალხებს აქვთ ერთნაირი სახენელები. ეს იარაღები თავისთავად თითოეული მათგანისათვის თანაბრად ტრადიციულია და ამდენად, რომელია ის ეთნოგანმსაზღვრელი ტრადიცია, რომელიც თავის დაღს ასვამს სახენელ იარაღს და ეთნიკური ნიშნის მატარებლად ხდის, ეს არცთუ იოლი სათქმელია.

ამგვარად, ტრადიცია ისეთი ფენომენალური მოვლენაა, რომელიც საზოგადოებრივი ცხოვრების არა მარტო სულიერ, იდეოლოგიურ მხარეს მოიცავს და აყალიბებს ურთიერთობის გარკვეულ წესებს, არამედ იგი აშკარა ზემოქმედებასაც ახდენს მატერიალური კულტურის ელემენტების შექმნა-ჩამოყალიბებაზე. იგი იჭრება შრომითი ჩვევების გამომუშავების სფეროში, წარმოების დარგში და საერთოდ, როგორც ჩანს, ძნელია ყოფის ისეთი ელემენტის გამოყოფა, რომელსაც ტრადიციის ბეჭედი არ ესვას. ტრადიციის ყოვლისმომცველი ეს თვისება განსაკუთრებით აშკარად შეიმჩნევა საზოგადოების განვითარების იმ საფეხურზე, როდესაც ნატურალური მეურნეობის პირობებში მეცნიერებისა და, თანამედროვე გაგებით, ცივილიზაციის მნიშვნელობა ნულამდეა დაყვანილი წარმოებაში და პროგრესი ძირითადად ტრადიციის დიალექტიკური უარყოფა — განვითარების ტენდენციაში გამოიხატება. აქედან გამომდინარე კვლევის პროცესში იკვეთება ორი მიმართულება: რომელია მოცემულ საზოგადოებაში უარ-

ყოფითი ტრადიცია და როგორ მოქმედებს საერთოდ ტრადიციის გადამცემა მექანიზმი. ესე იგი დგება საკითხი უარყოფითი და დადებითი ტრადიციების შესახებ, რომელიც გვინდა განვიხილოთ მიწათმოქმედების პროცესში. ტრადიციის რაობის, ვითარცა კულტურის ატრიბუტის წინააღმდეგობრივი ორმაგი ბუნებისა, რომელიც თანაბრად შეიცავს პროგრესისა და რეგრესის ელემენტებს, რაციონალურსა და ირაციონალურს, საზოგადოების თანამედროვე ფორმების შემცველ ელემენტებს და რომელიც საწარმოო ძალებისა და წარმოებითი ურთიერთობის განვითარების გამო თავის თავში ატარებს საკუთარი თავის დამლუპველ ჩანასახობრივ ფორმებს²⁰, საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ერთ მაგალითს: XIX საუკუნის 80—90-იანი წლებიდან ქართული გუთანი უკვე „ძველებური“ ხდება, რადგან მას მეტოქეობას უწევდა იმ დროულად უცხოეთიდან შემოტანილი ე. წ. ფაბრიკული გუთანი. ცნობილი ფაქტია, რომ უცხო გუთანი ისე ღრმად ვერ ჩნავდა, როგორც ამას მოითხოვდა ჩვენი მინდორი, რომ გუთნის-დედა ცდილობდა ფაბრიკული გუთანი ქართულის კვალობაზე გაეშალა. ამიტომ იყო, რომ ქართველი გლეხკაცი ძნელად უშვებდა ხელს მამაპაპურ გუთანს, რომ იგი ბოლო დრომდე, XX ს-ის 20-იან წლებამდე შემოინახა და მდიდარ კომლს ამ გუთნით და გუთნეულით თავი მოჰქონდა, მაგრამ ფაბრიკული გუთანი მაინც ფართოდ იკიდებდა ფეხს და საგრძნობლად ავიწროვებდა მამაპაპურს, რადგან: ა. ფაბრიკული გუთნით ხვნას ესაჭიროებოდა გაცილებით ნაკლები გამწევი ძალა; ბ. ადვილად სამართავი იყო; გ. „საცალკეალოდ“ მუშაობდა და მობრუნებაში ნაკლები დრო იკარგებოდა. აღნიშნულ მონაცემთა გამო ფაბრიკული გუთანი: ა. ნაკლებ მუშახელს მოითხოვდა; ბ. არ საჭიროებდა მხენელის საგანგებო დახელოვნებას, გ. უფრო დიდ ფართობს ხნავდა დღიის განმავლობაში²¹. ამ აშკარა უპირატესობის გამო ფაბრიკულმა გუთანმა თანდათანობით დაიკავა ყოფაში მკვიდრი ადგილი, თუმცა ქართული დიდა გუთანი ძველი ტრადიციის გავლენით დიდხანს არ ტოვებდა თავის ასპარეზს. აქ აშკარად ჩანს ტრადიციულის (დიდი გუთანი) წინააღმდეგობა ახლის, უფრო რაციონალურის მიმართ, სადაც ეს უკანასკნელი ძლევს მამაპაპურს ახლისა და მოწინავეს, განვითარებადის საყოველთაოდ მოქმედი კანონის თანახმად.

ტრადიცია წარმოადგენს ადამიანის რაციონალური, პრაქტიკული მოქმედების განმტკიცების საშუალებას, რისთვისაც იგი სხვადასხვა ხერხებს იყენებს. მასობრივად ხვნის დაწყების წინ თითქმის მთელ კავკასიაში არსებობდა ჩვეულება პირველი ხნულის გატარებისა. ხნული განსაკუთრებული გულმოდგინებით ღრმად იხვნებოდა, ითვისებოდა საგანგებო შერჩეული თესლით. ეს წესი ძველი დროიდან მომდინარეა, მას მიმართავდა ყველა მიწათმოქმედი ხალხი. მხენელიც ამ პირველი ხნულისა უნდა ყოფილიყო პატიოსანი, ალაღმართალი პიროვნება, რომელიც საყოველთაო ავტორიტეტით სარგებლობდა. ცნობილია, რომ მაგალითად, ეგვიპტეში ეს ხნული ფარაონს უნდა გაეთარებინა, ჩინეთში და საბერძნეთში იმპერატორს და ა. შ. ამ წესს თითქმის მხოლოდ ერთი მიზანი აქვს — უხვი მოსავლის უზრუნველყოფა, რადგან შედგება მაგიურ ქმედებათა მთელი კომპლექსისაგან. მაგრამ ეს არ არის ტრივიალური ჯამი მიმბადველობითი მაგიისა, როდესაც მსგავსი ქმედება მსგავს შედეგს იწვევს. ეს არის შრომისადმი კეთილსინდისიერი დამოკიდებულების ტრადიციის გადაცემა თაო-

²⁰ Я. Крамаржик, Некоторые замечания в связи с дискуссией... გვ. 78.

²¹ ი. ჭყონია, მოღვაწეობა ხვნაში, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1977, № 2, გვ. 163—164.

ბიდან თაობაზე და ამაშია ყველაზე დიდი მნიშვნელობა და ძალა ამ მიმბაძველობისა — მოხნავ ღრმად, დათესავ შერჩეულ თესლს — კარგ მოსავალს მიიღებ. შრომითი ჩვევების გამომუშავებას უდიდესი მნიშვნელობა ქონდა საზოგადოების განვითარების ადრეულ საფეხურებზე. ემპირიული გზით, უშუალო დაკვირვების შედეგად შექმნილი ცოდნა საჭიროებდა უპირველეს ყოვლისა განმტკიცებას, გავრცელებას. მოცემულ საზოგადოებაში კონკრეტული წესი ჩვეულებად იქცეოდა და შემდეგ თუ იგი მისაღები, ეფექტური და ამდენად, რაციონალური გამოდგებოდა, უნდა გადაცემოდა მომავალ თაობებს, რათა მათ თავიდან არ დაეწყოთ ამ რაციონალურის ძიება. სწორედ აქ ვლინდებოდა ტრადიციის უდიდესი ძალა, მისი საშუალებით ზოგჯერ შეუძლებლად კი, სტერეოტიპული მოქმედების აუცილებლობიდან გამომდინარე ხდებოდა ამ რაციონალურის გადაცემა. შრომა სადაც ინდივიდუალურიდან იღებდა მასობრივ-საზოგადოებრივ ხასიათს, მაგალითად, შრომითი გაერთიანებების დროს, დანმარების ფორმებში, რიტუალური ხვნისა თუ სხვა სამუშაოების შემთხვევებში, საზოგადოება ყოველთვის კონტროლს უწევდა მის შესრულების ხარისხს და ამითაც მკვიდრდებოდა ტრადიცია შრომისადმი კეთილსინდისიერი დამოკიდებულებისა.

საზოგადოების განვითარების პროცესში ხდება საწარმოო თვისებების ჩამოყალიბება, რაც სპეციალიზაციაში გამოიხატებოდა: მეურნეობის დარგების განვითარების შესაბამისად მოსახლეობის ძირითადი მასა მეურნეობის ამა თუ იმ დარგში იყო დაკავებული. ცენტრალური კავკასიონის მეურნეობის დამახასიათებელი თავისებურება, გამომდინარე მისი გეოგრაფიულ-კლიმატური პირობებისა და სოციალ-ეკონომიკური განვითარების დონიდან, მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის სიმბიოზურ ხასიათში გამოიხატებოდა, ამიტომ მოსახლეობა შესაბამისად მისდევდა, ძირითადად, მიწათმოქმედებას და მესაქონლეობას. საინტერესო სურათს ქმნის ოჯახის შიგნით არსებული დარგობრივი სპეციალიზაცია. როგორც ცნობილია, ოჯახის წევრთაგან ნებისმიერი კი არ ხნავდა მიწას ან მწყემსავდა საქონელს, არამედ მიწის მხვნელი, გუთნის დედა იყო უფროსი „შინა კაცი“, საქონელს კი ედგა შედარებით ახალგაზრდა, რომელსაც შესაბამისად „გარე კაცი“ ერქვა. ეს იყო ტრადიციული განაწილება შრომისა, რომელიც ქმნიდა საწარმოო სპეციალიზაციას, იგი თაობიდან თაობაზე გადადიოდა. მხვნელი ახალგაზრდებს იშველიებდა, რა, სამიწათმოქმედო სამუშაოების დროს თავის შემცვლელს აწახდებდა. დიდი ქართული გუთნით ხვნის დროს, ცნობილია, რომ 8—10 უღელი იყო შემბმული გუთნეულში და მას შესაბამისად რამდენიმე წყვილი მეხრეებისა ემსახურებოდა. ყველა მეხრეს თავისი დადგენილი მოვალეობა ჰქონდა, მათგან გამოირჩეოდა თავულის მეხრე — თავა მეხრე, სხვებზე ასაკით უფროსი და გამოცდილი, რომელიც გუთნეულის პირველი ყვეარის უღელზე იჯდა. თავის პირდაპირი მოვალეობის შესრულებასთან ერთად თვალყურს ადევნებდა გუთნისდელის მუშაობას, სწავლობდა მხვნელის ხელობას²². ასევე მწყემს-მესაქონლეს მიყავდა თან შვილი, რომელიც ჭერ ეხმარებოდა, შემდეგ კი ცვლიდა მას მწყემსობაში. ეს საყოველთაოდ ცნობილი და გავრცელებული წესი არ გამორიცხავს, რა თქმა უნდა, სხვა ვარიანტების არსებობასაც, მაგრამ ტრადიციულად მომდინარე წესი იყო ოჯახის შიგნით სპეციალიზაციის არსებობა. მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა არ წარმოადგენ-

²² ი. ქუთია, მოღვაწეობა ხენაში. გვ. 160.

და გამონაკლისს ამ თვალსაზრისით. ასევე ხდებოდა დასპეციალება მეურნეობის სხვა დარგებშიც და ხელოსნობაშიც. ყველა მონადირე აღიზარდა მთებში და ეს აღზრდა მდგომარეობდა იმაში, რომ 8—12 წლის ასაკის ბავშვებს ზაფხულობით გზავნიდნენ მთებში მწყემსებთან, სადაც ისინი წმინდა სპარტანულ აღზრდას იღებდნენ. ბავშვები რამდენიმე წლის განმავლობაში მწყემსებთან იმყოფებიან, მათთან ერთად იზიარებენ ყველა სიძნელეს მწყემსების ცხოვრებისა. მხოლოდ ამის შემდეგ მონადირეები უფლებას აძლევდნენ მოზრდილ ყმაწვილებს, გაჰყოლოდნენ მათ სანადიროდ და მიეცილებინათ ისინი ძნელად ასასვლელ აღმართებამდე. შეესწავლათ სანადირო ადგილების გარემო და სხვა²³. ფფქრობთ, ეს მასალა პირდაპირ ეხმაურება ჩვენს დებულებას. ამ შემთხვევაში ტრადიცია ასრულებდა მეტად მნიშვნელოვან ისტორიულ ამოცანას — შრომის სპეციალიზაციის თაობაზე გადაცემის ფუნქციას. შრომის ანტიგერაციის ეს პროცესი გრძელდებოდა მთელი ისტორიის მსვლელობის განმავლობაში. ტრადიცია ის სოციალური მექანიზმია, რომელიც ახორციელებს საზოგადოების მიერ შექმნილ ფასეულობათა გადაცემას თაობიდან თაობაზე.

ოსეთი განსაკუთრებული მცირე მიწიანობით გამოირჩეოდა. მიწის შიმშილს მოსახლეობა ახლების ალებით და მთის ფერდა ადგილების დატერასების გზით ინახავდა. ეს იყო ერთ-ერთი ნაწილობრივი გამოსავალი მიწის სიმცირით შექმნილი მძიმე მდგომარეობიდან, რაც სათანადოდ აისახა ჩვეულებით სამართალში, რომელსაც ძირითადი კანონის ძალა ჰქონდა იმდროინდელ საზოგადოებაში. უფლებრივი ნორმებისაგან განსხვავებით, რომელიც კანონის ფორმას იღებს და მოქმედებს როგორც იძულებითი ძალა, ტრადიცია ეყრდნობა ჩვეულებით სამართალს, საზოგადოებრივ აზრს და მისი სიმტკიცე დეტერმინირებულია ტრადიციის მიმბაძველობით ძალაში. ამიტომ ჩვეულებითი სამართლის ამოსავალი წერტილი სამართლიანობისა თუ უსამართლობის დადგენის და განაჩენის გამოტანის კრიტერიუმი, როგორ მოიქცა საზოგადოება სხვა ანალოგიურ შემთხვევაში. ამაშია ჩვეულების ვითარება ტრადიციის გაგრძელების, გადაცემის თუ განმტკიცების ძალა. მიწის ათვისებისათვის დახარჯული შრომა, ჩვეულებითი სამართლის ნორმებით, ხდება ამ მიწაზე კერძო საკუთრების დამკვიდრების იურიდიული საფუძველი. ეს იურიდიული ნორმა კი ტრადიციამ შექმნა. ამ შემთხვევაში ტრადიცია არის ის მძლავრა ბერკეტი, რომელიც ცხოვრების აუცილებლობით ნაკარნახევ თაობებიდან მომდინარე წესს სამართლის ნორმად აქცევს. ყოფაში ამ წესს იყენებდნენ, იგი იყო სახელმძღვანელო ნორმა საკითხის დადებითად თუ უარყოფითად გადაწყვეტისა. ვნახოთ, როგორ ხორციელდებოდა იგი ცხოვრებაში. ახოს გაკრა ან სახნავ-სათიბი ნაკვეთის ათვისება სპეციალური ნებართვის გარეშე აკრძალული იყო, თუ სოფელი მიწის ათვისების უფლებას ვისმეს მისცემდა, შესაფერის ფართობსაც მიუზღოვდა და ეს მიწა კერძო საკუთრებად იქცეოდა. მიწის უკიდურესი სიმცირის გამო ამ უფლებას არცთუ ხალისით აძლევდნენ. ამიტომ სოფ. ძინავაში (დიგორა) ასეთ შემთხვევას ჰქონია ადგილი. ტუვანოვის ხასას ქოსა-ქოსს, სახელად ლეგოს ვაჟიშვილი რომ შეეძინა, ტუვანოვმა იგი მიატოვა და თავისი წრის ქალი ითხოვა ცოლად. ლეგო და მისი ვაჟი უმიწოდ და უსახსროდ დარჩნენ. ბიჭი რომ წამოიზარდა დედა-შვილმა საძოვრის შელობვა დაიწყა ამ

²³ ალ. რ. ბ. ა. ქ. ძ. ე., შრომის ორგანიზაციის ფორმები ძველ საქართველოს სახალხო მეურნეობაში. კოლექტიური ნაღირობის გადმონაშთები რაქაში. თბ., 1941, გვ. 170.

ნაკვეთის მოკარგებიდან შეგროვილი ქვა-ლორლით. სოფელში ბევრი აღაშფოთა ლეგოს საქციელმა, რადგან იგი თვითნებურად იჩემებდა სოფლის საძოვარს. თანასოფლელებმა რამდენჯერმე ყორეც კი მოუნგრის და აუტრძალეს მიწის მოკარგებაც. მაგრამ დედა-შვილი თავიდან იწყებდა ნაკვეთის საყანედ ათვისებას და ბოლოს სოფელი იძულებული შეიქნა ელიარებინა ეს ნაკვეთი ლეგოსა და მისი შვილის საკუთრებად, რადგან მათ ამ მიწის ათვისებისათვის დიდი შრომა დახარჯეს. ამგვარად, ტრადიცია გაგრძელდა, მიწაზე დახარჯული შრომა გახდა მისი კერძო საკუთრებად გადაქცევის საფუძველი. ამ ტრადიციული წესის ცოდნის გარეშე ლეგოს ყოველი მცდელობა მიწის მითვისებისა უშედეგოდ ჩაივლიდა. გაიმარჯვა ფორმულამ „ასე ყოფილა ძველადაც, ასე უკეთებია ჩვენს მამა-პაპსაც“. ლეგომ დახარჯა შრომა მიწაზე და უფლება აქვს საკუთრებად ჩათვალოს.

კერძო სახნავი ნაკვეთების მოხმარების ერთი მეტად თავისებური და საინტერესო წესი არსებობდა ოსეთში. იგი შემდეგში მდგომარეობდა: ინდივიდუალურ სახნავ ნაკვეთებზე მოსავლის აღების შემდეგ იშლებოდა ყოველგვარი მიჯნები, ლობეები და მთელი ფართობი საერთო სასოფლო საძოვარი ხდებოდა, რომელზედაც ყველას, თანაბარი უფლებებით შეეძლო საქონლის ძოვება. მიწის სარგებლობის ამ წესს თავის დროზე მაქსიმ კოვალევსკიმ მიაქცია ყურადღება და იგი გერმანული ტერმინით flürzwang აღნიშნა. მ. კოვალევსკიმ ოსეთში არსებული flürzwang-ის წესის მიგნებით შეძლო მიწაზე სათემო საკუთრების არსებობის ფაქტის დასაბუთება, მაგრამ იმავე flürzwang-ის გადმონაშთურად შემორჩენილ წესს აქვს მეორე პრაქტიკული მხარე — საძოვრების ნაკლებობის შევსება სახნავების ხარჯზე, რომელიც ხორციელდება საყოველთაო, საერთო თესლბრუნვის შემუშავების გზით და სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების დაწყებისა და დამთავრების დაწყებული ვადების ზუსტი დაცვით და ამაში ვლინდებოდა flürzwang-ის წესის პრაქტიკული მხარე, მისი გამოყენების და ეთნოგრაფიისათვის ხელმისაწვდომ დროის მანძილზე შემონახულობის პირობა. ეს კი ხორციელდებოდა ტრადიციის მიღების ძალის მეშვეობით. ტრადიცია იყო საზოგადოების ის ძლიერი მარეგულირებელი ძალა, რომელიც აიძულებდა მის ყოველ წევრს დამორჩილებოდა საერთო, მამა-პაპიდან მომდინარე წესს. ტრადიცია აიძულებდა მეურნეს დაეთესა სწორედ ის კულტურა, რომელიც გათვალისწინებული იყო საერთო თესლბრუნვით და აქ ინდივიდუალურ სურვილებსა და მოსაზრებებს ანგარიში არ ეწეოდა. ტრადიცია ავალებდა იმავე მიწის მხენელს ზუსტად დადგენილ ვადებში დაეწყო და დაემთავრებინა ყველა სამუშაო. აქ მოქმედებდა მხოლოდ საზოგადოებრივი აზრი, რომელიც თავის პოზიციას ისევ და ისევ ტრადიციით ამაგრებდა — ასე აკეთებდნენ მათი მამა-პაპები, ასე იქცევა ყველა.

კავკასიის მთიან ხეობებში სამიწათმოქმედო, საველე თუ სხვა შრომატევადი სამუშაოები ხშირად შეერთებული ძალებით სრულდებოდა. XIX ს-ის ბოლო წლებისა და XX ს-ის დასაწყისის საველე ეთნოგრაფიული მასალა უხვად შეიცავს ამ რიგის მონაცემებს.

ერთობლივი სამუშაოები ტარდებოდა წინასწარ შემუშავებული სისტემის მიხედვით. ეს არის მეტად ძველი ტრადიციული წესი, რომლის აღმოცენებას გეაროვნულ საზოგადოებას უკავშირებენ. მაგრამ თემური საზოგადოების კვდომის მიუხედავად მის წიაღში წარმოქმნილი გაერთიანებები არ გაქრალან და ისინი განაგრძობდნენ არსებობას შემდგომ საზოგადოებრივ ფორმაციებშიც. ამ შემთხვევაში, ცხადია, ტრადიცია არის ის ძალა, რომელიც პრაქტიკუ-

ლი აუცილებლობით განპირობებული მოცემული ფორმების სიმტკიცის საფუძველს ჰქმნიდა. მაგრამ ტრადიციას არ შეეძლო მაინც ამ ფორმების უცვლელად დაცვა და დროთა განმავლობაში შრომის ორგანიზაციის ფორმებმა განვლეს რა განვითარების საკმაოდ რთული გზა, სახე იცვალეს. ხშირ შემთხვევაში მოხდა მათი ტრანსფორმირება. ალ. რობაქიძე შენიშნავდა, რომ როდესაც სისხლის ნათესაობაზე აღმოცენებული თემი იცვლება მეზობლურ, ტერიტორიულ პრინციპზე წარმოქმნილი სასოფლო თემით, მაშინ შრომის ადრეარსებულ ფორმებში ახალი ტენდენციები მქლავდებოდა²⁴. ეს ტენდენციები კი საბოლოო ჯამში იწვევს ურთიერთდახმარების უსათუოდ დადებითი და საზოგადოებისათვის აუცილებელი ტრადიციების უარყოფითად შეცვლას, რომელიც ექსპლუატაციის შენიღბული თუ აშკარა ფორმების შემცველი ხდება. ამგვარად, აქ მქლავდება ტრადიციის ორი ტენდენცია, ინახავს და გადასცემს ურთიერთდახმარების ძველ ფორმებს და ამავე დროს ძველი ფორმით შენიღბულ ახალ სახეობას ამკვიდრებს და ამით გაბატონებული ფენების ინტერესების დამცველად გვევლინება.

კონკრეტულ მასალაზე დაყრდნობით ნათელი ხდება, რომ შრომის ორგანიზაციის მარტივი ურთიერთდახმარების ფორმები უბრალო დადებით ტრადიციად არ შეიძლება ჩაითვალოს. იგი აუცილებელი, საჭირო ელემენტს წარმოადგენდა განვითარების მოცემულ ეტაპზე და მთელი საზოგადოების ფიზიონომიის, მისი ჰუმანურობის მაჩვენებელი იყო. საზოგადოება ყოველგვარი ანგარებისა და დაინტერესების გარეშე მფარველობას უწევდა მისი კოლექტივის იმ წევრებს, რომლებიც მოკლებულნი იყვნენ საწარმოო საშუალებებს, ეხმარებოდა ჯვრივ-ობლებს. დახმარების ეს სახე ეთნოგრაფიულმა სინამდვილემ სხვადასხვა ფორმით შემოინახა, მაგრამ ყველა ამ ფორმაში აშკარად შეიმჩნევა ძირითადი იდეა უსასყიდლო დახმარებისა. დახმარების სულ სხვა ფორმაა მასპინძლის მიერ დაპატიჟებით მოწყობილი დახმარება. ეს ფორმა სხვადასხვა სახეცვლილებებით თითქმის მთელს კავკასიაში არის გავრცელებული. შრომითი გაერთიანების ამ ფორმაში აშკარად ჩანს თანდათანობით მომხდარი ცვლილებები. ჯერ მას ჩამოშორდა ურთიერთდახმარების აუცილებელი პირობა, რადგან სოფლად ქონებრივი დიფერენციაციის გაჩენასთან დაკავშირებით დახმარების ეს ფორმა იქცევა შეძლებული ფენების პრივილეგიად. ეს გადანაცვლება განსაკუთრებით რელიგიურად გამოიკვეთა საგლეხო რეფორმის შემდეგ, რამაც ხელი შეუწყო კულაკური და შეძლებული ფენების გამოყოფას მასიდან. ეს უკანასკნელი კი თავის მხრივ აძლიერებდა კაპიტალისტური ტენდენციების გავრცელებას სოფლად. დაძაბილი მოწყობილ დახმარებას, რომლის აუცილებელი პირობა უხვად გამასპინძლება იყო, შეგნებულად ერიდებოდა ლარები გლეხი. ჯერ ერთი, მას ისეთი მასშტაბის სამუშაოები აღარც კი ჰქონდა, რომ მუშა შეეყარა და რომც ჰქონდა, გამასპინძლება იმდენად ძვირი უჯდებოდა, რომ ერჩია პირდაპირ დახმარება ეთხოვათ თანასოფლელებისათვის ან დაეჭირავებინა მუშა. შეძლებული ოჯახი კი ტრადიციულ მუშის შეყრას ამჯობინებდა, რადგან ტრადიციის დარღვევის შიშით დიდი რაოდენობით მუშა-ხელი გროვდებოდა და ერთი კარგი გამასპინძლების საფასურად რაღაც დიდ შრომატევად საქმეს ისტუმრებდა.

²⁴ ალ. რობაქიძე, შრომის ორგანიზაციის ფორმები ძველ საქართველოს სახალხო მეურნეობაში, თბ., 1941, გვ. 10.

ამგვარად, დაძახილით მუშის შეყრის ჩვენამდე მოღწეული ვარიანტი აშკარად თავდაპირველი ფორმის სახეცვლილებაა. ურთიერთდახმარებას ნაცვლად სახეზეა ტრადიციული ნორმით დახმარების აუცილებელ სამოსელში გახვეული შეძლებული ფენების უფლება. ამაში კი ნათლად ჩანს დადებითი, რაციონალური ტრადიციის უარყოფითად, მავნედ გადაქცევის ფაქტი, რომელიც ბოლოს და ბოლოს ექსპლუატაციის სახეს ღებულობს.

ამინდის ცვალებადობა და მიწათმოქმედებას შრომის არაგარანტირებული შედეგი გარკვეულ შემოქმედებას ახდენდა ძველად როგორც აგრარული ტექნიკისა და ტექნოლოგიის განვითარებაზე, ასევე გლეხთა აზროვნებისა და კულტურის მრავალ სხვა სახეებზე. განვითარების დაბალ საფეხურებზე ადამიანი ცდილობდა გავლენა მოეხდინა შეუცნობადზე და ასე წარმოიშვა სულიერი მოვლენების მთელი სფერო, რომელსაც ჩვენ რწმენა-წარმოდგენას, რელიგიას ვუწოდებთ. ამიტომ სამიწათმოქმედო სამუშაოების წლიურ ციკლს წეს-ჩვეულებების მთელი წყება ახლდა, რომელთაც ღრმად ჰქონდნენ გადგმული ფესვები საზოგადოებრივ და საოჯახო ყოფის ყველა სფეროში. ეს წესები ღრმით განმავლობაში კარგავენ თავის მნიშვნელობას, მაგრამ შრომის არაგარანტირებული შედეგი და ტრადიციის დარღვევის შიში ამ წეს-ჩვეულებებს ინახავდა, თუმცა მათი შესრულება თანდათანობით მექანიკურად ხდებოდა. ზემოთქმულიდან გამომდინარე შეიძლება ითქვას, რომ სულიერი კულტურის ელემენტები, რომლებსაც შეიძლება რაციონალური ვუწოდოთ, მიწათმოქმედების განვითარებაში ასრულებდნენ არამცირედ როლს და ემპირიულ ცოდნასთან დიალექტურ ერთობას ქმნიდნენ, რაც გამოხატულებას პოულობდა დადებითი, აუცილებლად საჭირო ტრადიციების მათელ კომპლექსში, რომლის გარეშე ადამიანს მუდამ თავიდან უნდა დაეწყო ძიება. მაგრამ მის პარალელურად არსებული ირაციონალური ცოდნა ასევე მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მიწათმოქმედებასთან და მისი განუყოფელი ნაწილიც კი იყო. ამის გამო ხდებოდა სწორედ სამიწათმოქმედო ციკლის მაქსიმალურად დატვირთვა მაგიური თუ სხვა ხასიათის წეს-ჩვეულებებით, რომლებიც უდავოდ მავნე ტრადიციების კატეგორიას უნდა მივაკუთვნოთ, ვინაიდან ისინი არავითარ დადებით, რაციონალურ როლს არ ასრულებენ და ამავე დროს თხოულობდნენ დროის, ენერგიის ღირს დახარჯვას, დაკავშირებული იყვნენ ღირძალ ხარჯებთან, აღუწებდნენ ადამიანის შემოქმედების უნარს, ეღობებოდნენ ემპირიული, რაციონალური ცოდნის გამოყენებას ბუნების ძალების დასამორჩილებლად, რამდენადაც ყოველივე შეუცნობელი უკავშირდებოდა განგების, ღვთის ნება-სურვილის აღიარებას. ჩვენ აღარ შევუღლებით ცალ-ცალკე იმის აღწერას, ზენის წინ თუ მისი დანთავრების შემდეგ გამართული ღღეობები, მიწათმოქმედების ღვთაების სადიდებლად გაღებული მსხვერპლი, ღარ-ავდრის გამოსაწვევი ათასგვარი ირაციონალური საშუალება განმტკიცებული და მოღწეული ტრადიციის სახით, რამდენად უარყოფითად მოქმედებდა მთელ საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე. გაუთავებელი ღრეობები, რომელიც ყოველი რელიგიური ცერემონიალის აუცილებელი შემადგენელი ნაწილი იყო, იწვევდა ზშირად ადამიანთა მსხვერპლსაც, იწვევდა შრომის ნაყოფიერების მკვეთრ დაცემას.

ასევე უდავოდ მავნე ტრადიციების კატეგორიას უნდა მივაკუთვნოთ კვიმატი, აღკვეთილი ღღეების არსებობა, რომელიც მეტად სცემდა შრომის ნაყოფს.

ფიერებას და ამდენად, მეურნეობის წარმოების ხარისხზე უარყოფითად მოქმედებდა.

ვაჯანებთ რა ყოველივე ზემოთქმულს, გვინდა ერთხელ კიდევ გავუსვათ ხაზი, რომ ტრადიცია ისტორიულად ჩამოყალიბებული და თაობებს გადაცემული ჩვევების, წესების, მოქმედების ნორმებია, იგი არ ექვემდებარება იურიდიულ რეგლამენტაციას და განისაზღვრება მხოლოდ საზოგადოებრივი აზრის ძალით. ტრადიცია წარმოადგენს წინა თაობის სულიერი თვისებების ახალ თაობაზე გადაცემის საშუალებას და ამამია მისი სოციალური დანიშნულება. ეს გადაცემა კი საჭიროა რთული საზოგადოებრივი ურთიერთობების ნორმალური ფუნქციონირებისათვის. ტრადიცია ინახავს და გადასცემს მოცემული საზოგადოებისათვის ვარგის, გამოსაყენებელ და ამდენად, რაციონალურ ჩვევებს, წესებს, მაგრამ როგორც კი ტრადიცია წინააღმდეგობაში ვარდება თავის თავთან და აღარ ემსახურება საზოგადოების პროგრესულ იდეებს, იგი აღვივებს უთმობს უფრო ახალს და მოწინავეს. ტრადიცია ამ შემთხვევაში კარგავს გადაცემისა და მიღების თავის ყოვლისშემძლე ძალას და გზას აძლევს ინოვაციებს, რომლის ყოფაში დამკვიდრება ისევ ტრადიციის ძალით ზდება.

М. В. КАНТАРИЯ

О СВОЕОБРАЗИИ МЕХАНИЗМА ПРЕЕМСТВЕННОСТИ И ПЕРЕДАЧИ ТРАДИЦИИ

Резюме

Традиция исторически сложившаяся норма правил и привычек поведения, передаваемая из поколения в поколение. Являясь средством передачи духовных качеств, она не подчиняется юридической регламентации, определяется исключительно общественным мнением и обязательна для нормального функционирования сложных общественных взаимоотношений, в чем и заключается социальное значение традиции.

Передавая положительные, рациональные правила и обычаи данного общества, традиция содействует процессу развития, но как только она начинает противоречить развитию и перестает служить прогрессивным идеям общества, теряет свою всемогущую силу передачи и преемственности, она уступает место новым передовым правилам — инновациям, упрочение в быту которых происходит опять-таки путем традиции. Конфликт между отжившими и новыми традициями в конечном итоге кончается победой нового, но от того, как быстро происходит одоление старого, зависят темпы развития общества.

В современных условиях, когда в нашей стране успешно ведется неустанная борьба против вредных и устаревших традиций, особенно важным стало выявление сущности этого сложного феномена и механизма его действия, чтобы наряду с пережитками отжившего не пришлось бы отречься от тех положительных, позитивных традиций, которые вошли в сокровищницу национальной культуры и социалистическому быту придают ту самобытную окраску, которая является этнодифференцирующим признаком данного народа.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კავკასიის ეთნოგრაფიის განყოფილებამ

„მელიქის“ სახელოსათვის XVI—XVII სს. თბილისში

მელიქის ინსტიტუტს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ქართული ქალაქების სამოხელეო წყობილებაში. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ იგი უკანასკნელ ხანებამდე საგანგებო კვლევის საგნად არავის გაუხდია. წინამდებარე გამოკვლევაში მიზნად დავისახეთ XVII ს-ის მელიქის სახელოს შესწავლა. ყურადღება გავამახვილეთ ორმელიქობის საკითხზე ამ პერიოდში და შევადგინეთ მელიქის სახელოს მფლობელ პირთა ზუსტი ქრონოლოგიური ნუსხა. ჩვენთვის საინტერესო საკითხებზე მასალები ძირითადად მოვიძიეთ როგორც გამოქვეყნებულ ქართულ დოკუმენტურ წყაროებში, ასევე კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტსა და საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო არქივში დაცულ საბუთებშიც (ნარატიულ ძეგლებში მელიქის ინსტიტუტზე არაფერია ნათქვამი).

XVII ს-ის I ნახევრის ისტორიკოსი გახუშტი ბატონიშვილი ქართულ ფეოდალურ ისტორიოგრაფიაში პირველად შეეცადა მოეცა ძველი საქართველოს ქალაქების მოკლე ისტორია, მათი აღწერა; დაედგინა ის ნიშანი, რომელიც განასხვავებდა ქალაქს სხვა მჭიდროდ დასახელებული პუნქტებისაგან. მაგრამ, სამწუხაროდ, იგი არ შეხებია საქალაქო წესწყობილებას, სოციალურ აღნაგობას და სხვ. ამდენად, მის თხზულებაში ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე ცნობები არ მოგვეპოვება.

XIX ს-ის ქართული ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელმა ალ. ხაჩანაშვილმა თავის საფურნალო სტატიაში „საქართველოს სამეფოს მოხელენი“¹, მიმოიხილა მელიქის ინსტიტუტი და მოგვცა უფლებების ზოგადი დახასიათება.

გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს საქალაქო ცხოვრებასა და წესწყობილებას მიეძღვნა ივ. ჯავახიშვილის სტატია², რომელშიც აღწერილია გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს ქალაქების მდგომარეობა, მოსახლეობის რაოდენობა, საქალაქო მეურნეობა; განხილულია მოურავის ინსტიტუტი, მელიქის შესახებ კი არაფერია ნათქვამი. ივ. ჯავახიშვილის ეს მცირე მოცულობის ნაშრომი არსებითად პირველი მეცნიერული გამოკვლევა იყო ფეოდალური ხანის საქართველოს ქალაქებისა და სამოხელეო წყობის ისტორიის შესახებ.

საქართველოს ქალაქების ისტორიისა და სამოხელეო წყობილების შესახებ გამოქვეყნდა არა ერთი ცალკეული წერილი თუ მონოგრაფია. ივ. ჯავახიშვილის შემდეგ აღნიშნულ პრობლემებს განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია შ. მესხიამ. მის მონოგრაფიაში³ საფუძვლიანადაა შესწავლილი XVII—XVIII სს. საქართველოს ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება, სოციალური სტრუქტურა, ხელოსნობა, სავაჭრო ორგანიზაციები, ქალაქის გარეგანი სახე და სხვ. ჩვენთვის საინტერესო საკითხებთან დაკავშირებით მონოგრაფიაში ფართოდაა მსჯელობა,

¹ ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, საქართველოს სამეფოს მოხელენი, „მომავლ“, № 3, 1897.

² ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII—XVIII სს., „პრომეთე“, 1918, № 1.

³ Ш. А. М е с х и а. Города и городской строй феодальной Грузии, 1959.

შესწავლილია მელიქის ინსტიტუტი. გამაზვილებულია ყურადღება XVII—XVIII სს. ამ სახელოს ფუნქციებზე.

მელიქის ინსტიტუტს ეხება ივ. სურგულაძე თავის ნაშრომში „საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის“⁴. მან ყურადღება გაამახვილა XVIII ს-ის. მელიქის სახელოზე. ივ. სურგულაძე ძირითადად ემყარება ლიტერატურაში არსებულ მოსაზრებებს და ამავე დროს იშველიებს ახალ დოკუმენტურ მონაცემებსაც.

საქართველოს ქალაქების ისტორიის მთელი რიგი საკითხების გასაშუქებლად აუცილებელია მეზობელი ქვეყნის ქალაქების საქალაქო ცხოვრებისა და სამოხელეო წყობის გათვალისწინება. ამ მხრივ საინტერესოა კ. კუციას მონოგრაფია აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქების შესახებ XVI—XVIII სს⁵. მართალია, საქართველოს ქალაქებში არსებული მელიქის ინსტიტუტი მასში არაა განხილული, მაგრამ ავტორს საგანგებოდ აქვს შესწავლილი საქალაქო წესწყობილების, ეკონომიკის, ვაჭრობა-ხელოსნობის, საქალაქო ორგანიზაციების, საქალაქო გადასახადების და ვალდებულებათა საკითხები. ნაშრომი ძირითადად სპარსული და სომხური წყაროების მონაცემებს ემყარება. ასევე საინტერესოა ჩვენთვის კ. კუციას გამოკვლევა სეფიანთა ირანის საქალაქო წყობილებისა და ხელოსნური ორგანიზაციების შესახებ⁶.

მელიქის უფლებებს ქალაქის შემოგარენზე გარკვეული კუთხით შეეხო თ. ბერიძე თბილისის გარეუბნების ისტორიის შესწავლისას⁷.

ტერმინი „მელიქი“ მუსლიმანურ აღმოსავლეთში იმთავითვე გავრცელებული იყო. ყურანში იგი გვხვდება არა მარტო ქვეყნის მბრძანებლის მნიშვნელობით არამედ ალაჰის ეპითეტადაც. აღმოსავლურ წყაროებში მელიქი, იგივე მალიქი, ქვეყნის მბრძანებლის, ფადიშაჰის, სულთანის აღმნიშვნელი იყო. გარკვეულ პერიოდში იგი შაჰის მნიშვნელობასაც უტოლდებოდა. შაჰინ-შაჰის აღმნიშვნელად კი მალიქ ულ-მულუქი (მელიქთა მელიქი) იხმარებოდა⁸. საინტერესოა, რომ არაბულ და თურქულ პირველწყაროებში ქართველი მეფეები მელიქ-მალიქებად არიან მოხსენებულნი (მუსტაფა ნაიმა, იბრაჰიმ ფეჩევი).

საყურადღებოა, რომ აღმოსავლურ წყაროებში მალიქ-მელიქი დაახლოებით XV საუკუნიდან სულთანის ან შაჰის სინონიმად აღარ გვხვდება. ჩანს, მისი მნიშვნელობა ძალიან დაკნინებულია. ვინაიდან სწორედ XV ს-ის მეორე ნახევრიდან საქალაქო სამოხელეო ტერმინად შემოდის საქართველოში და XVI ს-ის შუა წლებიდან კი საბოლოოდ მკვიდრდება ქართულ საქალაქო სამოხელეო წყობაში. მელიქის თანამდებობა რომ მაჰმადიანური აღმოსავლეთის გავლენით იყო შემოსული, კარგად იცოდა თბილისის უკანასკნელმა მელიქმა დარჩია ბებუთაშვილმაც: „მელიქობა აზიელთაგან არის დაწესებული“-ო აღნიშნავდა იგი⁹. სა-

⁴ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952.

⁵ კ. კუცია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქები XVI—XVIII სს, 1976.

⁶ კ. კუცია, სეფიანთა ირანის ქალაქები, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, 1966.

⁷ თ. ბერიძე, ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია, 1977.

⁸ Melik, Islâm Ansiklopedisi, cüz 77, 1957, İstanbul, გვ. 664.

⁹ მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1948, ნაკ. I (26) მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოქალაქო წყობისათვის, შესავალი წერილი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო შ. მესხიამ, გვ. 95.

ინტერესთა, რომ ტერმინი „მელიქი“ მუსლიმანური საქალაქო სამოხელეო წყობილებისათვის არ იყო დამახასიათებელი, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ირანის ქალაქებში არსებობდა „მალექი ალ-თუჯარის“ თანამდებობა. მართალია, მასზე „თაზქირათ ალ-მულუქში“ არაფერია ნათქვამი, მაგრამ როგორც ვ. გაბაშვილი ვარაუდობს, ეს თანამდებობა ისეთივე უნდა ყოფილიყო „როგორც ქართლის ქალაქების მელიქის, ე. ი. მის საკითხავს შეადგენდა ვაჭარ-მოქალაქეების საქმეთა გარიგება-გამგებლობა“¹⁰.

XVI—XVII სს. სეფიანთა ირანის ქალაქების ადმინისტრაციული აპარატი („თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით) შემდეგი სახით იყო წარმოდგენილი: ტარულა, ქალანთარი, ვეზირი, მუჰთასიბი, ყადი, მუსტოფი, მირაბი, ქედხოდეზი, ასასები და სხვ.¹¹. თითქმის სრულ იდენტურობას იჩენს სეფიანთა ირანის საქალაქო ადმინისტრაციასთან XVI—XVIII სს. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის (ჩრ. აზერბაიჯანი და აღმ. სომხეთი) ქალაქების სამოხელეო აპარატი (ქალანთარი, ტარულა, მუჰთასიბი, ყადი, მირაბი, ქედხოდეზი და გზირები)¹². ამრიგად, როგორც ირკვევა, არც სეფიანთა ირანისა და არც აღმ. ამიერკავკასიის ქალაქებისათვის მელიქის ინსტიტუტი დამახასიათებელი არ ყოფილა.

მელიქი საქართველოს ქალაქებში სომხური მოსახლეობისათვის ინიშნებოდა¹³. „ქართული სოფლის მამასახლისი და სომხური მოსახლეობის მელიქი სოფლად ერთმანეთს უდრიდა. ასევე უნდა ყოფილიყო თბილისშიც“¹⁴. მართლაც, ქართულ საქალაქო სამოხელეო წყობაში მელიქი საცხებით შეესატყვისება ქართულ მამასახლისს¹⁵. „რაც სარგებლობა ტფილისის მელიქსა აქვს, აგრეთვე, თანამდებობაცა. როდესაც უწინ მელიქი სხვა ყოფილა და მამასახლისი სხვა შემოსავალი ცალ-ცალკე აუღიათ“¹⁶.

ტერმინი „მელიქი“ ქართულ სინამდვილეში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, XV ს-ის მეორე ნახევრიდან ჩნდება. 1447 წ. სიგელში მელიქი დასახელებულია ქალაქის მოხელეთა — მოურავისა და ნაცვალის გვერდით. ამ დოკუმენტის ანალიზის საფუძველზე შ. მესხია ასკვნის: „მელიქი ამ შემთხვევაში საცხებით შეესატყვისება „მამასახლისს“, ამიტომაც არ არის აქ მამასახლისი ცალკე მოხსენიებული, რომელსაც ამ დროისათვის ქალაქის მოურავის შემდეგ მეორე ადგილი ეკავა“¹⁷.

XV ს-ის 50-იანი წლებიდან ვიდრე XVI ს-ის შუა წლებამდე მელიქის თანამდებობის შესახებ წყაროებში არაფერია ნათქვამი. მხოლოდ XVI ს-ის შუა წლების ლუარსაბ მეფის დოკუმენტში მელიქი, როგორც ქალაქის მოხელე პირველად იხსენიება. 1552 წ. სიგელში ნათქვამია: „გიბრძანებთ ვინ გინდა კარით ჩვენით წარვლენილნი მოსაქმენი იყუნეთ: ქალაქის მოურაო, მამასახლისო, მელიქო და ნაცვალო თქუნც ასრე დაუმტყიცეთ“¹⁸. როგორც ვხედავთ, ამ დოკუ-

¹⁰ ვ. გაბაშვილი, სპარსული დისტურლამალი, თსუ შრომები, XXXV, 1949, გვ. 205, შენ. 2.

¹¹ კ. კუცი, სეფიანთა ირანის ქალაქები, გვ. 102.

¹² კ. კუცი, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქები XVI—XVIII სს, 1976, გვ. 31.

¹³ III. А. Месхиа, Города..., გვ. 267.

¹⁴ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, გვ. 439.

¹⁵ III. А. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 267.

¹⁶ შ. მესხია, მასალები..., გვ. 94.

¹⁷ III. А. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 264.

¹⁸ ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, II, 1913, გვ. 4 (თანამედროვე პუნქტუაცია და ქარაგმების გახსნა ჩვენია); შდრ. III. А. Месхиа, Города..., გვ. 266.

მენტში მელიქი დასახელებულია ქალაქის მოხელეთა-მოურავის, მამასახლისისა და ნაცვალის გვერდით. მსგავსი ცნობა აღრიხედელ წყაროებში ჩვენ არ მოგვეპოვება. საინტერესოა, რომ რამოდენიმე წლით ადრე შედგენილ დოკუმენტებში, ქალაქის მოხელეთა რიგში მელიქი არ იყო დასახელებული. მაგალითად, 1546 წ. სიგელში ჩამოთვლილია თბილისის ყველა მოხელენი: ამირთ ამირა, მამასახლისი, ნაცვალი, მუშრიბი, მაგრამ მელიქი არ არის მოხსენიებული „...ქალაქის ამირთ-ამირაო, მამასახლისო, ნაცვალო, მუშრიბო და სხუანო ქელოსან-ნო, ბრძანება და ნიშანი ჩუენი ესე თქუენცა ასრე გაუთვეთ“¹⁹, სათანადო დოკუმენტების ურთიერთშეერთებისა და გაანალიზების საფუძველზე, მელიქის თანამდებობის დაწესების თარიღად შ. მესხია 1546—52 წწ. მიიჩნევს²⁰. მაგრამ ცვლილებები თბილისის სამოხელეო წყობაში ამით არ დამთავრებულა. მელიქი თბილისის მოხელეთა შორის მნიშვნელოვან ადგილს იჭერს და მოურავის შემდეგ უპირველეს მოხელედ იქცევა²¹. საამისო ცნობა დადასტურებულია მოგვიანო ხანის დოკუმენტში, კერძოდ 1572 წ. მცხეთის სიგელში, ქალაქის ტარულას შემდეგ მოხსენიებულია მელიქი: „ქ. წყალობითა ღუთისათა ჩუენ მეფე მეფეთა სვიმონ გიბრძანებთ მესტუმრენო, ჩუენ მაგიერად ქალაქის ტარულათა, მელიქთა, მამასახლისთა და მოსაქმეთა“²². დოკუმენტის საფუძველზე შ. მესხია მიდის იმ დასკვნამდე, რომ „XVI-ის 80-იანი წლებიდან მელიქი თბილისის მოხელეთა შორის მეორე ადგილს იჭერს, მამასახლისი კი მესამე ადგილზე ინაცვლებს“²³. ასე გრძელდება XVII ს-ის I მეოთხედამდე, მელიქ-მამასახლისის სახელოთა შერწყმამდე.

ამრიგად, ზემოთ მოტანილი ორი დოკუმენტის შესწავლის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ აღმოსავლური წარმოშობის ტერმინი მელიქი ქართულ სინამდვილეში, ქართულ საქალაქო სამოხელეო წყობაში, ქალაქის მოხელეთა რიგში გარკვეულ ადგილს იკავებს XVI ს-ის შუა წლებიდან. ამიერიდან ეს სახელო თანდათანობით ძლიერდება და ამავე საუკუნის მიწურულისათვის ქალაქის მოხელეთა შორის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ადგილს იჭერს. ჩვენს ხელთ არსებული დოკუმენტების მეტად მწირი მონაცემების საფუძველზე ძნელდება თვალყურის მიდევნება მელიქის, როგორც ქალაქის მოხელის კონკრეტულ ფუნქციებზე. ჭერჭერობით ჩვენთვის გაურკვეველია რა უფლება-მოვალეობანი ეკისრა მელიქს XVI საუკუნისათვის.

შედარებით უფრო მეტი ცნობებია მოცემული მელიქის სახელოს შესახებ XVII ს-ის ქართულ დოკუმენტურ მასალებში. მაგრამ ამდროინდელი ქართული დოკუმენტების მიხედვით მაინც ძნელდება მისი ნამდვილი მნიშვნელობისა და შინაარსის გარკვევა ქართულ საქალაქო მმართველობის სისტემაში. ჩვენ მიერ შესწავლილი მასალების საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ მელიქის ძირითად მოვალეობას ნასყიდობის, შეყრილობა-გაყრილობის და წყალობის წიგნების შედგენა-დამოწმება შეადგენდა. ამ პერიოდის დოკუმენტებში მელიქის თანამდებობა დასახელებულია სხვა მოხელეთა-ტარულას, მამასახლისის, ნა-

¹⁹ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, III, 1913, გვ. 61 (თანმედროვე პუნქტუაცია და ქარაგმების გახსნა ჩვენია); იხ. III. А. М е с х и а, Города..., გვ. 266.

²⁰ III. А. М е с х и а, Города..., გვ. 266.

²¹ იქვე.

²² თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობის, 1897, II, გვ. 414.

²³ III. А. М е с х и а, Города..., გვ. 267.

ცვალის გვერდით²⁴. ბევრ შემთხვევაში, მოცემულია მელიქის სახელოს მფლობელი პირის სახელიც. დოკუმენტთა მიხედვით შეიძლება ერთგვარი ქრონოლოგიური ნუსხის შედგენა, მელიქის სახელოს მფლობელ პირთა დაზუსტება. მაგალითად, 1634 წ. ერთ-ერთი საბუთის მიხედვით მელიქის თანამდებობა ეკავა ვინმე მირიმანას“ არის ამის მოწამე მელიქი მირიმანა“²⁵. ქართულ დოკუმენტთა გარკვეული ჯგუფით კი იმავე წლის 8 აპრილიდან 1666 წ-მდე მელიქად ეინალა იხსენიება²⁶. 1634 წ. 8. IV ნასყიდობის წიგნში ნათქვამია: „არის მოწამე ქალაქის მელიქი ეინალა, მამასახლისი ასლამაზა“²⁷ 1661 წ. შაჰნავაზ მეფის წყალობის წიგნით ირკვევა მისი გვარიც: „წიგნი და ნიშანი შეგიწყალეთ და გიბოძეთ თქვენ ქალაქის მელიქის მირიმანაშვილს ეინალას შვილთა თქვენთა...“²⁸. ეინალა, როგორც ქალაქის მელიქი სხვა მოხელეებთან ერთად ზშირად იხსენიება სხვა დოკუმენტებშიც: 1641, 1644, 1646, 1648, 1651, 1652, 1656, 1658, 1659, 1661, 1662, 1664, 1666 წწ.²⁹. ამ დოკუმენტებიდან აშკარად ჩანს, რომ ზემოთ აღნიშნულ წლებში ეინალა ქალაქის მელიქია. 1666 წლიდან ვიდრე 1670 წლამდე ქართული დოკუმენტური მასალების მიხედვით ეინალა ქალაქის მელიქად აღარ ჩანს. მაგრამ საინტერესოა საარქივო დოკუმენტური წყაროს ცნობა, რომლის მიხედვით 1667 წ. ვახტანგ V იავანგულაშვილ შერმაზანას თბილისის მელიქობა „მტკიცე სიგელითა“ და „ყოვლისის მისის სამართლიანი საქმითა უბოძა“³⁰. საინტერესოა ცნობა, ჩვენს ხელთ არსებული დოკუმენტური მასალებით არა ჩანს სამეფო ხელისუფლებისა და მელიქის სახელოს ურთიერთობა. ზემოთ აღნიშნული დოკუმენტის მიხედვით კი აშკარაა, რომ თბილისის მელიქს მეფე ნიშნავდა. ეს მეფის მიერ დანიშნული შერმაზანა ქართული დოკუმენტების მიხედვით ამ თანამდებობაზე დიდხანს არ ყოფილა, ის მოხსენიებულია 1668 წ. მხოლოდ ორ დოკუმენტში 3. III და 2. IV გარიგებისა და ნასყიდობის წიგნებში³¹. საინტერესოა, რომ 1668 წლიდან ვიდრე 1670 წ-მდე დოკუმენტებში მელიქის სახელოს მფლობელი პირის სახელი არ იხსენიება. ხოლო 1670 წ. ერთ-ერთ გაყრის წიგნში კი მელიქად კვლავ ეინალს ვხვდებით: „მელიქი ეინალა, მამასახლისი ასლამაზა“³² ჩანს, რომ ეინალა არ სთმობს ამ თანამდებობას. კიდევ უფრო საინტერესოა 1672 წლის ნასყიდობის წიგნი, სადაც ქალაქის მელიქად დასახელებულია როგორც ეინალა, ასევე ვახტანგ V-ის მიერ 1667 წ. დანიშნული შერმაზანიც. ნიშანდობლივია, რომ ქალაქის მელიქად დოკუმენტში პირვე-

²⁴ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI—XIX სს), შეადგინეს ნ. ბერძენიშვილმა და მ. ბერძენიშვილმა, 1962, გვ. 9, 10; საქართველოს სიძველენი, ტ. II, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, 1909, გვ. 409.

²⁵ სცსა, ფ. 1450, დ. 21 ს. 6.

²⁶ მ. ბერძენიშვილის მიხედვით, „ეინალა ქალაქის მელიქად იხსენიება 1655—72 წწ.“ (მ. ბერძენიშვილი, თბილისის გარეგანი სახე XVIII ს. თბ., 1965, გვ. 41).

²⁷ სცსა, 1450, დ. 8, ს. 150.

²⁸ სცსა, ფ. 1449, ს. 564.

²⁹ დოკ. თბილისის ისტ.: გვ. 14, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 27; დოკ. საქ. სოციალური ისტორიიდან, I, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, 1940, გვ. 38, სცსა, ფ. 1450, დ. 25, ს. 3, დ. 5 ს. 115, 119, დ. 57, ს. 5, დ. 53 ს. 97, 92, დ. 51 ს. 243, დ. 22 ს. 61, 119, 117, 108, 111, 122, დ. 18, ს. 77, დ. 11 ს. 109. ხელნაწერთა ინსტიტუტი Ad-621.

³⁰ სცსა, ფურ. 226, № 8720 (დამოწმებულია შ. მესხიას გამოუქვეყნებელი ხელნაწერი გამოკვლევის „ქალაქები და საქალაქო წყობილება ფეოდალურ საქართველოში“ მიხედვით, გვ. 37).

³¹ სცსა, ფ. 1450, დ. 22, ს. 106, 107.

³² სცსა, ფ. 1450, დ. 50, ს. 204.

ლად ეინალაა დასახელებული, ზოლო მამასახლისისა და ნაცვალის სახელებს მელიქი შერმაზანა მოსდევს, „და არიან მოწამე ამისი ქალაქის მელიქი ენალა, მამასახლისი ასლამაზა, ნაცვალი დათინა, მელიქი შერმაზანა“³³. მართალია, დოკუმენტში ორი მელიქია მითითებული, მაგრამ სამწუხაროდ არ ჩანს მათი ფუნქციები. უფრო მოსალოდნელია, რომ ეინალა მეტი უფლებებით სარგებლობდა, ვიდრე შერმაზანა, რადგანაც დოკუმენტში ქალაქის მოხელეთა შორის უპირველესად მელიქი ეინალაა დასახელებული, შემდგომ მამასახლისი, ნაცვალი და ბოლოს მელიქი შერმაზანა. ცხადია, შერმაზანა, როგორც მელიქი, ნაკლებად პრივილეგირებულია. მელიქის თანამდებობის ძირითად შემსრულებლად ზემოთ მოტანილ დოკუმენტში ენალა ჩანს. უფრო მეტიც, მელიქი შერმაზანას შვილის ნასყიდობის წიგნს ქალაქის სხვა მოხელეებთან ერთად ამოწმებს არა მელიქი შერმაზანა, არამედ მელიქი ენალა“. ნასყიდობის წიგნი და ნიშანი დაგუიწერეთ ჩუენ, მელიქი შერმაზანაშვილი ყარახანა და ჩემან შვილმან შერმაზანა და გიორგიმა და სულხანამა შენ ქოჩინას შვილ გასპარასა... არის ამისი მოწამე.. მელიქი ენალა (ბეჭედი) და მამასახლისი ასლამაზა (ბეჭედი)³⁴. ასე, რომ 1672 წლისათვის ქალაქის რეალურ მელიქად მაინც ენალა გვევლინება. ენალა, როგორც ქალაქის მელიქი უკანასკნელად მოხსენიებულია 1673 წ. 1. I მაძულის გაცვლის წიგნში „არის ამისი მოწამე თავად ღთან და კაცთაგან: მელიქი ენალა...“³⁵ ამრიგად, ენალას მელიქობის ხანგრძლივ პერიოდში, როგორც ვნახეთ, ქართულ დოკუმენტებში უმეტეს შემთხვევაში იგი მოხსენიებულია. მაგრამ არის დოკუმენტები, რომლებშიც ენალა არ გვხვდება, ზოლო მელიქის სახელო ქალაქის სხვა მოხელეთა შორის ჩვეულებრივ არის მოქცეული³⁶.

მელიქის თანამდებობა ერთი პირიდან მეორე პირის ხელში გადადიოდა. ენალა ერთადერთი გამონაკლისი იყო, რომელმაც ხანგრძლივად მოახერხა ამ სახელოს შენარჩუნება. დოკუმენტების მიხედვით იგი მელიქის თანამდებობაზე თითქმის უცვლელად იყო 1634—73 წწ. ენალას შემდეგ 1673 წ. ჩანს ავთანდილა³⁷. 1677 წ. მაისის საბუთით კი მელიქად შერმაზანაა³⁸. 1677 წ. 1. X-დან 1678 VIII წ. ავთანდილა. 1679 წ. მაისში კვლავ შერმაზანაა³⁹, იმავე წლის ივნისიდან 1683 წ. გარკვეულ პერიოდში ავთანდილა⁴⁰. 1683 წ. ორი დოკუმენტის მიხედვით ქალაქის მელიქად ქაიხოსროა⁴¹. ზოლო 1683 წ. აგვისტოდან 1687 წ. აგვისტომდე ისევ ავთანდილას უჭირავს მელიქის სახელო⁴². 1689—93 წწ—I-მდე ქაიხოსროა⁴³. 1693 წ. I და 1695 წ. VI საბუთებით მანუჩარი ჩანს მელიქად⁴⁴,

³³ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, გვ. 29; საქართველოს სიძველენი, II, 426.

³⁴ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, გვ. 29, 30.

³⁵ იქვე, გვ. 31.

³⁶ ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, გუჯრები, ქუთაისი 1891, გვ. 2; საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 413, დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, გვ. 12, 20. Ad-2246.

³⁷ საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 378.

³⁸ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, გვ. 32; ცსა ფ. 1450, დ. 5, ს. 101, დ. 14, ს. 107, დ. 21, ს. 41.

³⁹ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიისათვის, I, გვ. 60.

⁴⁰ დოკ. თბ. ისტ., 34, 25; დოკ. საქ. სოც. ისტ., გვ. 62; ცსა 1450, დ. 5, ს. 87, 175. დ. 34, ს. 192, დ. 53, ს. 118, 1448—1089, 1103, 5336.

⁴¹ დოკ. თბ. ისტ., გვ. 37, 39.

⁴² საქ. სიძე., II, გვ. 99, 144; დოკ. თბ. ისტ., 38, 41, 42, 44, Qd-8563; ცსა 1450, დ. 23, ს. 159, დ. 50, ს. 206, Sd-52, 1450, დ. 12, ს. 42.

⁴³ დოკ. თბ. ისტ., გვ. 27, 49, 50, Hd-13135, Qd-650, 1450, დ. 7, ს. 121, დ. 50, ს. 207, 1449—2251.

⁴⁴ ცსა, ფ. 1450, დ. 19, ს. 60, Hd-13684.

6. „მ ა ც ნ ე“, ისტორიის სერია, 1978, № 4

1694 წ—1699—ავთანდილა⁴⁵, 1696 წ. ნასყიდობის წიგნის მიხედვით თბილისში კვლავ ორი მელიქი ჩანს: „მელიქი ავთანდილა, მამასახლისი პაპუნა, ყაზანთ მე-ლიქი ავთანდილა, მამასახლისი გიორგი“⁴⁶. ამ დოკუმენტის მიხედვით ქალაქში ორი მელიქი და ორი მამასახლისია. ჩვენთვის უცნობია თუ რამ გამოიწვია მე-ლიქისა და მამასახლისის თანამდებობებზე ორ-ორი პირის დანიშვნა. დოკუმენტმა მიხედვით არ ჩანს მათი უფლება-მოვალეობანი. მაგრამ თვით ის ფაქტი, რომ ქალაქში ორი მელიქი და მამასახლისი იყო, მეტად საინტერესოა.

1699—1702 წწ. საბუთების მიხედვით ქალაქის მელიქად გიორგი ჩანს⁴⁷, 1702—1703 წწ. მაისამდე — ზურაბი⁴⁸, ხოლო 1703—1711 წწ. — გიორგი⁴⁹. საინტერესოა, რომ გიორგის მელიქობის ხანგრძლივ პერიოდში 1706 წ. ნასყიდობის წიგნით ისევ ორმელიქობასთან გვაქვს საქმე. მელიქ გიორგისთან ერთად მოხსენებულია მელიქი შერმაზანაშვილი ფარსადანა: „არის ამისი შუა დამხდომი და მოწამე... მელიქი გიორგი, მამასახლისი პაპუნა, მელიქი შერმაზანაშვილი ფარსადანა“⁵⁰. 1712 წ. საბუთით ისევ ერთი მელიქია — აშხარბეგი ბებუთაშვილი⁵¹. 1712—1713 წწ. ვინმე ზურაბს ჰქონია მელიქობა⁵², 1713 — ასლამაზას⁵³, 1715—1719 წწ. აშხარბეგს⁵⁴, 1720—1721 წწ. ასლამაზას⁵⁵, 1722 წლიდან კვლავ აშხარბეგს⁵⁶.

როგორც ჩანს, ეს ორმელიქობა თბილისის სამოხელეო წყობაში შემთხვევითი მოვლენა არ ყოფილა. საეარაუდოა, რომ იგი თავის მხრივ დაკავშირებული იყო ქვეყნის ეკონომიკურ აღმავლობასთან, ქალაქების განვითარებასა და საქალაქო ცხოვრების მოწესრიგებასთან (რომელიც XV ს-ის ნახევარში უკვე აშკარაა). ყოველივე ეს კი ხელს უწყობდა ქალაქის მოსახლეობის ზრდას, რასაკვირველია, სომხური მოსახლეობისაც. ამდენად, შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ სომხური მოსახლეობა, რომელიც ვაჭრობასა და ხელოსნობას მისდევდა, ამ პერიოდში იმდენად გაზრდილიყო, რომ ორ ჯგუფად იყო გაყოფილი და თითოეულს თავისი მელიქი ჰყავდა, მაგრამ, რა თქმა უნდა, ეს მოსაზრება ჯერ კიდევ დამტკიცებას მოითხოვს.

ამრიგად, ქართული დოკუმენტური მასალების მონაცემებით ხერხდება XVII ს-ის მელიქის სახელის მფლობელ პირთა ქრონოლოგიური სურათის აღ-

⁴⁵ დოკ. თბ. ისტ., გვ. 53, 54, Sd-482, 1450, დ-6, ს. 173, დ. 8, ს. 133, დ. 20, ს. 28.

⁴⁶ დოკ. თბ., ისტ., გვ. 57.

⁴⁷ Ad-954, Hd-1698, 1449—1861, 1450, დ. 51, ს. 182, დ. 8, ს. 108, დ. 11, ს. 41, დ. 20, ს. 70, მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, II, ნ. ბერძენიშვილის რედაქტ., 1953; გვ. 11, ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, III, 1970, გვ. 623; დოკ. თბ. ისტ., გვ. 65, 67.

⁴⁸ საქ. სიძე., I, 446, დოკ. საქ. სოც. ისტ., I, 117.

⁴⁹ საქ. სიძე. III, 1910, გვ. 406, 407; საქ. სიძე., II, 194; დოკ. თბ. ისტ., გვ. 67, 70, 74, 75, 80, 84, 85, 86, 88; ქართული სამართლის ძეგლები, III, 639, ს. კაკაბაძე, ისტ. საბუთები, V, 1913, გვ. 19, 20.

⁵⁰ დოკ. თბ. ისტ., 72.

⁵¹ იქვე, გვ. 98.

⁵² იქვე, გვ. 89, 91, 92, 95, 96, 98, 100, 101.

⁵³ იქვე, გვ. 102, 103.

⁵⁴ იქვე, გვ. 105, 106, 110, 112, 114, 117, საქ. სიძე., II., გვ. 360.

⁵⁵ დოკ. თბ. ისტ., გვ. 122, დოკ. საქ. სოც. ისტ., I, გვ. 192.

⁵⁶ მასალები საქ. ეკონ. ისტ., II, 1953, გვ. 16, დოკ. საქ. სოც. ისტ., I, გვ. 208 (მელიქების ნუსხის შედგენის პირველი ცდა ეკუთვნის შ. მესხიას. იხ. გამოუქვეყნებელი ხელნაწერი „ქალაქები და საქალაქო წყობილება ფეოდალურ საქართველოში“, გვ. 37).

დგენა. ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ ზემოთ ჩამოთვლილი მელიქები ინიშნებოდნენ სამეფო ხელისუფლების მიერ, მაგრამ ეს თანამდებობა ამ დროისათვის ჯერ კიდევ მემკვიდრეობის მატარებელი არ ყოფილა. იგი გამუდმებით სხვადასხვა პირთა ხელში გადადიოდა⁵⁷.

საინტერესოა, რომ XVII ს. 70-იანი წლებიდან დოკუმენტურ წყაროებში ერთადაა დასახელებული მელიქ—მამასახლისი. პირველად მელიქ-მამასახლისი 1669 წ. წყალობის წიგნში იხსენიება. იქ ნათქვამია: „აწე გიბრძანებთ კარისა ჩვენისა ვაჟილ-ვაზირი, ქალაქის მოურავო და მელიქ-მამასახლისო“⁵⁸. მსგავსი ცნობებია დამოწმებული 1678, 1679, 1683, 1689, 1696, 1709—1715, 1712, 1713, 1716, 1719, 1720, 1722 წწ. საბუთებში⁵⁹.

დამახასიათებელია, რომ აღნიშნულ დოკუმენტებში მხოლოდ მელიქ-მამასახლისია დასახელებული და არ არის მითითებული იმის შესახებ თუ ვის ხელთ იყო ეს თანამდებობა, მაგრამ 1724 წ.-დან კი უკვე ყველგან ჩვეულებრივ მითითებულია ამ სახელის მფლობელ პირთა სახელები. პირველ მელიქ-მამასახლისად 1724 წლიდან აშხარბეგა გვევლინება. „არის ამის მოწამე...კაცთაგან ქალაქის მელიქ-მამასახლისის აშხარბეგა“⁶⁰. ამიერიდან, როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია ცნობილი, მელიქ-მამასახლისის სახელო გაერთიანებულია და მის მფლობელ პირთა სახელებიც ცნობილია. მართალია, დოკუმენტური წყაროების მიხედვით პირველად 1724 წლიდან აშხარბეგა გვევლინება, მაგრამ ამავე გვარის წარმომადგენელი დარჩია ბებუთოვი 1803 წ. დოკუმენტში საგანგებოდ მიუთითებს: „წელსა ჩლიდ (1714) დაწყებითგან საქართველოს მეფეთა მიერ ტფილისის მელიქ-მამასახლისობა ჩვენს ოჯახს ჰპოძებია“⁶¹. დარჩია ბებუთაშვილის ეს ცნობა მელიქ-მამასახლისის თანამდებობის გაერთიანების თარიღის შესახებ ჩვენს ხელთ არსებული დოკუმენტებით არ მტკიცდება. საამისო დოკუმენტებმა შეიძლება ჩვენამდე ვერ მოაღწია ან დარჩია ბებუთოვი აღნიშნული განცხადებით „აძველებს“ ამ ხელს თავისი გვარისათვის.

მელიქ-მამასახლისზე ზემოთ მოტანილ დოკუმენტებში ვერ ხერხდება ამ ორი სახელის დაახლოებისა და გაერთიანების მიზეზების დადგენა. მაგრამ ის ფაქტი, რომ XVII ს.-ის 70-იანი წლებიდან საბუთებში ხშირად გვხვდება ერთად მელიქ-მამასახლისი, შეიძლება მივიჩნიოთ ცდად ამ ორი სახელის გაერთიანებისა, რაც ამ სახელოთა იდენტურობით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული. ამიტომ ადვილად შესაძლებელია, უკვე ამ პერიოდიდან, მელიქისა და მამასახლისის სახელის მქონე პირთა ტენდენციები გაერთიანებისაკენ. მიუხედავად ასეთი ცდებისა, ამ ორი სახელის შერწყმა (დოკუმენტთა მონაცემებით) XVIII ს.-ის I მეოთხედამდის ვერ ხერხდება. დოკუმენტთა მიხედვით, მხოლოდ კარგად ცნობილი, სხვადასხვა დროს სამჯერ მელიქად ნამყოფი აშხარბეგი სა-

⁵⁷ აღსანიშნავია, რომ ამ პერიოდის დოკუმენტებში მოხსენიებულია გვარი მელიქიშვილი — 1641 წ. საბუთში იხსენიება „მელიქიშვილი ფარსადანი“, 1661 წ. „მელიქიშვილი ყარახანა“, 1721 წ. მინაწერში — „მელიქიშვილი ქაიხოსრო“ (ცსა ფ. 1450, დ. 25, ს. 3, დ. 22, ს. 111, 1448—2939, ს. 1450, დ. 5, ს. 114). ამ გვარის გავრცელება საქართველოში ნელიქის სახელოსთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

⁵⁸ დოკ. თბ. ისტ., გვ. 26.

⁵⁹ იქვე, გვ. 32, 33, 35, 55, 94, 99, 103, 108, 115, 121; ქრონიკები, II, 509, საქ. სიძე. III, გვ. 410, საქ. სიძე., II, გვ. 452; ქართ. სამართლის ძეგლ., II, 1965, გვ. 33; ქრონიკები, III, 1967, გვ. 82.

⁶⁰ დოკ. საქ. ისტ., I, გვ. 205.

⁶¹ შ. მ. ხ. ს. ი. ა. მასალები..., გვ. 93.

ბოლოოდ 1724 წ. ახერხებს მელიქისა და მამასახლისის სახელოების გაერთიანებას. ასე, რომ 1724 წლიდან ქალაქის მელიქ-მამასახლისი ქალაქის მოხელეთა რიგში ერთ სახელოდ ითვლება⁶². ამით მოისპო საუკუნეთა მანძილზე არსებული მელიქისა და მამასახლისის თანამდებობათა პარალელიზმი. ხახანაშვილი ეხებოდა რა მელიქის სახელოს, შეცდომით მიუთითებდა, რომ ქალაქის მელიქს ემატებოდა კიდევ ერთი სახელწოდება „მელიქ-მამასახლისი“⁶³. რასაკვირველია, „მელიქ-მამასახლისი“ მელიქის სახელწოდება არ ყოფილა. ეს ინსტიტუტი, როგორც ცნობილია, წარმოშობილია ამ ორი სახელოს (მელიქისა და მამასახლისის) შერწყმის გზით.

შედარებით გვიან მელიქის თანამდებობა ჩნდება სხვა ქალაქებშიც, კერძოდ, გორში. „გორის მელიქი პირველად 1734 წ. იხსენიება. აღსანიშნავია, რომ გორში XVIII ს.-ის 40-იან წლებში არა მარტო მელიქი, არამედ მისი მოადგილეც ყოფილა. 1738 წ. ერთ საბუთს ხელს აწერს გორის მელიქის ფარსადანის ნაიბი გიორგი. ამის შემდეგ გორის მელიქი დოკუმენტებში არ იხსენიება. როგორც ირკვევა, მელიქის თანამდებობამ გორში ისეთივე ადგილი ვერ დაიკავა, როგორც თბილისში. ამის გარდა, XVIII ს.-ის 80-იანი წლებიდან, როგორც ჩანს, გორის მელიქის თანამდებობა საცვებით გაუქმდა. ასე, რომ მელიქის სახელო გორის საქალაქო მმართველობისათვის დამახასიათებლად არ შეიძლება მიჩნეულ იქნას“⁶⁴.

ორიოდე სიტყვა მელიქის ფუნქციების შესახებაც.

თბილისის მელიქი საკმაოდ დიდი თანამდებობა უნდა ყოფილიყო. მისი უფლებები კარგად ჩანს 1684 წ. საბუთებიდან: «Повеление его величества Шаха Сулеймана: В 1669 году великом Тифлиса и тифлисских земель (окрестных селений) покойным славным дедом нашим был назначен Эналь»⁶⁵. როგორც საბუთიდან ირკვევა, მელიქის უფლებები თბილისსა და მის შემოგარენზეც ვრცელდებოდა. მისი უფლებების შესახებ იგივეს ამბობს ალ. ხახანაშვილი „მელიქი... განაგებდა უახლოეს ქალაქთან სოფლებსაც“⁶⁶. იგივე აზრისაა ამ თანამდებობის შესახებ ვეიდენბაუმიც — «Главным лицом в городе был, по-видимому, мелик. Из грузинских актов 15 и 16 столетий видно, что в его ведении находился не только Тифлис, но и тифлисские земли, т. е. окрестные селения»⁶⁷.

როგორც სამართლიანად აღნიშნავს თ. ბერიძე, ალ. ხახანაშვილი და ვეიდენბაუმი მხოლოდ მელიქის უფლებების ზოგადი დახასიათებით კმაყოფილდებიან⁶⁸, კონკრეტულად ამ სახელოს შესახებ არაფერს ამბობენ. მაგრამ ამ მხრივ ჩვენ მიერ განხილულ დოკუმენტთა ნაკლს ერთგვარად ავსებენ XVIII ს.-ის დოკუმენტები, „მოურავის სარგოს წიგნი“ და „დასტურლამალი“. მართალია, ისი-

⁶² Ш. А. Месхиа, Города..., გვ. 269.

⁶³ ა. ხახანაშვილი, საქართველოს სამეფოს მოხელენი, „მოამბე“, № 3, 1897, გვ. 9.

⁶⁴ Ш. А. Месхиа, Города..., გვ. 267.

⁶⁵ Грузинскія грамоты, крепостные и судебные акты, грамоты и письма грузинских и персидских царственных особ, составитель Д. П. Пурцеладзе, 1882, გვ. 89.

⁶⁶ ა. ხახანაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9.

⁶⁷ ვეიდენბაუმი დამოწმებულია თ. ბერიძის წიგნში „ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია“, 1977, გვ. 26.

⁶⁸ თ. ბერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

ნი უფრო გვიან პერიოდს ეხებიან, მაგრამ მიუხედავად ამისა ეს წყაროები ჩვენთვის მეტად მნიშვნელოვანია მელიქის უფლებების დასადგენად.

თბილისის მელიქის ერთ-ერთ უპირველეს მოვალეობას ქალაქში „ვაჭრის მსუბუქი სამართლის“ წარმოება შეადგენდა⁶⁹.

ქალაქის მელიქის მოვალეობას შეადგენდა შეყრილობისა და გაყრის წიგნების დამტკიცება. მაგალითად დარჩია ბებუთაშვილის მიხედვით „რომელიც მოქალაქე ძმა ძმას გაეყრება ანუ ძმათ შეეყრება, იმათს (შე)ყრილობისას აუ გასამყარელოს წიგნს მელიქ-მამასახლისი დუბეჭდავდა“⁷⁰. აგრეთვე ნასყიდობის სიგელს მელიქ-მამასახლისი დაუმტკიცებდა⁷¹.

თბილისის მელიქ-მამასახლისის ერთგვარ უფლებას მეფის მიერ ქალაქის მოსახლეებზე მამულის თუ სითარხნის წყალობის წიგნების, ქალაქის მოურავთან ერთად, დამოწმება შეადგენდა⁷².

თბილისის მელიქ-მამასახლისის უფლება ჰქონდა (მოურავის ნება-სურვილის მიხედვით) სამსაჯულოში მონაწილეობა მიეღო. „მოურავი თუ უნდა მელიქ-მამასახლისის და ნაცვალს სამართალში დაისწრებს და თუ უნდა არ დაისწრებს“⁷³.

ქალაქის მელიქ-მამასახლისებს ქალაქის სხვა საქმეებიც ეკითხებოდათ. „მოურავის გარიგების წიგნით“ მოურავის ქალაქში არ ყოფნისას მელიქ-მამასახლისი და ნაცვალი ვალდებული იყვნენ დამნაშავენი დაეჭირათ⁷⁴.

მელიქ-მამასახლისები ვალდებული იყვნენ დასწრებოდნენ მოურავს ქალაქისთვის ნიხრის დაწესებაში „ქალაქის მოურავმა სამს თვეში ერთხელ უნდა ნიხრი მისცეს ქალაქს, მელიქი, მამასახლისი ნაცვალი და ქეთხუდები უნდა დაისწროს“⁷⁵.

ქალაქის მელიქ-მამასახლისი თავის თანამდებობის შესრულებაში ჯამაგირს კი არ იღებდა, არამედ ქალაქის შემოსავლიდან გარკვეულ ნაწილს: „სამეფო ტფილისელთ ვაჭართ როდესაც გამოერთმეოდათ სულზედ გამოსაღები, რომელსა ეწოდება მალი, 6 აბაზიდან 3 შაური“, მელიქ-მამასახლისისა იყო⁷⁶.

ამას გარდა ქალაქის მელიქ-მამასახლისისათვის ბაჟი წესდებოდა „ქალაქის ბაშმალიდან მელიქ-მამასახლისის სარგოსთან თორმეტი მინალთუნი“⁷⁷. „გელაქნურის საპალნეზედ თორმეტი აიღების... ოთხი მოურავისა და მელიქ-მამასახლისისა“⁷⁸ „ორაგნული საპალნეზედ მთელს აიღებენ... ერთი მოურავისა და მელიქმამასახლისისა“⁷⁹.

⁶⁹ III. А. М е с х и а, Города..., გვ. 271.

⁷⁰ მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, 1948, გვ. 94.

⁷¹ იქვე.

⁷² იქვე.

⁷³ საქ. სიძგ., II, გვ. 523.

⁷⁴ იქვე, გვ. 530.

⁷⁵ იქვე.

⁷⁶ მსკი, 92—95; ქართ. სამართლის ძეგლ., გვ. 716.

⁷⁷ ქართ. სამართლის ძეგლ., გამოსცა ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე მ, 1970, გვ. 649.

⁷⁸ იქვე, გვ. 543.

⁷⁹ იქვე, გვ. 542.

ამრიგად, შეიძლება დავასკვნათ, რომ XVI—XVII სს. მელიქის სახელო ერთ-ერთ მნიშვნელოვან თანამდებობას წარმოადგენდა საქალაქო წყობილებაში.

მ. შ. მესხია

О ДОЛЖНОСТИ «МЕЛИКА» В ТБИЛИСИ В XVI—XVII ВВ.

Резюме

В работе исследована должность «мелика» в XVI—XVII вв. Автор приходит к выводу, что «мелик» являлся одним из значительных должностных лиц грузинского феодального города, в частности, Тбилиси.

წარმოადგინა თბილისის წითელი დროშის ორდენის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრამ

Ф. ДЕВДАРИАНИ

ИЛЛЮСТРАЦИИ МАСТЕРА САБА В АНЧИСХАТСКОМ ГУЛАНИ И СВЯЗЬ ИХ С ГРУППОЙ ПАМЯТНИКОВ МОНУМЕНТАЛЬНОЙ И МИНИАТЮРНОЙ ЖИВОПИСИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА

Миниатюры грузинских средневековых рукописей как зрелого, так и позднего средневековья, в основном безымянны. Грузинские мастера большей частью умалчивают о факте исполнения ими миниатюр.

Тем не менее, тщательный анализ целого ряда кодексов показал, что в грузинских рукописях переписчик текста часто одновременно является также и автором миниатюр¹.

К числу подобного рода рукописей относится литургический сборник — Анчисхатский Гулани (Инст. рук. АН ГССР, А—30-31-32), переписанный и иллюстрированный по заказу католикаса Николоза Амилахори для кафедрального собора Свети-Цховели во Мцхета в 1681 году. Позднее, вероятно, в конце XVII века, рукопись попала в Анчисхатский собор и стала известна под этим названием.

Украшающие сборник 58 миниатюр исполнены двумя мастерами, принимавшими участие в переписке рукописи — протоиереем Микела и священником Саба. Личность этих мастеров устанавливается на основании стилистической близости миниатюр, а также совпадения имен переписчиков двух других иллюстрированных рукописей этого времени.

Одна из них была указана известным исследователем грузинской миниатюрной живописи Р. Шмерлинг². Это «Акафист Богоматери» (Инст. рук. АН ГССР, Н—98), переписанный и иллюстрированный протоиереем Микела по заказу того же католикаса Николоза Амилахори в 1681 году. Вторая рукопись, удостоверяющая авторство Саба, обнаружена нами в рукописном фонде Церковного музея Института рукописей АН ГССР — литургический сборник А-904. Все миниатюры, а также часть текста этого кодекса исполнены Саба в 1688 году³.

К творчеству первого мастера — Микела в Гулани относятся только 8 миниатюр⁴. Остальные же иллюстрации, включающие эпизоды из жизни Христа и Марии, житийные сцены, изображения отдельных святых принадлежат священнику Саба⁵.

¹ Е. М а ч а в а р и а н и, К вопросу о разделении труда между переписчиком и художником при создании художественной композиции рукописи, «Мравалтави», IV, Тб., 1975, стр. 15—33 (на груз. яз.).

² Р. Ш м е р л и н г, Образцы декоративного убранства грузинских рукописей, Тб., 1940, стр. 66, 69.

³ М. Д ж а н а ш в и л и, Описание рукописей Тифлисского Церковного музея, кн. III, Тб., 1908, стр. 157.

⁴ Ф. Д е в д а р и а н и, Иллюстрированные грузинские богослужебные сборники — Гулани XVII века (группа миниатюр Анчисхатского Гулани), II Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1977.

⁵ За исключением одной миниатюры — «Усекновения головы Иоанна Предтечи», которая стилистически сильно отличается от всех иллюстраций Гулани и, вероятно, исполнена другим мастером.

Предметом нашей работы являются миниатюры этого мастера, которые в грузинской искусствоведческой литературе рассматриваются впервые. В его миниатюрах нашли яркое отражение характерные черты грузинской миниатюрной живописи XVII века.

Изучение этих иллюстраций показывает, что оба мастера следуют характерной для поствизантийской живописи традиции позднепалеологовского искусства (сложные композиционные версии, развитые горные и архитектурные фоны, сложная разработка красочной поверхности)⁶.

Типичным для грузинской живописи XVII века является проникновение элементов западно-европейского искусства, которые проявились в стиле и иконографии этих мастеров. В творчестве каждого из них ощущается и соприкосновение с искусством Ирана, приобретшим, как известно, господствующее значение для грузинской светской миниатюры в XVI—XVII вв. Но при этом уровень исполнения миниатюр совершенно различен. Миниатюры Микела с их четкой компоновкой композиций, изящными пропорциями святых и довольно мастерским рисунком указывают на высокую для живописи той эпохи профессиональную подготовку.

Манера исполнения второго мастера характеризуется сильным упрощением. Небрежно наложенные пробела, грубоватый, неряшливый рисунок, в целом — крайне условный характер моделировки свидетельствует, что в творчестве Саба в большей степени, чем у Микела, проявляется типичная для той эпохи ремесленность исполнения.

Это также определило различие, которое наблюдается в обеих группах иллюстраций, в характере связи текста с украшающей его наподобие заставки миниатюрой.

В общую композицию рукописной страницы Гулани органичнее вписываются иллюстрации первого мастера. Миниатюры второго⁷ с их размашистой манерой исполнения отличаются от тонко прописанных букв нусха-хуцури в тексте, исполненных во всех случаях с каллиграфическим мастерством.

В то же время нельзя не отметить своеобразной выразительности этих миниатюр, которую прежде всего определяет широкое использование орнаментальных мотивов и характер изображения фигур святых с их несколько увеличенной по отношению к туловищу головой. Однако в данном случае этот прием не достигает той силы выразительности, которую можно наблюдать в произведениях раннего средневековья.

Некоторую резкость соотношения цветовых пятен в этих миниатюрах (киноварь со светло-бирюзово-зеленым и с золотом), что, видимо, связано с влиянием иранской миниатюры, смягчает использование распространенных в это время темных красок, а также частое повторение одного и того же тона. Излюбленным является сочетание киновари, бирюзово-зеленого (реже с травянистым оттенком), густого темно-коричневого с мутно-розовым, желтым, светло-коричневым, темно-синим и др.

Фоны в этих миниатюрах развитого характера, но отличаются большей плоскостностью, чем иллюстрации первого мастера. Это впечатление здесь определяет несоразмерное по отношению к фону увеличение размеров фигур, а также довольно сильное упрощение форм.

Своеобразие этих миниатюр в отношении построения пространства, видимо, обусловило то, что в отличие от иллюстраций Микела, в

6 В. Лазарев, История Византийской живописи, т. I, М., 1947, стр. 256.

7 Обозначение этих мастеров первым и вторым является совершенно условным.

них не заметно влияния искусства Запада. Хотя особенности отдельных композиций, как, например, будто обращенные в глубину наклонные линии крыш во «Встрече Анны и Иоакима» и «Омовении ног», намечают связь с расположением предмета в пространстве, тем не менее, в них превалирует общее впечатление плоскостности построения.

В компановке рассматриваемых миниатюр, так же, как в иллюстрациях Микела, проявляется стремление подчеркнуть значимость фигур, чему способствует увеличение их размеров и упрощение фона⁸. Но в целом композиционное построение миниатюр Саба отличается от иллюстраций Микела и характеризуется определенным своеобразием. Выразительность их, как было указано, определяет большая любовь мастера к орнаментальным мотивам, использованным в виде обрамления композиций или помещенных по бокам вписанных в композиции арочек; орнамент также украшает одеяния, архитектуру и даже поля страниц.

Мастер использует различные растительные мотивы — побеги, листья, цветы, гирлянды. Реже встречаются геометрические узоры.

Мотивы растительного орнамента, сильно напоминающие узоры тканей, имели широкое распространение в памятниках монументальной и миниатюрной живописи позднего средневековья в Грузии⁹.

Среди них Анчисхатский Гулани выделяется как количеством, так и разнообразием своих орнаментов. Они вносят в эти композиции своеобразную выразительность, чему в какой-то мере способствует и свободная, как было уже отмечено, несколько даже размахистая (иногда доходящая до небрежности) манера исполнения этого мастера, придающая им в то же время большую живость, в отличие от аккуратных, но сильно «засушенных» орнаментов первого мастера.

Широкое использование орнаментальных мотивов и обусловленное этим общее впечатление декоративности миниатюр Саба, видимо, следует объяснить влиянием персидского искусства. Но то, что для Саба основным все-таки остаются фигуры и их действия, определяет принципиально разные художественные подходы, характеризующие грузинских и персидских мастеров. Для последних фигуры и орнамент — это почти равноценные элементы, определяющие ковровый характер персидской миниатюры, прямо противоположный тектоничному построению рассматриваемых композиций¹⁰.

Резко отличает миниатюры Саба от образцов иранского искусства и сам характер исполнения этих орнаментов.

Растительные мотивы Саба, при всей небрежности их исполнения, по сравнению с отточенными в отношении мастерства орнаментами иранской миниатюры отличаются большей непосредственностью и свободой, определившимися, как было указано, своеобразную выразительность этих миниатюр.

⁸ Ф. Девдариани, указ. труд, стр. 5.

⁹ Д. Абжаддзе, Орнамент тканей XV—XVIII вв. по грузинским миниатюрам, «Мацне», серия истории., 1972, № 3 (на груз. яз.).

¹⁰ Тектоничность построения композиций в качестве характерной черты грузинской миниатюрной живописи отмечается и в отношении группы грузинских светских иллюстрированных рукописей позднего средневековья («Зилихраниани». Инст. рук. АН ГССР, S-1283 XVI—XVII вв.; «Ростомияни». Ленинград, Гос. публ. библ. им. Салтыкова-Щедрина, 1671 г. и др.); см. Ю. Хускивадзе, Грузинская светская миниатюра XVI—XVII вв., Тб., 1976 (на груз. яз.).

Сам процесс развития грузинской средневековой живописи, в которой к этому периоду замечается утрата монументальности и внутренней значимости фигур, тоже способствовал усилению декоративных моментов, воспринятых от восточного, точнее, персидского искусства.

Но при этом важное значение имеет то, что, как и для миниатюр Саба, так и для основной части памятников грузинской миниатюрной живописи духовного содержания XVII века, определяющей все-таки является художественная традиция позднепалеологовского искусства, в то время как для грузинской светской миниатюры позднего средневековья в силу ее исторически сложившейся тенденции тяготения к исламской культуре влияние последней приобретает решающее значение.

Для миниатюр мастера Саба характерна их связь с пока еще малоизученными в научной литературе памятниками монументальной и миниатюрной живописи. Изучение их в данном аспекте позволяет даже выделить определенную группу таких памятников, исполненных во второй половине XVII века. Все они расположены или же связаны местом своего исполнения с Картли, а их заказчиками являются видные деятели этой провинции Грузии.

Время исполнения этих памятников ограничивается последними четырьмя десятилетиями XVII в. и самым началом XVIII в. К ним мы причисляем:

1. Часослов (Инст. рук. АН ГССР Н—1755, 1674 г.; заказчик — Вахтанг Орбели Капланишвили)¹¹.

2. Четвероевангелие (Инст. рук. АН ГССР А—619, 1662—1678 гг.; заказчик — брат царя Георгия XI Леван и его жена Тута)¹².

3. Роспись иконостаса и западной доли северной стены церкви «Магалаант эклесиа» (1677—1681 гг.; заказчик — Николоз Магаладзе)¹³.

4. Роспись капеллы Папуа Магаладзе во дворе той же церкви (не позднее 1681 года). В греческой надписи, сохранявшейся до недавнего времени, на иконостасе возле сцены «Рождества» упоминался художник Апостол[е]¹⁴.

5. Роспись алтаря и лба конхи в Анчисхатском соборе в Тбилиси (1680—1683 гг.; заказчик — католикос Николоз Амилахори)¹⁵.

6. Роспись Болнисского Сиони (1683—1687 гг.; заказчик — Болнисский епископ Николоз, сын Мухранского владетеля Баграта)¹⁶.

7. Роспись церкви Архангелов в Сасхори (ок. 1704 г.; заказчик — Николоз Магаладзе)¹⁷.

¹¹ Описание груз. рук., (Н), т. IV, Тб., 1950, стр. 185—186 (на груз. яз.).

¹² Т. Жордания, Описание рукописей Тифлиского церковного музея, т. II, Тб., 1902, стр. 114.

¹³ В. Беридзе, Строительная деятельность Цинарехских дворян Магаладзе в XVII—XVIII вв., Вестник Гос. музея Грузии, XIV—V, Тб., 1947 (на груз. яз.).

¹⁴ В. Беридзе, указ. труд, стр. 203—204; Л. Меликсет-Бег, Археологическое путешествие в ущелье р. Кавтура в 1923 г., Вестник Тифлиского университета, т. V., Тифлис, 1925, стр. 136—137 (на груз. яз.).

¹⁵ П. Карбелашвили, Старый Анчисхатский собор в Тифлисе, Тб., 1902, стр. 25, (на груз. яз.); Ш. Амиранашвили, История грузинского искусства, Тб., 1961, стр. 445; 1971, стр. 426 (на груз. яз.).

¹⁶ Г. Н. Чубинашвили, Болнисский Сион, Известия Института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра, IX, Тб., 1940, стр. 115, сноска 1.

¹⁷ В. Беридзе, Цинарехи—Гомисджвари—Сасхори, Сообщения АН ГССР, т. IV, 1943, № 6, стр. 609 (на груз. яз.).

8. Фрагменты росписи под осыпавшейся местами позднейшей штукатуркой в церкви св. Троицы в Носте¹⁸.

К этой группе следует добавить еще два памятника: миниатюры Жамн-гулани Н—342 (Инст. рук. АН ГССР), переписанного по заказу Заала Панаскертели Цицишвили в 1661 году, в которых несколько сильнее ощущается связь с традицией позднепалеологовского искусства, возможно, обусловленная более ранней, чем перечисленные памятники, датой их исполнения¹⁹, и большую часть иллюстраций — евангельские и литургические композиции, некоторые житийные сцены, изображения отдельных святых так называемого Капчаевского Жамн-гулани, переписанного для Урбнисского епископа Евдемона Ратишвили в 1674 году²⁰.

Связь миниатюр Саба с вышеперечисленными памятниками определяет, прежде всего, упрощенная манера исполнения, которая вне зависимости от индивидуальности мастеров принимает сходные формы выражения.

В этом отношении очень характерна манера разработки ликов и одеяний. В миниатюрах Саба и связываемых с ними памятниках плотный, непрозрачный слой свинцово-белых, желтоватых или, реже, розоватых высветлений на ликах святых чаще покрывает большую часть прокладки, оставляя ее в виде узких полосок по сторонам носа, глаз и овала лица. Границы перехода высветлений на темный фон прокладки очерчиваются резко, почти графически, что усиливает в целом схематичный характер этой разработки (ср. лики девушек из «Приведения во храм» в Гулани с ангелом из «Благовещения» в капелле Магаладзе, с фигурами святых в сцене «Страшного суда» в «Магалаант эклесиа», с апостолами в алтаре Болниси и т. д.).

Высветления одеяний святых во всех этих памятниках обычно резко контрастируют с основным тоном, что одинаково отличает эту разработку как от осторожной, деликатной манеры первого мастера Гулани, сохраняющего цельность цветового пятна, так и от образцов позднепалеологовской живописи, с их разбивкой цельности тона, оставляющей определенное впечатление градации красочных переходов. Резкое противопоставление высветлений основному тону подчеркивает плоскостный характер этой разработки, что составляет отличительную черту выделяемых нами памятников.

Рисунок разработки складок, в котором только ритм часто положенных линий напоминает о связи с образцами позднепалеологовского искусства, имеет также крайне схематичный характер.

Сравнение отдельных памятников убеждает, что почти во всех случаях используется одна и та же схема рисунка высветлений. Это в основном параллельные линии, расходящиеся веерообразно или заполняющие круги на коленях, или просто разбросанные по всей поверхности одеяний, но при этом в сильной степени утеравшие ту связь с движением складок, которая в какой-то мере все-таки ощущается в позднепалеологовской живописи (ср. одеяния ангелов из «Благовещения» в Гулани с одеяниями ангелов из той же сцены в капелле Магаладзе, в А—619, в Н—1452; Христа из «Въезда в Иерусалим» в «Магалаант эклесиа» со св. Петром из «Омовения ног» в Гулани; или

¹⁸ Росписи церквей «Магалаант эклесиа», капеллы Папуа Магаладзе, Сасхори, Носте описаны мною. Рукописи хранятся в Институте истории грузинского искусства, в отделе свода памятников (№№ 413, 425, 233, 19).

¹⁹ Описание рукописей, т. I, Тб., 1946, стр. 252 (на груз. яз.).

²⁰ Описание рукописей (Н), т. III, Тб., 1948, стр. 381 (на груз. яз.).

св. Петра из композиции «Святые Петр и Павел» в Гулани с Христом из «Воскрешения Лазаря» в А—619 и св. апостолами на южной стороне алтаря в Болниси; другие памятники сильно повреждены, но обрывки этого рисунка высветлений складок можно найти повсюду в Сасхори, Носте, Анчисхати и т. д.).

Связь миниатюр Саба с упомянутыми памятниками очень ярко проявляется и в сходстве ликов. В их основу положен общий иконографический тип, отличительными чертами которого являются большие, слегка «выпученные» глаза, длинные, загнутые книзу брови и невысокий, несколько приплюснутый лоб (ср. св. Павла из Гулани с неизвестным апостолом из Сасхори; Христа с апостолами из «Воскрешения Лазаря» и из «Въезда в Иерусалим» в Гулани с теми же фигурами в аналогичных композициях в А—619, Н—1452).

Сильное упрощение ликов, вследствие чего отстоявшиеся портретные черты отдельных святых намечаются очень схематично, способствует сходству различных изображений. Это особенно ощущается в ликах святых одного возраста, например, св. Федора и св. Георгия из Гулани, крайнего апостола на южной стене алтарной абсиды в Болниси и ангела, подносящего книгу евангелисту Матфею в Сасхори, или св. Иоанна из Гулани и того же св. Матфея из Сасхори и др.

Не только лики, но и весь облик святых в этих памятниках, с их угловатыми движениями, часто увеличенными по отношению к туловищу головой и конечностями, вызывает непосредственные ассоциации с миниатюрами Саба.

В построении композиций, так же как у мастера Саба, можно заметить стремление выделить фигуры, обычно противопоставляемые фону и повторяющие знакомую по этим миниатюрам формулу движения рук, несколько отставленных от туловища и вытянутых вперед.

Как в миниатюрах Саба, так и во всех перечисленных памятниках использованы архитектурные и горные фоны, характерные для позвизантийской живописи и заимствованные из образцов позднепалеологовского искусства. Но при этом можно заметить определенный подбор изображений — это «башнеобразные» сооружения, поставленные соответственно движению фигур, кивории с «игрушечными» пирамидами наверху и горки двух видов — с «лещадями» и «пирамидальными», расположенные в ровных горизонтальных рядах параллельно плоскости страницы. Редко встречаются сложные многоярусные сооружения, что, вероятно, объясняется упрощенной манерой исполнения этих мастеров.

Как для рассмотренных миниатюр Гулани, так и для других упомянутых памятников одинаково характерен также определенный подбор растительных орнаментов, в обоих случаях напоминающих мотивы тканей. О распространении этих орнаментов можно судить по различным памятникам интересующей нас группы: в алтаре Болнисского Сиони они обрамляют нижнюю часть росписи вместо обычных для памятников позднего средневековья орнаментальных полос, имитирующих опущенный занавес или облицовку мраморных плит; ими же заполнены свободные от росписи отрезки между регистрами. Они также украшают генеалогическое древо в композиции «Древо Иесеево» в Анчисхати, одеяние св. Василия в Канчаетском Жамн-гулани, миниатюры Н—342, престол в алтаре церкви св. Троицы в Носте и др.

Эти орнаменты, в которых, несмотря на сильно упрощенную манеру исполнения, чувствуется довольно живо схваченное сходство с прототипом (полевые цветы, листья), гармонируют с настроением непосредственной выразительности, характеризующей все перечисленные памятники.

Наряду с общностью художественных подходов, проявляющихся в построении композиций, в манере изображения фигур, ликов, в характере разработки одежды, в этих памятниках прослеживается также сходство иконографического порядка и одинаковая трактовка некоторых деталей.

Показательным для этой группы является использование краткой иконографической версии в сцене «Воскрешения Лазаря» — без изображения слуг (А—32; Н—1452; А—619; «Магалаант эклесиа»), встречающейся в памятниках позднего средневековья, но не применяемой грузинскими художниками того времени²¹.

В ряде миниатюр с изображением св. Саввы наблюдается одновременное использование традиционного атрибута — свитка (обычно свернутого или развернутого) вместе с необычным для этого святого цветком (А—30; Н—1452; Н—342).

Обращает также внимание повторяющееся в ряде памятников (А—31; Н—1755; А—619) изображение ложа Елизаветы в сцене «Рождества Иоанна Предтечи» в несколько необычном положении: оно поднято несколько вверх и как бы висит в «воздухе».

Характерным является также изображение архитектуры в сценах «Воскрешения Лазаря» (А—32; Н—1452; А—619) и «Въезда в Иерусалим» (А—32; Н—1452; А—619; «Магалаант эклесиа»), которая передается не в традиционных, характерных для других поствизантийских памятников, формах, а в виде небольших прямоугольников со сводчатыми и пирамидальными перекрытиями, отличающихся ясными и лаконичными формами²². Особенно примечательна пирамидальная форма кровли, рождающая ассоциации с шатровыми перекрытиями грузинских церквей и колоколен.

Все эти особенности могут быть объяснены разными причинами.

Выбор краткой версии сцены «Воскрешения Лазаря», вероятно, определяется желанием подчеркнуть основную мысль изображенного события — идею воскресения. Почти вертикально повисшее ложе Елизаветы в «Рождестве Иоанна», определяется, по-видимому, общим уровнем мастерства этих художников, отличающихся плоскостно-графической манерой исполнения.

Цветок в руке св. Саввы имеет символическое значение²³. Его в какой-то степени можно также связать и с несколько повышенной заинтересованностью отдельных мастеров этой группы в украшении композиций растительными орнаментами. Так украшаются не только фоны и поля по сторонам миниатюр, но и одеяния строго канонизированных образов — например, св. Василия (Н—1452) и св. Иоанна Златоуста (А—30), что выглядит почти так же необычно, как и цветок в руке св. Саввы.

Использование в отдельных сценах элементов национальной архитектуры является одним из известных в грузинской религиозной живописи примеров привнесения мотивов окружающей действительности (эмалевые пластины с изображением сцен «Сретения» и «Воскрешения Лазаря», конец XII в.²⁴; второе Джручское евангелие конца

²¹ Эта версия мало типична для поствизантийских памятников и за пределами Грузии. Более распространена композиционная схема с двумя или одним слугой.

²² Архитектура поствизантийских памятников аналогичного содержания обычно имеет более усложненные формы (росписи афонских монастырей, роспись северо-восточного и северо-западного приделов в главном храме в Гелати и др.).

²³ Установить его значение пока не удалось.

²⁴ Ch. A miranachvili, Les émaux de Géorgie, Paris, 1962, стр. 60—61.

Рис. 1. Благовещение. Капелла Магаладзе

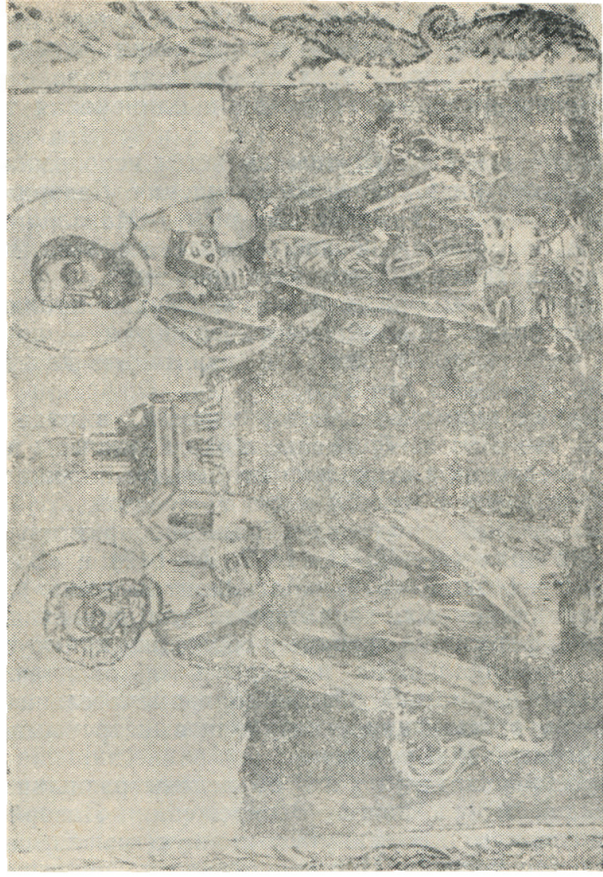

Рис. 2. Святые Петр и Павел (А—31) .

Рис. 3. Воскрешение Лазаря (А—619)

Рис. 4. Воскрешение Лазаря (А—32)

XII в.²⁵; роспись Чажаш в Ушгуле, где в сцене «Въезда в Иерусалим» изображены сванские башни и т. д.)²⁶.

Выявление в группе рассмотренных памятников общности в отношении иконографического типа святых, разработки красочной поверхности, а также сходное изображение отдельных деталей имеет важное значение. В памятниках, объединяемых не только стилистически, но и по хронологическому (последние четыре десятилетия XVII в. и начало XVIII в.) и территориальному признакам (Картли), указанные особенности выступают в качестве характерных приемов, выработанных в данной художественной среде.

Именно это и позволяет считать, что в Картли во второй половине XVII века, вероятно, существовала большая художественная мастерская, объединяющая мастеров монументальной и миниатюрной живописи. Вполне возможно, что один мастер выступал одновременно в роли и миниатюриста, и монументалиста. В этом отношении характерна роспись в «Магалаант эклесиа», обнаруживающая сходство с миниатюрами и, наоборот, тенденция к увеличению масштаба изображений и широкая, малоспецифичная для миниатюр манера письма Сабва в Гулани, приближающая ее к подходам монументальной живописи²⁷.

В своей книге «История грузинского искусства» Ш. Я. Амиранашвили при обзоре памятников миниатюрной живописи позднего средневековья в Грузии высказал предположение о возможности существования школы миниатюрной живописи в Картли во II половине XVII века²⁸. Но специально этот вопрос им не был исследован.

Тщательное изучение миниатюр Анчисхатского Гулани и сравнение их как с миниатюрами того же времени, так и с памятниками монументальной живописи в Картли позволило не только подтвердить, но и в известной степени расширить это положение.

Дальнейшее изучение живописи Картли того периода поможет еще глубже и разностороннее представить общую картину деятельности этой мастерской, от которой до наших дней дошло значительное количество памятников.

²⁵ Ш. Амиранашвили, Грузинская миниатюра, М., 1966, стр. 24.

²⁶ А. Вольская, Живописные школы средневековой Грузии, II Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1977, стр. 16.

²⁷ Взаимосвязь различных областей изобразительного искусства отмечается и в отношении ряда памятников монументальной и миниатюрной живописи Грузии более раннего времени (Институт рукописей АН ГССР — Цветная триодь А—734, I пол. XII в.; «Слова» Григория Назианзина А—109, нач. XIII в.; роспись церкви «Благовещения» в Удабно, XIII в. и др.); см. Г. Алибегашвили, Художественный принцип иллюстрирования грузинской рукописной книги XI — нач. XIII вв., Тб., 1973; Г. Алибегашвили, Н. Вольская, Роспись Давид-Гареджи, Друзья памятников культуры, сб. III, Тб., 1964, стр. 50 (на груз. яз.).

²⁸ Ш. Амиранашвили, История грузинского искусства, Тб., 1961, стр. 407; его же, Грузинская миниатюра, стр. 38.

**„წმ. ნინოს ცხოვრების“ პროტოკოლიზური რედაქცია —
მეტაფრასული რედაქციის წყარო**

გასული საუკუნის ბოლოდან დღემდე მეცნიერთა განსაკუთრებული ყუ-
რადღებით სარგებლობს თხზულება, რომელიც ქართლის გაქრისტიანებისა და
მისი განმანათლებლის შესახებ გვაწვდის ცნობებს. ესაა „წმ. ნინოს ცხოვრება“,
რომლის რამდენიმე რედაქციაა დღეისათვის ცნობილი:

ა) „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ისტორიულ ქრონიკაში ჩართული „წმ. ნინოს
ცხოვრების“ შემოკლებული რედაქცია;¹ ბ) „წმ. ნინოს ცხოვრების“ შატბერ-
დის კრებულში დაცული რედაქცია, ე. წ. შატბერდული „ცხოვრება“; გ) „წმ.
ნინოს ცხოვრების“ ქელიშური რედაქცია;² დ) „ქართლის ცხოვრების“ კრე-
ბულში ჩართული „ცხოვრება“ — ქართლის ცხოვრებისეული რედაქცია;³
ე) მეტაფრასული რედაქცია; ვ) პერიფრაზული რედაქცია; ზ) „ქართლის ცხოვ-
რების“ კრებულის ძველსომხურ თარგმანში დაცული „ცხოვრება“; თ) ნ. გულა-
ბერიძისეული რედაქცია; ი) „წმ. ნინოს ცხოვრების“ XI ს-ის მოკლე სვინაქსა-
რული რედაქცია I; კ) XIV ს-ის შედარებით ვრცელი სვინაქსარული რედაქ-
ცია II; ლ) XVII—XVIII სს-ის სვინაქსარული რედაქცია III; მ) სვინაქსარუ-
ლი რედაქცია IV.

არსებულ რედაქციათა შესწავლა საშუალებას გვაძლევს „ცხოვრების“
განვითარების ეტაპების საერთო სურათის წარმოდგენისას მოვიაზროთ შუალე-
დური რგოლები, ვიმსჯელოთ მათი გენეტური კავშირებისა და ზოგიერთი ძი-
რითადი ნიშნის შესახებ. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსა-
ხურებს მეტაფრასული „წმ. ნინოს ცხოვრება“. „ცხოვრების“ ამ რედაქციას
დართული აქვს ანდერძი, რომელიც წარმოდგენას გვიქმნის თხზულების ხელ-
ახალი დაწერის მიზეზების, ავტორის მუშაობის ხასიათისა და მეთოდის შესა-

¹ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნული რედაქცია ჩვეულებრივ ცალკე არ განიხილება.
საკითხის სპეციალურმა კვლევამ დაგვარწმუნა, რომ იგი ნამდვილად დამოუკიდებელი რედაქციაა.

² შატბერდულ და ქელიშურ „ცხოვრებას“ ჩვენ ეუწოდებთ შესაბამის ხელნაწერებში დაცულ
„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მეორე ნაწილს. რაც შეეხება პირველს, ზუსტად კი შემოკლებულ რედაქ-
ციას, ამ შემთხვევაში მას ხელნაწერთა მიხედვით არ განვიხილავთ, რადგან ამ ნაწილში არსებითი
ხასიათის განსხვავებანი არ შეიმჩნევა. ყოველ შემთხვევაში, კვლევის ამ ეტაპზე მისი რედაქციული
გამოყენა გამოიწვევდა ზედმეტ სირთულეს.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ხშირად გვხვდება ტერმინი „შატბერდულ-ქელიშური რედაქ-
ცია“ ან „შატბერდულ-ქელიშური „ცხოვრება“. თუ შევხედოთ ორ რედაქციას გულისხმობენ,
აღნიშნული ტერმინი არაზუსტია. ხოლო შატბერდული და ქელიშური „ცხოვრებანი“ თუ ერთი
რედაქციის ორ ნუსხად წარმოუდგენიათ, მაშინ სახეზე გვაქვს პრინციპული ხასიათის შეცდომა:
თავის დროზე იე. ჭავჭავიძე აღნიშნავდა, რომ შატბერდული და ქელიშური ხელნაწერები „თვალ-
საჩინოდ განსხვავდებიან“. თუ იმ „თვალსაჩინო სხვაობას“ კონკრეტულად განვიხილავთ, აღმო-
ჩნდება, რომ იგი გამოიხატება რაოდენობრივი (იგულისხმება ფაქტობრივი მასალა) და სტილისტუ-
რი ხასიათის ცვლილებებში. წინამდებარე სტატია ამის ნათელი ილუსტრაციაა.

³ სხვადასხვა მეკლევარი ამ რედაქციას სხვადასხვა სახელს არქმევს: პროველისეული, მატია-
ნისეული, მეტაფრასული.

ხებ. ანდერძში, ჩანს, მითითებული იყო ავტორის ვინაობა და ალბათ მისი მოღვაწეობის ხანაც, რაც ამჟამად დაზიანების გამო არ იკითხება. მკვლევართა ნაწილი აღნიშნულ რედაქციას მიაწერს არსენ ბერს. ნაწილი კი ანდერძის ამგვარ წაერთხვას არასწორად თვლის⁴. გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად, ვფიქრობთ, უმჯობესია აღნიშნული რედაქციის ავტორი მოვიხსენიოთ მეტაფრასის სახელით.

ტექსტის ანალიზიდან გამომდინარე მეტაფრასული „წმ. ნინოს ცხოვრება“ XI—XII სს-ით თარიღდება⁵. აგებულებით ეს რედაქცია თვალსაჩინოდ განსხვავდება შატბერდული, ჭელიშური და „ქართლის ცხოვრებისეული“ რედაქციებისაგან. იგი იწყება მოკლე შესავლით ქრისტიანობის ისტორიიდან, რასაც ბუნებრივად ებმის თხრობა მოციქულთა საქართველოში მოღვაწეობის შესახებ. ცნობები, რომლებიც წარმოდგენას უქმნიან მკითხველს ქართველთა წარმომავლობაზე, მეტაფრასის ბოლოში მოუქცევია. აღსანიშნავია, რომ „წმ. ნინოს ცხოვრების“ მეტაფრასული რედაქციის ავტორი ცნობებს კრებს, როგორც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ისტორიულ ქრონიკაში ჩართული შემოკლებული რედაქციიდან, ასევე ვრცელი „ნინოს ცხოვრებიდან“. უეჭველია, რომ მეტაფრასი უკვე გაერთიანებული „მოქცევაჲთ“ სარგებლობს.

როგორც ზემოთაც აღინიშნა, მეტაფრასული რედაქციის ანდერძიდან ჩვენთვის ცნობილი ხდება მისი ავტორის მუშაობის ხასიათი, კერძოდ ის, რომ მეტაფრასის უშუალოდ „წმ. ნინოს ცხოვრებისათვის“ რაიმე ცნობა არ დაუმატებია, მხოლოდ „შესავალად თხრობისა ანუ ადგილ-ადგილ შესაკრავად სიტყუსა“ ჩაუმატებია ნაწყვეტები „საღმრთო წიგნთაგან“. კ. კეკელიძემ მიუთითა ზედმეტი ადგილების სავარაუდო წყაროებზე. ესენია: „ა) მიმოსვლანი და ქადაგებანი მოციქულთანი, ექვთიმე მთაწმინდელის მიერ ნათარგმნი, საიდანაც უნდა იყოს ამოღებული ცნობები ანდრია, სიმონ, თადეოზ და მატათას ქადაგების შესახებ; ბ) გიორგი კაბადუქიელის წამება; გ) ეფრემ მცირის „უწყებაჲ მიზეზთა ქართველთა მოქცევისათაჲ“, საიდანაც ამოულია ცნობები მეტაფრასის ევსტათი ანტიოქელის საქართველოში მოსვლისა და საქართველოს ეკლესიის ანტიოქიასთან დამოკიდებულების შესახებ; დ) ლეონტი მროველის ისტორია, საიდანაც აქვს ამოღებული ცნობები ვახტანგ გორგასალის შესახებ; ე) გიორგი მთაწმინდელის დიდი სჯნაქსარი, რომელიც წყაროა ცნობისა იოანე გუთელის შესახებ; ე) რუის-ურბნისის საეკლესიო ძეგლისწერა“⁶.

როგორც ითქვა, მეტაფრასული რედაქციის ძირითადი წყაროა „ნინოს ცხოვრება“. ჩვენთვის საკითხი ისმის ასე: „წმ. ნინოს ცხოვრების“ რომელი რედაქციით ისარგებლა მეტაფრასმა? ხომ არ შემოგვინახა XI—XII სს-ის ავტორის თხზულებამ ჩვენამდე მოუღწეველი რომელიმე რედაქციის კვალი; ხომ არ შეიძლება მისი გამოყენება „წმ. ნინოს ცხოვრების“ წარმოშობა-განვითარების უფრო სრული და ნათელი სურათის შესაქმნელად?

ვიდრე დასმული საკითხის კვლევას შევეუდგებოდეთ, აღვნიშნავთ შემდეგს: საქმე გვაქვს რედაქციასთან, რომლის ავტორი ავლენს უარყოფით დამოკიდებულებას წინა „ცხოვრებათა“ მიმართ (თვლის მათ გაუმართავ და დაუხვეწავ

⁴ ს. ჯანაშია, ფსევდო-არსენი, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის „მოამბე“, ტ. I, № 6, თბ., 1940.

⁵ ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრომი.

⁶ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1941, გვ. 289.

თხზულებად) და შეგნებულად ცდილობს გადაასხვაფეროს მის ხელთ არსებულ ტექსტი, „მოკლედ და მარტივად“ წარმოთქვას მასალა. ამგვარად, მკვლევარის მღვდმარეობა ამ შემთხვევაში გაცილებით მძიმეა, ვიდრე სხვა ნებისმიერი რედაქციის კვლევის დროს, რადგან მეტაფრასი ფაქტიურად შლის იმ ნუსხის კვალს, რომელიც მის ხელთაა და შედარებით ძნელად ხელშესახებს ხდის მის მიერ გამოყენებული რედაქციის ინდივიდუალურ ნიშან-თვისებებს. ეს გარემოება აძნელებს გადაჭრით რაიმეს მტკიცებას, ვინაიდან შეუძლებელია ფაქტობრივი მასალის მოყვანა დიდი რაოდენობით, მაგრამ მიკვლეულის თვისებრიობა და ნიშანდობლიობა გვაძლევს უფლებას, მიუხედავად მათი სიმცირისა, გავაკეთოთ გარკვეული დასკვნები.

ერთადერთი მკვლევარი, რომელიც აქამდე შეეხო მეტაფრასული „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ძირითადი წყაროს საკითხს, არის ც. ქურციკიძე. სპეციალურ წერილში „წმ. ნინოს ცხოვრების“ მეტაფრასული რედაქციის წყაროს საკითხისათვის⁷ მან მიუთითა, რომ მეტაფრასული „ცხოვრების“ წყაროდ უნდა ჩაითვალოს მხოლოდ შატბერდულ-ჭელიშური და არა „ქართლის ცხოვრების“ კრებულითარებული რედაქცია, როგორც აქამდე მიიჩნევდნენ. თუმც მროველისეულ და მეტაფრასულ რედაქციებს მოეპოვებათ თითო-ორი ადგილი შატბერდული ნუსხისაგან განსხვავებული, შესაბამისი ადგილები არის ჭელიშურშიც და ამგვარად, მეცნიერის მითითებით „ქართლის ცხოვრებისეული“ რედაქცია ამ ადგილების წაითხვის წყარო არ არის. ეს გარემოება (შატბერდულისაგან განსხვავებული ადგილების არსებობა მეტაფრასულში) მკვლევარს აფიქრებინებს, რომ მეტაფრასი სარგებლობს რომელიღაც სხვა ნუსხით, რომელსაც ჩვენამდე არ მოუღწევია⁸.

„წმ. ნინოს ცხოვრების“ „ქართლის ცხოვრებისეული“ რედაქციის მეტაფრასულთან შედარებამ დაგვარწმუნა, რომ ამ უკანასკნელს მართლაც არ გამოუყენებია მროველისეული „ცხოვრება“. სწორი ჩანს მკვლევარის მითითება იმის შესახებაც, რომ მეტაფრასი ხელთ აქვს რომელიღაც ჩვენთვის უცნობი ნუსხა. როგორც ირკვევა, ეს უკანასკნელი უკავშირდება ე. წ. პროტოქელიშურ რედაქციას. ამ რედაქციის მთავრების უფლებას კი, ვფიქრობთ, გვაძლევს შემდეგი გარემოება: შატბერდული, ჭელიშური და მეტაფრასული რედაქციების პარალელური შედარებისას გაირკვა, რომ მეტაფრასული მეტ მსგავსებას იჩენს ჭელიშურ „ცხოვრებასთან“. უშუალოდ ჭელიშურის ნახვა (XIV—XV სს-ის ხელნაწერია) XI—XII სს-ის ავტორს ცხადია არ შეეძლო. ამიტომ ვასკვნით, რომ იგი იყენებს რედაქციას, რომელთანაც გენეტურ კავშირშია ჭელიშური⁹.

ზემოთქმული ვაჩვენოთ მაგალითებით:

მეტაფრასულ რედაქციას მოეპოვება თხრობა სოჯი დედოფლის შესახებ. სოჯი დედოფალთან დაკავშირებული ეპიზოდის აღწერას ეძღვნება ჭელიშური რედაქციის სპეციალური თავი: „და იყო მათვე ჟამთა შინა მირიან მეფისათა, რაჟამს მოინათლა სოჯი დედოფალი და მის თანა მთავარნი მრავალნი კელსა

⁷ ც. ქურციკიძე, „წმ. ნინოს ცხოვრების“ მეტაფრასული რედაქციის წყაროს საკითხისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XLV, № 1, თბ., 1967.

⁸ შესაძლოა, ყველა რედაქციული ცვლილება, რომელიც აქამდე დამახასიათებელია ჭელიშურისათვის, მოხდა ჯერ კიდევ „ცხოვრების“ რედაქტირების პროტოქელიშურ საფეხურზე. მაშინ პირველი უკანასკნელისათვის არის მხოლოდ ნუსხა. მაგრამ, რადგან კავშირის სახე ჯერჯერობით, ნათლად არ ჩანს, ვფიქრობთ, გამართლებულია შემოტანილი იქნეს „პროტოქელიშური“ და „ჭელიშური“ ცალ-ცალკე, როგორც რედაქციის ცნების გამომხატველი ტერმინები.

შინა ნინოასა ბოდს შინა⁹; სოჯი დედოფლის შესახებ თხრობას არ იცნობს შატბერდული (გაცვრითაც არაფერია ნათქვამი) და, სხვათა შორის, არც მროველისეული რედაქცია. ჩანს, იგი დამახასიათებელია მხოლოდ პროტოქელიშურისა და მასთან დაკავშირებული რედაქციებისათვის.

შატბერდულ რედაქციაში დაცულია ნინოს ის სიტყვა, რომლითაც ქართლის განმანათლებელმა მიმართა წმინდა დედათ, როცა „მტყუარმან გარდამოხეთქა და წარმოჰქონდა საშინელად ქალაქი“ (ეკლესიის აშენების ეპიზოდი): „ნუ გეშინინ, დანო ჩემნო, მთანი იგი მუნვე ჰგიან და წყალნი იგი მუნვე დიან და ერსა ყოველისა სძინავს, ხოლო ესე, რომელი რეცა მთანი დაირღუეს, სამართლად გუაჩუენებს, რამეთუ ურწმუნოვებისა მთანი დაირღუეს ქართლს შინა და წყალნი, რომელ დაეყენეს, დაეყენა სისხლი იგი ყრმათად ეშმაკთა შეწირვისად, ხოლო კმანი ესე ტყეებისანი არიან ეშმაკთა სიმრავლისანი, რამეთუ ევლოვიან თავთა მათთა ოკრებასა, რამეთუ არიან იგინი მეოტ ამით ადგილით ძალითა მალლისათა და ჯუართა ქრისტესითა, მოიქეცით და ილოცევდით ღმრთისა მიმართ, შვილნო“¹⁰.

შესაბამისი ადგილი არ მოეპოვებათ ჭელიშურ¹¹ და მეტაფრასულ რედაქციებს¹². მაგრამ იგი რომ მხოლოდ შატბერდული „ცხოვრებისათვის“ არაა დამახასიათებელი, ამაზე მეტყველებს მროველისეული რედაქცია¹³: „ნუ გეშინინ, დანო ჩემნო, მთანი მუნვე ჰგიან, და წყალნი მუნვე დიან და ერსა ყოველსა სძინავს. ხოლო ესე რომელ რეცა მთანი დაირღუეს, სამართლად გეჩუენების, რამეთუ ურწმუნოებისა მთანი დაირღუეს ქართლს შინა და წყალნი რომელ დაეყენეს, სისხლი იგი ყრმათა, კერბთა მიმართ შეწირული, დაეყენოს: ხოლო კმა ესე ტყეებისა არს ეშმაკთა სიმრავლისა, რამეთუ იგლოვენ იგი თავსა თვსსა, რომელ არიან მეოტ ამით ადგილით ძალითა მალლისათა და ჯუართა ქრისტესითა. მოიქეცით და ილოცევდით ღმრთისა მიმართ“¹⁴.

ამგვარად, შესაბამისი ადგილის უქონლობა რედაქციისათვის დამახასიათებელ ინდივიდუალურ ნიშანს წარმოადგენს. ამ ნიშნით ერთმანეთს ემსგავსებიან ჭელიშური და მეტაფრასული „ცხოვრებანი“¹⁴.

⁹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ი ს რედაქციით, თბ., 1964, გვ. 99.

¹⁰ იქვე, გვ. 139.

¹¹ იქვე.

¹² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ი ს რედაქციით, თბ., 1971, გვ. 33.

¹³ სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული თვალსაზრისის თანახმად მროველისეული რედაქცია წარმოადგენს შატბერდულისა და ჭელიშურის გადაკეთება-გამოკრებას. ამგვარ დასკვნას ცხადია მინიმუმამდე დაჰყავს „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ჩამოყალიბებისა და განვითარების ეტაპების წარმოსადგენად „ქართლის ცხოვრებისეული“ რედაქციის მნიშვნელობა, მაგრამ გამოკვლევამ დაგვარწმუნა, რომ ამ უქანასკნელს ავტორი სარგებლობს არა უშუალოდ შატბერდულით ან ჭელიშურით (პროტოქელიშურით), არამედ მათი საერთო არქტიპისაგან გასხვავებული არქტიპით. ამიტომ მროველისეული „ცხოვრების“ მონაცემები არათუ მნიშვნელობასაა მოკლებული, არამედ განსაკუთრებით საინტერესოა. ამ კონკრეტული შემთხვევისათვის კი ჩვენ იმის თქმა გვინდა, რომ შატბერდულ და მროველსეულ „ცხოვრებებში“ ერთი და იმავე ეპიზოდის არსებობის ფაქტი მაჩვენებელია იმისა, რომ იგი დამახასიათებელია იმ ადრინდელი რედაქციისათვის, რომელსაც უკავშირდებოდა, ერთი მხრივ, შატბერდული და პროტოქელიშური და, მეორე მხრივ, „ქართლის ცხოვრებისეული“ რედაქციები, რადგან შატბერდულსა და მროველისეულს (როგორც რედაქციების ორი სხვადასხვა განშტოების წარმომადგენლებს) შორის პირდაპირი კავშირი გამოირჩევა.

¹⁴ ლ ე ო ნ ტ ი მ რ ო ვ ე ლ ი, წმ. ნინოს ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი ს რედაქციით, თბ., 1955, გვ. 112.

შატბერდულ რედაქციაში ნათქვამია, რომ არა მარტო „მტკუარმან გარდამოხეტა და წარმოჰქონდა სამინელად ქალაქი“¹⁵, არამედ „ეგრევე არაგვ გარდამოკდა ციხეს ზემოთ და იქმნებოდეს სამინელი გრგვნვანი“¹⁶. არაგვის შესახებ აღნიშნავს მროველისეული „ცხოვრებაც“. „აგრეთვე არაგვ გარდამოკდა ციხესა ზედა, და იქმნებოდეს საზარელნი გრგვნვანი“¹⁷. არაგვის აღიღების შესახებ არაფერს ამბობს არც ჭელიშური, არც მეტაფრასული „წმ. ნინოს ცხოვრება“¹⁸.

შატბერდული „ცხოვრების“ მიხედვით რიფსიმე უშუალოდ ნინოს მაერაა მონათლული. „და მივეც მას ნათელი ჯელსა ქუეშე ჩემსა“¹⁹. ამასვე მიუთითებს „ქართლის ცხოვრებისეული“ რედაქცია²⁰. ცოტა სხვაგვარადაა ეს აღგილი ჭელიშური და მეტაფრასულ „წმ. ნინოს ცხოვრებებში“ წარმოდგენილი. „მაშინ შიმცა მე დედაკაცმან მან ჯელთა რიფსიმესთა, და მივეც მას ნათელი ჯელითა მ დ დ ე ლ ი ს ა მ თ ა ჯელსა ქუეშე ჩემსა“²¹ (ჭელიშური). „მაშინ პატიოსანმა დედაკაცმან, ვითარცა ქუეყანამან კეთილმან, შეიწყნარა თესლნი იგი ნინოის სიტყუათანი, და ნათელ იყო მ დ დ ე ლ ი ს ა მ ი ე რ“²² (მეტაფრასული).

ჭელიშურისა და მეტაფრასული „ცხოვრებების“ მსგავსებას კარგად აჩვენებენ შემდეგი მაგალითებიც:

„და მარჯულ მისა დგა კერპი ოქროსა და სახელი მისი გაცი და მარცხლ მისა — კერპი ვერცხლისა და სახელი მისი გა“²³ (შატბერდული).

„მარჯუენით მისსა უდგა კაცი ოქროსა და სახელი მისი გაცი“²⁴ და მარცხენით — კაცი ვერცხლისა და სახელი მისი გაცი“²⁵ (ჭელიშური).

„ხოლო მარჯუენით მისა უდგა კაცი ოქროსა და სახელი მისი გაცი და კუალად მარცხენით მისა დგა კაცი ვერცხლისა და სახელი მისი გაცი“²⁶ (მეტაფრასული).

„სამოთხესა შევქდ, ნაძუთა ქუეშე ბაბილოთა ადგილი არს მცირე საყუარლად შემზადებული, მიწა აღიღე ადგილისგან მისგან და შეაჭამე კაცთა მაგათ და ესუას შვილი“²⁷ (შატბერდული).

„შევქდ სამოთხესა მაგას შინა და ნაძუთა ქუეშე ბაბილოთა, მუნ ადგილი არს მცირე საყუავილედ შემზადებული, მიწა აღიღე ადგილისა მისგან, შეაჭამე და ესუას შვილი“²⁸ (ჭელიშური).

¹⁵ ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტ. ძეგლები, I, გვ. 139.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 112.

¹⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 33.

¹⁹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 114.

²⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 81.

²¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 114.

²² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 18.

²³ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 120.

²⁴ ჭელიშურის გაიც=გაცი, რადგან შემდეგ ყველგან ამ რედაქციაში გვხვდება გაცი და გაცა (გვ. 126, 132 და ა. შ.) როგორც ეს აქვს მეტაფრასს.

²⁵ იქვე.

²⁶ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 22.

²⁷ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 123.

²⁸ იქვე.

„შევედსამოთხესა მაგას ხეთა ქუეშე, ადგილსა ყუა-
ვილთასა, და ალილე მიერ მიწად და აჭამე კაცთა მაგათ, და ესუას
ძე“²⁹ (მეტაფრასული).

„და შეამკვევს ფოლოცი ყოველი სამოსლითა თითო პირი-
თა და ფურცლითა“³⁰ (მატბერდული).

„და შეამკვევს ყოველი ფოლოცი ბისონითა და ძოწეულითა და
სამოსლითა თუთო — სახითა“³¹ (ჭელიშური).

„და შეამკუნეს ფოლოცნი თუთო — სახითა სამოსლითა“³²
(მეტაფრასული).

„და შეპვედრა სული თუსი კელთა ღმრთისათა ქართლად მოს-
ვლითგან მეათხუთმეტესა წელსა“³³ (მატბერდული).

„და შეპვედრა სული თუსი კელთა უფლისათა და მიიძინა ძილი
იგი სანატრელი (და აწ მეოხ არს ჩუენთუს წინაშე ღმრთისა) ქართლს
მოსვლითგან მისით ოცდამეათხუთმეტესა წელსა“³⁴ (ჭე-
ლიშური).

„და შეპვედრა სული თუსი კელთა ღმრთისათა და ესრეთ შემ-
კული მოციქულობისა მადლითა... სუფევად საუკუნოდ აღვიდა
ოცდამეათხუთმეტესა წელსა ქართლს შემოსვლისა მი-
სისასა“³⁵ (მეტაფრასული).

„და მისა შემდგომად მეფობდა დიდი ვახტანგ გორგასალი და
მთავარ ეპისკოპოსი იყო იოველ. მაშინ წარიყვანეს ვახტანგ სპარსთა
და შემდგომად რაოდენისამე ჟამისა მოიქცა და მთავარ ეპისკოპოსი
იყო მიქაელ. და იმან მიამთხუა ფერკი პირსა მეფისასა ვახტანგს“³⁶
(მატბერდული).

„შემდგომად მისსა მეათე მეფობდა ვახტანგ გორგასალი, და
მთავარეპისკოპოსი იყო იოველ. მაშინ წარიყვანეს ვახტანგ სპარსთა
და შემდგომად რაოდენისამე ჟამისა მოიქცა და მთავარ ეპისკოპოსი
იყო მიქაელ. ამან მიამთხუა ფერკი გორგოსალსა რომლისათუს მიზეზი-
სათუს, და განაძო ეკლესიისა გან“³⁷ (ჭელიშური).

„და ვითარცა შემდგომად მირიანისა გარდაიცვალნეს ცხრანი მე-
ფენი, მეათედ მეფე იქმნა ვახტანგ გორგოსანი. და ვიდრე ყრმა-
და იყო, იძულებით წარვიდა სპარსეთად და დაიკვა სარწმუნოება
ქრისტესი კეთილად. შემდგომად რაოდენისამე ჟამისა მოიქცა და იყო
მიქაელ დიდი მთავარეპისკოპოსად და შეასმინეს მის თანა, ვითარმედ
ვახტანგ ქრისტეანობად დაუტევა. ხოლო მან მსწრაფლ ირწმუნა და
არლარა შეიმთხუა მიმავალი მოკითხვად მისა, არამედ ფერკი შეამთხუა

²⁹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 24.

³⁰ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 118.

³¹ იქვე.

³² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 72.

³³ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 90.

³⁴ იქვე.

³⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 45.

³⁶ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 93.

³⁷ იქვე.

პირსა მისსა და განაძო ეკლესიისაგან³⁸ (მეტაფრასული).

„ჩუენებით ვხედევდ, მოვიდა კაცი ნათლისა ფერი და მრქუა მე“³⁹... (მატბერდული).

„და ეიხილე ღამესა ერთსა ჩუენებით, მოვიდა ვინმე კაცი ბრწყინვალე ნათლისა და მრქუა მე“⁴⁰... (ჰელიშური).

„ღამესა ერთსა იხილა ნეტარმან ნინო ჩუენებით კაცი ვინმე ბრწყინვალე ნათლისა და ჰრქუა მას“⁴¹... (მეტაფრასული).

„და გარდავიდა კახეთა და დადგა ქველ დაბას“⁴² (მატბერდული).

„და კუალად გარდავიდა დიდად კახეთად. დადგა სანატრელი იგი ქველ დაბას“⁴³ (ჰელიშური).

„და გარდავიდა ქველ დაბას და მოუწოდა მთავართ კახეთისათა“⁴⁴... (მეტაფრასული).

„და შეწირა ჟამი იოაფანე, და აზიარა ნინო კორცსა და სისხლსა ქრისტესსა, და წარიღო ესე საგზლად სულისა“⁴⁵ (მატბერდული).

„და შეწირა ჟამი მთავარებისკოპოსმან. და აზიარა სანატრელი ნინო განმაცხოველებელსა სისხლსა და კორცსა ქრისტესსა, და წარიღუნა საგზლად საუკუნოდ“⁴⁶ (ჰელიშური).

„და მთავარ-ებისკოპოსმან იოანე აღასრულა საიდუმლოჲ ჟამის-წირეჲ და აზიარა განმაცხოველებელსა კორცსა და სისხლსა ქრისტესსა, რომელი იგი წარიღო საგზლად საუკუნოდ“⁴⁷ (მეტაფრასული).

„და თქუა: „წარვიდე იერუსალმდ“⁴⁸ (მატბერდული).

„და თქუა: „წარვიდე იერუსალმდ და ვამსახურო ნიჭი ესე ჩემი წმიდათა მათ გლახაკთა იერუსალმისათა“⁴⁹ (ჰელიშური).

„და თქუა: „წარვიდე იერუსალმდ და ვაქმარო სიმდიდრე ესე ჩემი წმიდათა მათ გლახაკთა იერუსალმისათა“⁵⁰ (მეტაფრასული)⁵¹.

³⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 47.

³⁹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 123.

⁴⁰ იქვე.

⁴¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 24.

⁴² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 89.

⁴³ იქვე.

⁴⁴ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 42.

⁴⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 90.

⁴⁶ იქვე.

⁴⁷ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 45.

⁴⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 109.

⁴⁹ იქვე.

⁵⁰ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 13.

⁵¹ პროველისეულ ცხოვრებაში ამ ფრაზას შემდეგი სახე აქვს: „განიზრახა გონებისა თესსა: „წარვიდე იერუსალმდ და ვამსახურო ნიჭი ესე ჩემი ადგილთა ღმრთისათა“ (გვ. 75).

მსგავსება შეიძლება დავინახოთ იმ წინადადებებითაც, რომლებშიც ჰელიშურს და მეტაფრასულს გამოყენებული აქვთ ზმნები ერთნაირი ფორმით შატბერდულისაგან განსხვავებით. ასეთი მაგალითები საკმაოდაა.

მხოლოდ ორიოდ მაგალითზე თუ მივუთითებთ „წმ. ნინოს ცხოვრების“ მეტაფრასულ რედაქციაში, რომლებითაც იგი უფრო ემსგავსება შატბერდულს, ვიდრე ჰელიშურს: მეტაფრასის მიხედვით კონსტანტინე კეისარი და ელენე დედოფალი გაქრისტიანდნენ 311 წელს⁵². ასეთივე ცნობას გვაწვდის შატბერდული „ცხოვრება“⁵³ განსხვავებით ჰელიშურისაგან, რომელსაც შესაბამის ადგილას აქვს 318 წელი⁵⁴. მაგრამ რამდენიმე გვერდის შემდეგ იგივე ჰელიშური კონსტანტინეს გაქრისტიანების თარიღად უთითებს 311 წელს⁵⁵. ეს გვაფიქრებინებს, რომ „318 წელი“ არ უნდა მომდინარეობდეს პროტოკელიშურიდან, არამედ იგი ჰელიშური რედაქციის ავტორის კორექტივია. რომ ასეთი კორექტივი მოსალოდნელი იყო, ამას გვიდასტურებს კონტექსტი: „ხოლო ქრისტეს აღმალვებიდან სამას და ათერთმეტსა წარემართა ყოველი საბერძნეთი ქრისტიანობასა. მეშვიდესა წელსა იყო წმიდაჲ კრებაჲ ნიკეას და მერვესა წელსა სივლტოლაჲ ჩუენი საბერძნეთით“⁵⁶ (შატბერდული), მაგრამ 311+7≠325. ამიტომ გასაგებია ჰელიშური „ცხოვრების“ ავტორის მოქმედება: 318+7=325.

მეტაფრასულ რედაქციაში მითითებულია იმ მდინარის დასახელება, რომელთანაც შეხვდნენ ბრანჯები თავიანთ მთავართ: „შეკრბეს ყოველნი იგი სამთავრონი ერთად და მოეგებნეს სიხარულით მდინარესა ზედა დიდსა ლდამარასა“⁵⁷. მდინარის სახელს იცნობს შატბერდული „წმ. ნინოს ცხოვრებაც“: „დიდსა ლდამარასა“⁵⁸, ჰელიშურისაგან განსხვავებით, რომელიც აღნიშნავს: „მოეგებნეს მდინარესა მას ზედა დიდსა და ღრმასა“⁵⁹. „ქართლის ცხოვრების“ ზოგ ნუსხაში (მარიამისეულში, მაჩაბლისეულში) გვაქვს მდინარის სახელწოდება: „ღრმასა ლდმარსა“, დანარჩენ ნუსხებში კი: „მდინარესა ზედა დიდსა და ღრმასა“⁶⁰. კონტექსტის მიხედვით აქ ორივე ვარიანტი გამართლებულია: რადგან მოტანილია სამთავროთა სახელწოდებები, მოულოდნელი არ არის მდინარის დასახელებაც იყოს მოცემული. მდინარეში „მთავდა ყოველი ერი“ მოსანათლად, ამიტომ თითქოს იმის აღნიშვნაც არაა ზედმეტი, რომ იგი, დიდი და ღრმა იყო. ფიქრობთ, პროტორედაქციას ეს ფრაზა შემდეგნაირად ჰქონდა წარმოდგენილი: „მდინარესა ზედა დიდსა და ღრმასა ლდამარასა (ან ლდმარსა, ან ლდამარასა)“. პროტოკელიშურში იგი სრულად იყო შენარჩუნებული, მისგან მომდინარე მეტაფრასულმა და ჰელიშურმა კი ამ ფრაზის ნაწილები აიღეს მხოლოდ⁶¹.

⁵² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 35.

⁵³ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 114.

⁵⁴ იქვე.

⁵⁵ იქვე, გვ. 125.

⁵⁶ იქვე, გვ. 114.

⁵⁷ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 12.

⁵⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 198.

⁵⁹ იქვე, გვ. 108, 109.

⁶⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 75.

⁶¹ გველეხარი ც. ქურციკიძე თვლის, რომ მდინარის სახელწოდება თავიდანვე არ უნდა ყოფილიყო ტექსტში, რომ შატბერდულში იგი დამახინჯების გზითაა მიღებული. მისი აზრით, სწორია ჰელიშური და პროველისეული რედაქციების „დიდსა და ღრმასა“, რადგან მეცნიერის დაკვირვებ-

„წმ. ნინოს ცხოვრების“ შატბერდული რედაქციის მიხედვით მთიელთა მოსაქცევად წასულ განმანათლებელს თან გაჰყვნენ „იაკობ მღდელი, საბერძნეთი მოსრული, და ერისთავი ერთი“⁶². მეტაფრასული „ცხოვრება“ შემდეგნაირად წარმოგვიდგენს ნინოს თანმხლებთა სიას: „თანა წარიყვანა იაკობ მღდელი და მთავარდიაკონი და ერისმთავარი ერთი ერთი მისითურთ“⁶³. ჰელიშური რედაქცია წასულთა შორის არ იხსენიებს იაკობს: „წარიყვანეს მათ [ნინომ და ნანა დედოფალმა. — მ. ჩ.] მთავარეპისკოპოსი და მღდელნი და ერისთავი“⁶⁴. მოტანილი მაგალითის მიხედვით მეტაფრასული და ჰელიშური რედაქციები ერთმანეთს სცილდებიან და პირველი გარკვეულ მსგავსებას შატბერდულ „ცხოვრებასთან“ იჩენს. რადგან იგულისხმება, რომ მეტაფრასს „ცხოვრების“ ჰელიშური რედაქციის უშუალოდ ნახვა არ შეეძლო, შეგვეძლო ჩავვეთვალა ამ უკანასკნელის მიერ იაკობ მღდელის სახელის მოუხსენებლობა მხოლოდ ჰელიშური რედაქციისათვის დამახასიათებელ ნიშნად. მაგრამ ამგვარი ვარაუდის ნებას არ გვაძლევს მროველისეული რედაქცია, რომელიც ისევე როგორც ჰელიშური, არ იცნობს იაკობის მონაწილეობას აღნიშნულ ეპიზოდში: „და წარივიდა ნინო და ეპისკოპოსი იოვანე, და თანა წარაბრუნა მეფემან ერისთავი ერთი“⁶⁵. ამგვარად, ჩვენ გვჩნდება დავუშვათ, რომ პროტოქელიშურ რედაქციაშიც არაფერი იყო შესაბამის ადგილას იაკობის შესახებ ნათქვამი და თუ მასზე დამოკიდებული მეტაფრასული „წმ. ნინოს ცხოვრება“ ვითარებას მაინც სხვაგვარად წარმოგვიდგენს, ეს რედაქტორის მუშაობის შედეგია. შეეძლო კი მეტაფრასს ამგვარი შესწორება შეეთანა „ცხოვრების“ ტექსტში? როგორც ირკვევა, შეეძლო. ამას აუცილებლადაც კი მოითხოვდა თხზულების შინაარსი, თუ მას დაკვირვებული თვალი წაიკითხავდა. მოტანილი მაგალითები გვიჩვენებენ იმ ცვლილებას, რომელიც მოუხდენია მეტაფრასს: განმანათლებლის თანმხლებთა სიიდან ამოუღია დედოფალი ნანა, მთავარეპისკოპოსი მთავარდიაკონით შეუცვლია, „მღდელის“ მაგიერ დაუწერია „იაკობ მღდელი“. რისთვის დაჭირდა ყოველივე ეს ავტორს?

ჰელიშური რედაქციის მიხედვით, მთიელთა მოქცევის შემდეგ ნინო „წარივიდა კახეთად“, ხოლო „შემდეგ ვინაჲთგან დასნეულდა და წარემართა და მიიწია კოხეთად, დაბას, რომელსა ეწოდების ბოდისი“. აქ მომავლადი ნინოს სანახავად მოვიდნენ „მეფე და ნანა დედოფალი და იოანე მთავარეპისკოპოსი კითხვად და წარიყვანებად მცხეთად. ხოლო მან არა ინება, არამედ შეჰვედრა იაკობ მღდელი მეფესა და ეპისკოპოსს, რაჲთა შემდგომად მისსა მან დააპყრას საყდარი მცხეთისაჲ“⁶⁶. ტექსტის კრიტიკულ მკითხველს არ შეიძლებოდა შეუმჩნეველი დარჩენოდა წინააღმდეგობა, რომელიც ამ ორი ეპიზოდის შინაარსებს შორისაა: კერძოდ, საპირისპიროდ პირველისა მეორე მაგალითი გვიჩვენებს, რომ ნინოს-

ბით, ემთავიერა ა ჩვენთვის საინტერესო ძეგლში გეოგრაფიულ ტერმინთათვის დამახასიათებელი არაა (ც. ქ უ რ ც ი კ ი ძ ე, მოქცევაჲ ქართლისაჲს ტექსტისა და ენის საკითხები, ფოლოლოგიური ძიებანი, I, თბ., 1964, გვ. 80). როგორც ზემოთ იქნა ნაჩვენები, მროველისეული „ცხოვრების“ ყველა ნუსხაში ამგვარად როდია ეს ფრაზა წარმოდგენილი. „დიდსა ღამარასა“ თუ კიდეც რამენაირად შეიძლება „დიდსა და ღრმასა“ ფრაზის დამახინჯებად წარმოვიდგინოთ, ამის გაკეთება შეუძლებელია „ღრმასა ღადმარასა“-ს მიმართ. ჩანს ა-ს გაჩენას სხვა ახსნა უნდა დაეძებნოს.

⁶² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 88.

⁶³ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 88.

⁶⁴ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 88.

⁶⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 125.

⁶⁶ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 89.

თან მისი მთიელთა შორის მოღვაწეობის დროს არ ყოფილან ნანა დედოფალი და მთავარეპისკოპოსი. ამავე დროს ამ ნაწყვეტის მიხედვით შეიძლება გვეგულისხმებინა ისიც, რომ ქართლის მთიანეთის მოსაქცევად წასულ განმანათლებელს ახლდა იაკობ მღვდელი, რადგან თუმც მოსულთა შორის იაკობი არ იხსენიება, წმ. ნინოს არ ავიწყდება იგი და საგანგებოდ მისთვის თხოვნათ მიმართავს მეფესა და ეპისკოპოსს. ამგვარად, ნათელია ტექსტში გაკეთებული ცვლილების მოტივი: შემჩნეული წინააღმდეგობის დაძლევის სურვილით მოქმედებს მეტაფრასი. აღნიშნული ეპიზოდის მეტაფრასულ „ცხოვრებაში“ დაცული ვარიანტი ავტორის შეგნებული რედაქციული მუშაობის ნაყოფია და მისი საშუალებით რედაქციის გენეტურ კავშირზე მსჯელობა არასწორი იქნებოდა.

ვფიქრობთ, მოტანილი მაგალითები არავითარ დაბრკოლებას არ უქმნიან ჩვენს მტკიცებას. კიდევ რომ აღმოჩნდეს თითო-ოროლა ისეთი ადგილი, რომელთა მიხედვითაც მეტაფრასული მეტ სიახლოვეს შატბერდულთან ავლენს, იმის მაჩვენებელი იქნება, რომ პროტოჰელიშური უფრო მეტად ემსგავსება, „წმ. ნინოს ცხოვრების“ შატბერდულ რედაქციას, ვიდრე ეს უკანასკნელი და ჰელიშური ერთმანეთს, რაც სულაც არაა არაბუნებრივი. ცხადია, იმ პირობის დაცვით, რომ სხვაობა მეტაფრასულსა და ჰელიშურ რედაქციებს შორის უნდა იყოს მხოლოდ ამ უკანასკნელისათვის დამახასიათებელი ინდივიდუალური ნიშანი.

М. С. ЧХАРТИШВИЛИ

ПРОТОЧЕЛИШСКАЯ РЕДАКЦИЯ «ЖИТИЯ СВ. НИНО» — ИСТОЧНИК МЕТАФРАСНОЙ РЕДАКЦИИ

Резюме

В статье дана попытка выяснить источник метафрасного «Жития св. Нино» редакции XI—XII вв. При сопоставлении этой редакции с шатбердской (рукопись X в.) и челишской (рукопись XIV—XV вв.) выявлено определенное сходство между метафрасной и челишской редакциями. Обе редакции повествуют о царице Соджи, характеризуются сокращением идентичных отрезков текста, употреблением одних и тех же фраз и большинства глагольных форм. Это дает основание предположить наличие генетической связи между этими редакциями и существование общего источника, названного автором статьи прото-челишским. Однако исследуемый материал не дает возможности установить, является ли челишская список проточелишской или отдельной редакцией.

წარმოადგინა საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ძველი და შუასაუკუნეების საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის განყოფილებამ

თავარ მთხრობი

თურქი ისტორიკოსის ოსმანის ცნობა სიმონ მეფის დატყვევების შესახებ

ქვემოთ მოტანილი თურქული ტექსტი ამოღებულია XVI ს-ის მიწურულის ოსმალთა მემკვიდრის ოსმანის თხზულებიდან¹. ავტორის ვინაობის შესახებ თითქმის არაფერია ცნობილი². ამ წყაროს პირველად ყურადღება 1923—24 წწ. მიაქცია თურქმა ისტორიკოსმა ბურსალი მეჰმედ თაჰირმა, რომელმაც თხზულების ავტორად მიიჩნია ბაიბურთელი ოსმანი³. ძეგლის გამომცემელი ათსიზი შენიშნავს, რომ წყარო ნაკლებია და მან მხოლოდ მცირე ნაწილის გამოქვეყნება მოახერხა. წყარო გამოქვეყნებულია არაბული შრიფტით, თან ახლავს პარალელური ტექსტი ლათინიზებული შრიფტით, წყაროში ამბები გადმოცემულია ოსმალეთის სახელმწიფოს შექმნიდან ვიდრე XVI ს-ის მიწურულამდე, სულთან მურად III-ის (1574—1595) მოღვაწეობის ჩათვლით.

ჩვენი ყურადღება მიიქცია წყაროს იმ ადგილმა, სადაც საუბარია ქართლის მეფის სიმონის ოსმალთა მიერ დატყვევების შესახებ. სიმონ მეფის დატყვევების თარიღად წყაროში მითითებულია ჰიჯრის 1008 წელი (= 1599—1600 წ.). არაბული შრიფტით დაბეჭდილ ტექსტს სიტყვასიტყვით მოსდევს ლათინურ ასოებზე გადმოყვანილი ტექსტი, მაგრამ ბოლოში დამატებული აქვს ლექსიბეითი, რომელიც არაბული შრიფტით არაა წარმოდგენილი ტექსტში. ალბათ, აქ გამომცემლის უყურადღებობასთან უნდა გვეკონდეს საქმე.

როგორც ცნობილია, ეს ლექსი შემდეგში შეიტანა თავის თხზულებაში XVII ს-ის ოფიციალურმა ოსმალთა ისტორიკოსმა მუსტაფა ნაიმამ, მისი „ისტორიის“ ეს ადგილი თავის დროზე თარგმნა აკად. ს. ჯიქიამ. მან სტამბოლის უნივერსიტეტის წიგნთსაცავის ხელნაწერი ნუსხიდან გადმოიღო სიმონ მეფის მიერ ბეითად თქმული სიტყვები, შეუდარა იგი ნაიმას „ისტორიის“ გამოქვეყნებულ ვარიანტებს და სათანადო შესწორებებით გამოაქვეყნა⁴.

ქვემოთ ლათინიზებული შრიფტით მოგვყავს ოსმანის ცნობა სიმონ მეფის დატყვევების შესახებ. ვფიქრობთ, ეს ცნობა ინტერესმჭოლებული არ უნდა იყოს ოსმალეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიით დაინტერესებულ პირთათვის.

Pes Sultan Murad yigirmi iki yil padişah olup dünyadan gitti. Kavl-i ravi ile 493 Simon Han ki gürhane vilayetinde olurdu, bir hilekar melun idi. Bu kadar serdarlar ki diyar-i Aceme ve irvana Sefer eyledi, mezbur Simon asker-i Islama ziyade ihanet edüp niçe bin kimesneler elinde Şehid olup varup Gori ka-

¹ Osman, tevarih-i Cedid-i Mirat-i Cihani, Düzenleyen Atsız, İstanbul, 1961, გვ. 82.

² იხ. 6. შენიშვნა, XV—XIX სს. საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები, 1974, ტ. 1, გვ. 16.

³ Osmanlı Muellifleri, III, გვ. 96—97.

⁴ ს. ჯიქია, ეპიზოდი XVI ს-ის საქართველოს ისტორიიდან, „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“, 1954, ნაკვ. 31, გვ. 53—58.

lesin yikdi. Akabet Hadim vezir Cafer Paşa, ekrad beyleriyle ilgar edüp mezbur Simoni diri tutup bende çeküp Sultan Muhammede göndürdü. Semane elf tarihinde yedi kullede haps oldukta Simon Han bu beyti Söyledi:

Cazet-Zede-i Garh-i sitemkar o dum;
Azade iken bende giriftar oldum
Ger gitdi ise ešbñ Ŗutuz bariyile
Bariye Süküz ki Sebük-bar oldum

Elcevaḅ
Bilmezlig ile aziz iken hvar oldum
Azade iken bende diriftar oldum
Bir Kullisini almag ile Görinün
Göz Ŗimdi Yedikullede dizdar oldum.

(გ 5 — 52)

ქართული თარგმანი:

შემდეგ, სულთანი მურადი⁵ ოცდამეცხედრე წელს რომ ფადიშაჰად იყო, გარდაიცვალა. როგორც გადმოგვცემენ, სიმონ-ხანი, რომელიც ქართველთა ვილაიეთში იმყოფებოდა, ცბიერი და წყეული იყო. ისეთი სარდალი იყო, რომ აჯემისა⁶ და შირვანის მხარეს ლაშქრობა მოაწყო. ზემოხსენებულმა სიმონმა ისლამის ლაშქარში დიდი ვერაგობა ჩაიღინა. რამდენიმე ათასი კაცი თავის ხელით სარწმუნოებისათვის აწამა (მოკლა). მოვიდა და გორის ციხე დაანგრია. ბოლოს ხადიმ გეზირ ჯათარ ფაშა ქუროთ ბეგებთან ერთად ჰენებით გაემართა, ზემოხსენებული სიმონი ცოცხლად დაიჭირა, დაატყვევა და სულთან მეჰმედს⁷ გაუგზავნა.

1008 წელს⁸ — იედიყულეში პატიმრობის პერიოდს ეკუთვნის სიმონ-ხანის ეს ბეითი:

გამანადგურა ბედმა, რომელსაც ვემდური,
ამისთვის დამცირება განვიცადე ხალხის თვალში,
თუმცა (საქმე) წავიდა ძლიერ ცუდად (მძიმედ)
მალლობა გამჩენს, (რომ ახლა მდგომარეობა)
შემომსუბუქდა.

პასუხი:
(უციკობით აზიზი იყავ, მლოცველი გახდი)
ამისთვის დამცირება განვიცადე ხალხის თვალში
ერთი გორის ციხის აღებისათვის შენ,
ახლა უყურე, მეციხოვნე გახდი იედიყულეში⁹.

T. K. OTXMEЗУРИ

СООБЩЕНИЕ ТУРЕЦКОГО ИСТОРИКА ОСМАНА О ПЛЕНЕНИИ СИМОНА I

Резюме

Сочинение турецкого историка конца XVI века Османа посвящено истории Турции начиная с основания империи до конца XVI века.

Автор повествует о пленении грузинского царя Симона I османами и сообщает дату этого события — 1008 год по хиджре (1599—1600 год).

⁵ ოსმალეთის სულთანი მურად III (1574—1595).

⁶ აჯემის ქვეშ ირანი იგულისხმება.

⁷ ოსმალეთის სულთანი მეჰმედ III (1595—1603).

⁸ ჰიჯრის 1008 წელს შეესაბამება: 24.7. 1599 წ. — 12.7. 1600 წ.

⁹ ზემოთ მოყვანილი ლექსი თარგმნილი აქვს აკად. ს. ჯიქიას.

პარლამ ღონაძე

საერთო ენის საკითხი „მესამე სამყაროს“ ძვეყნებში

იმ პრაქტულ, დღემდე გადაუწყვეტელ რთულ პრობლემათაგან, მძიმე კოლონიური წარსულიდან მემკვიდრეობით რომ მიიღეს კოლონიური ხუნდებისაგან ახლად განთავისუფლებულმა „მესამე სამყაროს“ ქვეყნებმა (ეკონომიკური და კულტურული ჩამორჩენილობა, საზღვრების მოუწესრიგებლობა, საერთოერთო უნდობლობა, ტრაიბალიზმი, რელიგიური შუღლი, ძველი გადმონაშთების დიდი ზვედრითი წონა, მოსახლეობის ნაწილის დაუსაქმებლობა...) მცირე ადგილი როდი უკავია ეროვნული ენის პრობლემას. თავის დროზე დიდმა და პატარა კოლონიზატორებმა (ინგლისელები, ფრანგები, პორტუგალიელები და სხვ.) არა მარტო ეკონომიკურად, პოლიტიკურად და ფინანსურად დაიმონეს თავიანთი კოლონიები, არამედ იდეოლოგიურადაც. ისინი შეეცადნენ წაეშალათ მათი მოსახლეობის ეროვნული მეობა და კულტურული ტრადიციები, წაერთმიათ მათთვის მამაპაპური ენა, თავს მოეხვიათ „დასავლური“ კულტურა და დამპყრობელთა ენა, ამ მიმართულებით განსაკუთრებით აქტიურად „მოღვაწეობდნენ“ სხვადასხვა ჯურის მისიონერები, აზიის, აფრიკის, ოკეანის მკვიდრი მოსახლეობის ქრისტიანულ რჯულზე მოქცევისთან ერთად მათ „განათლებასაც“ რომ ეწეოდნენ. ამიტომ არის, რომ აზიისა და აფრიკის მთელმა რიგმა ქვეყნებმა, რომლებიც თუმცა კარგა ხანია განთავისუფლდნენ კოლონიური უღლისაგან, მაინც დღემდე ვერ შეძლეს დაეხნათ თავი ყოფილი მეტროპოლიების კულტურული გავლენისაგან, თავიდან მოეშორებინათ ინგლისური, ფრანგული, გერმანული, პორტუგალიური—ენების არასასურველი „მეურვეობა“ და თავიანთ ენებზე წარემართათ მომავალი თაობის აღზრდა. ადგილობრივი ენის (აქა-იქ ენების) ყოველმხრივ განვითარება და მათი საერთოეროვნულ-სახელმწიფოებრივ ენად ქცევა ამ ქვეყნების დემოკრატიული ძალების საღლეისო საბრძოლო ამოცანაა.

ჩვენი ნარკვევის ამოცანაა ზემოაღნიშნული პრობლემის არსი და მისი გადაწყვეტის პერსპექტივები გააშუქოს ინდოეთის რესპუბლიკის კონკრეტულ მაგალითზე.

საერთო ენის, სახელმწიფო ენის საკითხი ერთ-ერთი ისეთი პრობლემაა, რომელიც დამოუკიდებლობის მოპოვებისთანავე მთელი სიმწვავეით წამოიჭრა ინდოეთის ახალგაზრდა რესპუბლიკის წინაშე და დღემდე არ არის გადაწყვეტილი. ყველა მთავრობა, რომელიც 1950 წლიდან ერთიმეორის მონაცვლებით იდგა ინდოეთის რესპუბლიკის სათავეში და წარმატებით ძლევდა წინსვლის გზაზე აღმართულ დაბრკოლებებს, მთელი სერიოზულობით ეკიდებოდა, კოლონიური წარსულისაგან მემკვიდრეობით მიღებულ ამ პრობლემას და ცდილობდა გადაეწყვიტა იგი ინდოეთის ეროვნული ინტერესების შესაბამისად.

ამ პრობლემის არსი კი იმაში მდგომარეობს, რომ ინდოეთის რესპუბლიკას დღემდე არ გააჩნია ერთიანი საერთოეროვნული სალაპარაკო და სამწერლო-

ლიტერატურული ენა. ეს არის ერთ-ერთი სერიოზული დაბრკოლება, რომელიც ხელს უშლის ისედაც ჭრელი ეთნიკური შემადგენლობის, კასტების, სხვადასხვა რელიგიური კუთვნილებისა და ადათების მქონე ინდოეთის მოსახლეობის ერთიანობას, აფერხებს ქვეყნის შემდომ წინსვლას.

ამ პრობლემის გადაუწყვეტლობას ხელზე იხვევენ და საკუთარი ინტერესებისათვის იყენებენ ინდოეთის რეაქციული ძალები და კლერიკალური წრეები, რომლებიც გააფთრებით ებრძვიან ინდოეთის წინსვლას და პროგრესულ სოციალ-ეკონომიკურ გარდაქმნებს.

ცნობილი ინდოელი მწერლის ხოჯა აჰმად აბასის ხატოვანი თქმით, ინდოეთის რესპუბლიკა მოგვაგონებს ბაბილონის გოდოლის მშენებელ კოლექტივს; მრავალეროვან სახელმწიფოში მილიონებს ისე არ ესმით ერთმანეთისა, როგორც ღმერთის მიერ დასჯილ ბაბილონის გოდოლის მშენებლებს...

ჯერჯერობით ინდოეთის ნებისმიერი აუდიტორია (ქალაქად, მატარებლის ვაგონი, თვითმფრინავის სალონი, სამშენებლო მოედანი, ლიტერატურული კონფერენცია და სხვა). მეტად არეულია და მრავალფეროვანი; მათ თითქმის არ ესმით ერთმანეთის¹.

1949 წლის ნოემბერში მიღებული ინდოეთის რესპუბლიკის კონსტიტუცია² (მე-8 დამატება) ჩამოთვლის თოთხმეტ ენას, რომლებმაც ოფიციალური აღიარება მოიპოვეს, ასეთებია: ასამი, ბენგალი, კანადა, გუჯარათი, ჰინდი, მალაიალამი, მარათჰი, ორია, ფენჯაბი, თამილი, თელუგუ, ურდუ, ქაშმირი და ძველი სანსკრიტი. მეთხუთმეტე ენად კონსტიტუციამ ცნო უცხოური-ინგლისური ენა, რომელიც გარკვეული ისტორიული მიზეზების გამო კონსტიტუციის მიღების მომენტისათვის მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ინდოეთის პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში.

ინდოეთის ხალხების უმრავლესობის, რომლებსაც არიელებს უწოდებენ, თავდაპირველი ენა სანსკრიტი იყო („წმინდა დამწერლობა“). ამ ენაზე დაწერილი ძველი ინდური რელიგიურ-ეთიკურ და ფილოსოფიურ მოძღვრებათა ფუძემდებელი „საღვთო წიგნების“ („ვედები“ და სხვ) დიდი ნაწილი და კლასიკური ლიტერატურა. დღემდე ზუსტად არ არის დადგენილი, თუ როდის დაკარგა სანსკრიტმა სალაპარაკო ენის ფუნქცია და მკვდარი ენა გახდა, ლათინურისა და ძველბერძნულის მსგავსად. ყოველ შემთხვევაში ეს მოხდა არიების ინდოეთში გამოჩენისა და ჩრდილო ინდოეთში მათი დამკვიდრების კარგა ხნის შემდეგ. მაგრამ არიების მოსვლამდე ინდოეთში მცხოვრებ დრავიდების მოდგმის ხალხებისათვის, რომელთა დიდი ნაწილი არიელი დამპყრობლების ჩრდილო ინდოეთში გაბატონების შემდეგ იძულებული გახდნენ სამხრეთ ინდოეთში გადაადგილებულიყვნენ, სანსკრიტის ენა არასოდეს ყოფილა მშობლიური ენა (მათ ენებზე მოხდენილი გარკვეული ზეგავლენის მიუხედავად) არიელების მოსვლამდე დრავიდებს ჰქონდათ საკუთარი კულტურა, ენა, რელიგია.

მომდევნო პერიოდში სანსკრიტის ბაზაზე აღმოცენდა ჩრდილო ინდოეთის ხალხების ეროვნული ენები. ე. ი. მან იგივე როლი შეასრულა ამ ენებისათვის, რაც ლათინურმა ფრანგული, ინგლისური, ესპანური, რუმინული, კატალონური

¹ Ходжа Акбад Аббас, Наша Вавилонская башня, «Азия и Африка сегодня», 1967, № 5, გვ. 22.

² იგი 1950 წლის 26 იანვარს შევიდა ძალაში.

³ ისე როგორც პროტოდრავიდებისათვის, ქვეყნის მთიანეთში რომ შემორჩნენ.

და ევროპის ზოგიერთი სხვა ენისათვის. დროთა განმავლობაში ასეთ ენებად იქცნენ ჰინდი, ურდუ, ბენგალი, მარათჰი, გუჯარათი, ფენჯაბი და სხვ. ცნობილია, რომ ჩრდილო ინდოეთის ენები წარმოდგენენ როგორც სალაპარაკო, ისე სამწერლო-ლიტერატურულ ენებს მდიდარი ძველი და ახალი ლიტერატურით. XIX—XX საუკუნეებმა ხელი შეუწვეს მათ განვითარებასა და ახალი ცნებებით გამდიდრებას. ამათგან ბენგალურ ენას მსოფლიო აღიარება მოუპოვა მსოფლიო ლიტერატურის მშვენიერმა რაბინდრანათ თაგორმა, რომელიც თავის ლექსებსა და პროზას ამ ენაზე წერდა, მარათჰის ენა დიდი ინდოელი პატრიოტებისა და მოაზროვნეების ტილაკისა და რანადეს მშობლიური ენაა, გუჯარათი კი—„ინდოეთის მამის“ მაჰათმა განდის, ამათ რიცხვში, ცხადია, არ შედიან სამხრეთ ინდოეთის დრავიდული ხალხების ენები-თამილი, თელუგუ, მალაი-ალამი და კანადა (კანარა), რომლებიც, როგორც არაერთხელ აღნიშნავდა ჯ. ნერუ, აგრეთვე ძველ ენებს განეკუთვნებიან და თავიანთი ლექსიკით, მორფოლოგიური და სინტაქსური სტრუქტურით დიდად განსხვავდებიან ჩრდილო ინდოეთის ენებისაგან. ამათგან ყველაზე ძველია, მაღალგანვითარებული და გავრცელებული თამილის ენა, რომელზედაც თავისუფლად შეიძლება გამოიხატოს ყველა თანამედროვე ცნება და იდეა. სამხრეთ ინდოეთის ოთხსავე ენას აქვს თავისი „ეროვნული“ ლიტერატურული ტრადიციები, რომლის სათავეები შორეულ წარსულში იკარგება⁴.

მუსლიმანთა დაპყრობებმა, კერძოდ დიდ მოლოლთა იმპერიის შექმნამ (1526 წლიდან) ინდოეთში—ჩრდილო ინდოეთსა და დეკანზე ოფიციალურ ენად სპარსული ენა გახდა. სპარსული ენა იქცა სასახლის ენად. მასზე იწერებოდა ოფიციალური ბრძანებულებები და ბრძანებები, საგადასახადო აქტები, ქრონიკები, ისტორიულ-იურიდიული დოკუმენტები, პოეზიისა და პროზის ნაწილი. ამა თუ იმ სამსახურში მოწყობის ყველა მსურველს, ინდუსი იქნებოდა იგი, მუსლიმანი თუ სხვა, აუცილებლად უნდა სცოდნოდა სპარსული ენა. სპარსული ენა, მიუხედავად ამისა, დარჩა ინდოეთის საზოგადოების ზედაფენის ენად. მის პარალელურად არსებობდნენ და ვითარდებოდნენ სასკრიტის ბაზაზე აღმოცენებული ენები და დრავიდული ენები, რომლებზედაც ლაპარაკობდა და წერდა ინდოეთის მოსახლეობის უდიდესი უმრავლესობა⁵.

ინგლისელ კოლონიზატორთა მოსვლისა და მათი ბატონობის დამყარების დროიდან ინდოეთის ოფიციალურ ენად, სპარსულის ნაცვლად, ინგლისური ენა იქცა. სპარსული ენის შესწავლა შეწყდა და მკვეთრად შემცირდა სასკრიტის მცოდნეთა რიცხვიც, ყველა ტიპის სკოლებში, კოლეჯებსა და უნივერსიტეტებში სწავლება ინგლისურ ენაზე დამკვიდრდა. ინგლისურ ენაზე სწავლებით ინგლისელ კოლონიზატორებს სურდათ აღეზარდათ ადგილობრივი — ინდური ინტელიგენცია და ბიუროკრატია, „სისხლით და კანის ფერით ინდოელები, გემოვნებით, შეხედულებით და გონებრივი წყობით—ინგლისელები“ (როგორც ამბობდა ინგლისელი ბურჟუაზიული ისტორიკოსი მაკოლე), გამოეყენებინათ ისინი კოლონიური აპარატის ძირა რგოლებში სამუშაოდ და ექციათ თავიანთი ბატონობის საიმედო საყრდენად⁶.

⁴ Индийские языки, БСЭ, т. 18 М., 1953, гл. 15—16.

⁵ Новая история Индии, М., 1961, гл. 13—14.

⁶ ვ. დონაძე, აზიისა და ფრიკის ქვეყნების ახალი ისტორია, ნ. I, თბ., 1971, გვ. 202.

იმის გამო, რომ საერთოინდური ენა არ არსებობდა, უცხო ინგლისურმა ენამ დაიმკვიდრა საერთო, ინდოეთში მცხოვრებ ყველა ხალხის მოწინავე ადამიანების დამაკავშირებელი ენის უფლება. კიდევ მეტი, იგი გახდა ნაციონალურ სულსკვეთებათა გაძიხატვის საშუალება. ყველა ინდოელი პატრიოტი პოლიტიკური მოღვაწე, თუ უნდოდა მასებს დაკავშირებოდა. და თავისი აზრები გაეცნო მათთვის, ვალდებული იყო ინგლისური ენისათვის მიემართა. სრულიად ინდოეთის ეროვნული კონგრესის სამუშაო ენაც, სხვა უფრო მემარჯვენე ორგანიზაციებზე რომ არაფერი ვთქვათ, ინგლისური ენა გახდა. ინდოეთის პირველი კონსტიტუციაც ჯერ ინგლისურ ენაზე დაიწერა და შემდეგ ითარგმნა ძირითადად ინდურ ენებზე. ინდოელ ლიტერატორთა ნაწილმაც ინგლისურ ენაზე დაიწყო ლექსების, პოემებისა და პროზაულ ნაწარმოებთა წერა. ინდოელი მეცნიერებიც ინგლისურად წერდნენ და მეტყველებდნენ.

მაგრამ ინგლისური ენა არასოდეს გამხდარა ინდოელი მოსახლეობის დიდი ნაწილის მასობრივი ენა. იგი არ გაშორებია ინტელიგენციისა და ბიუროკრატის რიგებს, როგორც კოლონიურ პერიოდში, ისე შემდეგ. ამ ენაზე წერდა და ლაპარაკობდა მოსახლეობის მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი (3—4%). როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ინგლისური ენის პარალელურად ინდოეთში არსებობდნენ და წარმატებით ვითარდებოდნენ ადგილობრივი ეროვნული ენები თავიანთი დამწერლობით და მდიდარი ლიტერატურით.

1950 წლის 26 იანვარს ძალაში შესულმა ინდოეთის რესპუბლიკის კონსტიტუციამ სახელმწიფო ენად გამოაცხადა „ჰინდის ენა დევანაგარის დამწერლობით“, თანაც 15 წლით მეორე ოფიციალურ ენად დატოვა ინგლისური ენა (პრაქტიკული მოსაზრებით, ყველა ოფიციალური საქმის საწარმოებლად). კონსტიტუციამ, ამასთან ერთად დააწესა, რომ ყოველ შტატს შეუძლია ოფიციალურ ენად შემოიღოს ადგილობრივ ენა ან ენები⁷.

ჰინდის ენის ინდოეთის რესპუბლიკის საერთო ოფიციალურ ენად გამოცხადება სავსებით კანონზომიერი იყო. ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებში ჩრდილო ინდოეთში სხვადასხვა კომპონენტის (სანსკრიტის ელემენტების, სპარსულისა და სპარსულში შემოსული არაბული სიტყვების) ბაზაზე შეიქმნა ჰინდუსტანის სალაპარაკო ენა ორი ლიტერატურული ფორმით: ჰინდი და ურდუ (პირველში სჭარბობდა სანსკრიტული სიტყვები, მეორეში — სპარსული და არაბული. პირველზე მწერალნი იყვნებდნენ დევანაგარის ალფაბეტის დამწერლობას, მეორეზე — არაბულს). ჰინდი იქცა ჩრდილო ინდოეთის ინდუსთა ენად, ურდუ — მუსლიმანთა. ეს ორი ენა ისე ახლოა ერთმანეთთან, რომ მათ განიხილავენ როგორც ერთიანი ძირითადი ენის ორ ნაირსახეობას. ჰინდი დამოუკიდებლობის მოპოვების მომენტისათვის სხვა ინდურ ენებთან შედარებით ყველაზე უფრო გავრცელებული და მასობრივი ენა იყო. ამ ენაზე (ან მის დიალექტებზე) ლაპარაკობდა 220—230 მლნ. მცხოვრები, ანუ მთელი ინდოეთის მოსახლეობის 43—45%. კინოფილმებისა და რადიოს წყალობით, აგრეთვე ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გამოჩენილი ლიდერების პოლიტიკური გამოსვლების წყალობით ჰინდის ენა გასაგები გახდა ინდოელთა დიდი უმრავლესობისათვის თვით იმ შტატებშიც კი, სადაც მანამდე ჰინდზე არ ლაპარაკობდნენ. ჰინდის ენაზე არ არსებობდა სოციალ-პოლიტიკური და ტექნიკური ტერმინოლოგია და იგი არ არის ინდოეთის რომელიმე ეროვნული ერთეული (ბენგალიის,

⁷ Конституция Индийской республики, М., 1961, гл. 135.

გუჯარათის) ენა. ამ ენაზე ლაპარაკობენ მხოლოდ „ჰინდი სპიკინგ პიპლ“ ე. ი. ჰინდზე მოლაპარაკე ხალხები. არავინ ინდოეთში არ იტყვის, რომ „ჰინდუსტანელი“ ვარო. იტყვიან კი, რომ მე ვარ „ბენგალიელი“ „გუჯარათელი“ და ა. შ.

ინდოელი ხალხის გამოჩენილი შვილები მაპათმა განდი და ჯავაჰარლალ ნერუ შესანიშნავად ერკვეოდნენ რა ინდოეთის საზოგადოებრივი ცხოვრების სირთულეში, სერიოზულ ყურადღებას აქცევდნენ ენების პრობლემას. „ინდოეთის მამა“ მაპათმა განდი (რომელიც მშობლიურ გუჯარათთან ერთად ჩინებულად ფლობდა ინგლისურ ენას, სანსკრიტს, ჰინდს, ურდუსა და ინდოეთის ზოგიერთ სხვა ენას) ენერგიულად მხარს უჭერდა ინდოეთის ადგილობრივი ენების განვითარებას, მათი ლიტერატურის გაფუძრვას და ახალი მოტივებით გამდიდრებას. მას საჭიროდ მიაჩნდა ინდოეთში მცხოვრებ ყველა ხალხს შესაძლებლობა მისცემოდა მშობლიურ ენაზე მიეღო განათლება, შეესრულებინა რელიგიური რიტუალები და მშობლიურ ენაზე ელაპარაკა სასამართლოსა და ხელისუფლების ორგანოებში. მას ინდოეთის შეურაცყოფად მიაჩნდა დამპყრობელი ერის ინგლისური ენის იძულებით თავზე მოხვევა ინდოეთისათვის. ინდოეთის მაღალი კლასების მიერ ინგლისური ენის გამოყენებას განდი ინდოეთის კოლონიური დამონების ერთ-ერთ გამოვლენად თვლიდა. ამიტომ იგი წინააღმდეგი იყო, რომ ინგლისური ენა შემდგომშიც დარჩენილიყო თავისუფალი ინდოეთის საერთო სახელმწიფო ენად; ეროვნულ ენათა წახალისებასთან ერთად იგი მოითხოვდა ჰინდის ენის ფართოდ დანერგვას მის საერთო ინდურ ენად ქცევას მოკავალში⁸.

ჯ. ნერუც მხარს უჭერდა ინდოეთის ეროვნული ენების ყოველმხრივ განვითარებასა და ურთიერთგამდიდრებას, მათ დარჩენას ეროვნულ-ოფიციალურ ენებად შესაბამის რაიონებში. ამავე დროს იგი ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ ინდოეთის საერთო ენა მომავალში აუცილებლად გახდებოდა ჰინდუსტანის ენა, რომელიც ინგლისურ ენასთან შეხების შედეგად გამდიდრდა ინგლისურიდან ნასესხები მეცნიერულ-ტექნიკური და პოლიტიკური ტერმინებით (რომელიც მანამდე არ გააჩნდა). მაგრამ ეს უნდა მომხდარიყო ნებაყოფლობითა და თანდათანობით, ყოველგვარი საკანონმდებლო აქტებისა და ძალდატანების გარეშე, აღნიშნული ენის გავრცელების არეალი გაფართოების გზით, მისი სწავლების შემოღებით ყველა შტატის სკოლებში⁹.

რაც შეეხება ინგლისური ენის შემდგომ ბედს, ნერუ ამის შესახებ ამბობდა შემდეგს: ამ ენის შესწავლას ჩვენ დიდი დრო და ენერგია მოვახმარეთ და დიდ წარმატებასაც მივაღწიეთ მის შესწავლაში. ამიტომ სისულელე იქნება თავიდან მოვიცილოთ იგი და არ ვისარგებლოთ სრულყოფილად მისი მრავალწლიანი შესწავლის ნაყოფით. მისი ღრმა რწმენით ინგლისური ენა, რომელიც აშკარად, უდავოდ, ყველაზე გავრცელებულ და მნიშვნელოვან ენად ითვლება მსოფლიოში და რომლის როლი სხვა ენებთან შედარებით ჩქარა იზრდება, შემდგომშიც უნდა დარჩენილიყო გარესამყაროსთან ინდოეთის დამაკავშირებელ რგოლად, საერთაშორისო კავშირთა ურთიერთობისა და მეცნიერულ-ტექნიკური კავშირებისათვის.

ჰინდის საერთოინდურ, გამაერთიანებელ ენად ქცევას და მის ოფიციალურ სახელმწიფო ენად გამოცხადებას მხარს უჭერს ინდოეთის მთელი პრო-

⁸ ე. დონაძე, ინდოელი ხალხის დიდი შვილი მაპათმა განდი, თბ., 1974, გვ. 108—109.

⁹ Д. Неру, Автобиография, М., 1955, гл. 476—478.

8. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1978, № 4

გრესული, დემოკრატიული საზოგადოებრიობა. ქვეყნის ცხოვრებაში საამისოდ მას სერიოზული ხელსაყრელი პირობები გააჩნია. კონსტიტუციის სათანადო პუნქტის ძალაში შესვლა და ჰინდის ოფიციალურ სახელმწიფო ენად გამოცხადება ინდოელი ხალხების მორიგი გამარჯვება იქნებოდა. იგი ხელს შეუწყობდა მათ შემდგომ დაახლოვებასა და კონსოლიდაციას.

მაგრამ ჰინდის დამკვიდრება საერთოინდურ ოფიციალურ ენად სერიოზულ წინააღმდეგობას წააწყდა. 1965 წელი, როცა ინგლისური ენის ნაცვლად ჰინდი უნდა დარჩენილიყო ინდოეთის რესპუბლიკის ერთადერთ ოფიციალურ ენად, კარგა ხანია გავიდა, მაგრამ 15 წლის მანძილზე ამ მიმართულებით თითქმის არაფერი წეცვლილა. არ შეიძლება არ დავეოანანმოთ ხოჯა აჰმად აბასს, რომელიც წერს: კონსტიტუციის მიღების მომენტისათვის ფიქრობდნენ, რომ 500 მილიონიანი ხალხისათვის ერთიანი ნაციონალური ენის შემოღების უნიკალური ექსპერიმენტისათვის 15 წელზე მეტი არ იქნებოდა საჭირო. მაშინ ალბათ, არ ითვალისწინებდნენ, რომ იგივე პერიოდი, რომელსაც სახავდნენ ჰინდის გასავრცელებლად, იქნებოდა აგრეთვე პერიოდი, როცა ადგილობრივი ენები მოიპოვებდნენ აღიარებას, ეს კი აღამიანებში დაბადებდა არა მარტო მშობლიური შტატისადმი კანონიერი სიამაყის გრძნობას, არამედ პროვინციულ მგრძნობელობასა და ექვიანობასაც, მტრულ რეაქციას ცენტრის მხრივ ყოველგვარ ნამდვილ და მოჩვენებით კულტურული ჰეგემონიისადმი.

როგორც ჩანს, 15 წელი, მართლაც, არ იყო საკმარისი იმისათვის, რომ იმ ხალხებს, რომლებიც მანამდე არ ლაპარაკობდნენ ჰინდის ენაზე, საფუძვლიანად შეესწავლათ იგი. მთელი რიგი ხალხები, რომლებსაც გააჩნიათ ძველი კულტურა, საკუთარი ენა, დამწერლობა და განვითარებული ლიტერატურა, წინააღმდეგი არიან ჰინდის ენის სრულიადინდოეთის სამუშაო და სალიტერატურო ენად გამოცხადების. ამათ შორის პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ბენგალიელები და დრავიდულ ენებზე მოლაპარაკე ხალხები, უპირველეს ყოვლისა თამილელები. ეს ხალხები, არც თუ სავსებით უსაფუძვლოდ, ფიქრობდნენ, რომ ჰინდის დამკვიდრების შემთხვევაში სამსახურში მოსაწყობად დაწესებული სახელმწიფო გამოცდები ინგლისურის ნაცვლად ჩატარდებოდა ჰინდის ენაზე, რომელშიც მუდამ უფრო ძლიერი იქნებოდნენ ისინი, რომელთათვისაც ეს ენა მშობლიური ენაა და, მაშასადამე, ვაკანსიასაც ისინი შეავსებდნენ¹⁰.

მხედველობაში მისაღებია ის გარემოებაც, რომ გარკვეული სოციალური და კულტურული ჯგუფები, რომლებიც კარგად ფლობენ ინგლისურ ენას, მიისწრაფვიან უსასრულოდ შეინარჩუნონ ინგლისური ენა, როგორც ოფიციალური ენა და ამით შეინარჩუნონ ის პრივილეგირებული მდგომარეობა, რომელიც გააჩნიათ მათ ამ ენის წყალობით. სამხრეთის ხალხების მტრულ რეაქციას ჰინდის ოფიციალურ ენად გამოცხადებისადმი იმ შენიღბული შოვინისტური წრეების პოზიციაც აღვივებს, რომლებიც უხეშად ბლაღავენ მათ გრძნობებს და მოითხოვენ ჰინდის დაუყოვნებლივ შემოღებას. ბევრი წვრილი პოლიტიკანი და დემაგოგი ოპიზიციური პარტიებიდან შეგნებულად იყენებს ინდოელი ხალხების ერთგულებას და სიყვარულს ადგილობრივი ეროვნული ენებისადმი და ცდილობს ხელოვნურად გააღვივონ მათი გაბოროტება ჰინდის ძალზე სულწასული ქომაგების წინააღმდეგ, რომლებსაც ჰინდი-იმპერიალისტების¹¹ სახელით ნათლავენ,

¹⁰ Д. Неру, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 477—478.

¹¹ Ходжа Ахмад Аббас, *Наша Вавилонская башня*, გვ. 23.

ჯ. ნერუმ, რომელიც კარგად ერკვეოდა ზემოაღნიშნულ ვითარებაში, სტრკვილამდე ცოტა ხნით ადრე ინდოეთის იმ რაიონების მოსახლეობა, სადაც ჰინდზე არ ლაპარაკობდნენ, დაარწმუნა, რომ მთლიანად ახალ ენაზე ინდოეთი მხოლოდ მაშინ გადავიდოდა, როცა ყველა შტატი საამისოდ მზად იქნებოდა და რომ მანამდე ერთდროულად ნებადართული იქნება ინგლისური ენითაც სარგებლობა.

1965 წლის 26 იანვარს; როცა დაძაჲვრდა ინგლისური ენისათვის კონსტიტუციით დაწესებული 15-წლიანი შეღავათიანი ვადა და უნდა გამოცხადებულიყო ჰინდზე გადასვლა, ამოქმედდნენ ამ ენის ოფიციალურ ენად გამოცხადების მოწინააღმდეგე ძალები. ისინი შეშინდნენ, რომ ახალი მთავრობა (რომელსაც ლ. ბ. შასტრი ედგა სათავეში) ანგარიშს არ გაუწევდა ნერუს დაპირებას და გადავიდოდა ჰინდის ენაზე. სამხრეთის პროვინციებში, ბენგალურის გავრცელების რაიონებში და ზოგიერთ სხვა ადგილას დაიწყო საპროტესო კამპანია, მიტინგები და დემონსტრაციები, რაც ალაგ-ალაგ ძალადობის აქტებში გადაიზარდა. განსაკუთრებით დიდი გაქანება მიიღო მან თამილნარის შტატში (დეკანი), სადაც ადგილი ჰქონდა ნაციონალისტურად განწყობილი ელემენტების თავაშეშეულობას, აშკარა რბევას და ჯართან და პოლიციასთან სისხლიან შეტაკებებს. ფედერალურმა ხელისუფლებამ შეძლო აღეკვეთა ეს აქტები, თანაც დაარწმუნა მასები, რომ ენის რეფორმის დარგში ადგილი არ ექნებოდა ძალდატანებას და ძალაში დარჩებოდა ნერუს პიტიიება. ცოტა ხნის შემდეგ ინდოეთის პარლამენტმა კიდევ 15 წლით (1980 წლამდე), გაადიდა ინგლისური ენისათვის დაწესებული შეღავათი, დატოვა ის ისევ ოფიციალურ სახელმწიფო ენად, თანაც გაატარა ახალი ღონისძიებები ჰინდის ენის მასობრივ ენად ქცევის მიმართულებით: სამხრეთის ხალხების დასამშვიდებლად ეროვნულმა კონგრესმა, ამასთან ერთად, წამოაყენა ახალი პალიატიური წინადადება, რომელთაც სახელმწიფო სამსახურში მოსაწყობად დაწესებულ საკონკურსო გამოცდებზე დაშვებულ ყველა კანდიდატს უფლება უნდა მისცემოდა დასმულ წერილობით თუ ზეპირ კითხვებზე პასუხი მშობლიურ ენაზე გაეცა. რა თქმა უნდა, ასეთი წინადადება კომპრომისულია იგი ცენტრალური მთავრობის მხრივ ნაციონალისტური ძალებისადმი სერიოზულ დათმობას წარმოადგენს, მაგრამ შექმნილ ვითარებაში ასეთი ღონისძიება ყველაზე გონივრული იყო.

ამჟამად არაპინდურ შტატებში ოფიციალურად მიღებულია ე. წ. სამენოვანი ფორმულა. შინასაშტატო მიმოწერისა და ცენტრთან ურთიერთობისათვის ნებადართულია სამი ენიდან ერთ-ერთი ენის (ინგლისური, ჰინდის, ადგილობრივის) გამოყენება. გათვალისწინებულია ჰინდის შემოღება მესამე სავალდებულო ენად ყველა ტიპისა და საფეხურის სკოლებში. ოფიციალური განცხადებები, რკინიგზების, ავტო და საჰაერო სადგურებზე წარწერები და დაწესებულება-საეპრო ფირნიშებზე წარწერები აგრეთვე სამ ენაზე უნდა იყოს.

ინდოეთს ესაჭიროება არა მარტო საერთო ოფიციალური ენა ადმინისტრაციული საჭიროებისათვის, არამედ საერთონაციონალური ენაც, რომლითაც ცოცხალი კონტაქტები უნდა დამყარდეს სხვადასხვა ეროვნულ ერთეულთან. რაიონთა კულტურებისა და ლიტერატურას შორის, როგორც ამჟამად, ისე მომავალშიც ყველა ეროვნულ ენას უნდა მიეცეს თავისუფალი განვითარების სრული შესაძლებლობა. ბავშვებმა უნდა ისწავლონ მშობლიურ ენაზე; ყველა რაიონის ადგილობრივი თვითმმართველობის ორგანოებმა უნდა ისარგებლონ თავიანთი რაიონის ან შტატის ენით. მაგრამ ამის პარალელურად საერთო ეროვნ-

ნულმა ენამ — ჰინდიმ თანდათანობით უნდა მოიპოვოს სხვადასხვა ენობრივი რაიონების ხალხების და კულტურის დამაკავშირებელი როლის როლი. ამის გარეშე ინდოეთი ისევ დარჩება ბაბილონის გოდოლის მდგომარეობაში. თამილის ან ბენგალის ენაზე მოლაპარაკე მეცნიერები ვერ დაამყარებენ კონტაქტს სხვა ენებზე მოლაპარაკე მეცნიერებთან, მსხვილ სამრეწველო ობიექტებზე მომუშავე ინჟინრები — (კანადის ან გუჯარათის ენებზე მოლაპარაკე) ვერ შეძლებენ საერთო ენის გამონახვას სხვა ეროვნებათა ინჟინრებთან. ინდოეთის ანდამა, ფლოტი, ავიაცია ჰინდის ბაზაზე ენობრივი ერთიანობის გარეშე აგრეთვე ვერ იქნება მტკიცედ შეკრული ეროვნული ძალა.

1977 წლის მარტის არჩევნებმა ბოლო მოუღო სრულიად ინდოეთის ეროვნული კონგრესის პარტიის ხანგრძლივ მონოპოლიას ინდოეთის რესპუბლიკის ხელისუფლების სათავეში, ინდირა განდის მთავრობა ოპოზიციური ძალების ბლოკის პარტიის „ჯანათა პარტის“ ლიდერის მორარჯი დესაის მთავრობამ შეცვალა. ქვეყნის სხვა რთულ შინაპოლიტიკურ პრობლემებთან, რომლებმაც განაპირობეს პოლიტიკურ ძალთა გადაჯგუფება და ახალი ჯგუფების ჩადგომა ინდოეთის ხელისუფლების სათავეში, საერთოეროვნული ენისა და ერებად ფორმირებული ხალხების ურთიერთდამოკიდებულების პრობლემაც იღებდა მონაწილეობას. სამხრეთ ინდოეთის ზოგიერთი ხალხის (თამილი... კანადა...), ბენგალიურ ენაზე მოლაპარაკე მოსახლეობის (დასავლეთ ბენგალაში) კომუნალისტურმა და ნაციონალისტურ-სეპარატიულმა ჯგუფებმა ინდირა განდის მთავრობის მიერ ჰინდის ენისათვის (მ. განდისა და ჯ. ნერუს ანდერძის შესაბამისად) სერიოზული ყურადღების მიქცევა ამ მთავრობის საშინაო პოლიტიკაზე თავდასხმის ერთ-ერთ მოტივად გამოიყენეს. მათ ჰინდის ენის სხვა ხალხებისათვის ძალად თავზე მოხვევის ცდაშიც კი დადეს ბრალი¹².

უკვე ერთ წელზე მეტი გავიდა, რაც ახალი პოლიტიკური დაჯგუფება (მორარჯი დესაი) დგას ინდოეთის მთავრობის სათავეში. მიუხედავად ამისა, მას დღემდე არ გადაუდგამს ქმედითი ნაბიჯები ქვეყნისათვის ეგზომ მწვავე პრობლემად ქცეულ საერთოინდური ენის საკითხის გადასაწყვეტად. ახლოვდება 1980 წელი, როცა ინდოეთის რესპუბლიკის მთავრობამ და პარლამენტმა ერთხელ კიდევ უნდა განიხილონ საკითხი: საბოლოოდ მოეხსნას ინგლისურ ენას 30 წლის წინად დაწესებული დროებითი შეღავათი, წაერთვას მას რესპუბლიკის ოფიციალური სახელმწიფო ენის უფლება (საგარეოპოლიტიკური ურთიერთობის ფუნქციის შენარჩუნებით) და იგი ჰინდის ენით შეიცვალოს, თუ კიდევ გაუგრძელდეს მას სათანადო რწმუნება. თუ გავითვალისწინებთ ინდოეთში ამაჟამად არსებულ შინაპოლიტიკურ ვითარებას, ჰინდის ენის პოპულარიზაციისა და მთელი რესპუბლიკის მასშტაბით მისი შესწავლის არასაკმარისობას და მხედველობაში მივიღებთ კომუნალისტური და ნაციონალისტურ-სეპარატიისტული ჯგუფების სიძლიერეს (რომლებიც წინააღმდეგობას უწევენ ჰინდის ენის საერთოინდურ ეროვნულ ენად ქცევას), შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ვერც 1980 წელს გადაწყდება საბოლოოდ ეს რთული პრობლემა.

მიუხედავად ზემოაღნიშნულისა, ეჭვი არ არის, რომ დიდი ისტორიული წარსულისა და მაღალი თავისთავადი კულტურის მქონე ინდოელი ხალხი, რომელმაც აღორძინების ფართო გზაზე გამოსვლის შემდეგ არაერთი სიძნელე გა-

¹² А. Р е г и н и н и, Индия, проблемы политического развития, «Азия и Африка сегодня», 1978, № 5, гл. 27—30.

დალაზა და სერიოზული წარმატებები მოიპოვა სამამულო ეკონომიკისა და კულტურის განვითარების საქმეში, ბოლოს და ბოლოს თავს გაართმევს ეროვნული ენის პრობლემასაც. მისი გადაწყვეტა კი მეტად საჭიროა და აუცილებელი. იგი უფრო განამტკიცებს ინდოეთის ხალხების ურთიერთკავშირსა და ეროვნულ შემჭიდროებას, გააძლიერებს მასების შრომით აქტივობას, კეთილნაყოფიერ გავლენას მოახდენს ეროვნულ კულტურაზე და ამაღლებს მოსახლეობის განათლების დონეს.

В. В. ДОНАДЗЕ

ВОПРОСЫ ЕДИНОГО ЯЗЫКА В СТРАНАХ «ТРЕТЬЕГО МИРА»

Резюме

Вопрос единого общегосударственного языка в странах «третьего мира» и поныне остается одним из серьезных нерешенных проблем. Например. Язык хинди, который по конституции 1950 года был объявлен общегосударственным языком молодой республики Индии (совместно с английским языком до 1965 года), из-за препятствий отдельных национально-языковых групп Южной Индии и националистическо-шовинистических элементов других штатов еще не получил гражданского права и всеобщего признания. Английский язык — язык колонизаторов, срок полномочия которого был продлен парламентом Индии еще на 15 лет, по сей день остается вторым общегосударственным языком Республики, связующим интеллигенцию и работников государственных учреждений различных народов и национальностей многонациональной Индии.

Отсутствие единого общегосударственного языка создает серьезную помеху для дальнейшего развития страны и задерживает национальную консолидацию ее населения. Оно отрицательно сказывается на подготовке национальных кадров и их рациональном использовании.

В последнее время индийское правительство, выполняя заветы великих сынов Индии М. Ганди и Дж. Неру, проводит серьезные мероприятия с целью решения сложных языковых проблем и превращения языка хинди в единственный общегосударственный и общенациональный язык Индийской Республики, в то же время всемерно поощряя развитие национальных языков отдельных штатов и национальных единиц.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ახალი ისტორიის განყოფილებამ

პირობები მართლმადიდებელი

ზოგიერთი განმარტება

„კომუნისტის“ 1978 წლის 28 მაისის, ილია ჭავჭავაძის დაბადების 140-ე წლისთავისადმი მიძღვნილ, საიუბილეო ნომერში მოთავსებულ ჩემს წერილს „ეროვნული თავისუფლების მედროზე“ მინდა ზოგიერთი განმარტება დავუერთო. პირველ ყოვლისა მსურს აღვნიშნო, რომ აღნიშნული წერილის შედგენისას მამოძრავებდა ღრმა უკმაყოფილება ჩვენს შეცნირებაში ამჟამად ფეხმოკიდებული სქემატური დამოკიდებულების გამო XIX ს. ქართული საზოგადოებრივი-პოლიტიკური მოძრაობის შეფასებაში. ჯერ კიდევ ამ ათი წლის წინათ გამოქვეყნებულ წერილში (იხ. „საისტორიო წერილები“, ნაკვეთი პირველი, თბ., 1968, გვ. 27) აღნიშნული მქონდა: „არ შეიძლება არ შევნიშნოთ, რომ თერგდალეულთა შეფასებაში ზნობილ-ჭაბოკებს რომელიმე კარგად ცნობილ სქემაში მათი მოთავსების სურვილი. რამდენადაც იმდროინდელი ქართული სინამდვილე, რომლის ნაყოფსაც ეს მიმდინარეობა წარმოადგენს, ღრმად თავისებურია, ყოველ შემთხვევაში იმ ცნობილი ქვეყნების ვითარებასთან შედარებით, საიდანაც აღებულია ხოლმე ეს სქემები, გასაგებია, რომ თერგდალეულთა მიმდინარეობის ბუნების გაგებაც ამ გზით არ შეიძლება ნაკლოვანი არ იყოს. პირველ ყოვლისა სწორედ ქართული და მასთან ტიპოლოგიურად ახლო მყოფი სინამდვილის ღრმა ცოდნა მოგვცემს თერგდალეულთა იდეოლოგიის სწორად გაგების გასაღებს. ღრმა განსხვავება, კერძოდ, რომელიც არსებობდა რუსეთისა და საქართველოს სინამდვილეს შორის, ორივე ქვეყნის პროგრესული ძალების წინაშე მდგომი განსხვავებული ამოცანები, განსხვავება მოძრაობაში მონაწილე ძალების სოციალურ ბაზაში და სხვ., ვლინობთ, საეჭვოდ ხდის ილია ჭავჭავაძისა და მისი თანამოაზრეების ნ. ჩერნიშევსკისა და ტ. შევჩენკოს ტიპის რევოლუციურ-დემოკრატიულობის აზრს, არ შეიძლება აგრეთვე მათი სულ სხვა ნიადაგზე აღმოცენებული მარქსისტული სოციალ-დემოკრატიული მიმდინარეობის წინაპრებად გამოცხადება“.

ძნელია მოიძებნოს ისეთი მოღვაწე და ისეთი საზოგადოებრივი მიმდინარეობა, რომელიც ესოდენ სხვადასხვაგვარი, ერთმანეთის საწინააღმდეგო შეფასების საგანი გამხდარიყოს, როგორც ილია ჭავჭავაძე და მისი დასი. აცხადებდნენ მათ არქირეაქციონერებად, თავად-აზნაურობისა და ბურჟუაზიის იდეოლოგებად, აცხადებდნენ მათ ახლა რევოლუციონერებად და გლეხობის იდეოლოგებად. ბევრი კიცხავდა მათ, ხოლო ბევრი თაყვანს სცემდა და ხოტბას ასხამდა. უკვე ეს სხვადასხვაგვარი დამოკიდებულება შეიძლება მკვლევარს ორიენტირად გამოადგეს და ადვილად მიიყვანოს იმ წყალგამყოფი იდეის მიკვლევაზე, რომელიც ჰყოფდა მათ მტრებსა და თაყვანისმცემელთ. შეუძლებელია იმისი თქმა, რომ ილია ჭავჭავაძისადმი და მისი ჯგუფისადმი დამოკიდებულებას, მათი მსოფლმხედველობისა და საქმიანობის სწორ თუ მცდარ შეფასებას განსაზღვრავდა მხოლოდ ამა თუ იმ პირის ინტელექტის ღირსება-ნაკლოვანებანი. ეს საკითხის მეტისმეტი გაუბრალოება იქნება. ძნელი არ არის მიგვხედეთ, რომ რევოლუციამდელ ხანაში, არსებული წყობილების მოწინააღმდეგეთაგან, თერგდალეულებს თავს ესმოდნენ უმთავრესად ისინი, ვინც სოციალური თავისუფლებას იდეის პრიმატობას აღიარებდნენ, ხოლო თაყვანს სცემდნენ ისინი, ვისთვისაც ერ-

ოგნული თავისუფლების იდეალები იდგა ყველაზე მაღლა. თერგდალეულთა ის ჯგუფი, რომელსაც ილია ჭავჭავაძე ედგა სათავეში, თვითონაც მკვეთრად უპირისპირდებოდა ქართულ საზოგადოებაში ყველა მას, ვინც ეროვნულ საკითხს, მათი აზრით, არ აქცევდა სათანადო ყურადღებას, ვინც ეროვნული ნიპილიზმისა და კოსმოპოლიტიზმის ტენდენციებს ამჟღავნებდა. ვინ იყვნენ ასეთები? გარდა ცარიზმის ერთგული მცირერიცხოვანი კონსერვატორებისა, პროგრესისტებიდან ესენი იყვნენ ისინი, ვინც სოციალურ ბრძოლას აყენებდა წინა პლანზე. გავიხსენოთ მწვავე უთანხმოება ამ მხრივ ნიკო ნიკოლაძესთან, თავდასხმები და პოლემიკა ცნობილ ხალხოსან ირაკლი ჯაბადართან, სოციალ-დემოკრატიის წარმომადგენლებთან. უკვე საბჭოური წყობილების ხანაში ამას მოწმობს ილია ჭავჭავაძისადმი დამოკიდებულების ორი მკვეთრად ერთმანეთისაგან განსხვავებული პერიოდიც. 30-იან წლებამდე, როდესაც ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებას თითქმის მთლიანად სოციალური პრობლემები აწუხებდა, ფართოდ იჩენს თავს კრიტიკული დამოკიდებულება თერგდალეულებისადმი, 30-იანი წლების შუახანებიდან კი, როდესაც ძირითადად მიღწეულ იქნა ჩვენი საზოგადოების ერთგვაროვნება, ლიკვიდირებულ იქნენ ექსპლუატატორული კლასები, ჩამოყალიბდნენ უაღრესა მონოლითურობის მქონე სოციალისტური ერები, გამწვავდა დაპირისპირება უცხო სამყაროსთან, კერძოდ გერმანულ ნაციონალიზმთან, იწყება ეროვნული მომენტის წამოწევა. ასეთ პირობებში ილია ჭავჭავაძისადმი დამოკიდებულების მკვეთრი შეცვლა სავსებით კანონზომიერი იყო და ეს ასეც მოხდა.

რა თქმა უნდა, თავისთავად ეროვნული და სოციალური თავისუფლების იდეალებისათვის ბრძოლა თითქოს არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს ერთმანეთს, მაგრამ პრაქტიკულად იმათ შორის, ვინც ეროვნული თავისუფლების პრიმატობას იზიარებს და იმათ შორის, ვინც სოციალური თავისუფლების იდეალისათვის პრიმატობას აღიარებს, გარკვეულ სიტუაციაში აუცილებლობის ძალით იქმნება დაპირისპირება. ყველასათვის, ვინც თავის უპირველეს მიზნად ცარიზმის დამხობას (= რევოლუციის მოხდენას) და სოციალური თავისუფლების მოპოვებას ისახავდა მიზნად, აშკარა უნდა ყოფილიყო, რომ იმპერიის ესა თუ ის ჩაგრული ერი დამოუკიდებლად ვერ დაისახავდა და განახორციელებდა ასეთ მიზანს. აქ აუცილებლად საჭირო იყო მთელი იმპერიის ხალხთა ერთობლივი ბრძოლა, ერთ მჭიდროდ შეკავშირებულ რაზმად მათი მობილიზაცია. ამიტომაც, მიუხედავად იმისა, რომ ეროვნული ნიპილიზმი მათთვის თავისთავად მაინცდამაინც აუცილებელი რამ არ იყო, ეროვნული საკითხის უკანა პლანზე გადაწევა მაინც კანონზომიერი ჩანდა.

რა თქმა უნდა, თვით ეროვნული თუ სოციალური ბრძოლისათვის უპირატესობის მიცემას თავისი ღრმა მსოფლმხედველობრივი საფუძვლები ჰქონდა და განსაზღვრული იყო მნიშვნელოვანწილად იმ სოციალური ფენების თვალთახედვით, რომელთა მისწრაფებასაც ეს თვალსაზრისები გამოხატავდა. „ტაქტიკის საკითხად“ ეს განსხვავებული მიდგომა ჩვენი დღევანდელი თვალსაზრისით გამოიკვეთა, რამდენადაც აღმოჩნდა, რომ ორივე მიმდინარეობამ ისტორიულად პროგრესული როლი შეასრულა — სოციალური და ეროვნული თავისუფლების მოპოვების მაღალ იდეალს სამსახური გაუწია.

ჩემი წერილის დედაზრიც ის იყო, რომ ილია ჭავჭავაძე და მისი მიმდინარეობა, მათი მსოფლმხედველობისა და საქმიანობის რაიმე „შელამაზების“ გარეშე, მისაღები და ღრმა პატივისცემის ღირსნი არიან ჩვენი დღევანდელი თაობისათვის, დღევანდელი სოციალისტური სინამდვილისათვის.

„კომუნისტში“ გამოქვეყნებულ წერილში აღნიშნული გვქონდა, რომ ილია ჭავჭავაძე და მისი მიმდევრები არ იყვნენ რევოლუციონერები, მათ არ შეიძლება რევოლუციონერი-დემოკრატები ვუწოდოთ, მათ მსოფლმხედველობაში და პრაქტიკულ მოღვაწეობაში უპირველესი ადგილი ეროვნულ საკითხს ეკავა და ა. შ. ამ საკითხზე, რუსეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მოძრაობასთან თერგდალეულთა დამოკიდებულების შესახებ, აგრეთვე თერგდალეულთა მოძრაობის ძირითადი ამოცანის შესახებ ცოტა რამ როდი აქვს ნათქვამი თვით ილია ჭავჭავაძეს. ამიტომაც შეიძლება სიტყვა, პირველ ყოვლისა, მას მივცეთ. დიდი ილია თვითონ აღნიშნავდა, რომ რუსეთის რევოლუციონერ-დემოკრატებმა, შემოკრებილმა „სოვრემენიკის“ გარშემო, უდიდესი როლი შეასრულეს თერგდალეულთა მოძრაობის ჩასახვასა და საზოგადოებრივ ასპარეზზე გამოსვლაში. ხაზს უსვამდა რა ამას, ილია ჭავჭავაძე ამასთანავე დასძენდა: „თუმცა „მამებისა და შვილების“ ბრძოლამ რუსეთში ბრძალ აიყოლია ჩვენებური ყმაწვილ-კაცობა და იმ ბრძალ აყოლილებმა ეგ ბრძოლა ჩვენშიაც გადმოიტანეს, მაგრამ ჩვენის ყმაწვილ-კაცობის სასახელოდ ესეც უნდა ვსთქვათ, რომ მათგანმა თითო-ოროლამ (ილია აქ, უეჭველია, თავის თავსა და თავის ჯგუფის წევრებს გულისხმობს, — გ. მ.) გამოინაპირა და თავისი შეცდომა მალე იცნო, გამოვიდა და ცალკე გუნდად დადგა ცხოვრების მოედანზე. მას აქეთ ჩვენშიაც ყმაწვილ-კაცობა ორ ბანაკად გაიყო: ერთში მოექცნენ ისინი, ვისაც რუსეთის უარმყოფელის მიმართულებიდან ოთხ ზემოხსენებულ ფრაზას გარდა არა გამოეტანათ რა (ილიას თქმით ეს ფრაზებია: „პოეზია, და ერთობ ხელოვნება, რა ჭკვიანი კაცის საქმეა“, „ავტორიტეტები არ მწამს“, „ისტორია ზღაპარი“ და „ქვეყანაზედ მარტო გლეხკაცია ადამიანი და თავადი და აზნაური კი არაო“ — გ. მ.), მეორეში — ახალი გუნდის მომხრენი. პირველებმა დაიხვეცს ხელზედ რუსეთის „მამა-შვილობა“, ენაზედ დაიკერეს ზემოთმოყვანილი ოთხი ფრაზა და დღეს აქამომდე (ილია ამას წერს 1881 წელს, — გ. მ.) აწიოწოს იძახიან და იოლად მიდიან. მეორეები კი დააკვირდნენ ჩვენის ქვეყნის ვითარებასა და ნახეს, რომ ჩვენ ქვეყანას სულ სხვა ტკივილი აქვს, სულ სხვა ფათერაკი სდევს. სცნეს, რომ ჩვენებური დღევანდელი დღე სულ სხვასა თხოულობს, სულ სხვასა ჰლადდებს და, მამასადამე, ჩვენებური ლიბერალობა (ე. ი. პროგრესული ქართული საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობა, — გ. მ.) სულ სხვა რასმეზედ უნდა მიიქცეს მთელის თავისის ძალ-ღონითა. და თუ აქაც ბედისწერას ისე არ გადავჩეხოდით, რომ „მამა-შვილობა“ არ გამართულიყო, ბრძოლის საგნად ის „სხვა რამე“ უნდა ყოფილიყო და „მამებსა და შვილებს“ შუა მიჯნად დადებულყო. ის „სხვა რამე“ იყო — ჩვენის დაცემულის ვინაობის (ამ სიტყვის ხაზგასმა თვით ილიასია, — გ. მ.) აღდგენა, ფეხზედ დაყენება და დაცვა ყოველის მოსალოდნელის ფათერაკისაგან (უეჭველია იგულისხმება ეროვნული სახის აღდგენა, დაცვა, ასიმილაციის საფრთხისათვის თავის არიდება, — გ. მ.). რომ ეგ ფათერაკი მოსალოდნელი იყო და დღესაც თავიდან არ აგვცდენია — ყველასათვის ცხადზედ ცხადია“ (ილია ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. VI, თბ., 1927, გვ. 126—127). აქვე ილია ნათლად განმარტავს იმას, თუ ვის გულისხმობს საზოგადოებრივი მოძრაობის იმ ნაკადში, რომელმაც ეს სწორი, მისი აზრით, პოზიცია აირჩია, „იმ ახალმა გუნდმა მთელი თავისი ღონე მაგ საგანს მიჰმართა. მაგ ახალმა მიმართულებამ დაიპყრა მთელი ჩვენი ღარიბი ლატერატურა.

„საქართველოს მოამბე“ (მიაქციეთ ყურადღება — იგი ხომ გამოდიოდა 1863 წელს! — გ. მ.), — მნათობი“, „დროება“ და ბოლოს „ივერია“ სულ მაგ მიმართულების ბუკსა და ნაღარასა სცემდნენ“ (გვ. 127). შემდეგ ილია შენიშნავს: „მართალია, ჩვენის „ვინაობის“ აღსადგენად მაგ ახალს გუნდს ბევრი არა უქმნია რა, რადგანაც იმისათვის საჭირო მეცნიერებაში და ცოდნაში კარგა ქვეითობდნენ. მაგრამ ისიც დიდი საქმეა, რომ მაგ მიმართულებას მიაგნეს და ჩვენს ცხოვრებაში ცოტად თუ ბევრად ფეხი მოაკიდებინეს. ისიც დიდი ამბავი იქნება, თუ ამ გუნდმა ამ საგანზედ მოახედა ჩვენი აღმაცერად მაყურებელი თვალი და რაც ძალ-ღონეა, სულ მაგ საქმეს ზედ მოახვია და შესჭიდა. რაც ვერ ჰქმნეს ამათ, იქმონენ სხვანი, ოღონდ ამ მიმართულებამ თავი დაიჭიროს ჩვენს ცხოვრებაში, ღრმად გაიკეთოს ძირი და იმოქმედოს, ვიდრე საჭიროება მოითხოვს“ (იქვე, გვ. 127—128). „ყოველი ჭეშმარიტი ლიბერალი, ჩვენი კაცი (უეჭველია იგულისხმება „ქართველი კაცი“, — გ. მ.), დღესაც მართო მაგ მიმართულების მიმდევარი უნდა იყოს ჩვენში. ნურავის ნუ ჰგონია, რომ ეგ მიმართულება, რადგანაც დიდობისაა (ხაზგასმა ჩვენია — მიაქციეთ ყურადღება, რომ ილიას თავისი ეს მიმართულება უკვე „დიდი ხნისადა“, უკვე „საქართველოს მოამბის“ დროიდან მომდინარედ მიაჩნია, — გ. მ.), იმიტომ ძველია, და რადგანაც ძველია, იმიტომ უკადრისია და სათაჟილო ლიბერალებისათვის. დეე ოთხფრაზიანმა ლიბერალებმა ეგრე იფიქრონ, ჩვენ კი ამას ვიტყვი, რომ ეგ მიმართულება იქნება ახალი იმ დრომდე, მინამ ჩვენი ვინაობა თავის შესაფერს და კუთვნილს ადგილს არ დაიკერს ჩვენს ცხოვრებაში და საზოგადო საქმეთა სათავეში არ მოექცევა. სხვა საგანი ამაზედ უმძიმესი, ამაზედ უსაჭიროესი, არა აქვს ეხლანდელს საქართველოს შვილს. ყველამ, ვისაც რამ შეუძლიან, ამ მიმართულების ქვეშ უნდა მოიყაროს თავი და ერთად ძმურად იმოქმედოს. ყოველივე საქმე, ყოველივე საგანი, რაც ჩვენის ცხოვრების მიმავლობაში თავისით თუ სხვისით აღმოჩნდება, სულ ყოველისფერი ჩვენს ვინაობის საქმეს უნდა შეეჭურჩიოთ, ქვეშ დავუყენოთ, სკოლაა, ბანკია, თუ თეატრი, ყველაფერს სულ ამაგისაკენ უნდა მიეუბრუნოთ თავი“ (იქვე, გვ. 128). ილია მიუთითებს „სლავიანებზე“, რომელთაც „სულ ამ საქმეს მოახმარეს თავისი დრო და მეცადინეობა... დღესაც მაგ საქმეს ზედ აკედებიან, და, რასაკვირველია, არც მოეშვებიან, ვიდრე თავისას არ გაიტანენ... ამ გზით გამოაბრუნეს, გამოაცოცხლეს თითქმის სასიკვდილოდ გადადებული ერი“. „აი საგანი და აი გზაც მისდა მისაღწევად, — ასკვნის ილია, — აი რისთვის უნდა მომზადდეს ჩვენი ყმაწვილ-კაცობა, მთელის ევროპის მეცნიერებით და გამოცდილების ფარ-ხმალით შეჭურვილი... ყმაწვილ-კაცობა უნდა მომზადდეს ბეჭითის და ზედმიწევნით ცოდნითა, უნდა, რამდენადაც შესაძლოა, ძირეულად შეისწავლოს ევროპიული მეცნიერება, წინ გაიმძღვაროს ევროპის გამოცდილება, და ამ ოოფ-იარაღით შეუდგეს ჩვენის ქვეყნის საქმეს“ (გვ. 129—130).

ძნელია უფრო მკაფიოდ, უფრო კონცენტრირებული სახით გადმოსცე საკუთარი მსოფლმხედველობა, დამოკიდებულება სხვა მიმდინარეობებთან და ა. შ., ვიდრე აქა აქვს მოცემული ილიას. ციტირებულიდან თვალნათლივ ჩანს, რომ ძალაღანად აღრეული ხანიდან „თერგდალეულთათვის“ უმთავრესი ეროვნული საკითხი გახდა. ბოლოს იგი ამასაც დასძენს, რომ ესააო ალფა და ომეგა ჩემი მოძღვრებისა --- „სხვა საწყაო ტყუილია და ამაო: სხვის ბაძი იქნება და არა ჩვენის თავის საჭიროებაზედ გამოჭრილი“ (გვ. 130). ილიას მთელი შემოქმედება და პრაქტიკული საქმიანობა ამ იდეების განხორციელება იყო (ამაზე იყო საუბარი ჩვენს წერილშიც). თუ ჩვენს ამ მცირე განმარტებაში ამ შემოქმე-

დებისა და საქმიანობის კონკრეტულ განხილვას ამისი მოტანა ვარჩიეთ, ეს იმიტომ, რომ, ჯერ-ერთი, პირველის გაკეთება დიდ ადგილს მოითხოვს და, მეორეც, თვით ილიას ნათქვამი, ეფიქრობთ, ბევრად უფრო შთამბეჭდავი და ნათელია, ვიდრე ჩვენი ეს განხილვა შეიძლება გამოვიდეს, რომელიც მხოლოდ ვრცელი ილუსტრაცია იქნებოდა ილიას ზემოთქმული სიტყვებისა.

ახლა გვინდა ერთი თვალსაჩინო მაგალითი მოვიტანოთ იმისა, თუ როგორ ემიჯნებოდნენ რევოლუციური მეთოდებით საქმიანობას თერგდალეულები (გამოჩენილ თერგდალეულთაგან თავისი მოღვაწეობის პირველ ეტაპზე გამოჩენილის უეჭველად შეადგენდა ნიკო ნიკოლაძე, რომელიც აქტიურად იყო ჩაბმული რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიულ მოძრაობაში, თუმცა მალე ისიც მკვეთრად გაემიჯნა მას). იაკობ გოგებაშვილი წერდა: „მე პირადად არც წინათ ვყოფილვარ რევოლუციონერი და არც ახლა ვარ... მე გახლდით და ახლაც ვარ წმინდა ევოლუციონისტი, სისტემატიური რეფორმების მონატრული, მიმდევარი და მქადაგებელი“. „მესამოცეებმა, — განაგრძობს იგი, — მართალია, ვერ შევქმენით ორგანიზაცია და ეს იყო სუსტი მხარე ჩვენი მოქმედებისა, მაგრამ ვერც ჩვენმა უღმობელმა კრიტიკოსებმა ისახელეს ამ მხრივ თავი. მათაც არავითარი რეალური მოქმედი ორგანიზაცია არ შეუქმნიათ. მხოლოდ სოციალ-დემოკრატებმა დააარსეს და გაჩაჩხეს ძლიერი ორგანიზაცია...“. იაკობ გოგებაშვილი ცარიზმის მხრით არარუსი ეროვნებების ეროვნულ მოთხოვნილებათა უგულებელყოფას თვით ცარიზმის ინტერესებისათვისაც ბრმა და მანვე პოლიტიკად თვლის, რადგანაც იგი რევოლუციონერთა შექმნას უწყობს უნებურად ხელს: „მაგრამ სრულიად სხვა შედეგი მოსდევს ამგვარ ანტინაციონალურს აღზრდასა მეთქი, — წერს იგი. მოწყვეტილნი სამშობლო ენას, ლიტერატურას. გეოგრაფიას, ისტორიას, აწმყოს და წარსულსა თავისი ერისას, ქართველი ყმაწვილები კი არ რუსდებიან, ინტერნაციონალდებიან და ადვილად ხდებიან მომდევრებად ფანტასტიური ინტერნაციონალური გეგმებისა, პლანებისა, ხდებიან მოწაფეებად იმათი, ვისაც სურს აწინდელი კაცობრიობის მდგომარეობა ძირიან-ფესვიანად ამოფხვრან, დაამხონ. ამას დიდ დანაშაულობად სთვლის მთავრობა, სასტიკად დევნის ამ რევოლუციონერებს, მაშინ, როდესაც მათ მოვლენაში თვითონვეა დანაშაურობა მეთქი“ (იაკობ გოგებაშვილი, რჩეული პედაგოგიური თხზულებანი, თბ., 1977, გვ. 128—130).

ყველა ობიექტურად განწყობილი მკვლევარი კარგად ხედავს საქმის ვითარებას. აი რას წერდა, მაგალითად ელგუჯა მალრაძე „ლიტერატურული საქართველოს“ 1978 წლის იმავე 28 მაისის საიუბილეო ნომერში გამოქვეყნებულ თავის ვრცელ წერილში „მოძღვართმოძღვარი ერისა“: „ილია ჭავჭავაძეს ადრეულ ჰუმანიტა და რად სწამდა, რომ წერა-კითხვის გავრცელება, ჟურნალ-გაზეთების გამოცემა და განათლების შეტანა ხალხში უზრუნველყოფდა სოციალური უსამართლობის მოსპობას. ეს გახლდათ მისი „მშვენიერი ტრაგიკული“ შეცდომა, მისი აზრით, ვინც განათლებასა და კულტურასთან შეიჭმნებოდა წილნაყარი, იგი უსამართლობას აღარ ჩაიდენდა. მისი აზრით, განათლების გავრცელებას თან უნდა მოჰყოლოდა ადამიანთა ზნეობრივი სრულყოფილება. ზნეობრივი სიჭკეულო კაცთა, სრული პარმონიის დამყარება სწავლის დანერგვითა და განათლებით“.

ჭეშმარიტად რევოლუციასა და რევოლუციონერებზე რეალურ წარმოდგენას უნდა იყოს მოკლებული ადამიანი, რომელიც მოინდომებს ილია ჭავჭავაძისა და მისი დასის რევოლუციონერებად გამოცხადებას. მათ თავიანთი საქმე ჰქონ-

დათ, თავიანთი დიდი როლი შეასრულეს — ამას ობიექტური შეფასება და ჩვენება სჭირდება.

საჭიროდ მიმაჩნია ზოგიერთი განმარტება მოვიტანო კიდევ ერთი საკითხის გამო. როდესაც ვლაპარაკობ რევოლუციური ფრთის მხრივ ეროვნული საკითხის გარკვეულ „უგულებელყოფაზე“, წერალში ვამბობ კიდევ, თუ რას ვგულისხმობ ამაში — ესაა (ვახდენ ციტირებას ჩვენი წერილიდან) ის, რომ თერგდალეულებისაგან განსხვავებით ამ ფრთისათვის „სოციალური თავისუფლებისათვის ბრძოლა გახდა უპირველესი ამოცანა“. მათ „მიაჩნდათ, რომ სოციალური თავისუფლების მოპოვებას ავტომატურად მოჰყვებოდა ეროვნული თავისუფლების მოპოვებაც“; „რევოლუციური ფრთის წარმომადგენლები შიშობდნენ, რომ „ეროვნული ზავის „და ერის შიგნით წოდებათა შერიგების ქადაგება ძირს უთხრიდა იმპერიის დამორჩილებული მასების ერთიან ბრძოლას თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ“, ერთი სიტყვით, ეროვნული საკითხი მეორე რიგის დაქვემდებარებულ საკითხად მიაჩნდათ. ამასთანავე, წერილში აღნიშნული მაქვს, რომ აქ საქმე ეხება „რევოლუციონერთა დიდი ნაწილის“ მიერ, „ხშირად“ „ეროვნული საკითხის უგულებელყოფას“. ეს, რატომ უნდა, არ იყო მარტო მსოფლმხედველობის ამბავი, არამედ რკინისებური აუცილებლობა იმათთვის, რომლებიც პირველ ყოვლისა სოციალური თავისუფლების მოპოვებას თვლიდნენ საჭიროდ ისეთი ურჩხულის წინააღმდეგ თავდადებული და სასტიკი რევოლუციური ბრძოლის გზით, როგორიც იყო მეფის თვითმპყრობელობა. მაინც რევოლუციური მოძრაობის ბრძენი ხელმძღვანელები კარგად გრძნობდნენ ეროვნული საკითხისადმი უაღრესად ფრთხილი მიდგომის აუცილებლობას, ხშირად უწყუნებდნენ ამ საკითხისადმი ნიჰილისტურ დამოკიდებულებას თავიანთ თანამებრძოლებს, უსწორებდნენ მათ შეცდომებს. ამისი მკაფიო ილუსტრაციაა ვ. ი. ლენინისა და მისი უახლოესი თანამებრძოლების თეორიული შემოქმედება და პრაქტიკული საქმიანობა.

ყველა ჩვენგანი დიდი პატივისცემითაა გამსჭვალული როგორც თერგდალეულებისადმი — ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი დემოკრატიული მოძრაობის ნოღაწეებისადმი, ისე განმათავისუფლებელი მოძრაობის რევოლუციური ფრთის (რევოლუციონერი ხალხისნები, რევოლუციური სოციალ-დემოკრატია) წარმომადგენლებისადმი, რომლებიც საბოლოო ჯამში ერთ დიდ საქმეს — მშრომელი ხალხის სოციალური და ეროვნული თავისუფლების იდეალს ემსახურებოდნენ, მართალია, ხშირად განსხვავებული ფორმითა და გზით. ამ განსხვავების არდანახვას, საეჭვოა, მეცნიერებასთან რამე საერთო ჰქონდეს და დღეს ჩვენთვის საზოგადოებრივად რაიმე საჭიროებას წარმოადგენდეს.

ნოღარ შენგულია

ოსმალური დოკუმენტური წყაროები აჭარის შესახებ

აჭარის ისტორიული წარსული დღემდე სათანადოდ შესწავლილი არ ყოფილა. ამიტომ სპეციალური გამოკვლევა შუა საუკუნეების აჭარის შესახებ არ გაგვაჩნია. ეს უპირველეს ყოვლისა ქართული ნარატიული და დოკუმენტური პირველწყაროების სიმწირით აიხსნება.

ბოლო ხანებში კავკასიის, კერძოდ, საქართველოს შესახებ უამრავი ოსმალური დოკუმენტი აღმოჩნდა სოფიაში კირილესა და მეთოდეს სახელობის სახალხო ბიბლიოთეკის აღმოსავლურ განყოფილებაში. აქვე მივაკვლიეთ XVI—XIX სს. აჭარის ისტორიისათვის საინტერესო მასალებს. რამდენადაც აჭარა საუკუნეთა მანძილზე ოსმალთა ბატონობის ქვეშ იმყოფებოდა, ოსმალთა ხელისუფალთა მიერ იქმნებოდა მრავალი ტიპის დოკუმენტი აჭარის შესახებ, დგებოდა ხალხის აღწერისა თუ სხვადასხვა სახის ოსმალური სარეესტრო წიგნი, დავთარი, ფირმანი, ბერათი, არზუჰალი, ჰუქმი და სხვა ხასიათის მასალა. ასეთი დოკუმენტები დღეს უხვად ინახება სტამბოლის, ანკარისა და კიაროს საცავებში.

სოფიის არქივში აჭარის შესახებ რამდენიმე ასეული ოსმალური დოკუმენტი აღმოჩნდა. ეს ძალზე მცირე ნაწილია სტამბოლის ცენტრალურ არქივში დაცული მასალებისა, რომლებიც ჩვენი საუკუნის 30-იან წლებში გადაუტანიათ ბულგარეთში. იქ ცალკეა გამოყოფილი მასალები (500-მდე დოკუმენტი) ბათუმის შესახებ (ფონდი 307, საარქივო ერთ. 1—5, ფონდი 307-A, საარქივო ერთ. 1—168). ბათუმის ფონდის დიდი ნაწილი აჭარაში ოსმალთა ლაშქრის საქმიანობას შეეხება. გარდა ბათუმის ფონდისა, აჭარის შესახებ საინტერესო დოკუმენტებია დაცული სხვადასხვა კოლექციაში (თბილისის ფონდი — 313-A, სოხუმის ფონდი 312-A, ერევნის ფონდი 327-A, დიდგეზირის ფონდი I და I-A). ასევე, აჭარის ცალკეული ციხესიმაგრის შესახებ არსებული დოკუმენტები გაბნეულია ოსმალეთის იმპერიის სხვადასხვა პროვინციის (არზრუმის, ტრაპიზონის, ყარსის, ვანის, ჩილდირისა და სხვ.) ფონდებში. ნაწილი ამ დოკუმენტებისა დაზიანებულია და ძნელად იკითხება.

✓ ბულგარეთის არქივში კავკასიის, კერძოდ, საქართველოს ისტორიის შესახებ არსებული დოკუმენტების შესწავლა, თარგმნა-კომენტირება და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა ბევრ საინტერესო საკითხს მოჰყვანს შუქს! მათში უხვი და მრავალმხრივი ცნობაა დაცული და საუკეთესო წყაროა როგორც საკუთრივ საქართველოს, ისე მეზობელი ქვეყნების ისტორიის, ეკონომიკის, კულტურისა და პოლიტიკის შესასწავლად. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ უკანასკნელ წლებში საგრძნობლად გაცხოველდა მეცნიერული მუშაობა როგორც ჩვენში, ასევე თურქეთსა და მის ფარგლებს გარეთ ოსმალური დავთრების გამოსაქვეყნებლად. აჭარის შესახებ არსებული დოკუმენტებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანია თიმარებისა და ზიამეთების აღწერის დავთრები, რომლებიც სის-

ტემატურად დგებოდა ოსმალთა ხელისუფალთა მიერ XVI ს-ის შუა წლებიდან მოკიდებული ვიდრე აჭარის განთავისუფლებამდე.

წინამდებარე პუბლიკაციაში ე. წ. „დიდევზირის“ ანუ „ცარგრადის“ ფონდიდან ნიმუშად ვაქცევნებთ აჭარის შესახებ რამდენიმე დოკუმენტს ქართული თარგმანითა და სათანადო კომენტარებით. ქვემოთ მოტანილია არზუჰალის, ფირმანის, ბერათის, ჰუქმის თურქული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ. ამ დოკუმენტებში კონკრეტულადაა გადმოცემული ოსმალთა შეიარაღებული ძალების განლაგების, ცენტრალური ხელისუფლების მიერ მათი დაფინანსების, მიწისმფლობელობის ფორმებისა თუ სხვათა შესახებ.

ქვემოთ მოტანილი არხები XVIII საუკუნეში ბათუმისა და გონიოს ციხეებში მოკალათებული იანიჩართა კორპუსის დაფინანსების საკითხებს შეეხება. დოკუმენტებში საუბარია აღნიშნულ ციხეებში გარკვეული რაოდენობის იანიჩართა შესანახად თუ რამდენი თანხა იყო საჭირო დროის განსაზღვრულ მონაკვეთში. ვიდრე სახელმწიფო ხაზინა საამისო თანხას გასცემდა, საჭირო იყო დოკუმენტში აღნიშნულიყო სათანადო უწყებების თანხმობა. ცალკეულ რეზოლუციას აჯამებდა დიდევზირი და რეზიუმეს სახით მოახსენებდა სულთანს, რომ ამა თუ იმ ღონისძიებისათვის აუცილებელი და დასაბუთებული იყო კიდეც გარკვეული თანხის გაღება. დოკუმენტზე საბოლოო რეზოლუციას ადებდა სულთანი და ამის შემდეგ გაიცემოდა თანხა.

ერთ-ერთ არხაში საუბარია 1719-20 წლებში ბათუმის ციხეში განლაგებული ოსმალთა ლაშქრის ალემდარის მიერ ციხის მიტოვებაზე და სამსახურის შეუსრულებლობაზე. ბათუმისა და გონიოს ციხეების მირლივა მეჰმედი მოახსენებს სულთანს, რომ მან მიტოვებული ციხის ალემდარობა გადასცა სხვას, ვინმე ალ-ჰაჯი ჰასანს, რომელიც ადრე ამ თანამდებობაზე იმყოფებოდა, დაუნიშნა გარკვეული გასამრჯელო და ახლა სასულთნოსაგან დასტურს ითხოვს.

1704 წლის ბერათის მიხედვით, ბათუმის ციხეში გარკვეულ სამხედრო თანამდებობაზე ინიშნება ვინმე იბრაჰიმ აბდულლაჰი. ამ ბერათით აშკარაა, რომ ოსმალებს ბათუმის ციხე განუახლებიათ და ლაშქრის გარკვეული სახეობა — ლურებათა ჯამაათი ჩაუყენებიათ იქ. ქვემოთ მოტანილი ფირმანი 1583 წელს ეხება. სულთანი ამ ფირმანით ბათუმის ბეგლარბეგს — მუსტაფას აუწყებს მის მიერ გაცემული წყალობის შესახებ. იგი გარკვეული სამსახურის სანუქფოდ წყალობის სახით იძლევა თიმარს. დოკუმენტის მიხედვით XVI ს-ის 80-იან წლებში უკვე იხსენიება ბათუმის ბეგლარბეგი.

საყურადღებოა ქვემოთ მოტანილი საფინანსო ხასიათის დოკუმენტის შინაარსი, რომლის მიხედვით 1728 წლისათვის ციხისძირის ციხეში განლაგებული 95 ჯარისკაცის შესანახი თანხის გადახდა ევალებათ პირებს, რომლებსაც სახელმწიფოსაგან მიღებული აქვთ თრკათის პროვინცია მისდამი დაქვემდებარებული ტერიტორიებით. ეს პირები ამ ადგილებიდან იღებენ გარკვეულ შემოსავალს. ამ დოკუმენტს ეწოდება: „განჩინების დაწერის მიზეზი“ (سبب طغرائی حکمی) ან „თურლიანი განჩინების დაწერის მიზეზი“ (سبب تحریر حکمی) ამ ტიპის დოკუმენტს ოსმალეთის საფინანსო უწყება ძირითადად ორი მიზნისათვის იყენებდა: 1. როგორც საგადასახადო ორდერს, რომელშიც აღნიშნული იყო შემოსავლის მომცემი მიწის ნაკვეთი გარკვეული თანხით. აქვე მითითებული იყო თუ რამდენი უნდა გაეღო ამა თუ იმ პირს სამხედრო და სხვა ხასიათის დანიშნულებისათვის, 2. როგორც ჩვეულებრივ ხელწერილს,

საფინანსო უწყების მიერ გაცემულს. ეს დოკუმენტი ადასტურებდა, რომ გარკვეული რაოდენობის გადასახადი, ან შემოსავალი, რომელიც შემოდიოდა სახელმწიფოს მიერ იჯარით გაცემული ნაკვეთისაგან (ე. წ. მუკატაას, მალიქანესა და სხვ.), გადახდილია და მას დავალიანება სახელმწიფოს წინაშე არა აქვს. აღნიშნულ დოკუმენტს ვერსოზე მიწერილი აქვს სასამართლოს გადაწყვეტილება იმის შესახებ, რეალურად თუ რა მდგომარეობაშია ამა თუ იმ პირის ვალდებულება, გაასწორა თუ არა მან ანგარიში სახელმწიფოსთან.

აღნიშნული დოკუმენტები გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის აჭარაში ოსმალთა ბატონობისა და სამხედრო ძალების განლაგების შესახებ. მათ დიდი მნიშვნელობა ენიჭებათ აჭარის (XVI—XIX სს) ისტორიის მთელი რიგი საკითხების კვლევისათვის.

№ 1

هو

[1] درگاه فلك مدار و بارگاه گردون اقتدار ترابنه عرض بندۀ بی‌مقدار و ذرّه خاکسار اولدورکه [2] کورجستان حدودنده واقع باتوم قلعه‌سندۀ یرلو قولی نفراتندن بشلیان اوجاغنده یومی اوزن ایکی صاغ اقچه ایله [3] علوفه ایله عالمدارى اولان حسن یوسف قلعهٔ مزبورده ساکن اولمیوب حزمته لازیمه‌سی خالی و معطل [4] قالمغین ارباب استحقاقندن اشبو باعث عرض عبودیتده سابقه ینه عالمدار اولان الحاجی حسن قلعهٔ مزبورده [5] ساکین و جمله نفراتنک مختاری و محب مستحق قوللریندن اولدوغی جمله نفرات خبر و یرملریله مزبورک ترک قلعه و ترک [6] خزمندن مرقوم حاجی حسن ابن عبد الله قوللرینه توجیه و عنایت بیورولمق رجاسیله پایهٔ سریر اعلایه عرض و اعلام [7] اولندی باقیجه فرمان پایهٔ سریر احلالیکدر غرهٔ ذی القعدة سنه ۱۱۳۱.

بنده محمد میرلواء کونیه باتوم حالا

محلی.

برموجب دفتر حزینهٔ عامره

عن جماعت نفرات بشلویان قلعهٔ باتوم

رفع شد حسن عبد الله عالمدار يوم ۱۲

مزبور بجایش حسن یوسف ازان سبب که مزبور معین اسرا و نفرات حسن زید کانی شده و باعس اختلال و رفع شد فرموده قریه مزبور توجیه شده برموجب عرض محمد میرلواء کونیه و باتوم و در کنار و فرمان عالی فی ۶ ذی القعدة سنه ۱۱۳۱ برات داده فی ۶ ذی القعدة سنهٔ منه فی يوم ۱۲

وجه مشروخ اوزره عالمدارلق مزبور عبداللهٔ رفعتدن اداءٔ مزبوره متصرفیک عرضیله توجیه اولنوب تاریخ مزبورهٔ برات شریف و یرلدیکی دفترده مسطوردر رمان دوئللو سعادتلو سلطانم حضرتلرینگدر فی ۱۲ رجب سنه ۱۱۳۲.

تطبيق

مهری مطابقاً لکن ساجندہ فرمان دولتو سعادتلو سلطانم حضرتلرینکدر .
فی ۱۲ رجب سنہ ۱۱۳۲ .

ص

موجبہ توجیہ اولتمق بیورلدی

۱۷ رجب سنہ ۱۳۲

برات دادہ

فی ۲۰ رجب سنہ ۱۳۲

قید شد

ერთი ფურცელი, ზომა: 22X29,5 სმ. დივანის ხელი, შავი მელანი, ნაწერია გაყვითლ-
ბულ, დაობებულ და გაშავებულ ქაღალდზე. ვერსოზე ბოლოში უზის ბეჭედი. შიფრი:
НБКМ. ფ. 1. არქ. ერთ. 8945.

ის [აღლაპი] შეეწიოს

თქვენი ფეხთა მტვერი მონის მოხსენება სამეფუფეო კარს, სამყაროსა და პალატების ცენტრს, ზეციურ ხელისუფლებას ისაა, რომ საქართველოს საზღვარზე მდებარე ბათუმის ციხეში ადგილობრივი ჯარისკაცების ბაშლუიანების¹ ოჯახში (დღეში 12 სრულფასოვანი ახჩა ულუფათი) ალემდარად მყოფი ჰასან იუსუფი რადგანაც ზემოხსენებულ ციხეში არ ცხოვრობდა, საჭირო სამსახურს არ ასრულებდა და (ციხე) ცარიელი დატოვა, მისი მიღების უფლების შესახებ ეს მორჩილებითი არზა მოგართვით და მოგახსენეთ, რომ აღრე ისევ ალემდარად მყოფი ალ-ჰაჯი ჰასანი ხსენებულ ციხეში ცხოვრობდა, ყველანი რჩეული ჯარისკაცებისა და ღირსეული ყულებისაგან შედგებოდნენ. სუყველა ჯარისკაცს ეუწყა და ზემოხსენებულის მიერ მიტოვებული ციხე და სამსახური აღნიშნული ჰაჯი ჰასან იბნ აბდულლაჰის ყულებს ებოძა და მოწყალების ბრძანების თხოვნით უზენაეს ტახტს ეცნობა. საბოლოო ბრძანება უმაღლესი ტახტის ნებაა. ზილ-კა'დეს დასაწყისი, წელი 1131².

გონიოსა [და] ბათუმის ახლანდელი მირლივა³ მონა აჰმედი.

შესაბამისი ადგილი:

საჩელმწიფო ხაზინის დავთრის თანახმად ბათუმის ციხის ბაშლუიანების ჯარისკაცთა ჯამათიდან ჰასან აბდულლაჰ ალემდარს კარდაეყვეთოს დღიური 12 [ახჩა].

ზემოხსენებულის მოთხოვნის საფუძველზე მისი დანიშვნის მიზეზი ჰასან იუსუფის საქმიანობა თუა, მაშინ ხსენებულ დანიშნულ ტყვეებსა

¹ ბაშლუიანების ოჯახი — ოსმალეთის იმპერიის შეიარაღებული ძალების ერთ-ერთი სახეობა.

² ზილ-კა'დეს დასაწყისი, წელი 1132—1719 წლის სექტემბერის შუა რიცხვები.

³ მირლივა — ლივის გამგებელი, სანჯაყბეგი.

და ჯარისკაცებს, ჰასანს, იდილოს მისმა სახელმა, უწყსრიგობის მიზეზის აღმოფხვრა ებრძანა და ხსენებული სოფელი ებოძა ბათუმისა და გონიოს მირ ლი'ვან მეჰმედის არზის, ველზე მინაწერისა და მაღალი ბრძანების თანახმად. დაიწერა ზილ-კა'დეს 6-ს, წელი 1131⁴, ბერათი გაიცა იმავე წლის ზილ-კა'დეს 6-ში, დღიური 12 [ახჩა].

აღნიშნულის მიხედვით, ხსენებული თანამდებობის ფლობის თხოვნის გამო, აღემდარობა ზემოხსენებულ აბდულლაჰის უდიდებულესობას ებოძა. ზემოაღნიშნულ რიცხვში პატიოსანი ბერათის გაცემა დავთარში რეგისტრირებულია. ბრძანება თქვენზეა ჩემო ბედნიერო, პატივდებულო სულთანო. 12 რეჯები, წელი 1132⁵.

ბეჰმედი დასმულია, მაგრამ უწინდელია. ბრძანება თქვენზეა, ჩემო ბედნიერო, პატივდებულო სულთანო. 12 რეჯები, 1132 წელი.

სწორია

არსებული [წესის] თანახმად ებოძოს, ბრძანება, 17 რეჯები, წელი [1]132⁶.

ბერათი გაიცა 20 რეჯებს, წელი [1]132⁷.

№ 2

[1]. دولتلو سعادتلو سلطانم حضرتلری صاغ اولسون [2] کونیه قلعہسی محافظہسندہ اولان در کاہ عالی یکچیریلری قولترینک اشبو بیک یوز قرق بش سنہسی ضررلحم و ذخیرہ [3] بہاری احسان و باش محاسبہدن تذکرہ اولنمق بابندہ امر فرمان دولتلو سعادتلو سلطانم حضرتلرینکدر

بندہ

محلی

جمعات بعضی یکچیریان در کاہ عالی کہ در محافظہ قلعہ کونیه بود اند در واجب مصر سنہ ۱۱۴۵

نفرًا ۲۰۱

وجہ مشروخ اوزرہ کونیه قلعہسی محافظہسندہ اولان در کاہ عالی یکچیریلری یکییوز بر نفر اولدؤلرینہ دایر مسطور و مقیددر فرمان دولتلو و سعادتلو سلطانم حضرتلرینکدر

حساب اولنہ

بجہت ضررلحم و ذخیرہ بہا یکچیریان در کاہ عالی در محافظہ قلعہ کونیه واجب عن غرہ محرّم سنہ ۱۱۴۴ الی غایہ ذی الحجہ سنہ منہ تذکرہ دادہ فی ۲۲ جمادی الآخر سنہ ۱۱۴۴

نفرًا ۱۹۶ اقچہ ۱۱۶۰۷۰

فی یوم کوشت قیہ ۳۹ ایام ۳۵۴ قیہ ۱۳۸۰۶ فی ۵ اقچہ ۶۹۰۳۰ فی شهر حنطہ

⁴ ზილ-კა'დეს 6, წელი 1131—1719 წლის 21 სექტემბერი.

⁵ 12 რეჯები, წელი 1132—1720 წლის 20 მაისი.

⁶ 17 რეჯები, წელი [1]132 — 1720 წლის 25 მაისი.

⁷ 20 რეჯები, წელი [1]132 — 1720 წლის 28 მაისი.

تذکرہ دادہ ۲۲ ربیع الاخر سنہ ۱۱۴۵

9. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1978, № 4

201 ჯარისკაცი.

ზემოაღნიშნულის მიხედვით, გონიოს ციხის დასაცავად მყოფი უზენაესი სამეუფეო კარის იანიჩრები რომ 201 კაცია, ეს რეგისტრირებულია. ბრძანება ეკუთვნის ჩეჩნ ბედნიერ და პატივმოსილ სულთანს.

დაიანგარიშეთ.

გონიოს ციხის დასაცავად მყოფი უმაღლესი სამეუფეო კარის იანიჩართათვის განკუთვნილი ხორცისა და სანოვავის ღირებულების შესახებ 1144 წლის მუჰარემის პირველი რიცხვიდან³ იმავე წლის ზილ-ჰიჯჯეს დასასრულამდე⁴ თეზქერე გაიცა 1144 წლის ჯუმად ულ-ახირის 22-ს⁵.

ჯარისკაცთა რიცხვი — 196, ახჩა — 116070, დღეში ხორცი — 39 ოყა, 354 დღეში — 13806 ოყა ხუთჯერ — 69030 ახჩა.

თვეში ხორბალი — 98 ქილა, წელიწადში — 1176 ქილა 40-ჯერ — 47040 ახჩა.

გარდაკვეთილია 1145 წლის მუჰარემის მიწურულიდან⁶ იმავე წლის ზილ-ჰიჯჯეს მიწურულამდე⁷.

ჯარისკაცი — 201.

დღეში ხორცი — 40 ოყა, 354 დღეში — 14160 ოყა ხუთჯერ — 70800 ახჩა.

თვეში ხორბალი — 100¹/₂ ქილა. წელიწადში — 1206 ქილა ორმოცჯერ — 48240 ახჩა. სულ ჯამი 119040.

გონიოს ციხის დასაცავად მყოფი უზენაესი სამეუფეო კარის იანიჩრების გასული წლის სანოვავის ღირებულების შესახებ ზაზინის თეზქერეს გაცემა დადასტურებულია. იანიჩართა ქათიბის⁸ ანგარიშის მიხედვით ამ [1]145 წლის მუჰარემის დასაწყისიდან⁹ ხსენებული წლის ზილ-ჰიჯჯეს მიწურულამდე¹⁰ იანიჩართა სანოვავის ღირებულებებზე გაცემული ბრძანების მიხედვით როდესაც დაანგარიშებულ იქნა, ერთი იუჟი [და] 19040 ახჩა შეადგინა. ფირმანის გამოცემა თქვენზეა, ჩემო ბედნიერო და პატივცემულო სულთანო.

რები ულ-ახირის 19, წელი 1145¹¹.

თელხისი

ჩემი მოკრძალებული წინადადება ისაა, რომ გონიოს ციხის დასაცავად მყოფი უზენაესი სამეუფეო კარის იანიჩრების 1145 წლის ხორცისა და სანოვავის ღირებულების გასაცემად არზუპალი გამოვიდა. იანიჩართა ქათიბის ანგარიშის მიხედვით, როდესაც ანგარიში წარმოადგინეს [1]144 წლის მუჰარემის დასაწყისიდან¹² შემოხსენებული წლის ზილ-ჰიჯჯეს ბოლომდე¹³ ხორცისა და სანოვავის ღირებულება ერთი იუჟი [და] 19040 ახჩაა. აღნიშნულის ღირებუ-

³ 1144 წლის მუჰარემის პირველი — 1731 წლის 6 ივლისი.

⁴ იმავე წლის ზილ-ჰიჯჯეს დასასრულამდე — 1732 წლის 23 ივნისი.

⁵ 1144 წ. ჯუმად ულ-ახირის 22 — 1731 წლის 22 დეკემბერი.

⁶ 1145 წ. მუჰარემის მიწურული — 1732 წლის 23 ივლისი.

⁷ იმავე წლის ზილ-ჰიჯჯეს მიწურული — 1733 წლის ივნისის შუა რიცხვები.

⁸ იანიჩართა ქათიბი — იანიჩართა კორპუსის მწერალი, გადამწერი, მდივანი, კანცელარიის

მოხელე.

⁹ [1] 145 წ. მუჰარემის დასაწყისი — 1732 წლის 24 ივნისი.

¹⁰ ხსენებული წლის ზილ-ჰიჯჯეს მიწურული — 1733 წლის 12 ივნისი.

¹¹ რები ულ-ახირის 19, წელი 1145 — 1732 წლის 9 ოქტომბერი.

¹² [1] 144 წლის მუჰარემის დასაწყისი — 1731 წლის 6 ივლისი.

¹³ შემოხსენებული წლის ზილ-ჰიჯჯეს ბოლო — 1732 წლის 23 ივნისი.

ლებაზე თეზქერეს გამოცემის ბრძანების საკითხი ეკუთვნის ჩემს ბელნიერ, მოწყალე სულთანს.

სწორია

თელხისის თანახმად თეზქერე გაიცეს. ბრძანება, [1]145 წლის რეზი ულ-ახირის 20¹⁴.

თეზქერე გაიცა 1145 წლის რეზი ულ-ახირის 22-ს¹⁵.

№ 3

برات

احمد شاه بن محمد خان المظفر دائماً

[1] نشان شریف عالی شان سامی مکان سلطانی و طغرای غرای جهان ستان خاقانی
حکمی اولدر که [2] باتوم لیماننده مجدداً بنا اولنان باتوم قلعه‌سی محافظه‌سیچون
مجدداً تحریر و وضع اولنان غریبان [3] جماعتندن اشبو دارنده فرمان همایون
مرتمقرون خاقانی ابراهیم عبد الله محب و مستحق اولمغله حقنده مزید [4] عنایت
پادشاهنم ظهوره کتوروب دستور مکرم مشیرمفحم نظام العالم ارضروم محافظی وزیر
حلیل [5] پاشا ادام الله تعالی اجلاله‌نک دفتری موجبجه بیک یوز اون بش شعبانیک
یکرمی دردنچی [6] کوندن یومی سکز اقچه علوفه ايله ایکنجی سربلوك نصب و
تعیین ایدوب بو برات هوهایون عزتمقرون ویردم [7] و بیوردومکه مزبور واروب
قلعه مزبورده ایکنجی سربلوك اولوب ادای حزمه ایلدکدن صکره [8] تعیین اولنان
یومی سکز اقچه علوفه‌سی سائر یولداش‌لریله معا حواله اولنه شویله بلالر علامت شریفه
عتماد [9] قلالر تحریراً فی الیوم الخمس و ربع من محرم سنه ست عشر مایه
و الف .

قسطنطینیة المحروسه .

ერთი ფურცელი. ზომა: 17...X59,8 სმ. ცხრა სტრიქონი, დივანის ხელი, მელანი შავი. ნაწერია დაობებულ, გატრეცილ ქაღალდზე. მარჯვენა მხარეზე მთელ სიგრძეზე ჩამოხეულია. შიფრი: НБКМ. ფ. 1. არქ. ერთ. 8657, ფ. 2.

[თუღრა]: აჰმედ შაჰი მეჰმედ ხანის ძე¹, მუღამ გამარჯვებული.

ბ ე რ ა თ ი

პატიოსანი, მაღალღირსეული, ზეციური სასულთნო ნიშანი, ბრწყინვალეობა და მსოფლიოს მპყრობელის უზენაესი თუღრის ბრძანება ისაა, რომ ბათუმის ყურეში განახლებული ბათუმის ციხის დასაცავად ხელახლა

¹⁴ [1]145 წლის რეზი ულ-ახირის 20 — 1732 წლის 10 ოქტომბერი.

¹⁵ 1145 წლის რეზი ულ-ახირის 22 — 1732 წლის 13 ოქტომბერი.

¹ აჰმედ შაჰი მეჰმედ ხანის ძე — ოსმალთა სულთანი აჰმედ III [1703—1730].

აღწერილ და აღრიცხულ ღურებათა ჯამათიდან² რადგანაც იბრაჰიმ აბდულლაჰი სიყვარულსა და პატივისცემას იმსახურებს, ეს სიხარულის მომნიშვნელო უზენაესის სამეუფეო ფირმანი როდესაც მოაღწევს, ჩემი უდიდესი საფადიშაჰო წყალობა [მას] ებოძოს. პატივმოსილი დესთურის³, დიდებულის, ქვეყნის მომწესრიგებლის, არზრუმის მცველის, ჩემი ვეზირის ჰალილ ფაშას — დღეგრძელ ჰყოს მალაღმა აღლაჰმა დიდებულება მისი — დავთრის თანახმად, 1115 წლის შაბანის 24-ე⁴ დღიდან დღიური რვა ახჩა ულუფათი [იგი] მეორე სერბოლუქად⁵ დაინიშნოს. ეს სიხარულით საცხე სამეუფეო ბერათი გიბოძეთ და ებრძანებ, რომ ზემოხსენებული მივიდეს, ხსენებულ ციხეში მეორე სერბოლუქი გახდეს და სამსახურის დაკავების შემდეგ გარდაცვეთილი დღიური რვა ახჩა ულუფა სხვა ამხანაგებთან ერთად ერთდროულად მიიღოს. ასე იცოდეთ, მალაღლისეულ ნიშანს ენდეთ. დაიწერა პარასკევ დღეს, მუჰარემის ოთხს, წელი 1116⁶.

ღვთივდაცულ კონსტანტინიეს რეზიდენციაში.

№ 4

مراد شاه بن سليم خان المظفر دائماً

[1] امير الامراء الكرام كبير الكبراء الفخام ذوالقدر و الاحترام صاحب العز و الاحتشام لمختص بمزيد عنايت الملك الاعلى [2] باتوم بكهربكيسى مصطفى دام اقباله توقيع رفيع همايون واصيل اوليجاق معلوم اولاكه [3] سابقا ارضروم بكهربكيسى محمد ادام اقباله در كاه معلا مكتوب كوندروب ارضروم قوللرندن [4] اوننجى بلوكده يومى سكرز اقچهسى اولان دارنده فرمان همايون قولو ايچون يرادرلر [5] ديو بلدرمكين ثلثة اوزره تيمار امر ايلدوب بيوردوم. كه مزوره امرم اورب [6] دوشندن ثلثات حسابنجه بش بيك اوچيوز اوتوز اوچ اقچلق بر تيمار توجه ايدوب [7] تذكرة سن وره سن شويله بلاسن علامت شريفه اعتماد قلاسن تحريراً فى اواخر شهر صفر المظفر سنه احدى و تسعين و تسعمائه.

بماقام قسطنطينيه

مزكوره انيه ناحيه لرندن ... 3 اقچه تيمارلو قيد ايدر فى 15 رجب سنه 991

² ღურებათა ჯამათი — ოსმალეთის შეიარაღებული ძალების ერთ-ერთი სახეობა: სიფაჰიების მეხუთე და მეექვსე რაზმები. დაწერილებით იხ. M. Z. Fakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, fasikül VIII, İstanbul, 1949, გვ. 680—682.

³ დესთური — ძირითადი კანონი, წესებისა და კანონების კრებული, ვეზირის, დიდი მოხელის სინონიმი.

⁴ 1115 წ. შაბანის 24-ე დღე — 1704 წლის 2 იანვარი.

⁵ მეორე სერბოლუქი = სამხედრო ნაწილის, პოლკის მეთაური. დაწერილებით იხ. M. Z. Fakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1953, გვ. 242.

⁶ 1116 წ. მუჰარემის ოთხი — 1704 წლის 10 მაისი.

ერთი ფურცელი, ზომა 20,8×54,6 სმ. რვა სტრიქონი, დივანის ხელი, შავი მელანი. ნაწერი თეთრ, მოსკელო ქაღალდზე. ზედა მხარე ზოგან გაშავებული და დაობებულია. შიფრი: НБКМ. ფ. არქ. ე. რთ. 14703.

[თულრა]: მურად შაჰი სელიმ ხანის ძე¹ მუდამ გამარჯვებული.

უკეთილშობილესთა ემირთემირს, წარჩინებულთა შორის უდიდებულესს, მბრძანებელსა და პატივდებულს, ღირსეულსა და ბრწყინვალეს, უზენაეს მბრძანებელთაგან მრავალი წყალობით გამორჩეულს, ბათუმის ბეგლარბეგს მუსტაფას, ხანგრძლივი იყოს მისი ბედნიერება, როდესაც მოაღწევს უმაღლესი სამეუფეო ბრძანება, ეუწყოს, რომ წინათ არზრუმის ბეგლარბეგმა მეჰმედმა, ხანგრძლივი იყოს მისი ბედნიერება, უზენაეს კარს წერილი გამოუგზავნა და მოახსენა, რომ არზრუმის ჯარისკაცებიდან მეთუე ბოლუქში² დღიური რვა ახჩის შემცველი სამეუფეო ფირმანი როდესაც ჯარისკაცებისთვის მოვიდა, გამხნევდნენო, ამიტომ ებრძანე მესამედის სახით თიმარი გაიცეს. ებრძანე, რომ ზემოხსენებული ჩემი განკარგულება როდესაც მივა, მესამედის ანგარიშით — 5333 ახჩიანი ერთი თიმარი [მათ] ებოძოს და თეჰქერე გაიცეს. ასე იცოდეთ პატიოსან ნიშანს ენდეთ. დაიწერა გამარჯვებული საფარის თვის ბოლოს, წელი 991³.

ადგილი კონსტანტინიეს რეზიდენციაში.

[მინაწერი]: ანიეს ნაჰმედან ზემოხსენებულს 3000 ახჩიანი თიმარი ჩაეწერა. რეჯების 15, წელი 991⁴.

№ 5

احمد شاه بن محمد خان المظفر دائما

[1] سبب تهریر توقیع رفیع هما یون اولدر که [2] اقتخاری الاماجد والاکارم محمد وای دیگر محمد دام مجدهما تحویلرندن بیک یوز قرق بر سنه سی محررمی [3] غره سندن ضبط اولنمق اوزره مومی الیهانک عهدلرندہ اولان توقاد ویوہدہ لغی و توابعی مقاطعاتی [4] اقچہ لرندن حالیا سخزیر قلعه سی محافظہ سندہ اولان طقسان بش نفر در کاه معلّم ی ایچریلرینک یومیہ لری [5] یدییوز اون درت اقچہ اولمق اوزره مزبورلرک مستحق اولدقلری بیک یوز قرق بر سنه سی مصر و رجج [6] و رشن و لذذی مواجبلیری اقچہ لر یچون تاریخ مزبورہ محسوب اولمق اوزره ذکر اولنان [7] توقاد ویوہدہ لغی

¹ მურად შაჰი სელიმ ხანის ძე — სულთან მურად III (1574—1595).

² მეთუე ბოლუქი — ოსმალეთის რეგულარულ და ირეგულარულ ლაშქარში ცხენოსანი და ქვეითი ჯარების ძირითადი ერთეული, რაზმი, ნაწილი, პოლკი. ამ შემთხვევაში მეთუე პოლკი. თავიდანვე იანიჩართა კორპუსი 10 ნაწილისაგან შედგებოდა, თითოეულ მათგანში 100 კაცი შედიოდა. ბოლოს ამ ნაწილების რიცხვი 101-მდე გაიზარდა, შეიცვალა თითოეულის წევრთა რაოდენობა, მოვალეობა და სახელწოდებაც. იხ. M. Z. P a k a l i n, დასახ. ნაშრომი, გვ. 242.

³ საფარის თვის ბოლო, წელი 991 — 1583 წ. 24 მარტი.

⁴ რეჯების 15, წელი 991 — 1583 წლის 5 აგვისტო.

و توابعی مقاطعاتی مآلندن تعیین اولنان ایکیوک قرق سکنر بیک بشیور قرق درت [8] اقچه و تفاوت حسنه و غروشدن درت بیک ایکیوز اون ایکی اقچه کی جمعا ایکیوک الی ایکی بیک [9] یدیوز الی الی اقچه اولور بهر غروش یوز یکر میشر اقچه به اولمق اوزره بحساب اسدی [10] یالکز ایکی بیک یوز الی الی اسدی غروش ایله اون ایکی پاره ایدر مبالغ مزبور اشبو بیک یوز قرق بر [11] سنه سی جمادی الاولنک غره سی کونندن اسکداری مصطفی یازیچی زید مجده یدندن استانه¹ سعادتده [12] حزینه² عامرهم دفترلرنده ایراد و مصرف قید اولنمغین تمسک اولمق ایچون اشبو حکم شریفم ویرلدی [13] شویله بله لر علامت شریفه اعتماد قیله لر

تحریراً فی الیوم الرابع من شهر جمادی الاول سنه احدی واربعین مائه و الف

قسطنطینیه
المحروسه

ერთი ფურცელი, ნაწერია ორივე ევრდზე. ზომა 23×63,7 სმ შავი მელანი, თეთრა, სველი ქაღალდი. ზედა მარჯვენა მხარეზე ოდნავ გაშვებულია. შიფრი: НБКМ. ფ. 1. არქ. ერთ. 17792. ფ. 2.

[თულრა]: აჰმედ შაჰი მეჰმედ ხანის ძე¹, მუდამ გამარჯვებული.

უმაღლესი სამეფო დოკუმენტის დაწერის მიზეზი ისაა, რომ უწარ-ჩინებულესთა და უკეთილშობილესთა სიამაყე მუჰამმედმა და მეორე მუჰამმედმა, იმატოს მათმა დიდებულებამ, თავიანთი ვალდებულებები 1141 წლის მუჰარემის პირველი² დღიდან იკისრეს, ზემოხსენებულთა მოვალეობას შეადგენდა თოკათის საოვოედოსა³ და მისდამი დაქვემდებარებული ნაკვეთების [შემოსავლის] ახჩეებიდან ამჟამად ციხისძირის ციხის დასაცავად მყოფი 95 კაცის უზენაესი კარის იანიჩრების დღიურების — 714 ახჩას გაღება. ეს მათი დამსახურება იყო. 1141 წლის მასარის, რეგე-ჯის, როშენისა და ლეზეზის⁴ სარგოები ახჩებით ზემოხსენებულთა წლის ანგარიშში იქნა შეტანილი. აღნიშნული თოკათის საოვოედოსა და მისდამი დაქვემდებარებული ნაკვეთების [შემოსავლის] თანხიდან გარდაკვეთილ იქნა ორი იუქი [და] 48544 ახჩა, პასენესა და ყურუშის მონეტების⁵ ღირებულებიდან სხვაობა — 4212 ახჩაა, რომლის მთლიანი ჯამია ორი იუქი [და] 52756 ახჩა. თითოეული ყურუში 120—120 ახჩას აღწევს. ესედიტ⁶

¹ აჰმედ შაჰი მეჰმედ ხანის ძე — ოსმალთა სულთანი აჰმედ III [1703—1730].

² 1141 წ. მუჰარემის პირველი — 1728 წ. 7 აგვისტო.

³ თოკათის საოვოედო — თოკათის პროვინცია, ვილაიეთი. ამ შემთხვევაში თოკათის საგამგო. საოვოედოს შესახებ. იხ. Ziya Karamursal, Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler. Ankara, 1940. გვ. 146.

⁴ 1141 წ. მასარი, რეგეჯი, როშენი და ლეზეზი — წლის კვარტლების შემოკლებული სახელები, 1728 წ. 7. 8. — 1729. 26. 7.

⁵ პასენესა და ყურუშის მონეტები — მონეტათა ცალკეული სახეობანი.

⁶ ესედი — მონეტის სახეობა სელჩუკთა დროიდან, რომლის ზედაპირზე გამოსახული იყო ლომი. ჩვეულებრივ 70 ახჩას შეადგენდა, მაგრამ დროთა ვითარებაში იცვლებოდა.

დაანგარიშებული [თანხა] მხოლოდ 2106 ესედი ყურუშსა და 12 ფარას⁷ შეადგენს. ხსენებული თანხა ამ 1141 წლის ჯუმად ულ-ეველის პირველი დღიდან⁸ უსქუდარი მუსტაფა იაზიჯის, იმატოს მისმა დიდებულებამ, ხელით ჩემს ბედნიერების დედაქალაქში ჩემი სახელმწიფოს ზაზინის დავთრებში შემოსავალ-გასავლად იყოს რეგისტრირებული. საამისო თამასუქად ეს ჩემი პატიოსანი განჩინება გაიცა. ასე იცოდეთ პატიოსან ნიშანს ენდეთ. დაიწერა ჯუმად ულ-ეველის თვის ოთხში, წელი 1141⁹.

ღვთივდაცული კონსტანტინეს რეზიდენციაში.

შეორე გვერდზე:

محافظه قلعہ سخزیر مواجب غروش ۲۱۰۶ عن حواله مقامات و یوده لق توقات
پاره مواجب ۱۲

الامر حسبما حرر فيه نمقه الفقير اليه تعالى مصطفى المولى خلافة بمدينه توقات
عفی عنه

[ბეჭედი]:

[1] سبب تحرير كتاب صحت نصاب اولدرکه [3] اشبو سبب تحرير حکمیده مسطور
اولان در کاه عالی یکچیریلری اوجاغندن اسکداری مصطفى [3] یازيجی طرفندن
مبلغ آلحا الزکری اخذ و قبض مامور اولان بشنجی بلوکک الحاجی ابراهم [4]
چاوش باش شرع انورده توقات و یوده سی عمدتالاماجد والاکارم الحاجی عمراغا زید
[5] مجده محضرنده اقرار تام و تقدیر کلام ایدوب حالا سخزیر محافظه سنده اولان
[6] طقسان بش نفر درکاه عالی یکچیریلرینک بیک یوز قرق بر سنه سی مصر و رجج و
[7] رشن ولذی مواجلری اقچه لرینک بیک یوز قرق بر سنه سنه محسوب اولمق [8]
اوزره ذکر اولنان توقات و یوده لغی و توابعی مقاطعاتی مالندن [9] تصیین و حواله
اولنان یالکز ایگی بیک یوز التي غروش اون ایکی پاره سی [10] و یوده مومی الیه
باکه بالتمام دفع و تسلیم و بندخی یدندن تماقا و کامل [11] اخز و قبض ایلدم
دیدکده غب التصدیق الشرعی ما هو الواقع بالطلب [12] کتب اولندی فی اوایل ذی
القعدة الشریفه لسنه احدی و اربعین و مائة و الف

شهود الحال : صالح افندی ابن عبدالغنی الحاج حسن اغا

ابن محمد محمود اغا ابن احمد و غیرهم

سالیانه

⁷ ფარა — ფარა, წერილი ჰონეტა, რომელიც 1/10 ყურუშს ანუ სამ ახჩას შეადგენდა.

⁸ 1141 წ. ჯუმად ულ-ეველის პირველი დღე — 1728 წ. 3 დეკემბერი.

⁹ ჯუმად ულ-ეველის თვის ოთხში, წელი 1141 — 1728 წლის 6 დეკემბერი.

[მეორე გვერდზე]:

ციხისძირის ციხის დაცვის სარგო — 2106 ყურუში თოკათის საგოგოდოს ნაკვეთზე შეწერილი ვალდებულებიდანაა. საქმის წარმოებისთვის გასამრჯელო 12 ფარა.

საქმე შეესაბამება იმას, როგორც აქაა გადმოცემული. გადაწერა მისმა [ალლაჰის] — მასზე იყოს დიდებულება — გლახაკმა, მუსტაფამ ქალაქ თოკათის ყადის მოადგილემ, შეუნდოს [ალლაჰმა].

ამ მართალი საბუთის გადმოწერის მიზეზი ისაა, რომ გარკვეული მიზეზით დაწერილ განჩინებაში დადასტურებული უზენაესი კარის იანიჩართა ოჯახიდან უსქუდარი მუსტაფა იაზიჯის მიერ რეალურად აღნიშნული გადასახდელი თანხის მისაღებად დანიშნულმა მეხუთე ბოლუქის [წევრმა] ალ ჰაჯი იბრაჰიმ ჩაუშ ბაშიმ როდესაც ნათელი მოჰფინა შარიათს, თოკათის ვოევოდამ, უწარჩინებულესთა და უკეთილშობილესთა იმედმა, ალ ჰაჯი ომერ ადამ, იდიდოს მისმა დიდებამ, სრული ჰეშმარიტებით აღიარა სასამართლოს წინაშე. ამჟამად ციხისძირის დასაცავად მყოფი 95 კაცის, უზენაესი კარის იანიჩარების 1141 წლის მასარის, რეჯეჯის, როშენისა და ლეზეზის სარგოთა ახჩები 1141 წლისათვის დაანგარიშებულთა, აღნიშნული თოკათის საგოგოდოსა და მისადმი დაქვემდებარებული ნაკვეთების თანხიდან გარდაკვეთილ იქნა. არსებული ვალიდან მხოლოდ 2106 ყურუში და 12 ფარა ზემოხსენებულ ვოევოდას მთლიანად ჩამოეწერა და ჩაბარდა და როდესაც განაცხადა, რომ მე მწირმაც მისი ხელიდან სრულად და უკლებლივ მივიღეო, შემდეგ სასამართლო გადაწყვეტილება ისაა. რომ მომხდარი ამბავი მოთხოვნილებისამებრ ამოწერილ იქნას. წმინდა ზილ-კა'დეს დასაწყისი, წელი 1141¹⁰.

საქმის მოწმენი: სალექ ეფენდი აბდულლანის ძე, ელჰაჯ ჰასან ალა მეჰმედის ძე, მაჰმუდ ალა აჰმედის ძე და სხვები. დამსწრენი სალიანე.

Н. Н. ШЕНГЕЛИЯ

ОСМАНСКИЕ ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ИСТОЧНИКИ ОБ АДЖАРИИ

Резюме

В статье публикуется текст с грузинским переводом и примечаниями нескольких османских документов (конец XVI—XVIII вв.), хранящихся в Восточном отделе Народной библиотеки им. Кирилла и Мефодия в Софии. Эти документы — арзухалы, фирман, берат и хукюм — содержат важные сведения об османском владычестве в Аджарии, о снабжении и финансировании Османским государством вооруженных сил, расквартированных в разных крепостях Аджарии: Батуми, Гонию, Цихисдзири и др.

¹⁰ ზილ-კა'დეს დასაწყისი, წელი 1141—1729 წლის მაისის მიწურული.

A circular stamp with Arabic text, likely a library or archival mark. The text is arranged in a circular pattern around a central point. The stamp is located in the lower right quadrant of the page.

[illegible][illegible]

$$\frac{26}{15}$$

დარეჯან მეგრელაძე

ინავ სიმონ მეფის 1594 წლის საბუთის შესახებ

1976 წელს გამოქვეყნდა დ. გოგოლაძის სტატია, სადაც ავტორი ეპყვემუ აყენებს სიმონ მეფის 1594 წლის წყალობის წიგნის პირის სარგის კაკაბაძისეულ აუბლიკაციას და ცდილობს უარყოს დღემდე სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული მოსაზრება, რომ 1594 წელს სოფ. ლისი სიმონ 1-მა უწყალობა გიორგი სააკაძეს¹.

დ. გოგოლაძის სიტყვით, „ცენტრალურ ისტორიულ არქივში დაცული პირი, რომელიც ს. კაკაბაძემ გამოაქვეყნა, — ნაყალბევია. გაირკვა, რომ სიმონ მეფის მიერ სოფელ ლისის წყალობის წიგნი 1594 წელს გაცემულია არა გიორგი სააკაძეზე, არამედ სულ სხვა პირზე“. იქვე, სქოლიოში ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ „ხელნაწერთა ინსტიტუტის დოკუმენტთა Hd ფონდის კატალოგის შემდგენელთაც საბუთის წაკითხვისას შეცდომა მოსვლიათ. აქაც, კატალოგში, წყალობის წიგნის მიმღებად გიორგი სააკაძეა ჩაწერილი“².

Hd 1810 საბუთი, რომელიც დ. გოგოლაძეს სიმონ მეფის წყალობის წიგნის დედნად მიაჩნია, 1821 წლის 28 იანვარს³ გაუტარებიათ ე. წ. „სულა ი რასპრავის“ ექსპედიციის რეგისტრაციაში, რასაც გვამცნობს საბუთის verso-ზე დაკრულ ქალღმრთელზე გაკეთებული რუსული მინაწერი: «1821-го года Генваря 29-го дня сей документ верховнаго Грузинскаго правительства въ Экспедиции Суда и расправы Явлен и в книгу подлинников под №203 записан в чем Экспедиция на основании предложения Г. Главноуправляющаго в Грузии от 12-го Апреля 1817-го года свидетельствует სოვეტნიკი თა რატიევი Советник Ратиев. Надсмотрщик...»

დავთარი, სადაც გატარებულია სიმონ მეფის წყალობის წიგნის პირი, დღეს დაცულია საქართველოს ცენტრალური არქივის ძველ საბუთთა პირების 1450 ფონდში 27 ნომრით. № 27 დავთარში სულ გატარებულია 313 დოკუმენტი. აქედან, დაწყებული № 1 პირიდან № 283-ის ჩათვლით, მხოლოდ თარხნიშვილების საბუთებია⁴. დავთარში თავმოყრილია სხვადასხვა ხასიათის დოკუმენტების პირები. ძირითადად სყიდვა-გაყიდვის, წყალობის წიგნები, წილის ბარათები და ა. შ. რეგისტრაციაში საბუთების გატარების რაიმე პრინციპი არ ჩანს. გრონოლოგიურად ეს საბუთები XVI—XIX სს. თავსდება. რეგისტრაციაში გატარებისა და პირის გადაღების შემდეგ საბუთის დედანი პატრონს უბრუნდებ-

¹ დ. გოგოლაძე, სიმონ მეფის 1594 წლის წყალობის წიგნი, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1976, № 4, გვ. 160—167.

² იქვე, გვ. 161.

³ სარეგისტრაციო დავთარში აღნიშნულია 28, ხოლო თვით საბუთზე 29 იანვარი.

⁴ თარხნიშვილები გიორგი სააკაძის უშუალო შთამომავლები არიან. 1653 წელს როსტომ მეფემ სამშობლოში დაბრუნებულ გიორგი სააკაძის შვილს იორამს აღუდგინა და დაუმტკიცა მამაპაპური ყმა-მამული და უბოძა თარხნობა. ამის შემდეგ გიორგის შთამომავლები ჯერ თარხნებად, ხოლო უფრო გვიან თარხან-მოურავებად, მოურავიშვილებად ან თარხნიშვილებად იწოდებოდნენ.

ბოდა. № 27 დავთარში გატარებული 283 საბუთის დედნების მიმღებნი არიან დავით და დიმიტრი თარხნიშვილები, რასაც ადასტურებენ ხელისმოწერით დავთარში გადაღებული თითოეული საბუთის პირის ქვეშ. როგორც ჩანს, 1821 წლისათვის ესენი იყვნენ თარხნიშვილთა საგვარეულოს უფროსები და საგვარეულო დოკუმენტებიც მათთან ინახებოდა.

რადგან Hd 1810 საბუთი 203 ნომრით გატარებულია თარხნიშვილების სხვა საბუთებთან ერთად და მისი „დედნის“ მიმღებნიც დავით და დიმიტრი თარხნიშვილები არიან, — უდავოა, ეს საბუთიც თარხნიშვილთა საგვარეულო დოკუმენტი იყო.

როგორც საბუთზე გაკეთებული რუსული მინაწერი გვამცნობს, რეგისტრაციაში გატარებულია სწორედ Hd 1810 საბუთი და დავთარში ჩაწერილი პირაც იქიდანაა გადაღებული.

ს. კაკაბაძემ 1929 წ. საბუთი გამოაქვეყნა საქართველოს ცენტრალურ არქივში დაცული პირის მიხედვით⁶.

დ. გოგოლაძის მიერ დედნად მიჩნეული საბუთიც 1929 წ. შესულა საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების ფონდში⁷. ისე რომ, როდესაც ს. კაკაბაძე ამ დოკუმენტს გამოსაქვეყნებლად ამზადებდა, მის ხელთ მყოფი პირი იყო ერთადერთი წყარო. სარეგისტრაციო დავთარში Hd 1810 საბუთიდან პირი გარდა მცირეოდენი განსხვავებისა ძირითადად სწორადაა გადაწერილი. აქვე მოგვაქვს სხვადასხვაობანი:

Hd 1810

წყალობითა ღმრთისთა
ღმრთე
მეფემთ მეფემან
პატრონმა სუმენწ
ნიშან
ნამსახურს
ყმას
მოგვიღაქმ
კარს ჩვენს
ვისმინათ
დაარსბლა
ამის
გვარის
ღმრთე
ჩვენ
არა
იხსნების
ჯოჯოხთისგან
ნიშან
ესე
მარიამობის თევის

ფ. 145^დ დ. 27, № 203

წყალობითა ღმრთისთა
ღმრთე
მეფეთ მეფემან
პატრონ სუმენწ
ნიშანი
ნამსახურს
ყმას
მოგვიღაქმ
კარს ჩვენსა
ვისმინათ
არსაბლა
ამისი
გვარის
და ჩვენც
ჩვენს
არა
იხსნების
ჯოჯოხეთისაგან
ნიშანი
ეს
მარიამობისთვის

სხვა მხრივ დავთარში ჩაწერილი პირი იმეორებს ორიგინალს. რაც შეეხება წყალობის მიმღებების გვარს, ამაზე ქვემოთ შევჩერდებით.

⁶ ს. კაკაბაძე, გიორგი სააკაძის ეინაობის შესახებ, „საისტორიო კრებული“, წიგნი IV, ტფ., 1929, გვ. 73—74.

⁷ ხელნაწერთა ინსტიტუტის დღევანდელი Hd ფონდი. იხ. ამ ფონდის საინვენტარო დავთარი II. საბუთები 1603 რიგითი ნომრის შემდეგ ტარდება 1929 წ. 21 ნოემბრიდან.

ს. კაკაბაძემ ეს პირი ზეცირეოდენი შესწორებებით გამოაქვეყნა. გამომცემელმა პუბლიკაციაში სიტყვებში ზოგან შეცვალა ზოგიერთი ასო, რაც XVI ს-ის ორთოგრაფიის თვალსაზრისით უფრო მართებული იქნებოდა. მაგ.:

პ ი რ შ ი ე წ ე რ ა :	პ უ ბ ლ ი კ ა ც ი ა შ ი ა რ ი ს :
ჩვენ	ჩუენ
ჩვენს	ჩუენს
ჩვენსა	ჩუენ(სას)
ხემწიფბის	ქელმწიფების და ა. შ.

პუბლიკაციაში ზოგან აღდგენილია ტექსტში დაკლებული სიტყვები, ხოლო სიტყვებში დაკლებული ასოები ფრჩხილებშია ჩასმული. მაგ.:

პ ი რ შ ი ე წ ე რ ა :	პ უ ბ ლ ი კ ა ც ი ა შ ი ა რ ი ს :
გურგუნსამან	გუ(ი)რგუ(ი)ნ(ო)სა(ნ)მან
შევიწყულ გიბძეთ	შევიწყალეთ და გიბ(ო)ძეთ
ვისმინათ აჟ მოხსნა	ვისმინეთ აჟ(ა და) მოჟს(ე)ნ(ე)ბა
კარს ჩვენსა	კარს(ა) ჩუენ(სას)
წიგნბი	წიგნები
შევიტყვნით	შევიტყვე(ი)ნით
წესთ	წესით
ნათსება	ნათ(ე)ს(ა)ება
მეპატრონთგან	მეპატრონ(ე)თ(ა)გან და ა. შ.

ხოლო ერთი ბუნდოვანი წინადადება, რომლის წაკითხვასაც გამომცემელი სქოლიოში იძლევა: „ასრე რომე თუმი არსაბლა ბაგრატიან გთაენილა იმის წიგნი ქონდა და სხვა მრავალი ხემწიფბის“ — მას გადამწერის შეცდომად მიუჩნევია და შემდეგნაირად გაუსწორებია: „ასრე რომე ლუარსაბ მეფის წიგნები გქონდა და სხვათა მრავალ ქელმწიფების“⁷.

ეხება რა ამ წინადადების კაკაბაძისეულ შესწორებას, დ. გოგოლაძე თვლის, რომ 1450 ფონდის 27 დავთარში გატარებული პირი ნაყალბევი და თანაც „ერთ-ერთი ქარაგმიანი წინადადება, რომელიც საბუთში არ იკითხება, ს. კაკაბაძემ უაღრესად თავისუფლად წაიკითხა, რითაც საბუთი უფრო მეტად გაყალბდა“⁸.

საქმე ისაა, რომ ეს წინადადება, რომელსაც დ. გოგოლაძე „ქარაგმიან წინადადებად“ თვლის (არსებობენ ქარაგმიანი ცალკეული სიტყვები და არა მთელი წინადადებები!), ასევე ბუნდოვანია დ. გოგოლაძის მიერ დედნად მიჩნეულ საბუთში, იქ იგი ასე იკითხება: „მოგვიდაქით კარს ჩვენს ვისმინთ აჟ მოხსნა ასრე რომე თემი დაარსბლა ბაგრატიან გჩაენილა იმის წიგნბი ქონდა და სხვა მრავალი (sic) ხემწიფბის...“

დ. გოგოლაძემ ეს „ქარაგმიანი ნაწილი“ ასე აღადგინა: „მოგვიდექით⁹ კარს(ა) ჩვენს(ა), ვისმინეთ¹⁰ აჟ(ა) (და) მოხს(ე)ნ(ე)ბა, ასრე რომე (რაც) თემი დაარს(ე)ბ(უ)ლა ბაგრატი(ს)ა(გ)ან გჩენილა(თ), იმის წიგნ(ე)ბი ქონდა და სხვა მრავალი¹¹ ხე(ლ)მწიფ(ე)ბის...“¹²

როგორც ვხედავთ, მიუხედავად გულდასმით აღდგენისა, წინადადების ში-

⁷ ს. კაკაბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 73.

⁸ დ. გოგოლაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 161.

⁹ უნდა აღდგენილიყო: მოგვიდ(ა)ქით,

¹⁰ უნდა აღდგენილიყო: ვისმინ(ე)თ.

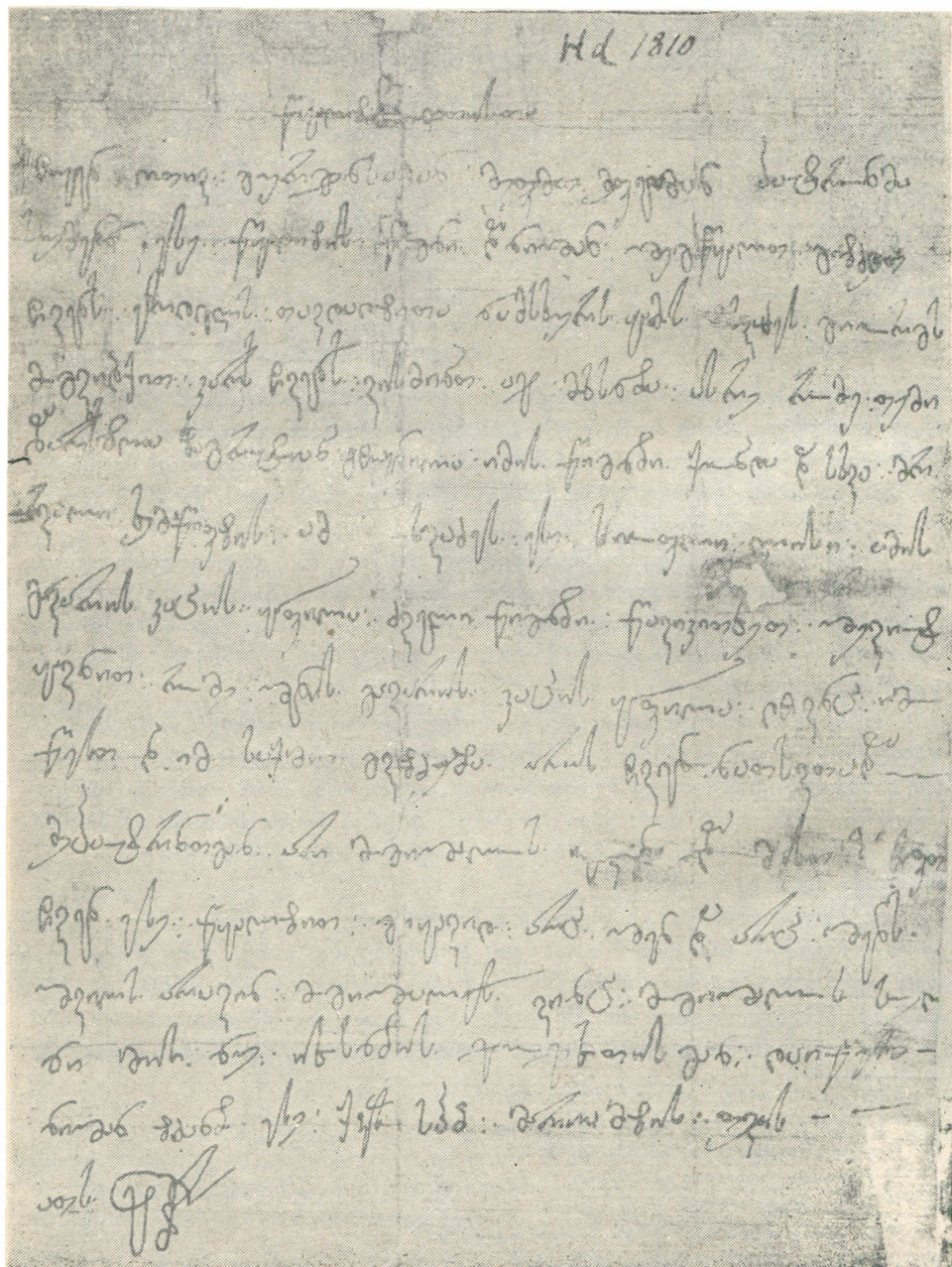
¹¹ უნდა აღდგენილიყო: მრ(ა)ვალი.

¹² დ. გოგოლაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 165.

10. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1978, № 4

ნაარსი მაინც ვერ გაიმართა და დ. გოგოლაძეს დასჭირდა სქოლიოში განმარტების მიცემა, რომ სიტყვა „გაგენილა(თ)“ ნიშნავს — „გაგენიათ, მოგცემითა-ო“. რაც მაინც არ ხდის წინადადებას გასაგებს.

როგორც აღდგენილი ნაწილიდანაც კარგად ჩანს, საბუთი მეტად უწიგნურადაა დაწერილი. საკმარისია აღინიშნოს, რომ საბუთი შედგება 102 სიტყვისაგან ქანწილის ჩათვლით (აქ არ შედის გადაშლილი სამი სიტყვა) და დაშვებულია სხვადასხვა ხასიათის 45-ზე მეტი შეცდომა. ეს შთაბეჭდილება კიდევ უფრო გაძლიერდება თუ თვალს გადავაგლებთ საბუთს მთლიანად (იხ. სურ. № 1).

არც პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, არც ენობრივად იგი არ შეიძლება იყოს სიმონ I-ის კარიდან გამოსული საბუთი. უფრო მეტიც — იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ნაყალბეგია არა 1450 ფონდის 27 დავთარში გადაღებული პირი, არამედ „დედანი“, საიდანაც გადაწერილია პირი.

სიმონ მეფის კარზე გაწაფულ-განსწავლულ მწერალთა, მწიგნობართა, მდივანთა თუ მდივანმწიგნობართა საკმაოდ მოზრდილი შტატი არსებობდა. დღემდე მოღწეულმა სიმონ I-ის კარიდან გამოსულმა არცთუ ისე მრავალრიცხოვანმა საქმიანმა ქალაქდებმა შემოგვინახეს მათი სახელები. ქვემოთ ჩვენ მოგვაქვს არასრული სია. ესენი იყვნენ:

ხერხეულიძე ნაეროზ	1566 წ. ფ. 1448 № 1942
ალათანგელის ძე ნაეროზ ¹³	1580 წ. ფ. 1448 № 5569, Qd 1673
თუმანიშვილი შაველ	1581 წ. ფ. 1448 №№ 2228, 5410; ფ. 1449 № 447 1591 წ. Hd 8437
რეიშვილი ზილფიყარ	1583 წ. Hd 14653; ფ. 1448 № 2330 1588 წ. Hd 14416, 14444
აბაშიძე ესტატე	1586 წ. ფ. 1448 № 4 1588 წ. ფ. 1450 დ. 51 № 92; ფ. 1450 დ. 32 № 32; Ad 2233
ქუაბერის წინამძღვარი	1588 წ. ფ. 1450 დ. 51 № 178
წინამძღვარი იოსებ	1595 წ. ფ. 1449 № 1630 და ა. შ.

სიმონ I-ის კარიდან გამოსულ საქმიანი ქალაქდების დედნებს თუ გადავხედავთ, ადვილად დავრწმუნდებით, რომ მეფის კარის სამდივნო დაკომპლექტებული იყო არამხოლოდ კარგად განსწავლული მწიგნობრებით, არამედ კარგი კალიგრაფებითაც. ამიტომ დიდი პოულობიანობა იყო Hd 1810 საბუთის სიმონ I-ის კარიდან გამოსული დოკუმენტის დედნად გამოცხადება.

Hd 1810 დოკუმენტის დამწერი ერთი შეხედვით ნაკლებ წიგნიერი პირი ჩანს¹⁴.

დოკუმენტში რამდენიმე რიგის შეცდომას ვხვდებით.

I ს ი ტ ყ ვ ე ბ შ ი გ ა მ ო ტ ო ვ ე ბ უ ლ ი ა ხ მ ო ვ ა ნ ი ა ს ო ე ბ ი.
მაგ.: გურგუნ(ო)სამან, წყალ(ო)ბის, შეგ(ი)წყალ(ე)თ, გიბ(ო)ძეთ, ერდგ(უ)ლს, თავდად(ე)ბითა, ნამს(ა)ხურს, ვისმინ(ე)თ, მოხს(ენ)ე(ნ)ბა, წაგნ(ე)ბი, შევიტყვ(ე)ნით, ჩვ(ე)ნც, გვიბ(ო)ძებ(ი)ა, ნათ(ე)ს(ა)ვთა, მეპატრ(ო)ნ(ე)თ(ა)გან, წყალ(ო)ბით, ჯოჯოხ(ე)თის(ა)გან, მარიამ(ო)ბის¹⁵.

II ს ი ტ ყ ვ ე ბ ს ა კ ლ ი ა ბ ო ლ ო კ ი დ უ რ ი ხ მ ო ვ ნ ე ბ ი. მაგ.: ნიშან(ი), კარს(ა), ჩვენს(ა), ავ(ა), დ(ა), ბძანებ(ა).

III ს ი ტ ყ ვ ე ბ შ ი გ ვ ხ ვ დ ე ბ ა ზ ე დ მ ე ტ ი ა ს ო ე ბ ი. მაგ.: მეფე<მ>თ, სუმე(ო)ნ<ნ>, ყ<ა>მას, გ<ა>ვარის, შევიტყ<ა>ვ(ე)ნით, მრ<რ>(ა)ვალო.

IV ს ი ტ ყ ვ ე ბ შ ი გ ვ ხ ვ დ ე ბ ა გ ა დ ა კ ე თ ე ბ უ ლ ი ა ს ო ე ბ ი: გვიბძება — გვიბძობა, გიბძდო — გიბძეთ, მოგიშალეს — მოგიშალოს.

V გ ა მ ო ტ ო ვ ე ბ უ ლ ი ა უ ე ჭ ე ლ ა დ ს ა ჭ ი რ ო კ ა ვ შ ი რ ი ს ი ტ ყ ვ ე ბ ს შ ო რ ი ს:

¹³ ნაეროზ ხერხეულიძე და ნაეროზ ალათანგელის ძე ორი სხვადასხვა პირია.

¹⁴ თუ ასეთი ილუზიის შექმნას იგი ხელოვნურად არ ცდილობს, რის შესახებაც ქვემოთ გვეჩვენა ლაბარაკი.

¹⁵ ვფიქრობთ, ხმოვნების გამოტოვება (თანხმოვანი მხოლოდ ერთ შემთხვევაშია დოკუმენტში გამოტოვებული) გარკვეული მიზანდასახულობით ხდება.

არის

უნდა იყოს

შეგიწყალთ გიბქეთ

შეგიწყალ(ე)თ (და) გიბ(ო)ძეთ

ერდგლს თავდადბითა ნანსხურს
აჯ მოხსნაერდგ(უ)ლს (და)თავდად(ე)ბითა ნამს(ა)ხურს
აჯ(ა და) მოხს(ე)ნ(ე)ბა

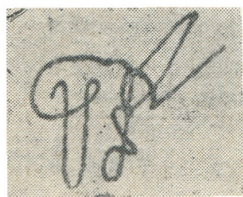
VI იხმარება სიტყვების უაზრო კავშირი:

უკვე მოტანილი ადგილი საბუთიდან: „ასრე რომე თემი დაარსბლა ბაგრატიან გჩაენილა...“

VII იხმარება გაუმართავი წინადადებები:

1. „არას ჩვენ ნათ(ე)ს(ა)ვთა და მეპატრ(ო)ნ(ე)თ(ა)ვან არ მოგიშალოს“ —
უნდა იყოს „არ მოგეშალოს“,2. „ჩვენ ესე წყალ(ო)ბით გიყავიდ“ — უნდა იყოს: „ჩვენ ესე წყალ(ო)ბა
გიყავით“ და ა. შ.

ზემოჩამოთვლილი იმის მოწმობაა, რომ საბუთი არ უნდა იყოს გამონული მეფის კარიდან. ეს ჩვენი ვარაუდი საბოლოოდ დაადასტურა საბუთის ბოლოში დართულმა სიმონ მეფის ხელრთვამ. სხვა საბუთებში სიმონ პირველისეული ხელრთვების შემოწმებისას აღმოჩნდა, რომ Hd 1810 დოკუმენტზე დასმული პარაფი (ხელის ერთი მოსმით გაკეთებული ხელრთვა) განსხვავებულია მისივე სხვა პარაფებისაგან, როდესაც ისინი ღიდად ემსგავსებიან ერთმანეთს. თვალ-საჩინოებისათვის აქვე მოგვაქვს ნიმუშები.

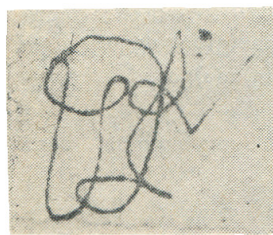
Hd 1810

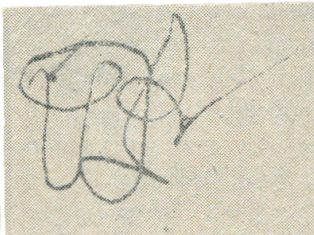
Hd 14444

Qd1674

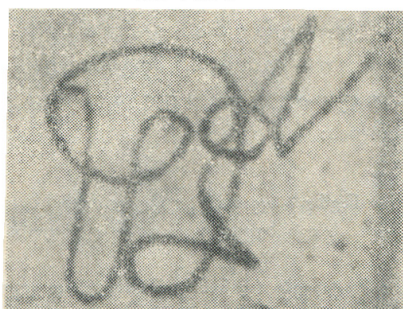
Hd 14653

Hd 14416

Qd 1673

ფ. 1448 № 5569

Hd 1810 საბუთზე ხელრთვის გამკეთებელს უცდია პარაფი მსგავსი ყოფილიყო სიმონ I-ის ხელწერისა (მას უთუოდ ხელთ ჰქონდა საამისო ნიმუშები). მაგრამ აშკარად შეინიშნება გაუბედავი, ჩამოუყალიბებელი, არამტკიცე შეიძლება ითქვას, აკანკალებული ხელით შესრულებული სიყალბე, რაც ერთი თვალის შევლებითაც კარგად ჩანს. საქმე ისაა, რომ ჩვენ მიერ შემოწმებული სიმონის ხელრთვები დასმულია ხელის აუღებლად. ყალბისმქნელი კი ამას ვერ ახერხებს. თუ პარაფის დასაწყისი ნაწილი ასე თუ ისე მაინც გავს ნამდვილ ხელწერას, ყალბისმქნელი უმწეოდ გახლართულია პარაფის დამამთავრებელი ნარყუჟის შესრულებისას. იგი იძულებულია ხელრთვა გაწყვიტოს და დამამთავრებელი ნიჯანულობისათვის ახალი წერტილიდან განაგრძოს, რის გამოც უკანასკნელი, დამამთავრებელი დეტალი ხელრთვისა საგრძნობლად განსხვავდება სიმონის ნამდვილი ხელრთვებისაგან.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ იბადება კითხვა: ხომ არ უნდა იყოს Hd 1810 საბუთი დედნიდან უწიგნური კაცის მიერ გადაღებული პირი? — ვფიქრობთ რომ არა!

საბუთის გადამწერის მიზანი რომ მხოლოდ პირის გადაღება ყოფილიყო, იგი არ ეცდებოდა საბუთისათვის მეფის კარიდან გამოსულობის იერი მიეცა. ყალბისმქნელი ცდილობს საბუთი ნამდვილს დაამსგავსოს. ზრუნავს მის ვარგეზულ გაფორმებაზე. წერას იწყებს წითელი მელნით, ისევე, როგორც იწერება სიმონ I-ის კარიდან გამოსული საბუთები. ბოლოში აკეთებს მეფის ხელრთვის. საგანგებოდ უნდა იყოს დოკუმენტზე გაკეთებული ქაღალდის დაზიანება-ამოფხეკაც.

უწიგნურია თუ არა სინამდვილეში Hd 1810 საბუთის დამწერი? — ვფიქრობთ რომ არა!

ზემოთ უკვე მოტანილი სიტყვების უაზრო კავშირის შემდეგ იგი სავსებით ნათლად აყალიბებს აზრს: „ესე სოფ(ე)ლი ლისი ამის გ<ა>ვარის კაცის ყოფილა. ძველი წიგნ(ე)ბი წავიკითხეთ. შევიტყვე(ე)ნით რომე შენის გ<ა>ვარის კაცის ყოფილა...“ იქ, სადაც საჭიროა სოფლის კუთვნილება გამოჩნდეს, იგი უშეცდომოდ ახერხებს აზრის გამოხატვას, თუმცა აქაც, ასო მეტ-ნაკლები სიტყვებია, მაგრამ ეს ასო მეტნაკლებობა იმ რიგისა არაა, რომ აზრი დაიკარგოს. ე. ი. საბუთის დამწერს შეუძლია სავსებით გაპართულად წერა.

საბუთის წერისას დაშვებული მთელი რიგი უკვე მოტანილი შეცდომებისა წინასწარი განზრახვით გაკეთებული ჩანს. აშკარად განზრახ შეცდომით დაწერილის იერს ატარებს მერვე სტრიქონში ნახმარი სიტყვა „გავარი“. დამწერს თავიდანვე დაწერილი ჰქონია „მის გვარის კაცის ყოფილა“ — სავსებით უშეცდომოდ. მაგრამ უკვე მეცხრე სტრიქონში იგი წერს არა „გვარს“, არამედ „გავარს“ („შენის გვარის კაცის ყოფილა“). იმისათვის, რომ დამწერმა „სტილი“ დაიცვას, მერვე სტრიქონში სიტყვაში „გვარი“ „გ“ ასოს შემდეგ ურთავს „ა“-ს, რაც აშკარად ჩანს მოტანილ ფოტოზეც.

ნაწერში „გაპარული“ მთელი რიგი კალიგრაფიულად დაწერილი ასოებია: რ, კ, ზ, ც, ტ იმაზე მიუთითებენ, რომ დამწერი არც ისე უწიგნური პირია, როგორი შთაბეჭდილებაც იქმნება საბუთის პირველად გაცნობისას და მას გარკვეული სკოლა აქვს გავლილი. საერთოდ ხელწერას ნაძალადეგობის იერი დაჰკრავს. ვფიქრობთ, ასევე ნაძალადეგია საბუთში დაშვებული ორთოგრაფიული თუ სხვა ხასიათის შეცდომებიც.

ნაყალბევი დოკუმენტებისა თუ ხელნაწერების შედგენა მარტო საქართველოში გავრცელებული მოვლენა არ იყო. ყალბისმქმნელები სხვაგანაც, ისევე, როგორც საქართველოში, ერთნაირი მეთოდებით „მუშაობდნენ“¹⁶.

ნაყალბევი საბუთებში საბუთის დამკველების მიზნით ზოგჯერ მიმართავდნენ სიტყვათა უაზრო დაკავშირებასაც. კერძოდ, XIX ს-ის დასაწყისის პეტერბურგელი ყალბისმქმნელის ა. ი. სულაყაძის ნაყალბევი, როგორც აღნიშნავდა აკად. მ. ნ. სპერანსკი, დამახასიათებელი იყო «Бессвязный набор слов, — показывающий бессилие автора справиться с самыми простыми оборотами старинной речи; в то же время чем «древнее» был текст приписи, тем такая бессвязность больше бросается в глаза. Это дает основание думать, что в этой бессвязности, сравнительно с подлинными письменными памятниками Сулакадзе даже видел особый признак древности и самого текста»¹⁷.

როგორც ზემოთ მოტანილი მაგალითიდან დავინახეთ, ამ მხრივ არც ჩვენს დოკუმენტთა გამონაკლისი და მასში ჩართულია სიტყვების ერთმანეთთან უაზრო კავშირი.

ამრიგად, საბუთის ანალოზის შედეგად მიღებული შედეგები იმაზე მიგვითითებენ. რომ საბუთი ნაყალბევი.

იბადება კითხვა, თუ ეს საბუთი არაა დედანი, არსებობდა თუ არა ნამდვილი საბუთი?

რასაკვირველია, არსებობდა ნამდვილი საბუთი და ეს იყო სიმონ მეფის მიერ გიორგი სააკაძისათვის ლისის ბოძების წიგნი.

დ. გოგოლაძე კატეგორიულად აღნიშნავს, რომ სიმონ მეფის 1594 წლის ლისის წყალობის წიგნი არ არის მიცემული გიორგი სააკაძისათვის, და, რომ აღნიშნულ საბუთში „სააკაძე“ არ წერია¹⁸.

დ. გოგოლაძე დაბეჯითებით წერს, რომ „სიმონ ქართლის მეფე 1594 წელს სოფელ ლისის წყალობის წიგნს აძლევს არა გიორგი სააკაძეს, არამედ სულ სხვა ვინმეს, — რომლის გვარი პირველი ორი ასოს წაშლის გამო, სრულად არ იკითხება, — სახელდობრ, გიორგი (..)ხვაძეს. ეს გვარი — (..)ხვაძე, — საბუთში ორჯერ არის აღნიშნული. მისი სოციალური ვინაობა არ ჩანს, საბუთი რამდენიმე ადგილას დაზიანებულია. დაზიანებულია იგი იმ ორ ადგილასაც, სადაც შეწყალბებულის, — (..)ხვაძის, — გვარი წერია. სახელდობრ, დაზიანებულია, უფრო სწორად, წაშლილია გვარის დასაწყისი ორი ასო, შესაძლოა ქამთა ვითარების გამო (ანდა ვინმეს მიერ გაყალბების მიზნით?)“¹⁹.

დ. გოგოლაძემ თავის წერილს დაურთო Hd 1810 საბუთის ფოტო.

ჩვენ ხელახლა გადავალბებინეთ Hd 1810 საბუთის ფოტო ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფოტოლაბორატორიაში ულტრაიისფერი სხივებით²⁰. ამ ფოტო-

¹⁶ В. И. Буганов, Л. П. Жуковская, Б. А. Рыбаков, Мнимая «Древнейшая летопись», «Вопросы истории», 1977, № 6.

¹⁷ М. Н. Сперанский, Русские подделки рукописей в начале XIX в. (Бардин и Сулакадзе), «Проблемы источниковедения», вып. V, М., 1956, გვ. 71.

¹⁸ დ. გოგოლაძე დასახ. ნაშრ., გვ. 163.

¹⁹ იქვე.

²⁰ ფოტოები დამზადებულია ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფოტოლაბორატორიის გამგის თამაზ ბარამიძის მიერ.

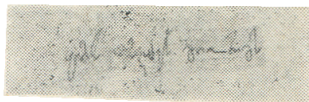
გრაფირებამ კარგი შედეგი მოგვცა და ჩვეულებრივ ფოტოზე უხილავი ადგილები ხილული გახდა. კონკრეტულად კი ნათელი გახდა წყალობის მიმღების გვარის საკითხი.

დ. გოგოლაძის ვარაუდი, რომ საბუთში შეწყალებული გვარის ორი პირველი ასო წაშლილია ჟამთა ვითარებისა თუ ვინმეს მიერ გაყალბების მიზნით — სინამდვილეს არ შეეფერება.

წყალობის მიმღების გვარი საბუთში ორჯერაა — მეოთხე და მეშვიდე სტრიქონებზე. ორივეჯერ გვარი საბუთში სხვა სიტყვებისაგან განსხვავებით წინა სიტყვისაგან მართლაც დიდი ინტერვალითაა დაცილებული.

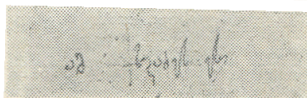
ორიგინალზე შეუიარაღებელი თვალითაც შეიმჩნევა, რომ პირველ შემთხვევაში გვარის წინ ქალაღი გახევამდეა გაცრეცილი. მეორე შემთხვევაში კი ქალაღი ნაკლებ გაცრეცილია. ულტრაიისფერი სხივებით ფოტოგრაფირებამ ცხადყო, რომ არც ერთ შემთხვევაში გვარის წინ არც ერთი ასო არ ყოფილა დაწერილი! მეშვიდე სტრიქონზე დაწერილი გვარის წინ გასმული ყოფილა

მხოლოდ პატარა ჰორიზონტალური ხაზი.

მეოთხე

სტრიქონზე კი ესეც არაა.

ამის შემდეგ ჩვენ უფლება

გვრჩება ვიმსჯელოთ უკვე გვარის პირველ ასოზე (და არა გვარის მეორე ნაწილის პირველ ასოზე, როგორც ამას დ. გოგოლაძე ფიქრობს).

გვარის პირველი ასო არავითარ შემთხვევაში არ არის ასო ხ. ასო ხ Hd 1810 საბუთში სულ დაწერილია შეიდჯერ, სიტყვებში: „ნამსხურს“, „მოხსნა“, „სხვა“, „ხემწიფის“, „წავიკითხეთ“, „იხსნის“, „ჯოჯოხთისგან“. აქედან ოთხჯერ ვიდრე წყალობის მიმღების გვარი განმეორდება. შემდეგ კი სამჯერ. უკანასკნელად სამჯერ დაწერილი ასო ხ თვალნათლივ განსხვავდება ოთხჯერ წინ დაწერილისაგან — უკანასკნელი სამი ასო ხ ლაღად, შეუზღუდავად დაწერილი, მუცელი და ფეხი უფრო მკაფიოდ გამოხატული აქვს და, ვფიქრობთ, ეს არაა შემთხვევით. სწორედ აქ იჩენს თავს ყალბისმქნელის ჩანაფიქრი. რადგანაც ყალბისმქნელის მიზანია საეჭვო გახადოს გვარის წაითხვა. ამიტომაც გვარის დაწერამდე ცდილობს ასო ხ დაწეროს განსხვავებულად — შემცირებული მუცლითა და უფეხოდ.

რაც შეეხება წყალობის მიმღების გვარის პირველ ასოს, მეოთხე სტრიქონზე ჩვენი ფოტოგრაფიიდანაც კარგად ჩანს, რომ ეს არის ასო ხ, თუმცა კი საკმაოდ ნაწვალეზ-ნაჯახირები. მეშვიდე სტრიქონზე დაწერილ გვარის პირველ ასოს უკვე სხვა, მუქი მელნით ირიბად მისმული აქვს პაწაწკინტელა ხაზი, რაც ერთი შეხედვით, მართლაც ასო -ხ-ს შთაბეჭდილებას ქმნის (ვფიქრობთ, რომ ესეც გარკვეული მიზანდასახულობით კეთდება), რაც დ. გოგოლაძემ უეჭველად ასო ხ-სათვის დამახასიათებელ მოკლე ისრად ანუ კუდად მიიჩნია²¹.

²¹ მეშვიდე სტრიქონში ხ ასოსათვის დამახასიათებელი ფეხი (თუ დავუშვებდით რომ ეს იქნებოდა ასო ხ) ერთბაშე მოშორებითაა მიბმული, სხვა შემთხვევაში ეს ფეხი უშუალოდ ეერთიანება იქნებოდა ასო ხ და მუცლის შეერთების წერტილიდან იწყება (იხ. მერვე სტრიქონში სიტყვა „წავიკითხეთ“. მეოთხე სტრიქონში სიტყვები „იხსნის“ „ჯოჯოხთისაგან“) და თანაც უფრო დახრილად გასმული ვიდრე მეშვიდე სტრიქონში დაწერილ გვარში, სადაც მოკლე ხაზი მახვილი კუთხითაა დასმული.

მომდევნო ასოდ დ. გოგოლაძემ ვ-ს კითხულობს. აქ ასო ვ იმდენად განსხვავებულია -გ-საგან, რომ დავა უაზრო იქნებოდა, რომ დ. გოგოლაძეს პატარა ნიუანსი არ გამოარჩენოდა მხედველობიდან. საქმე ისაა, რომ დამწერი ამ ასოს (მხოლოდ და მხოლოდ გვარის დაწერისას!!!) ფერის ორი გამით წერს. ვ-ს ხაზზემით მოკატეხებული ნაწილი ორივე შემთხვევაში დაწერილია მკრთალი ფერით, ხოლო დანარჩენი ხაზქვემოთა ნაწილი და ხაზზემითა პაწაწინა ნაწილი მუქი ფერით (ეს კარგად ჩანს ჩვენს ფოტოზე). ამით დამწერი ხელოვნურად ქმნის ორჭოფულ მდგომარეობას ისევე როგორც მეშვიდე სტრიქონზე გვარის პირველ ასოზე მუქი ხაზის მისამისას. დავის შემთხვევაში შეიძლება ამ ასოს წაკითხვა როგორც ვ ასოდ, — ასევე კ-დ. ჩვენ ვთვლით, რომ ეს არის კ, ყალბისმქნელის მიერ განზრახ საეჭვოდ ქცეული.

გვარის პირველ ასოს ს-სა და ასო კ-ს შორის ასო ა (არამცთუ ორი ა — არამედ ერთიც!) განზრახაა გამოტოვებული და სწორედ აქ იხსენება ის კითხვა, თუ რატომ ჭირდება ყალბისმქნელს თავი უწიგნურად წარმოადგინოს და მის მიერ შექმნილ შეცდომათა ერთი რიგი სწორედ სიტყვებში ხმოვან ასოთა ნაკლოვანება იყოს!

გვარის უკანასკნელი სამი ასო — აძე — კი არავითარ ეჭვს არ იწვევს.

ამრიგად, იქმნება შთაბეჭდილება, რომ გვარი ამ საბუთში განზრახ (გარკვეული მიზნით) არის გაბუნდოვნებული.

იმის დასასაბუთებლად, რომ Hd 1810 საბუთში ნახსენები იყო არა სააკაძე — სკაძე, არამედ სხვა გვარი, დ. გოგოლაძემ მოიშველია ქ. ჩხატარაიშვილის მიერ მითითებული საბუთი, სადაც, თითქოს, ქართლის მეფე გიორგი X (სიმონ I-ის ძე) ლისის წყალობას განუახლებს ვინმე ბოხვაძეს (Hd 2435). ეს საბუთიც, ისევე როგორც Hd 1810, საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების ფონდში ჩვენი საუკუნის 30-იან წლებში შესულა და გაუტარებიათ საინვენტარო დავთარში. საბუთი იმთავითვე საეჭვოდ მიუჩნევიათ: „წყალობის წიგნი, გიორგი (იმერთა!) მეფისა ბოხვაძეს. უბ(?) საბუთი ყალბი უნდა იყოს“ — მიწერილია Hd 2435 ნომრის გასწვრივ.

ჩვენ გადავალბინეთ ამ საბუთის ფოტოც (იხ. სურ. № 2).

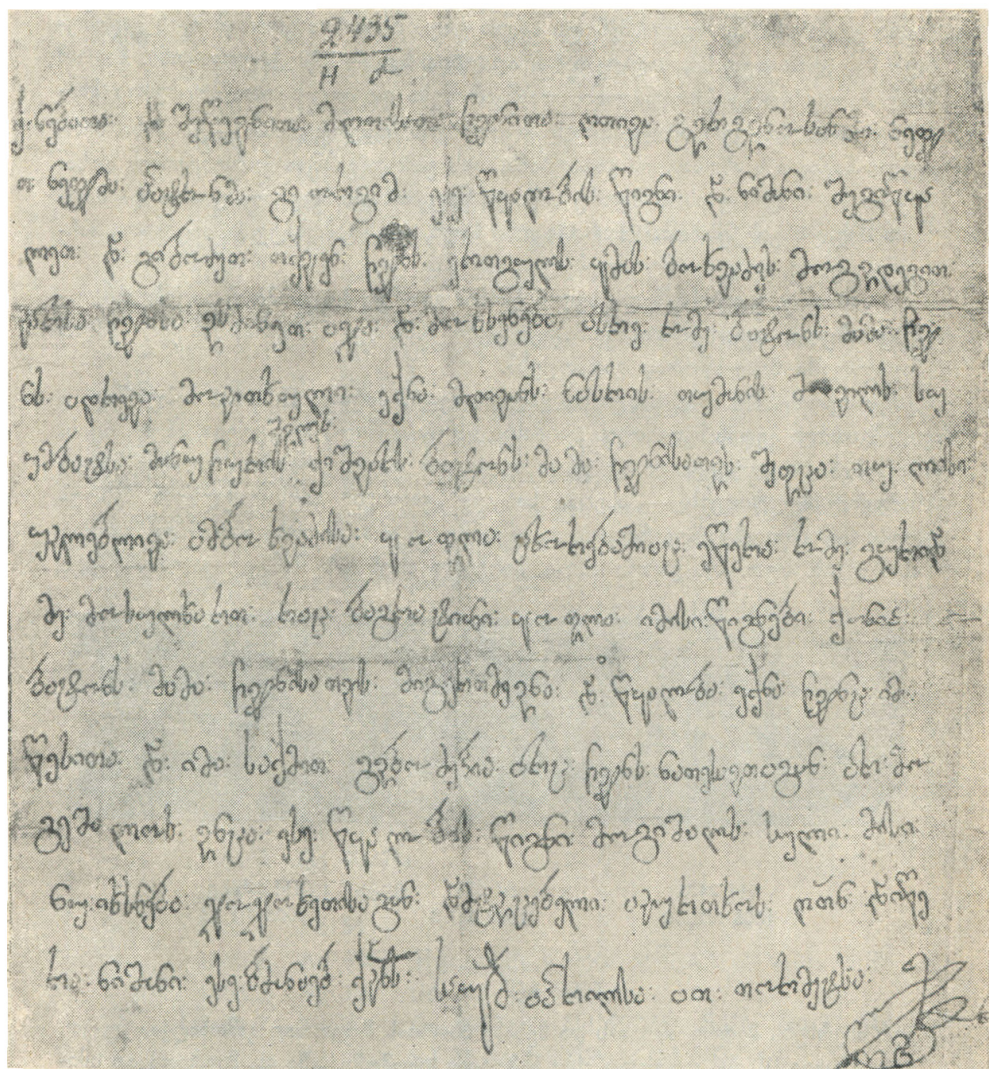
ძალიან საინტერესო აღმოჩნდა Hd 1810 და Hd 2435 ორიგინალების პირისპირ შედარება. ორივე საბუთი დაწერილია ერთნაირ ქალღალღზე. ორივე საბუთი დაკრული იყო ერთნაირ სქელ თეთრ ქალღალღზე²². ერთი და იგივე ორი სხვადასხვა ხელითაა გაკეთებული ზურგზე დაკრულ ქალღალღზე მინაწერები Hd 1810: „ქ. ლისისა არი“; სხვა ხელით: „ეს წიგნი“. Hd 2435: „ქ. ლისისა“, სხვა ხელით: „წყალობის წიგნი“.

ჩვენი თხოვნით ორივე საბუთის ქალღალდი შეამოწმა ძველი ქალღალდის კარგმა მცოდნემ რ. პატარიძემ. Hd 2435 საბუთიდან აცლილ დაუწერელ ქალღალღზე მან XVII ს-ის ჭვირნიშნის ნაწილი შეიცნო და ამიტომ ეს ქალღალდი XVII ს-ის I ნახევრისად მიიჩნია. ამავე დროისად მიიჩნია მან დაწერილი ქალღალდიც. მაგრამ აქვე გვინდა დავძინოთ, რომ ქალღალდის ასაკს გადამწყვეტი მნიშვნელობა არა აქვს. მაგალითად, XIX ს-ის დასაწყისის ცნობილი მოსკოველი ვაჭარი, რუსულ ხელნაწერთა ყალბისმქნელი ანტონ ივანესძე ბარდინი ყალბი ხელნაწერების შედგენისას ჩვეულებრივ საწერ მასალად ხელოვნურად

²² ჩვენი თხოვნით ხელნაწერთა ინსტიტუტის სარესტავრაციო ლაბორატორიის უფროსმა რესტავრატორმა ლიანა ქუთათელაძემ Hd 2435 დოკუმენტს მოაშორა დაკრული სქელი თეთრი ქალღალდი, რაც სამწუხაროდ არ მოხერხდა Hd 1810 საბუთისათვის.

დაძველებულ ეტრატს ხმარობდა, მაგრამ 1571 წ. ე. წ. „Торговый устав“-ის შედგენისას მას გამოუყენებია ძველი XVII ს-ის ქალაღი, რაც როგორც აკად. მ. სპერანსკი თვლიდა, შეეძლო აეღო მართლაც ძველი ხელნაწერებიდან, სადაც დარჩენილი იყო დაუწერელი ფურცლები²³.

Hd 2435 საბუთს დ. გოგოლაძე 1605 წლის საბუთად თვლის. მას თვით საბუთი მოტანილი აქვს არასრულად. თავში აკლია რამდენიმე სიტყვა, — ბოლოში კი სამსტრიქონახევაარი. რაც მთავარია მოტანილი არ არის ქორონიკონი (გვ. 164).

სურათი 2.

Hd 2435 საბუთის ქორონიკონად დასმულია ოთხი ასო — საუზ. ასოთა რიცხვითი მაჩვენებლების მიხედვით, ს=200, ა=1, უ=400, ბ=2.

²³ М. Н. Сперанский, დასახ. ნაშრომი გვ. 52.

როგორც ვნახეთ, საბუთის სიყალბეში ეჭვის შეტანის ერთ-ერთი მიზეზი ქორონიკონიც იყო, რაზედაც მიუთითებს საინვენტარო დავთრის ჩანაწერი. სადაც საბუთის ქორონიკონად ქორონიკონის ორი უკანასკნელი ასოა უბ=402 ჩაწერილი კითხვის ნიშნით. 402 ქორონიკონი კი = 1714 წელს (1312 მოქცევის დამთავრების წელი + 402).

გიორგი X 1601—1605 წწ. მეფობდა. შესაბამისად ამ წლების ქორონიკონები იქნება: სპთ ($289 + 1312 = 1601$ წ.), სჟ ($290 + 1312 = 1602$ წ.), სჟა ($291 + 1312 = 1603$ წ.), სჟბ ($292 + 1312 = 1604$ წ.), სჟგ ($293 + 1312 = 1605$ წ.).

ფიქრობთ, რომ ამ შემთხვევაში ყალბისმქნელის მექანიკურ შეცდომაა თანა გვაქვს საქმე. ყალბისმქნელს ხელთ უნდა ჰქონოდა გიორგი X-ის გაცემული საბუთის დედანი, სადაც თარიღად იჯდა სჟბ — 292 ქორონიკონი. მაგრამ მან არ იცის არც ქორონიკონის დანაგარიშება და არც ასოთა რიცხვითი მნიშვნელობა. მას ვერ ამოუკითხავს ქორონიკონის მეორე ასო — ჟ. მისი პირველი ნაწილი ს ასოსათვის გადაუბამს, რის გამოც გაჩნდა ქორონიკონის დასაწყისი სა, ხოლო ჟ ასოს მეორე ნაწილი წაუკითხავს როგორც უ ასო და მიუღია სრული გაუგებრობა: ქორონიკონი საუბ, რის გამოხატვაც რიცხვითი მაჩვენებლებით ყოვლად შეუძლებელია.

ამრიგად, ყალბისმქნელს ხელთ ჰქონია გიორგი მეფის მიერ გაცემული რაღაც საბუთი, სადაც ქორონიკონი იყო სჟბ=1604 წელი. მაგრამ მან ვერ შეძლო ნაყალბეში მისი სწორად გადმოღება.

როგორც Hd 1810 საბუთში, ყალბია მეფის პარაფი Hd 2435 საბუთშიც.

გიორგი მეფის ხელრთვის დასმისას ყალბისმქნელს ავიწყდება, ან არ იცის, რომ პარაფი გაწყვეტილი არ უნდა იყოს. თუ დავუკვირდებით გიორგი მეფის ნამდვილ ხელრთვებს, — ასეცაა: სახელი „გიორგი“ გაუწყვეტლადაა შესრულებული. ნაყალბე ხელრთვაში კი გადაბმული არაა მეოთხე ასო რ და მეხუთე ასო გ (იხ. სურ. 3). გარდა ამისა, პირველი ასოს გ-ს შემდეგ ყალბისმქნელი

Hd 2435
1605. VIII. 10

Sd 522
1602. XII. 8

Hd 1327
1605. VII. 12

სურათი 3

ვერ ახერხებს მეორე ასო ი-ს და მესამე ასო ო-ს მკვეთრად გამოხატვას (უკეთ, ვერ ერკვევა!), ისე როგორც ესაა ნამდვილ ხელმოწერაში და მიუხედავად იმი-სა, რომ გარეგნულად მსგავსება გიორგი მეფის ნამდვილ ხელრთვისა და ნაყალბეებს შორის მაინც არის, ხელრთვის ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ იგი ყალბია და მხოლოდ ცდაა ნამდვილის მიბაძვისა.

საინტერესოა, რომ Hd 2435 საბუთში მოწმეებად მოხმობილია ზოგიერთი ისტორიული პირი. საბუთში ვკითხულობთ: „ბატონს მამა ჩვენს (ე. ი. სიმონ

მეფეს — დ. მ.) აღრევა მოკითხული ექნა მდივანს ნასრის თუმანის შვილს სუმბატსა მანუჩურის შვილს (sic) ქიშვარს ბატონს მამა ჩვენისათვის შეფიცა...”

აქ დასახელებული პირები გვართ, სახელითა და თანამდებობათ სხვადასხვაგვარად შეიძლება წავიკითხოთ: 1. მდივანი ნასრი, 2. თუმანის-შვილი სუმბატი, 3. მანუჩურის-შვილი (sic) ქიშვარი.

ან: 1. მდივანი ნასრი თუმანის-შვილი, 2. სუმბატ მანუჩურის-შვილი (sic), 3. ქიშვარი.

კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში შედგენილ და დაცულ პირთა საქმეებში ჩვენ ვცადეთ დაგვეძებნა ეს პირები ორივე შესაძლებლობის მიხედვით.

1. თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ნ ა ს რ ი გვხვდება

1606 წ. Hd 2091

1608 წ. Ad 1208

1612 წ. Hd 5297

1613 წ. Sd 524, Sd 1202

1618 წ. Qd 9037^{რლ}, Ad 973, Hd 11497, Hd 1305, ფ. 1448, № 252

1620 წ. Hd 6259, Hd 14424

1624 წ. Hd 3056

2. ს უ მ ბ ა ტ ი არც თუმანიშვილებში და მით უმეტეს მანუჩარის-შვილებში საერთოდ არ იხსენიება.

3. თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი მ ა ნ უ ჩ ა რ. ერთი მანუჩარ თუმანიშვილი გვხვდება 1530 წ. Hd 1372 და 1550 წ. Акты, I, გვ. 9. ამის შემდეგ 1626 წლიდან 1683 წლამდე დოკუმენტებში გვხვდება მანუჩარ თუმანიშვილი, შვილი ნასარი თუმანიშვილისა. თვით მანუჩარი უშვილო იყო. ამიტომ Hd 2435 საბუთში დაშვებული ვარაუდი ქიშვარის მანუჩარის შვილობისა ან მით უმეტეს არარსებული სუმბატისა, სავსებით გამორიცხულია.

4. ქ ი შ ვ ა რ. დოკუმენტებში გვხვდება 1482 წ. Hd 1482, რომლის დამოწმება XVI—XVII სს. მიჯნაზე გამორიცხულია, ხოლო 1656 წლიდან გვხვდება ქიშვარი — მანუჩარ თუმანიშვილის ძმისწული:

1656 წ. Hd 2111, Hd 14437

1657 წ. Qd 8966

1658 წ. Sd 532

1660 წ. Hd 8054

1661 წ. Qd 9037^ბ

1664 წ. Hd 14538

1665 წ. Sd 54

1666 წ. Ad 965, Hd 13128, ნ. ბერძენიშვილი დოკ. 1, № 60

1668 წ. Sd 14, Sd 24, Qd 9037^კ

1669 წ. Sd 30, Qd 9037^ლ, Qd 9037^ზ, Sd 40, Sd 11, Hd 2029

1670 წ. Sd 35, Sd 48 Qd 9037^ნ, Qd 9037^დ

1677 წ. Hd 9652

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ნ ა ს რ ი თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი მოღვაწეობს 1606—1624 წწ., ე. ი. იგი ასპარეზზე ჩნდება გიორგი მეფის საბუთის თარიღიდან ორი წლის შემდეგ. ამიტომ სავსებით გამორიცხულია შესაძლებლობა, რომ მას სიმონ მეფე იმოწმებდა.

სუ მ ბ ა ტ ი — საერთოდ ვერ დავიდასტურეთ, ხოლო ქ ი შ ვ ა რ, რომელიც იყო მ ა ნ უ ზ ა რ თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ძმისწული, მოღვაწეობდა 1656—1677 წწ. ამდენად, გიორგი მეფის მამას სიმონს, რომლის მეფობა 1558—1600 წწ. მოდიოდა, არავითარ შემთხვევაში არ შეეძლო ამ პირებისათვის „მოკითხული ექნა“, რაც კიდევ ერთი საბუთია დოკუმენტის ნატყუარობისა.

გაუძართლებლად მიგვაჩნია ქართლის სამეფო კარიდან გამოსული დოკუმენტისათვის დასაწყისში ნახმარი გამოთქმა: „ნეფეთ-ნეფემა“.

ძალიან საეჭვოდ გამოიყურება Hd 2435 საბუთში წყალობის მიმღების მოხსენიება მხოლოდ გვარით „გიბომეთ თქვენ ჩვენს ერთგულს ყმას ბოხვაძეს“.

ჩვეულებრივად ასეთი ხასიათის დოკუმენტებში მოიხსენიებიან ხოლმე პირები არა მარტო გვარითა და სახელით, არამედ საბუთში შეტანილი არიან ხოლმე ძმები, ბიძაშვილები, არსებული და არარსებული მომავალი შვილები და შვილიშვილები და ა. შ. არის ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ამა თუ იმ მიზეზის გამო საბუთის გაფორმების დროს სახელის ჩასაწერად თავისუფალი ადგილია ხოლმე დატოვებული. აქ კი ასეთ რაიმეს არა აქვს ადგილი. მაშინ იბადება კითხვა, ვინ უნდა ყოფილიყო უსახელო ბოხვაძე? — თუ ის გვარის ერთადერთი წარმომადგენელი იყო, მისი სახელი უთუოდ ცნობილი იქნებოდა და საბუთში კიდევ უნდა ასახულიყო. თუ ამ საგვარეულოში სხვა სრულწლოვანი (თუ არასრულწლოვანი) მამრობითი სქესის პირები იყვნენ, მით უფრო მოსალოდნელი იყო მათგან განსხვავებულად ნახსენები ყოფილიყო წყალობის მიმღები ბოხვაძის სახელი და თუ არა, ბოლოს სახელის ჩასაწერად დატოვებული უნდა ყოფილიყო თავისუფალი. ადგილი. ყოველივე ეს გვაფიქრებინებს, რომ ბოხვაძე არაა რეალური პირი.

Hd 1810 და Hd 2435 საბუთების შეჯერებამ დაგვარწმუნა, რომ ისინი არა მარტო ერთნაირ ქალღმერთს დაწერილი, არამედ ერთნაირი მათი სტილი, სტრუქტურა, წინადადებების წყობა და ლექსიკაც კი²⁴. ქვემოთ მოგვაქვს მაგალითები:

Hd 1810

წყალობითა ღმრთისა

ქ. ჩუენ ღმრთე გურგუნ(ო)ს(ა)ნ(ი)მან მეფე<მ>თ მეფემან პატრონმა სუმე(ო)ენ<ნ> ესე წყალ(ო)ბის წიგნი და ნიშანი(ი) შევიწყალ(ე)თ გიბ(ო) ძ(ე)თ

ჩვენს ერდ(უ)ლს თავად(ე)ბითა
ნამს(ა)ხურს ყ<ა>მას ს(ა)კაძეს
გიორგის

Hd 2435

ქ. ნებითა და შეწევნითა ღმრთისათა ჩვენითა ღმრთეა გვირგვინოსანმა ნეფეთ-ნეფემა პატრონმა გიორგიმ ესე წყალობის წიგნი და ნიშანი შევიწყალეთ და გიბომეთ

თქვენს ჩვენს ერთგულს ყმას ბოხვაძეს

ამის შემდეგ ჩვეულებრივად უნდა იყოს კლავშულა: „მას ჟამსა ოდეს“, რაც არც ერთ დოკუმენტში (არც Hd 1810 და არც Hd 2435) არაა: ვფიქრობთ, ეს მომენტი საყურადღებოა და არაა შემთხვევითი. ამის შემდეგ გრძელდება:

²⁴ ჩვეულებრივად არსებობდა დოკუმენტების შედგენის გარკვეული ფორმულა ანუ კლავშულა, რითაც დოკუმენტები ერთმანეთის მსგავსი იყვნენ, მაგრამ აქ საკმე გვაქვს არა ფორმულათა დამთხვევა-არდამთხვევასთან, არამედ ხელოვნურ მსგავსებასთან, რაშიც ადვილად დავრწმუნდებით შედარებისას.

მოგვიდაქით (sic) კარს(ა) ჩვენს(ა) ვისმინ(ე)თ აჟ(ა) მოხს(ე)ნ(ე)ბა ასრე რომე...	მოგვიდევით კარსა ჩვენსა ვისმინეთ აჟა და მოხსენება ასრე რომე...
ბაგრატიან გჩაენილა იმის წიგნ(ე) ბი ქონდა	რაც ბაგრატიონი ყოფილა იმისი წიგნები ქონია
ჩე(ე)ნც იმ წეს(ი)თ და იმ საქმით გვიბ(ო)ძებ(ი)ა არას ჩვენ ნათ(ე)ს(ა)ვთა და მეპატრ(ო)ნ(ე)თ(ა)-გან არ მოგიშალოს	ჩვენც იმ წესითა და იმა საქმით გვიბოძებია არც ჩვენს ნათესავთაგან არ მოგეშალოს
ვინც მოგიშალოს სულნი მისი ნუ იხსნ(ე)ბის ჟოჯო(ე)თის(ა)გან.	ვინცა ესე წყალობის წიგნი მოგიშალოს სული მისი ნუ იხსნება ჟოჯოხეთისაგან.

გარდა მსგავსებისა ამ ორ დოკუმენტს შორის ვხვდებით წინააღმდეგობასაც.

სიმონ მეფე წყალობის მიმღებს მიმართავს:

„ესე სოფ(ე)ლი ლისი ამის გ<ა>ვარის კაცის ყოფილა. ძველი წიგნ(ე)ბი წავიკითხეთ, შევიტყვე(ე)ნით რომე შენის გ<ა>ვარის კაცის ყოფილა დ(ა) ჩვენც იმ წეს(ი)თ და იმ საქმით გვიბ(ო)ძებ(ი)ა“.

გიორგი მეფე კი ამ ფაქტის შესახებ სხვაგვარად ამბობს: „ბატონს მამა ჩვენს აღრევა მოკითხული ექნა მდივანს ნასრის თუმანის შვილს სუმბატსა მანუჩურისშვილს (sic) ქიშვარს მამაჩვენისათვის შეფიცა თუ ლისი უკლებლივამ ამ ბოხვაძისა ყოფილა“.

ვფიქრობთ, რომ თუ „მოკითხულის ქნა“ სიმონის დროს სიმართლე იყო, იგი ასახული უნდა ყოფილიყო თვით სიმონის დოკუმენტში, მაგრამ, როგორც ვხედავთ, იქ ამაზე ლაპარაკი არ არის. სამაგიეროდ გიორგისეულ საბუთში დავიწყებული არაა „წიგნების“ არსებობა, რაზედაც ლაპარაკია სიმონის საბუთში: „რაც ბაგრატიონი ყოფილა იმისი წიგნები ქონია ბატონს მამა ჩვენისათვის მიგერთმევინა...“

როგორც ვხედავთ, ორივე დოკუმენტში ლაპარაკია სოფელ ლისის ბოძების განახლების შესახებ ჭერ სიმონ მეფის, ხოლო შემდეგ მისი მემკვიდრის გიორგი მეფის მიერ.

ვისი იყო სოფ. ლისი და იყო თუ არა იგი სადავო გიორგი სააკაძის დროს?

„ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ მოთხრობილია ეპიზოდი: მოურავი (გიორგი სააკაძე) თავის რეზიდენციაში ნოსტეში იმყოფებოდა. ამ დროს ქალაქის ციხიდან გამოსულ მოთარეშე ყიზილბაშებს ლისი მოუტრბევიათ, რომელიც მოურავისა ყოფილა მეფისაგან ნაწყალობევი. „... გამოსულიყვნენ ქალაქის ციხიდანე მარბეველნი თარეშნი თათარნი და ლისი მოერბიათ. მაშინ წარვიდა მოურავი, რ^ა ლისი იმისი იყო ბატონის წყალობა...“²⁵ წყაროში არაფერია ნათქვამი, თუ რომელი „ბატონის“ — მეფის წყალობა იყო ლისი. ვფიქრობთ, ამ ცნობაში იგულისხმება სწორედ სიმონ მეფის მიერ გიორგი სააკაძისათვის ლისის წყალობა. სააკაძეების ძველი მამულები ტანა-თეძმის ხეობებში იყო, ხოლო ლისი ახალი მამული იყო. Hd 1810 დოკუმენტში ნათქვამია, რომ ლისი აღრე საბუთის მიმღების „გ<ა>ვარის კაცის ყოფილა“.

გიორგის მამა-ბიძეები (სიაუში, ზურაბი, ივანე) სამეფო კართან დაახლოვებული პირები იყვნენ და შესაძლოა „ქალაქის პირში“ მათთვის მამულის წყალობა პოლიტიკურ აღწევებასთან იყოს დაკავშირებული და გამოწვეული ქალაქთან -- თბილისთან გარკვეული ტერიტორიული სიახლოვის აუცილებლო-

²⁵ ე გ ნ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი ბ ე რ ი, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1940, გვ. 157.

ბითაც. ამიტომ, მართლაც, მოსალოდნელი იყო სააკაძეებს „ძველი წიგნები“ ჰქონოდათ ლისის წყალობის შესახებ, ხოლო უფრო გვიან იგი სიმონ მეფეს განეახლებინა გიორგი სააკაძისათვის.

ლისის მიღების შემდეგ გ. სააკაძე, ჩანს, ცდილობს გაიმკვიდროს მდგომარეობა და ლისის გარეშემო მიწებიც ხელთ იგდოს. ლისის გვერდით მას ჯავახიანთაგან წოდორეთი უყიდნია. 1635 წ. როსტომ მეფის გაცემულ ერთ-ერთ საბუთში ვკითხულობთ: „მეფის სარბევის თავს რომე პატარა ღელე ჩამოიარს, იგი არის კიდევ ლისის²⁶ ჯავახიანთაგან სა(ა)კაძეს მოურავზედ მისყიდული სოფელი წოდორეთი“²⁷.

ლისის, როგორც გ. სააკაძის საკუთრების, შესახებ „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ცნობას მხარს უჭერს იოსებ თბილელის მონათხრობიც, სადაც ლაპარაკია ყიზილბაშების მიერ ლის-წოდორეთის აოხრებაზე, იქ მოურავის მოსვლაზე (ცხადია, თავის მამულში!), ლისის ომზე და მოურავის გამარჯვებაზე²⁸.

ამჟამად, რომ Hd 1810 საბუთი არაა დედანი, მაგრამ არსებობდა ნამდვილი საბუთი, სადაც ლისის წყალობის მიმღები იყო გიორგი სააკაძე. ეს ყალბი საბუთი შექმნილია ნამდვილის საფუძველზე, ამიტომ იგი მოკლებული არაა სინამდვილეს, Hd 1810 საბუთში მართალია, რომ 1. ლისი სიმონ მეფემ უწყალობა გიორგი სააკაძეს; 2. გიორგი სააკაძემ ლისი წყალობად მიიღო 1594 წლის 10 აგვისტოს. ის დედანი, რომლითაც ყალბისმქნელი სარგებლობდა დათარიღებული იყო და ეს თარიღი მან უცვლელად გადმოიტანა ნაყალბეში, რადგანაც ეს იყო მისი „ორიენტირი“ სიძველისა. ეს თარიღი ყალბისმქნელისათვის „ხელსაყრელია“ — ფაქტის დაძველების მიზნით.

ყალბისმქნელი არსებული დედნის საფუძველზე ახდენს პროფანაციას, სადაც საგანგებოდაა გაბუნდოვნებული წყალობის მიმღების გვარი. ამით მას სურს შექმნას პრეცედენტი, რომ ლისი სააკაძეებისა არ იყო. უკვე ამის შემდეგ Hd 2435 ნაყალბევი საბუთის სანდოობა თითქმის შემაგრებულია.

სიმონ მეფის მიერ გ. სააკაძისათვის წყალობის შემდეგ ლისი საქართველოს გასაბჭოებამდე გ. სააკაძის შთამომავალთა საგვარეულო საკუთრება იყო.

1653 წ., როდესაც როსტომ მეფემ ექსპრობიტიდან სამშობლოში დაბრუნებულ გ. სააკაძის ვაჟს — იორამს მამისეული მამულები აღუუგინა, მათ შორის იყო „ქალაქის პირში სოფელი ლისი“²⁹.

თარხნიშვილთა წილის ბარათებში ვხვდებით ლისის მიწებისა თუ ლისელი კაცების (=ყმების) ფარდის ბარათებს³⁰, რაც კიდევ ერთი დადასტურებაა იმისა, რომ ლისი თავისი „კაცებით“ თარხნიშვილთა საკუთრება იყო.

XVIII ს-ის II ნახევრისათვის ლისში 8 კომლი ყმა ჰყავს ზაალ თარხნიშვილს, ასევე ლუარსაბ თარხანს, ხოლო ძმებს მამუკა და ზურაბ თარხნიშვილებს ერთად 15. ე. ი. მარტო ერთი ნუსხით ლისში XVIII ს-ის II ნახევარში 31 კომლი თარხნიშვილების ყმებია³¹.

²⁶ დოკუმენტი გამოქვეყნებულია პირის მიხედვით, დედანში შესაძლოა იყო ლისი.

²⁷ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ტექსტი დაადგინა, თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ვ. ფუტურძემ. თბ., 1955, გვ. 121—123.

²⁸ დიდმოურავიანი, თფ., 1851, გვ. 36—37.

²⁹ Hd 13956.

³⁰ ფ. 1450, დავთ. 27 №№ 9, 36, 47, 54 და სხვ. სამწუხაროდ, წილის ბარათები უთარიღოა.

³¹ Hd 6228. საბუთი უთარიღოა, ვათარიღებთ ხელის, ქაღალდის და მოხსენებული პირების მიხედვით.

1775 წ. კი მამუკა თარხნიშვილს გაუყიდა თვისი წილი ლისი³².

ჩვენ საგანგებოდ მოვიხსნულეთ სოფ. ლისი, სადაც ყურადღება მიიქცია ბორცვზე აღმართულმა წმ. გიორგის სახელობის პატარა ეკლესიამ. ეკლესიის შიგნით ექვსიოდე წარწერიანი საფლავის ქვაა. წარწერები გვამცნობენ, რომ XIX ს-ის 40—50 წლებშიც აქ თარხან-მოურავები და მათი ოჯახის წევრები იკრალებოდნენ.

Hd 1810 დოკუმენტის დაცულობა XIX ს-ის 20-იან წლებშიაც კი თარხნიშვილების ოჯახში, იმაზე მეტყველებს, რომ ეს მათ საგვარეულო დოკუმენტად ითვლებოდა.

თარხნიშვილებს, რომლებმაც Hd 1810 საბუთი მისი გაყალბებიდან დაახლ. 70 წლის შემდეგ³³ წარადგინეს — „სულა ი რასპრავის“ ექსპედიციაში სარეგისტრაციოდ, ეჭვიც არ შედიოდათ მის სანდოებაში, რადგან მათ გვარში თაობიდან თაობაზე გადადიოდა იმის ცოდნა, რომ ლისი სიმონ მეფის წყალობა იყო გიორგი სააკაძისათვის. ეჭვი არ შეუტანიათ ამ საბუთის სინამდვილეში არც კომისიის მოხელეებს (რატიშვილსა და კუნიცკის, იხ. დავთ. 27, № 203) და არც გვარის წაყითხვა გაუხდიათ საეჭვოდ. ამიტომ მოხდა, რომ პირის გადაღების დროს 1821 წელს წყალობის მიმღების გვარად დაწერეს „საკაძე“. საესებით მართალი იყო ს. კაკაბაძე, როდესაც მან საბუთის პუბლიკაციის დროს წყალობის მიჩღებად გამოაქვეყნა „საკაძე“.

ხელნაწერთა ინსტიტუტის საინვენტარო დავთარში (Hd დავთ. II) ეს საბუთი გატარებულია ქართული დიპლომატიკის ისეთი სპეციალისტის მიერ, როგორიც კ. გრიგოლიაა და, როგორც ვხედავთ, ისიც საესებით სწორად წერს საბუთის პიმღების გვარს³⁴.

სიმონ მეფის მიერ გ. სააკაძისათვის სოფ. ლისის წყალობის განახლების წიგნადაა გატანილი აგრეთვე ეს საბუთი ზ. ალექსიძისა და შ. ბურჯანაძის მიერ გამოცემულ წიგნში „მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის“³⁵.

როგორც ვხედავთ, ეს საბუთი ცნობილი იყო მთელ რიგ მკვლევართათვის, მაგრამ არც ერთ მათგანს ეჭვი არ შეპარვია, რომ ლისის წყალობის მიმღები არ იყო გიორგი სააკაძე.

ეს ფაქტი ჩვენც უდავოდ მიგვაჩნია. მაგრამ ჩვენ ხელთ გვაქვს საბუთის ნაყალბევი პირი, ხოლო დედანი, ყალბისმქნელ-ბოროტმოქმედმა მოსპო.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ იბადება კითხვები: 1. რა მიზნითაა გაყალბებული საბუთი? და 2. როდის და ვის მიერაა გაყალბებული?

მართლაც, რა უნდა ყოფილიყო მიზეზი ყალბი საბუთების შექმნისა? — რადგან ჩვენ მიერ შესწავლილ საბუთებში მამულების წყალობაზეა ლაპარაკი,

³² Hd 2373, ფ. 1450, დავთ. 27, № 234.

³³ ამის შესახებ ნათქვამია ქვემოთ.

³⁴ აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ Hd 1809 ნომრამდე საინვენტარო დავთარში დოკუმენტები გატარებულია ნ. ბერძენიშვილის მიერ. ვფიქრობთ, რომ მას ხელთ უნდა ჰქონოდა Hd 1810 საბუთიც. მაგრამ ეჭვი არასოდეს დაბადებია, რომ ეს არ იყო გ. სააკაძის დოკუმენტი. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი ამის შესახებ იტყოდა სტუდენტებთან სემინარებზე 1944—1945 წწ., როდესაც სააკაძის საბუთებზე გვამუშავებდა, ან მოგვიანებით, როდესაც მან გამოსაქვეყნებლად წარადგინა ჩემი ნაშრომი „გიორგი სააკაძის საყითხისათვის“ (იხ. ასპირანტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, წ. I, თბ., 1950), სადაც გამოყენებული გვაქვს ს. კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებული პირი, როგორც გ. სააკაძისათვის ბოძებული წყალობის წიგნი.

³⁵ წიგნი I, თბ., 1964, გვ. 133.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს საბუთები შექმნილია სამამულო დავასთან დაკავშირებით. რადგან ყალბისმქნელი ადგენს ახალ საბუთს ლისის ბოხვაძისათვის კუთვნილების შესახებ, ხოლო ძველი საბუთის საფუძველზე ახალ ნაყალბევ საბუთში ორჭოფულად წერს სააკაძის გვარს, შეიძლება უფრო დავიწროვდეს ყალბისმქნელის მიზანი: მას სურს ლისი სადავო მამულების სათვალავიდან გამოთიშოს.

სამწუხაროდ, ძალიან ძნელდება გარეგნული ნიშნების მიხედვით იმის დადგენა, თუ როდისაა მომხდარი Hd 1810 საბუთის პროფანაცია. ერთი კი ცხადია — ორივე საბუთის (Hd 1810 და Hd 2435) „დამუშავება“ ხდება ერთდროულად. ამაზე მეტყველებს ორივე საბუთის ქალაღის ერთნაირობა და ის, რომ ორივე საბუთი ინახებოდა ერთად, რასაც ადასტურებს ორივე საბუთის verso-ზე გაკეთებული მინაწერები ერთნაირი ხელით. როგორც ჩანს, ყალბისმქნელმა ბოხვაძისეული საბუთი შეაპარა სააკაძე-თარხნიშვილთა საგვარეულო საბუთებში.

ორივე საბუთის ხელწერა ერთობ ნაძალადევა³⁶. დამწერი საგანგებოდ ცდილობს არ იქნეს შეცნობილი მისი ხელი, ამიტომ პალეოგრაფიული ნიშნები აღარაა ტიპიური და დათარიღებაც ამ ნიშნით ძნელდება. ქალაღი შესაძლოა ადრეულიც იყოს (XVII ს-ის I ნახ.), სამაგიეროდ „ღვიანდელია“ Hd 2435 საბუთში მოხსენიებული პირები. როგორც უკვე ითქვა, საბუთში ნახსენები ქიშვარ მანუჩარ თუმანიშვილის ძმისწული სამოღვაწეო ასპარესზე 1656 წლიდან ჩნდება. ამრიგად, არ შეიძლება ეს საბუთი 1656 წ. ადრე იყოს შედგენილი. მისი მოღვაწეობის ზედა თარიღი კი 1677 წ. მოდის. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ეს პირი საბუთში შეტანილია „დაძველების“ მიზნით, მაშინ გამოდის, რომ საბუთი ამ ქიშვარის მოღვაწეობას კარგა ხნით უნდა იყოს დაცილებული. ამრიგად, სავსებით დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ ფალსიფიკაცია XVIII საუკუნეზე ადრე არ იყოს მომხდარი.

ვინ უნდა იყოს ყალბისმქნელი?

ცნობილია, რომ „საქმიანი“ ქალაღდები ყველა ოჯახში, სადაც კი ასეთი არსებობდა, საგანგებო მოვლა-პატრონობისა და დაცვის საგანი იყო თვით XX ს-ის დასაწყისისათვისაც კი (სწორედ ამ ტრადიციას უნდა ვუმაღლოდეთ, რომ ჩვენამდე ბევრმა უნიკალურმა დოკუმენტმა მოაღწია!). ისეც ხდებოდა, რომ ოჯახებში დაცულ „ძველ ქალაღებს“ წერა-კითხვის უცოდინარი პატრონები გარეგნული ნიშნების მიხედვით უშეცდომოდ ამოიცნობდნენ. „ქალაღების“ შესანახად ოჯახებში ხის მომცრო ყუთები ან გასანთლული ქსოვილის პატარა ბოლჩები იხმარებოდა, რომლებიც ხშირად „თავდაბეჭდილი“ იყო ხოლმე. უნდა ვიფიქროთ, საგანგებო შენახვის საგანი იყო საგვარეულო საბუთები თარხნიშვილების ოჯახშიც, რომელთა რიცხვი 1821 წლისათვის 283 ერთეულს შეადგენდა. დაცულობის ასეთ პირობებში ვინ შეიძლებოდა ყოფილიყო ყალბისმქნელი? — პირი, რომელსაც ხელი მიუწვდებოდა საბუთებზე, რომელმაც იცოდა მათი დაცულობის ადგილი და გამომჟღავნების შემთხვევაში ეჭვმიუტანელი დარჩებოდა. თუმცა უნდა დავძინოთ, რომ ყალბისკეთება მაინც გარკვეულ რისკთან იყო დაკავშირებული.

³⁶ შესაძლოა ეს ორი საბუთი ერთი ხელნათა იყო დაწერილი, მაგრამ დაბეჭდვით ამის თქმა გრაფიკული ექსპერტიზის გარეშე ძნელდება.

ყველაზე უფრო საფიქრებელია, რომ სიყალბის გამკეთებელი ისევ თარხნიშვილია, შესაძლებელია ყალბისმქნელის მიზანია ლისის მამულები ოჯახების გაყოფის დროს საერთო საგვარეულო ქონების ჯამში არ შევიდეს და გამოითიშოს საერთო ქონებიდან. ასეთ შემთხვევაში მას შეეძლო ლისის „პატრონი“ ბოხვაძე თავის წინაპრად გამოეცხადებინა დედის ან ცოლის ხაზით და ლისზე უფლების განმტკიცება უკვე ამ გზით ეცადა. ამიტომ იგი ადგენს: 1. ნატყუარ საბუთს ლისის ბოხვაძის კუთვნილების შესახებ და 2. ახდენს გიორგი სააკაძის წყალობის წიგნის პროფანაციას.

პროფანაცია იმ რიგისა უნდა ყოფილიყო, რომ ახლოს ყოფილიყო სიმართლესთან. პირველი მონაცემი ამ შემთხვევაში გარეგნული მსგავსება იყო: წითელი წელნით საბუთის დასაწყისის დაწერა, მეფის ხელმოწერა და, ეფიქრობ, საგანგებოდ წაშლილ-ამოგლეჯილი ადგილებიც Hd 1810 საბუთზე დედნის იმიტაციის მიზნით კეთდება.

თარხნიშვილთა გვარში ტრადიციითაც იცოდნენ, რომ ლისი გიორგი სააკაძისათვის სიმონ მეფის მიერ იყო ნაწყალობევი. ყალბისმქნელს რადაც არ უნდა დაჯდომოდა უნდა შეეცვალა სააკაძის გვარი, მაგრამ ეს შეეცვლა არ უნდა ყოფილიყო ნებისმიერი. მთავარი იყო, დედანში არსებული ნამდვილ და გაყალბებულ საბუთში ჩაწერილ გვარებს შორის თვალში საცემი არ ყოფილიყო გრაფიკული ცვლილებები. ე. ი. დაცული უნდა ყოფილიყო ასოების ხაზს ზემოთა და ხაზს ქვემოთა დამწერლობის თანმიმდევრობა. როდესაც ამ ხერხს მიაგნეს მერე უკვე დგება ნაყალბევი საბუთი ბოხვაძის შესახებ. ფალსიფიკატორმა უკან დასახევიც დაიტოვა. Hd 1810 საბუთში წყალობის მიმღების გვარი წინა ზიტყვას დიდი ინტერვალით დააცილა, თავისუფალი ადგილი დააზიანა — გახეხა, გაამუქა და შექმნა შთაბეჭდილება გვარის წინ თითქოს ასოთა არსებობისა, რაც შეუიარაღებელი თვალისათვის მართლაც საეჭვოა, მაგრამ დღევანდელი ტექნიკური მიღწევების შემწეობით (ულტრაიისფერი სხივებით ფოტოგრაფირება) ყალბისმქნელის მაქინაციები არც ისე ძნელი ამოსაცნობი შეიქნა.

როგორც ვთქვით, ჩვენ ეჭვი შეგვაქვს იმაშიც, რომ Hd 2435 საბუთში მოხსენიებული ბოხვაძე რეალური პიროვნება იყო. პირველ რიგში ამის საფუძველს იძლევა მისი უსახელოდ დასახელება.

ყალბისმქნელს დამაჯერებლობისათვის საბუთში ბოხვაძე გურიიდან მოსულად ჰყავს გამოყვანილი. გურია და გურიიდან „მოსულები“ თარხნიშვილებისათვის უცნობი არ იყო. თარხნიშვილთა წილის ბარათებში სოფ. ნაბახტევში ჩანან „გურიელი“ კაცები ზაქარიაშვილები, „გურიელი გიორგი“ და ა. შ.³⁷ სამწუხაროდ, არ ჩანს რა გზით მოხდნენ ისინი ნაბახტევს — „ნებით“ თუ იძულებით — (ნასყიდი, ნაშვითვი, ნაჩუქარი და ა. შ.). ყოველ შემთხვევაში, ისინი „ახალმოსულები“ ჩანან და ჯერ კიდევ მათი წარმომავლობა, „გურიულობა“ შედარებით ახალი ამბავია.

შესაძლოა, ბოხვაძის გურიიდან მოსულობის ვერსიას გარკვეულად სტიმული მისცა გურიიდან მართლაც მოსულთა არსებობამ. შესაძლოა, მთლიანად ნატყუარ Hd 2435 საბუთში ერთადერთი სიმართლე ის იყოს, რომ ბოხვაძეები წარმომავლობით გურიიდან იყვნენ (მახსენდება სოფ. ბოხვაური გურიაში). და

³⁷ სამწუხაროდ წილის ბარათებიდან მხოლოდ ერთია თარიღიანი 1732 წ., ფ. 1450. დ. 27, № 20. იხ. აგრეთვე, დ. 27, №№ 25, 28.

11. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1978, № 4

თუ ასეთი ვინმე ბოხვადე (პიროვნება მხოლოდ გვარით — უსახელო!) მაინც არსებობდა, ეს არსებითად მაინც არაფერს ცვლის.

ბერი ეგნატაშვილის ცნობა, რომ „ლისი ბატონის წყალობა იყო“, ჩვენ უეჭველად მიგვაჩნია და, როგორც ზემოთაც ითქვა, ეს უნდა მომხდარიყო 1594 წ.

თუ 1604 წ. გიორგი მეფემ ლისი ბოხვადეს უბოძა, მაშინ როგორ მოხდა რომ 1. ლისი სააკაძისაა თეიმურაზის დროს („ახალი ქართლის ცხოვრებისა“ და იოსებ თბილელის ცნობა), 2. 1653 წ. როსტომ მეფემ იორამ სააკაძეს დაუმტკიცა ლისი, 3. XVIII ს-ის II ნახ. ლისში მოსახლეობს ზაალ, ლუარსაბ, მამუკა და ზურაბ თარხნიშვილების 31 კომლი. 4. 1775 წ. მამუკა თარხნიშვილი ყიდის მის წილ ლისს, 5. XIX ს-ის 50-იან წლებში ლისს არის თარხნიშვილთა (თარხან-მოურავთა) სასაფლაო, 6. ლისის დღევანდელ მოსახლეობას (ისინი ძირითადად „ახალმოსულები“ არიან XIX ს-ის მიწურულს) ჯერ კიდევ აზსოვს, რომ მათი „კნიაზები“ თარხნიშვილები იყვნენ³⁸.

* * *

ჩვენი ძიების არე კიდევ უფრო დავიწროვდა: კონკრეტულად როდის და ვის მიერ უნდა იყოს შედგენილი ნატყუარი დოკუმენტები?

და აი ჩვენ მივაკვლიეთ საბუთების წყებას, რომელთაც ფარდა ახადეს საიდუმლოს.

1775 წ. 12 მარტს მამუკა თარხნიშვილმა ძმით ზურაბით და შვილებით ზაზათი და რევაზით თავის ბიძაშვილს ყორიასაულბაშ ზაზას, მის შვილსა და ძმას ლისს მიჰყიდა თავისი ამოწყვეტილი ბიძაშვილის ზაზას მამული. „ასე რომე დამეკირა და მოგყიდე ჩემის ბიძაშვილის ამოწყვეტილის ზაზას მამული ლისს რაც მეექვსედის მამული მერგო“, — ვკითხულობთ ერთ-ერთ დოკუმენტში³⁹.

მარტო ამ დოკუმენტიდანაც კარგად ჩანს, რომ სახელი ზაზა XVIII ს-ის 70-იან წწ. თარხნიშვილებში საკმაოდ გავრცელებული იყო.

რამდენიმე ზაზას ვხვდებით თარხნიშვილებში იმავე საუკუნის 40—50 წწ. ესენი არიან:

1. ზაზა ბადურიშვილი	1712 ფ. 1450, დ. 27, № 136.
შვილით ბადურით	1741 Hd 2186.
2. ზაზა მოურავიშვილი	1740 დ. 27, № 148, Hd 2584.
	1752 ნ. ბერძენიშვილი, დოკ. II, № 53
3. ზაზა თარხნიშვილი	1940 დ. 27, № 139.
	1746 დ. 27, № 213.
4. ზაზა დავითის-შვილი	1752 დ. 27, № 17.
5. ზაზა დავითის, — ზაზას მამის ბიძაშვილი	1738 წ. დ. 27, № 26 და ა. შ. ⁴⁰

³⁸ ეს უკანასკნელი ცნობა ადგილზე მივიღეთ 1977 წ. 17 ივლისს.

³⁹ Hd 2373; 1450, დ. № 27, № 234.

⁴⁰ იურისტ გ. თარხან-მოურავის ცნობით, თარხნიშვილების რამდენიმე შტო არსებობდა: ბადურიშვილები, მოურავიშვილები, მამუკაი და ა. შ. (ლისის მფლობელები მამუკაი იყვნენ). ეს შტოები ისე იყვნენ უკვე ერთმანეთს დაცილებულნი, რომ XIX საუკუნეში მათ შორის ქორწინებაც კი ხდებოდა. ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია აქ სხედასხვა გვარით თუ ზედწოდებით დასახელებული ზაზები იდენტური პიროვნებებიც იყვნენ.

ჩვენთვის საინტერესოა ის ზაზა, რომელიც „ამოწყდა“, ე. ი. რომელსაც არ ღარჩა ვაჟი — მემკვიდრე.

1. ზაზა ბაღურიშვილს ჰყავს ვაჟი ბაღურ, ე. ი. ჰყავს მემკვიდრე (თუ იგი მამაზე აღრე არ გარდაიცვალა). 2. ზაზა მოურავიშვილი და 3. ზაზა დავითიშვილი იხსენიებიან 1752 წ. ჩვენი საძიებელი ზაზა კი 1751 წლიდან ცოცხალი აღარაა. რჩება ზაზა თარხნიშვილი და ზაზა დავითის — ზაზას მამის ბიძაშვილი. შესაძლოა კიდევ სხვა ზაზა თარხნიშვილის არსებობაც. ამიტომ ჩვენ თავს შევიკავებთ ზაზას გენეალოგიის ძიებისაგან და ვიტყვით მხოლოდ, რომ იგი ჩანს XVIII ს-ის შუა ხანებში, არის სოფ. ლისში გარკვეული მამულის პატრონი. და გიორგი სააკაძის პირდაპირი ხაზით შთამომავალი.

1751 წ. 5 მაისს თეიმურაზ II-ის ბრძანება დაუწერია:

ჩვენი ბრძანება არის მერმე რაც თარხნიშვილის ზაზას ნასყიდი ყმა და მამული არის ოძის(ს), სასირეთს და თემის ზვარი ნასყიდი და რაც წყლს ზაზას თავისი სახასო ხოდაბუნებში პური და ქერი უთესია, ყველა ზაზას ქალაბის დარეჯანისათვის გვიბოძებია. ეს ყმაც ამათ იმსახუროს და მამულის გამოსავალიც ამათ მოიხმაროს. სხვას ხელი ნუ აქვს. ეს ნასყიდი ყმა და მამული ვერც გაყიდოს ზაზას ქალაბმა და ვერც თავის ქალს მზითვით მისცეს. თუ გაყიდვა მოინდომოს, ჩვენ მოგვახსენოს და როცა დასტური მივცეთ, მასუკან გაყიდოს. გიბრძანებთ, ვინცავე ზაზას ნასყიდს მამულზე გლეხი სახლობხართ, ყველანი ამათ მოუღეპით და მართებულათ ემსახურებით. მაისის ე ქორონიკონს ულთ

თეიმურაზის
ბეჟელი

ქ. გელიტაშვილი ხაბაზიც თავისი ორის ძმისწულის ომლებით ზაზას ქალაბისათვის გვიბოძებია⁴¹.

როგორც ირკვევა, ოჯახის უფროსი ზაზა თარხნიშვილი გარდაცვლილა და მის ქალაბს დარეჯანს მეფე მხოლოდ ნასყიდ ყმა-მამულს უტოვებს და ისიც შეზღუდული უფლებით: მას ნება არა აქვს ამ ყმა-მამულის არც მზითევეში გატანებისა, არც გაყიდვისა მეფის დასტურის გარეშე. რაც შეეხება სამემკვიდრეო მამულზე — სახასო ხოდაბუნებში დათესილ მოსავალს, მისი სარგებლობის უფლება ზაზას ქალაბს ეძლევა მხოლოდ მოსავლის აღებამდე: „რაც წყლს ზაზას თავისი სახასო ხოდაბუნებში პური და ქერი უთესია, ყველა ზაზას ქალაბის დარეჯანისათვის გვიბოძებია“.

თეიმურაზის 1752 წ. მაისის ბრძანებიდან კი ირკვევა, რომ ზაზას სამემკვიდრეო მამულები მეფეს დაუჭერია სახასოდ და ახლა თარხნიანთ უნდა გადააბარონ. „იასაულო! წადი და რაც დღეს თარხნიშვილს, უშვილოთ ამოწყვეტილის ზაზას მამული ჩვენ სახასოთ გვეჭირა, ხელი ამართე და ყველა ერთობით თარხნიანთ მოაბარე“⁴².

ზაზას ქალაბის მდგომარეობა დღითი დღე უარესდება. თუ ერთი წლის წინ მას უფლებები შეუზღუდეს ქმრის ნასყიდ ქონებაზე — ყმა-მამულზე, ხოლო სამემკვიდრეო მამულები მეფემ სახასოდ დაიჭირა, ახლა უკვე იქმნება საშიშ-

⁴¹ საბუთი გამოქვეყნებული აქვს ნ. ბერძენიშვილს (დოკ. I, № 501). ჩვენ აქ საბუთი მოტანილი გვაქვს დედნიდან (Hd 14191; პირი იხ. 1450, დ. 27, № 167). საბუთის დედნის verso-ზე გაკეთებულია მინაწერი: „ქ. ოქმი სასირეთისა მეფის თეიმურაზისა“. მინაწერი გაკეთებულია იმავე ხელითა და მელნით, რომლითაც Hd 1810 და Hd 2435 საბუთებზე გაკეთებულია მინაწერები: „ეს წიგნი“, „წყალობის წიგნი“.

რ. ფირცხალიშვილის ვარაუდით ეს ზაზა არის ზაზა ბაღურის-ძე, რომელსაც ვაჟიშვილი ბაღური აღრე გარდაეცვალა. (რ ი მ ა ფ ი რ ც ხ ა ლ ა ი შ ვ ი ლ ი, იოსებ ტფილელი და მისი „ლიდმოურავიანი“, თბ., 1978 გვ. 175 — 176 და გენეალოგიური ნუსხა).

⁴² ფ. 1450, დ. 27, № 178.

როგორც, რომ ამ მამულებს თარხნიშვილები გადაინაწილებენ და იმედის ნაპერწკალი, რომ სახასოდ დაჭერილი ზაზას მამულები შეიძლება მეფემ ზაზას ქვრივს დაუბრუნოს — ქრება.

„ზაზას ჯალაბი“ დარეჯანი არ ჩანს ისეთი ქალი, რომ ადვილად შეურიგდეს ბედს, შეელოს ქმრისეულ ქონებას და ვისმეს თავი დააჩაგვრინოს (შესაძლოა მას ვინმე ზურგსაც უმაგრებს!). 1753 წელს დარეჯანს დავა აქვს გლურჯიძეებთან სასირეთში ზაზას მიერ ნასყიდი მამულის თაობაზე. გლურჯიძეებთან დავაში იგი გამარჯვებული გამოდის: „რაც ზაზას სასირეთს მიწაში ფასი მიუციათ, ის ფასი უნდა მიეცეს და რაც ნაშენობა უქნია ზაზას — ვენახი, ბაღი, ციხე, სახლი თუ კედელი ის ნამუშევარი ამაგი უნდა სამ(მ)ა-ოთხმა სულის მოყვარე კაცმა ღმერთ წინაშე და(ა)ფასოს, ისიც ზაზას ჯალაბს უნდა მისცენ გლურჯიძეებმა მიწის ფასიცა და ნაშენობის ფასიც. როგორც დაფასდეს ორივე უნდა მისცენ...“ ვკითხულობთ განჩინებაში⁴³. მაგრამ ასეთი გამარჯვება ზაზას ჯალაბისათვის საკმარისი არაა. მეფის 1752 წლის ბრძანებით ზაზასეული მამული „ერთობით თარხნიანთ“ — თარხნიშვილების საერთო ქონებაში დაიდო და მოსალოდნელია მისი გადანაწილება. რადაც არ უნდა დაუჯდეს „ზაზას ჯალაბს“, ქმრის ქონებიდან მან უნდა დაინარჩუნოს რაღაც წილი და აი, აქ იბადება „იდეა“ ლისის წყალობის გაყალბებისა.

ყალბისმქნელი ქმნის დოკუმენტს, რომ ლისი ძველითგან ბოხვაძისა ყოფილა. ამავე დროს მან იცის საბუთის არსებობა, რის მიხედვითაც ლისი სიმონ მეფემ მისი ქმრის ზაზას წინაპარს, გიორგი სააკაძეს უბოძა. ამიტომ ყალბისმქნელი იძულებულია დიდ რისკზე წავიდეს, მოსპოს საბუთის დედანი და მის ნაცვლად შექმნას ახალი დოკუმენტი, სადაც გვარის წაკითხვა საეჭვო იქნება. უნდა არსებობდეს 1604 წელზე ადრინდელი პრეცედენტი, რომ ახალი ნატყუარი საბუთი უფრო დამაჯერებელი იყოს. არსებული დედნის საფუძველზე შექმნილი ნაყალბევი კი გარეგნულად მსგავსი უნდა იყოს ადრინდელი დედნისა.

როგორც ჩანს, ამ მსგავსების გამო იყო, რომ იგი თარხნიშვილებში საბუთის დედნად მიაჩნდათ და 1821 წლის რეგისტრაციის შემდეგ მისი ღირსება კიდევ უფრო გაიზარდა. იმავეს ვერ ვიტყვით ბოხვაძისეულ საბუთზე.

ნაყალბემა Hd 2435 საბუთმა თავის თავი ვერ გაამართლა. გაბედა თუ არა ყალბისმქნელმა მისი გამოჩენა და იყო თუ არა სადმე საქმის მსვლელობაში გატანილი, ჩვენ არ ვიცით. ეს საბუთი თარხნიშვილთა სხვა საბუთებთან ერთად ინახებოდა (რასაც ამტკიცებენ verso-ზე გაკეთებული მინაწერები), მაგრამ 1821 წ. სხვა საბუთებთან ერთად იგი თარხნიშვილებს ან არ წარუდგენიათ ან კომისიას არ გაუტარებია რეგისტრაციაში.

ლისი თარხნიანთ მამულების საერთო ჯამში ჩაუვლიათ და ექვს წილად გაუყვიათ. ეს ფაქტი 1752—53 წწ. ახლო ხანებში უნდა მომხდარიყო. ამ ხანებში უნდა იყოს მომხდარი საბუთების ფალსიფიკაცია.

უკვე 1775 წ. ლისის ერთ-ერთ მემკვიდრეს, მამუკა თარხნიშვილს თავის ბიძაშვილისათვის ნასყიდობის წიგნი მიუცია: „დამეჭირა და მოგყიდე ჩემი ბიძაშვილის ამოწყვეტილის ზაზას მამული ლისს რაც მეექვსედი მამული მერგო“⁴⁴.

⁴³ ფ. 1450, დ. 27, № 180.

⁴⁴ ფ. 1450, დ. 27, № 234.

ამრიგად, სამამულო დავა თარხნიშვილთა საგვარეულოს მამრობითი სქესის მემკვიდრეების სასარგებლოდ გადაწყდა, როგორც ეს მოსალოდნელი იყო, ქართული ფეოდალური სამართლის საფუძველზე.

გაირკვა, რომ 1. არც ერთი საბუთი, არც Hd 1810 და არც Hd 2435 არ წარმოადგენს დედანს; 2. Hd 1810 საბუთის შედგენისას გამოყენებულია არსებული დოკუმენტის დედანი და, მიუხედავად ხელოვნური დამახინჯებებისა, იგი სინამდვილეს გადმოგვცემს. თარხნიშვილებში ეს საბუთი მიღებული იყო, როგორც დედანი. ამიტომ, ვფიქრობთ, მიზანშეწონილია Hd 1810 საბუთი „ისტორიული დოკუმენტების კორპუსის“ სათანადო ტომში გამოქვეყნდეს როგორც პირი, გარკვეული კომენტარებით; 3. Hd 2435 დოკუმენტი ძალიანად ნატყუარია. ამიტომაცაა, რომ იგი არ ჩანს 1821 წ. რეგისტრაციაში. იგი ყალბად მიიჩნეის იმთავითვე, როგორც კი სიძველეთსაცავში მოხვდა; 4. საბუთების გაყალბება დაკავშირებულია 1751 წ. უმემკვიდრეოდ გარდაცვლილი ზაზა თარხნიშვილის ქალბ დარეჯანთან (სამწუხაროდ, ძნელი გასარკვევია, მართო მოქმედებდა იგი, თუ ჰყავდა თანამოზიარეები!); 5. ყალბი საბუთები შეიქმნა 1752—53 წწ. ახლო ხანებში; 6. საბუთების გაყალბება მოხდა სამამულო დავასთან დაკავშირებით.

მიუხედავად ნატყუარობისა Hd 2435 საბუთი მაინც არ მოსპეს. იგი სიძველეთსაცავში მოხვდა და 230-ოდე წლის შემდეგ ჭეშმარიტების გასარკვევად ისტორიამ ჩვენს თაობას გადმოულოცა.

А. МЕГРЕЛАДЗЕ

ОПЯТЬ О ДОКУМЕНТЕ 1594 ГОДА СИМОНА I

Резюме

В опубликованной статье автор приходит к выводу, что документ Hd 1810, хранящийся в Институте рукописей им. К. Кекелидзе, не является подлинником, а представляет собой профанацию дарственной грамоты 1594 года Симона I. Подделан также документ Hd 2435, который был составлен для подтверждения данных документа Hd 1810.

Фальсификация документов произведена в 50-ые годы XVIII столетия потомками Георгия Саакадзе в связи с имеющими место земельными распрями.

LAWRENCE KRADER, THE ASIATIC MODE OF PRODUCTION: SOURCES, DEVELOPMENT AND CRITIQUE IN THE WRITINGS OF KARL MARX, Van Gorcum, Assen, The Netherlands, 1975, XIII+454

ლორენს კრეიდერი, წარმოების აზიური წესი: წყაროები, განვითარება და კრიტიკა კარლ მარქსის ნაშრომებში

კაპიტალიზმამდელი საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციების პრობლემის მნიშვნელოვან ასპექტს წარმოადგენს კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის შეხედულებების გაჩვენება ამ საკითხის შესახებ. ხოლო აღნიშნული ასპექტის გაცხადებისათვის კი უადრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს იმ საისტორიო, ფილოსოფიური და ა. შ. წყაროების განხილვას, რომელზედაც დაეფუძნა ისტორიული მატერიალიზმის კლასიკოსების ნააზრევი კაპიტალიზმამდელი ფორმაციების, მათ შორის ე. წ. წარმოების აზიური წესის შესახებ. საბჭოთა კავშირში 20-იან—30-იან წლებში გამართული დისკუსიების დროს უკანასკნელი საკითხი დაყენებულ იქნა რ. ფოქსის მიერ¹. მაგრამ ამ საკითხის გღრმავებულ კვლევას დისკუსიების დროს ადგილი არ ჰქონია. კაპიტალიზმამდელი ფორმაციების შესახებ ახალი დისკუსიების დროს აღნიშნული ხარვეზი მნიშვნელოვანწილად იქნა შევსებული (ფ. ტოკეის, მ. გოდელეს, ნ. ბ. ტერ-აქოფიანის და სხვათა შრომები). მაგრამ მაინც მკვეთრად იგრძნობოდა საჭიროება ფუნდამენტური ნაშრომის შექმნისა, რომელიც დაწვრილებით განიხილავდა იმ თეორიულ წანამძღვრებს (პოლიტიკონომიაში, ისტორიოგრაფიაში, ფილოსოფიაში), რაც საფუძვლად დაედო მარქსისა და ენგელსის შეხედულებათა სისტემას წარმოების აზიური წესის შესახებ. და აი ასეთი სახის ნაშრომი შეიქმნა ამერიკელი ეთნოგრაფისა და ისტორიკოსის ლორენს კრეიდერის მიერ.

სარეცენზიო წიგნის თვალსაჩინო ნაწილი ეძღვნება „აღმოსავლური საზოგადოების“ შესახებ საერთო და მეცნიერული ცოდნის განვითარებას XVII საუკუნიდან მოყოლებული XIX ს-ის პირველი ნახევრის ჩათვლით (გ. სტიუარტ მილის შემოქმედებით დამთავრებული). ამის შემდეგ კი გადმოცემულია მარქსის შეხედულებ-

ათა განვითარება წარმოების აზიური წესის შესახებ. ხოლო ამას მოსდევს წარმოების აზიური წესის კონცეფციის სისტემატური გააზრება. წიგნის მეორე, მოცულობით ბევრად უფრო მცირე ნაწილში, გადმოცემულია მარქსის ექსცერპტები მ. მ. კოვალევსკის ნაშრომიდან „სათემო მიწათმფლობელობა, მისი დაშლის მიზეზები, მსვლელობა და შედეგები“ (შედგენილია 1880—81 წლებში), აგრეთვე მარქსის კომენტარები შესაბამის ადგილებზე².

წიგნის წინასიტყვაობაში ლ. კრეიდერი მიუთითებს, რომ მისი იდეების ძირითადი ნაწილი მას შეუმუშავებია ჯერ კიდევ 1947—53 წლებში. როგორც ნაშრომის გაცნობისას ირკვევა, ავტორი კარგად იცნობს ახალი დისკუსიების მონაწილეთა (მათ შორის საბჭოთა ავტორების) აზრებს. წარმოების აზიურ წესზე მიმდინარე დისკუსიების მონაწილეთაგან განსხვავებით, შენიშნავს ავტორი, მის მთავარ ამოცანას შეადგენს: 1. წარმართოს დისკუსია წარმოების აზიური წესის შესახებ მისი წარმოშობისაქენ, ამ საკითხზე მარქსის გამოქვეყნებული და გამოუქვეყნებელი ნაშრომების შესწავლისაქენ; 2. ღრმად შეისწავლოს ის წყაროები, საიდანაც განვითარდა მარქსის თეორია; 3. განავითაროს აღნიშნული თეორია სისტემატურ ფორმაში და კრიტიკულად განიხილოს როგორც თეორია, ისე მისი წყაროები. მაგრამ რაც არანაკლებ საყურადღებოა, წიგნში სპეციალურად არის აღნიშნული, რომ მარქსის ნაშრომები წარმოების აზიური წესის შესახებ განხილულ უნდა იქნას განვითარებაში (გვ. 317).

აღსანიშნავია ისიც, რომ ლ. კრეიდერი კარგად აცნობიერებს მარქსის მეთოდს, რომლის მიხედვითაც რთული სოციალური სისტემების შესწავლა გასაღებს წარმოადგენს მარტივი სოციალური სისტემების გასაგებად. კერძოდ, რო-

¹ იხ. Р. Фокс, Взгляды Маркса и Энгельса на азиатский способ производства и их источники, «Летописи марксизма», 1930, № 3.

² აღნიშნავთ, რომ კრეიდერმა 1972 წელს გამოსცა მარქსის კომენტარები და ამონაწერები ლ. მორგანის, გ. ფირის, პ. მიენისა და გ. ლეზოკის წიგნებთან. იხ. The ethnological notebook of Karl Marx, Assen, 1972.

გორც სარეცენზიო წიგნის ავტორი მიუთითებს, წარმოების აზიური წესი თავის პოტენციაში შეიცავს კაპიტალიზმის რევოლუციის შესაძლებლობას; აზიურ საზოგადოებაში, პირველყოფილი კომუნისტური საზოგადოებისაგან განსხვავებით, ადგილი აქვს მთელი რაგა ეკონომიკური კატეგორიების (შრომის სოციალური დანაწილება, საქონელი, ფული, ქალაქი, კაპიტალის დაგროვება) არსებობას, მაგრამ ესენი ამ საზოგადოებაში ვერ პოულობენ გაშლას. კაპიტალიზმი კი, წარმოების აზიური წესისაგან განსხვავებით, წარმოადგენს საზოგადოებას, სადაც ადგილი აქვს ამ, — და რასაკვირველია, კიდევ სხვა, — კატეგორიების გაშლილი სახით არსებობას. აქედან, როგორც საესეებით სწორად მიუთითებს კრეიდერი, გამომდინარეობს კაპიტალიზმის პოლიტიკონომიის შესწავლის აუცილებლობა წარმოების აზიური წესის სტრუქტურას ნამდვილ მეცნიერულ დონეზე დასავებად (გვ. 8—9). მაგრამ რაც მთავარია, ეს თეორიული განცხადება მხოლოდ ლიტონი სიტყვები რჩება, არამედ ნამდვილად სახელმძღვანელო ძაფი, რომელიც მთელს მანძილზე განსწავლავს სარეცენზიო წიგნს.

ასევე საესეებით სწორია კრეიდერი როცა იგი აცხადებს, რომ წარმოების აზიური წესის კონცეფციის შემუშავება რაღაც იზოლირებული აზროვნებითი აქტი კი არაა, არამედ ნაწილად მთელისა, კერძოდ პოლიტიკონომიის კრიტიკისა, რამდენადაც, კრეიდერის აღიარებით, აზიური საზოგადოება სამოქალაქო საზოგადოება იყო და ამდენად, პოლიტიკური ეკონომიის შესწავლის ობიექტი. ჩვენთვის გაურკვეველი რჩება მხოლოდ ის ვარაუდობა, რომ აღნიშნული აზრი, ე. ი. მარქსის მიერ პოლიტიკური ეკონომიის შექმნა ფართო აზრით, საესეებით ნათლად აღნიშნული „ანტი-დიურიზმი“ ენგელსის მიერ და ამიტომაც ანალოგიური აზრის აღიარებისას კრეიდერს უღდა მიეთითებინა უკანასკნელ წყაროზე, რასაც სარეცენზიო ნაშრომში ვერ ვხვდებით.

ლ. კრეიდერის თანახმად, „აღმოსავლური საზოგადოების“ კონცეფცია, რაც შემუშავებულ იქნა ბურჟუაზიულ მეცნიერებასა და ფილოსოფიაში, გაღრმავებულ იქნა მარქსის მიერ, ამ უკანასკნელმა აღნიშნული საზოგადოების მატერიალური საფუძვლის ღრმა შესწავლის საფუძველზე ჩამოაყალიბა წარმოების აზიური წესის კონცეფცია. სარეცენზიო წიგნში სწორად არის აღნიშნული, რომ „ვიდრე არ იყო შემუშავებული საზოგადოების თეორია საერთოდ, არ შეიძლებოდა შემუშავებულიყო აღმოსავლური

საზოგადოების თეორიაც კერძოდ; მხოლოდ XIX საუკუნეში გაჩნდა ეს კერძო და ზოგადი თეორიები და თანაც თანადროულად“ (გვ. 43, აგრეთვე გვ. 118). და ამას ავტორი უკავშირებს უმთავრესად მარქსის სახელს.

კრეიდერი ნათლად და მრავალგზის მიუთითებს, რომ წარმოების აზიური წესი დამახასიათებელი იყო აღმოსავლეთის ხალხებისათვის აქ კაპიტალიზმის ექსპანსიამდე, კოლონიალიზმის ეპოქამდე, რის შემდეგაც და შედეგადაც დაიშალა სასოფლო თემი — წარმოების აზიური წესი, ასე ვთქვათ, უჩრდო. აღმავალ ისტორიულ განვითარებაში კი, როგორც ამას არაერთხელ ვკითხულობთ წიგნში, წარმოების აზიური წესი შესცვალა ანტიკურმა, ფეოდალურმა (უკანასკნელის სინონიმად ავტორი ხმარობს „შუასაუკუნეობრივს“ (medieval) და ბურჟუაზიულმა წესებმა, რომელთა ურთიერთმანაცვლებას აღვლით ჰქონდა მხოლოდ დასავლეთ ევროპის ისტორიულ სინამდვილემ (136-ე გვერდზე მოცემულია კაცობრიობის ევოლუციის სქემა). ეს აღიარება მარქსის ნაშრომების ისეთი მცოდნეა როგორცაა კრეიდერი, ძალზე საყურადღებოა, ამ ფონზე კიდევ უფრო მკვეთრად ჩანს იმ ავტორთა მოსაზრების უსაფუძვლობა, რომლებიც კაპიტალიზმამდელი ფორმაციების ურთიერთმანაცვლებაზე სხვაგვარ შეხედულებას ავითარებენ.

კრეიდერი აკრიტიკებს „ჰიდრავლიკური საზოგადოების“ თეორიის ავტორს კ. ვიტფოგელს, რომლის მიხედვითაც აღმოსავლეთის საზოგადოებაში ირიგაცია გადამწყვეტი ფაქტორი იყო, რომლის (ირიგაციის) ფუნქციის შესრულების გამო სახელმწიფო (პოლიტიკური წყობილება) ამ რეგიონში „ტოტალიტარული“, დესპოტური ფორმით ჩამოყალიბდა³. ამის საპირისპიროდ სარეცენზიო წიგნში აღნიშნულია, რომ მარქსისათვის წარმოების აზიური წესისადმი მიმართებაში ცენტრალური საკითხი მდგომარეობდა სასოფლო თემის ინსტიტუტში, სასოფლო თემის „ოლექტივისტურ ინსტიტუტებში“ (ამაში ავტორი ეთანხმება მ. გოდელიეს). წიგნში ვკითხულობთ: „წარმოების აზიური წესის თეორია არის კაცობრიობის სოციალური ევოლუციის თეორიის ნაწილი; მნიშვნელობა ამ თეორიისა, როგორადაც იგი განავითარა მარქსმა, ისაა, რომ სოციალური ევოლუციის სქემაში მან ცენტრალური ადგილი მიაკუთვნა სასოფლო თემს სხვა ფაქტორებთან ერთად, რომლებიც მასთან არიან დაკავშირებული: არათავისუფალი შრომა, რეგარ როგორც ზედმეტი შრომა და ზედმეტი პროდუქტი, სასაქონლო გაცვლის განვითარება, მიწაზე საკუთრების ფორმა, ურთი-

³ ეს თეორია ვიტფოგელს ყველაზე სრულად აქვს გადმოცემული თავის წიგნში „The Oriental despotism. A comparative study of total power“, London, 1957.

ერთობა ინდივიდსა და თემს შორის, ურთიერთობა სასოფლო თემსა და პოლიტიკური საზოგადოების ჩამოყალიბებას შორის“ (გვ. 311). (კრეიდერის მიერ ვიტფოგელის კრიტიკა მოცემულია ბევრგან, მაგალითად 114—116, 129, 130, 131, 133, 301, 318, 320 გვერდებზე).

სასოფლო თემთან შედარებით, კრეიდერის მიხედვით, „წყლის კონტროლის“ (water control) ფაქტორის დაქვემდებარებული მნიშვნელობა ჰქონდა. იმაში, რომ კრეიდერი სასოფლო თემს, უკანასკნელისათვის დამახასიათებელ მიწაზე კოლექტიურ საკუთრებას წარმოების აზრით წესის ცენტრალურ მომენტად აცხადებს, იგი უთუოდ მართალია. მაგრამ ძალზე არაღმაჩერებელია მის მიერ სახელმწიფოს დესპოტური ფორმის (მის არსებობას ძველ, ტრადიციულ აღმოსავლეთში კრეიდერი სულაც არ უარყოფს) მიზეზის ასხნა იმით, რომ ამ სახელმწიფოებრივი ფორმის საფუძველს წარმოადგენდა პოლიტიკური ხელისუფლების ალტერნატივის არარსებობა, სწორედ ისევე როგორც არ გააჩნდათ ეკონომიკური ალტერნატივა სასოფლო თემებში მცხოვრებ ხალხთა მასებს. მიგვაჩნია, რომ აღნიშნული მოვლენის, ე. ი. სახელმწიფოს დესპოტური ხასიათის წარმოქმნის მიზეზი კარგად ჰქონდათ ახსნილი მარქსსა და ენგელსს, რაზედაც კრეიდერს ყურადღება არა აქვს სათანადოდ გამაჩვილებული. საერთოდ, თუ ვიტფოგელისათვის „პილრაველიური საზოგადოების“ თეორია ანტისოვეტიზმის იარაღად არის გამოყენებული, კრეიდერი ასეთი პოზიციისაგან შორს დგას. უკანასკნელი სპეციალურად მიუთითებს ამ პოზიციის უარყოფით ზეგავლენას მეცნიერულ კვლევა-ძიებაში.

კრეიდერის მიერ „აზიური“ საზოგადოება განხილულია როგორც კლასობრივი. მის მიხედვით, ამ საზოგადოებაში გაბატონებული და დამაჯარული კლასების წარმოშობა გამოწვეული იყო არა მიწაზე კერძო საკუთრების გაჩენით, შესაბამისად მისი კონცენტრაცია-ექსპროპრიაციით, არამედ შრომის სოციალური დანაწილებით მმართველ (ruling) და მართულ (ruled) კლასებს შორის. ავტორი კარგად უწევს ანგარიშს იმ გარემოებას, რომ ეს სოციალური შედეგი, ე. ი. საზოგადოების კლასობრივი დიფერენციაცია, მხოლოდ პოლიტიკური ევოლუციით არ იყო გამოწვეული, რომ ამ პროცესებს საფუძვლად ედო უმთავრესად ეკონომიკის განვითარების განსაზღვრული დონე, რა პირობებშიც შესაძლებელი გახდა ზედმეტი პროდუქტის თვალსაჩინო მასის წარმოება. კრეიდერის ეს პოზიცია არავითარ შესიტყვებას არ იწვევს.

კრეიდერი რამდენიმეჯერ აკრიტიკებს იმ შეხედულებას, რომელიც აღმოსავლური ქვეყნებისათვის დამახასიათებლად მიიჩნეეს სტაგნა-

ციას. მის მიხედვით, ამ ქვეყნების ცივილიზაციის ეპოქის ისტორიაში (კოლონიალიზმის ხანამდე) ევოლუციას მაინც ჰქონდა ადგილი; კერძოდ, რენტა შრომითი ბეგარით შეიცვალა პროდუქტადი რენტით (ცხადია, სახელმწიფოს ხელში), შემდეგში ქალაქების განვითარება უფრო მაღალი დონით ხასიათდება, ვიდრე ეს წარმოედგინა ფრანსუა ბერნიეს ე. წ. „აღმოსავლური ქალაქის“ სახით, შესაბამისად განვითარდა სასაქონლო გაცეცა. მაგრამ ყველა ამას, ავტორის აღიარებით, არ დაუნგრევია ძველი სოციალურ-ეკონომიკური სისტემა.

სარეცენზიო წიგნში ავტორი მსჯელობს იმაზე, თუ აზიური ეკონომიკური სტრუქტურის საზოგადოება რატომ არ განვითარდა დამოუკიდებლად კაპიტალიზმის მიმართულებით. მაგრამ არანაყლებ საინტერესოა იმის გარკვევა, თუ რატომ არ მოხდა ანტიკური და ფეოდალური ტიპების საზოგადოების განვითარება აღმოსავლეთში. მაგრამ ამის თაობაზე კრეიდერი, სამწუხაროდ, არაფერს ამბობს.

კრეიდერის წიგნის VI თავის თემაა ენგელსი აღმოსავლური საზოგადოების შესახებ (გვ. 271—285). ამ მცირე თავშიც ბოლო ხუთი გვერდი დათმობილია მარქსის აზრებისათვის სასაქონლო წარმოების შესახებ. აღნიშნული თავის დასაწყისში ავტორი ხემა ენგელსის 1850-იან წლებში წერალებს აღმოსავლეთის შესახებ, შემდეგ ამ ასპექტით განიხილავს „ანტი-დიურიზმს“. კრეიდერი აღნიშნავს, რომ აღმოსავლეთში საზოგადოების შესახებ ენგელსის ამ ნაწარმოებებში დაკავებულ პოზიციასა და მისი გვიანდელი ნაწარმოების — „ოჯახის, კერძო სახელმწიფოსა და სახელმწიფოს წარმოშობის“ პოზიციას შორის ძალზე დიდი განსხვავებაა (გვ. 271—272). ავტორის აზრით, „ამ პოზიციის (იგულისხმება „ოჯახის... წარმოშობა“. — გ. უ.) განვითარებისას ადრეული ფორმულირებანი, რომელიც ჩამოყალიბებულ იქნა ენგელსის მიერ კერძო საკუთრების, სახელმწიფოს, სამიწათმფლობელო სასოფლო თემების და აღმოსავლური დესპოტიზმის წარმოშობის მიმართ გვეროზე იქნა გადადებული (were put aside) (გვ. 278). აქედან გამომდინარე დასცენა აღმოსავლური საზოგადოებაზე მარქსისა და ენგელსის ნააზრებო დიდი განსხვავებულობის შესახებ. ამ პუნქტს „აცხადებს“ კრეიდერის მოსაზრება, — ეს მას წინასიტყვიანობაში აქვს გამოთქმული, — იმის თაობაზე, რომ მარქსი და ენგელსი ერთნაირად მოქმედებდნენ პრაქტიკაში, მაგრამ რაც უფრო შორს მიდიოდნენ აქედან თეორიაში, ისინი მით უფრო სხვადასხვანაირად აზროვნებდნენ.

ლ. მებრანის ზეგავლენით, შენიშნავს კრეიდერი, ენგელსის „ოჯახის... წარმოშობაში“ შემოქმედება პრობლემის ისტორიისაღმ მიმოხილვა-

გიური მიღგომა (იროკეზები, აცტეკები, ჰომეროსის ეპოქის ბერძნები), რომელიც არ ასახავს თანამიმდევრობას სივრცესა და დროში, და ქრონოლოგიური მიღგომა (ბერძნები, რომაელები, დასავლეთ ევროპის საზოგადოება), როცა ისტორიული თანამიმდევრობა ურთიერთდაკავშირებულია.

სარეცენზიო ნაშრომის მიმართ, გარდა ზემოაღნიშნულისა, გვაქვს კიდევ რამდენიმე შენიშვნა.

არ მივაჯანია სწორად მოსაზრება, რომ საბჭოთა კავშირში 1920-იან—30-იანი წლების დასაწყისში წარმოებული დისკუსიები ძირითადად აქტუალიზებული იყო ჩინეთის რევოლუციის პერსპექტივებით, 30-იანი წლების დასაწყისში კი ამ დისკუსიების შეწყვეტა — ჩინეთის რევოლუციის დამარცხებით, ხოლო განახლება — ჩინეთის რევოლუციის გამარჯვებით (1949 წელს). ეს მიზეზები ბევრად უფრო ფართოა და მოიცავს ისტორიოგრაფიის, ფილოსოფიისა და პოლიტეკონომიის განვითარების საკითხებს. საც, აგრეთვე მოცემულ საკითხში მარქსიზმის კლასიკოსების ნააზრების გარკვევის ინტერესებს.

კრეიდერი ძალზე ცოტას ლაპარაკობს აღმოსავლეთის შესახებ მარქსის შეხედულებებზე 1840-იან წლებში (ეს გაკეთებული აქვთ ნ. ბ. ტერ-აგოფიანსა და სხვ.).

ვეფქრობთ, რომ სარეცენზიო წიგნის ავტორი ძალზე არასამართლიანად, არასწორად იქცევა აღმოსავლეთის საზოგადოებაზე ენგელსის თეორიული მემკვიდრეობის მიმართ. იგი ამ საკითხს უფრო ნაკლებ ადგილს უთმობს, ეიდრე ამავე თემაზე მ. მ. კოვალევსკის შეხედულებების გარკვევას (რასაც ეძღვნება წიგნის IV თავი, გვ. 190—213). მაგრამ, რაც მთავარია, კრეიდერი არასწორად განმარტავს „ოჯახის... წარმოშობას“ დასკვნებს ოჯახის, კერძო საკუთრებისა (მიწაზე) და სახელმწიფოს ინსტიტუტების წარმოშობის შესახებ, რითაც უკანასკნელმა თითქმის უარყო თავისი ძველი და მარქსის აზრები აღმოსავლეთის საზოგადოების შესახებ. სინამდვილეში, ვეფქრობთ, საკმის ვითარება სულ სხვაგვარია. ენგელსმა აღნიშნულ ნაწარმოებში ოჯახის (მონოგამიური ფორმის), კერძო საკუთრებისა (მიწაზე) და სახელმწიფოს წარმოშობა დაუკავშირა ცივილიზაციის საფეხურს, ამით 2500 წლის წინანდელ ვითარებას, რასაც დასავლეთ ევროპის ისტორიაში ჰქონდა ადგილი (სოლონისა და სერგიუს ტულიუსის რეფორმებიდან მოყოლებული), ხოლო რაც შეეხება აღმოსავლეთის საზოგადოებას, იგი, ენგელსის მიხედვით, წარმოადგენდა პირველყოფილი საზოგა-

დოების მაღალ საფეხურს, დამყარებულს სასოფლო თემების კოლექტიურ საკუთრებაზე.

ჩვენ ვეთანხმებით კრეიდერს იმაში, რომ 1880—81 წლებში მარქსმა მთელ რიგ ავტორთა შორეულ დაყრდნობით განავითარა თავისი კონცეფცია აზიური საზოგადოების შესახებ. კონცენტრირებული ფორმით ეს მარქსმა მოგვცა ვერა ზასულინისადმი გაგზავნილი წერილის მონახაზებში. მაგრამ ამაზე კრეიდერი მხოლოდ გაკვირვებით იხილდა. საჭირო კი იყო იმის დეტალური გარკვევა, თუ რას გულისხმობდა მარქსი როცა ამბობდა, რომ აზიური საზოგადოება („პირველადი ფორმაციის ბოლო ფაზა“) — ესაა გარდამავალი საფეხური კერძო საკუთრებაზე დამყარებული საზოგადოებისაკენ. ისმის კითხვა: ამაში მარქსი გულისხმობდა უნივერსალურად გავრცელებულ გარდამავალი სახის საზოგადოებას, თუ მხოლოდ ანტიკური და შუა საუკუნეების საწყისი ეტაპების სიტუაციას? ამაზე, როგორც ცნობილია, თანამედროვე დისკუსიებში დიდი დაპირისპირებულებანი წარმოშვა (ამას შესახებ. იხ. ჩვენი ნაშრომი). ამაზე, ვივარებთ, კრეიდერი სპეციალურად უნდა შეჩერებულიყო.

კრეიდერის სარეცენზიო წიგნის 45-ე გვერდზე ვკითხულობთ, რომ მონტესკიოს გეოგრაფიული უაზრობა (nonsense) იკარგება (falls away) ჰეგელთან. საერთოდ, კრეიდერი სწორად მსჯელობს საზოგადოების განვითარებაში გეოგრაფიული გარემოს როლის საკითხზე. იგი სწორად აღნიშნავს, რომ ეს გავლენა გაშუალებულია კულტურით, ცივილიზაციით. მაგრამ მიუხედავად ამისა მარქსმა და ენგელსმა სულაც არ მოხსნეს ამ გარემოს დიდი როლი კაცობრიობის განვითარებაში. ასევე მიუხედავად გამოსავალი პოზიციის (გეოგრაფიული დეტერმინიზმის) მცდარობისა, მონტესკიოს აზრები აღნიშნული მიმართებით, კერძოდ, კლიმატის შესახებ, რაციონალურ მომენტს შეიცავს, რაც შეთვისებულ იქნა ჰეგელის მიერ (იხ. მისი „ისტორიის ფილოსოფია“ შესავალი ნაწილი).

ყველა ამ შესიტყვების მიუხედავად ლ. კრეიდერის წიგნი „The Asiatic mode of production...“ წარმოადგენს თეალსაჩინო წვლილს მარქსის თეორიული მემკვიდრეობის შესწავლაში. ამ ნაშრომით კიდევ უფრო ცხადი ხდება იმ საისტორიო, ფილოსოფიური და ა. შ. წანამძღვრების საფუძვლიანობა, რაზედაც ემყარებოდა მარქსის ნააზრები წარმოების აზიური წესის შესახებ. მეორე მხრივ, ამით კიდევ უფრო ნათელი ხდება მარქსის აღნიშნული თეორიის დიდი მნიშვნელობა კაცობრიობის ევოლუციის კვლევის საქმეში.

ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. ჩვენი „მარქსი და ენგელსი კაპიტალიზმადელი ფორმაციების შესახებ“, 1976.

О СТРОИТЕЛЕ ПЕТРИЦОНСКОГО МОНАСТЫРЯ ГРИГОРИИ БАКУРИАНИС ДЗЕ

Великий доместик Запада, т. е. главнокомандующий военно-сухопутными силами европейской части Византийской империи Григорий (Григол) Бакурианис-дзе (по-гречески *Γρηγόριος Πακουριανός*), происходивший из южно-грузинского знатного рода Таойских эриставт-эриставов, основал в 1083 году грузинский монастырь в Болгарии, в Родопских горах, в 30 километрах от Филиппополя (современного Пловдива). Основатель монастыря тогда же дал ему типик, т. е. устав, составленный на двух языках — грузинском и греческом.

Из двух редакций типика ученому миру сперва стала известной греческая, которую издал Г. Мусеос в 1888 г. по новогреческому переводу XVIII века. В 1904 году Л. Пти (Louis Petit) издал первоначальный текст по бухарестской копии XVIII века. В 1954 году издал грузинскую редакцию типика по софийской копии XIX века работавший в Риме М. Тархнишвили, который дал и латинский перевод памятника. А в 1963 году С. Каухчишвили издал греческую редакцию типика по хиосской рукописи XIII века, указав разночтения по бухарестской копии XVIII века по изданию Л. Пти. Он же перевел греческий текст на новогрузинский язык и напечатал свой перевод параллельно с греческим текстом (Georgica V, 1963).

В 1971 году я издал грузинскую редакцию Петрицонского типика с русским переводом (Грузинский монастырь в Болгарии. Грузинская редакция типика. С приложением «Грузинские надписи Петрицонского монастыря»), а в 1978 г. появилась в Ереване книга, озаглавленная: «Типик Григория Бакуриана. Введение, перевод и комментарий В. А. Арутюновой-Фиданян».

Отметим, прежде всего, что, как грузинская редакция типика, так и греческая делятся только на главы, которые писаны сплошным текстом. Деление глав на отдельные отрезки или параграфы впервые провел я в грузинском тексте и передал его С. Г. Каухчишвили, который сделал то же самое и в своем издании греческого

текста (А. Г. Шанидзе. Грузинский монастырь в Болгарии, стр. 41, прим. 2).

Характерно, что В. А. Арутюнова-Фиданян в своей книге нигде не приводит грузинской формы фамильного имени строителя Петрицонского монастыря Бакурианис-дзе или хотя бы Бакуриан, а употребляет везде греческую форму Пакуриан, хотя она хорошо знает, что он был не грек. Это тем более странно, что она составила *curriculum vitae* этого крупного государственного деятеля Византийской империи (стр. 47—63) и ни разу не обмолвилась ни словом об этой детали. Считая Григория армянином, она могла бы где-нибудь упомянуть его Бакураном или Бакуранин ордин, что является переводом грузинского Бакурианис-дзе. Но она все время называет его Пакурианом. А между тем форма «Бакурианис» проникла в болгарскую литературу: одна статья профессора Всеволода Николаева, напечатанная в «Известиях Института болгарской истории» в 1951 г. (стр. 266—297), носит такое заглавие: «Судьба типика-устава, данного Григорием Бакуриани (Пакурианом) Петричко-Бачковскому монастырю и его грузинской копии Софийской Национальной библиотеки». Кроме того, В. А. Арутюнова-Фиданян часто цитирует в своей книге «Типик на Бакуриани» (стр. 198, 200, 201, 206, 209, 224), а также статью Д. Цончева «Строежи на Григорий Бакуриани в Асеновград и околнота», ИБАИ, 23, 1960 (стр. 200). В армянской литературе тоже употребляется форма Бакуриан (в статье П. Мурадяна, напечатанной в Историко-филологическом журнале за 1968 г., № 1, стр. 103—119). Впрочем, и сама В. А. Арутюнова-Фиданян десять лет тому назад в своем автореферате писала о Григории Бакуриане: «Типик Григория Бакуриана и некоторые вопросы истории Византийской империи» (В. А. Арутюнова, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ереван, 1968).

Она и того не поведала читателю, что Бакуриан (по-гречески Пакуриан) является грузинской формой имени, которая по-армянски звучит Бакуран, как разъяснено

у меня (Грузинский монастырь в Болгарии, стр. 38, прим. 2; стр. 260, прим. 2).

Хотя В. А. Арутюнова-Фидания в своем русском переводе с греческого текста типика и учитывает данные грузинской редакции по моему русскому переводу, но она везде сохраняет греческие формы и других собственных имен, встречающихся в типике: Апасий, Хосриан, вместо Абаз (т. е. Аббас) и Хвасрован, даваемых грузинским текстом. Она и не подозревает, что в гласном и греческой формы первого из этих имен (Апас-и-ос) скрывается гласный именительного падежа грузинских имен (Абаз-и, Абас-и).

В русском переводе греческого текста типика В. А. Арутюнова-Фидания везде сохраняет греческое обозначение грузина «ивир», несмотря на то, что грузинский текст везде дает ქართველი («грузин»): так, например, «в монастыре, недавно основанном при попечении и помощи всеобщего бога мною, Григорием, божьей милостью севастом и великим domestikом всего Запада, родным сыном блаженной памяти Пакуриана, архонта-архонтов, человека выдающегося, происхождением с Востока, из блестящего рода ивиров» (стр. 68); «Мой ивирский монастырь» (гл. II, 8, стр. 77); «в нашу святую церковь и ивирский монастырь» (гл. II, 14, стр. 68); «Об ивирах, родственниках и людях наших» (заглавие 25-ой главы) и др. Переводчица это делает нарочно, с целью, чтобы в слово «ивир» вложить значение «армянина-халкедонита грузинского толка». Впрочем, греческое прилагательное, образованное от слова «ивир», В. А. Арутюнова-Фидания переводит через «грузинский», когда дело касается письма или книг: «ибо собраны и соединены все монахи, владеющие грузинским письмом и языком» (стр. 68); «грузинское четвероевангелие» (глава 34, стр. 117). Такое двойное отношение к слову «ивир» вызывает удивление. Составители же грузинской редакции типика просто писали везде ქართველი («грузин»), ქართველი («грузин, род. пад. множ. числа»). Да и издатель греческого текста и его переводчик С. Каухчишвили переводит его через ქართველი («грузин»): «мы, ивиры, приобретшие опыт всякой военной службы» (А.—Ф., стр. 69)= ვინაიდან ჩვენ ქართველები ვართ და სწავლავარი მხედრული ცხოვრება გამოვლილი გვაქვს (С. К., стр. 101), «так как

мы грузины и испытали всякую военную жизнь»; «Об ивирах, родственниках наших» (А.—Ф., стр. 109)= მსახვდ ჩვენი ქართველი ნათესავებისა (С. К., стр. 111) «Относительно наших грузинских родственников»; «по преданиям рода сих ивиров» (А.—Ф., стр. 71)= როგორც ეს გადმოცემული აქვს ქართველებს (С. К., стр. 115) «как это передано грузинам».

Словом, Петрицонский монастырь был не грузинский монастырь, как считали грузины XI в., свидетели основания монастыря, и как писали русские ученые П. Безобразов и И. Соколов, а также француз Л. Пти, не понимая, сущности дела, а «ивирский» монастырь, где, как полагает В. А. Арутюнова-Фидания, «в составе братии монастыря были армяне-халкедониты и грузины» (стр. 195), причем сперва она называет армян-халкедонитов, а затем — грузин. И это несмотря на то, что в типике прямо сказано: «иноки моего монастыря родом грузины» (Гр. монастырь в Болгарии, стр. 327).

Не только в тексте типика, но и в примечаниях к нему В. А. Арутюнова-Фидания везде употребляет «ивир» и «ивирский»: «У Скилицы и Продолжателя Скилицы Ивирия упоминается гораздо чаще. При Романе Лакапине «в столицу прибыл из Ивирии ивир куропалат». Под Ивирией, здесь, по-видимому, подразумеваются владения ивирских Багратидов. Узнав о смерти Давида куропалата, Василий II прибыл в Ивирию, устроив данное ему наследство и заставив Георгия, архонта Внутренней Ивирии, управлять собственными землями и не нападать на чужие» (стр. 125). Понимай, как хочешь, кто такие «ивирские Багратиды», о которых речь и в других местах: «В начале VIII века представители ивирской ветви Багратидов начинают вторгаться в Таик из своих владений на р. Чорох» (стр. 215); «большую часть земель ивирских Багратидов» (стр. 216); «к старшей линии ивирского дома» (стр. 216) и т. п.

«На Афоне в XI—XII вв. процветала школа при ивирском монастыре... Воспитанники ивирской школы изучали богослужение и философию» (стр. 204). В. А. Арутюнова-Фидания не сообщает, на каком языке изучали они богослужение и философию.

Как известно, в 80-х годах X века грузины основали на горе Афон (в Византии,

на Халкидонском полуострове) грузинский монастырь. В. А. Арутюнова-Фидания пишет: «Три раза Скилица употребляет определение «ивирский»: «ивирский монастырь на горе Афон», «ивирское войско распущенное Константином IX», и «ивирское войско Михаила Иасита». В первом случае эпитет «ивирский» определяет, по-видимому, вероисповедную принадлежность монахов монастыря» (стр. 127). Почему так нерешительно, «по-видимому»? Следовало бы написать «наверняка», и тогда, если не весь состав монахов (а их было около 300), то по крайней мере три четверти были бы армянами-халкедонитами.

Впрочем, нельзя отказать в решительности В. А. Арутюновой-Фидания, когда она заявляет: «Ширакское и Карсское царства, Карин, Басен, Мардали, Халтой-арич, Харк и Апахуник — области с чисто армянским населением» (стр. 125). Это она пишет так уверенно, будто у нее имеются под рукой точные статистические данные, почерпнутые из народной переписи, проведенной в отмеченных областях в XI веке по всем правилам сегодняшнего дня. Возьмем из них Карсское царство. Карс — это грузинское слово კარსი («дверь», «ворота») в форме дательного падежа (კარს-ს), совпадающей с формой винительного падежа армянского множ. числа. Обе формы (и грузинская и армянская) имеют значение и местного падежа. В грузинской редакции устава читается Карн (კარნი). Как разъяснено мной (Грузинский монастырь в Болгарии, стр. 13, прим. 2), «кари» лежит в основе и других грузинских географических имен: Клде-кари, Таос-кари, Зе-кари, Тапшис-кари, Лебанс-кари. Так что корень наименования города Карса — грузинский и разве можно допустить, чтобы в Карсе и Карсской области не было грузинского населения?

Одним из доказательств того, что основатель Петрицонского монастыря был армянин, В. А. Арутюнова-Фидания считает, что «родственники и люди Григория носят армянские имена (Абас, Вардан, Ахсартан) (стр. 136). Сказано весьма решительно. Оказывается, Абас (или, вернее, Аббас) не арабское имя, как указано у меня (Груз. мон. в Болгарии, стр. 339), а армянское. Кроме того, хорошо известно, что Вардан не армянское имя, а иранское (Р. Ачарян, Словарь армянских личных

имен, т. V, Ереван, 1962, стр. 74). В Музее Грузии в Тбилиси имеются монеты двух парфянских царей: Вардана I-го и Вардана II-го (Т. Я. Абрамишвили, Каталог парфянских монет государственного Музея Грузии. Тбилиси, 1974, стр. 123, 126). А что армянского в имени Ахсартан, употреблявшемся и в Грузии? Может быть, В. А. Арутюнова-Фидания укажет его армянскую этимологию? Сомневаюсь, чтобы это ей удалось, поскольку задача не из легких.

Чтобы подкрепить свое положение о том, что великий домостик Запада Византийской империи и строитель Петрицонского монастыря Григол Бакурнианис-дзе был не грузин, а армянин, В. А. Арутюнова-Фидания утверждает, что первый игумен Петрицонского монастыря Григол Ванели, о котором идет речь в 30-ой главе устава, происходил из далекого Васпуракана, с берегов Ванского озера (стр. 43—44, 204), ничуть не смущаясь тем, что в Грузии имеются пять населенных пунктов, носящих название Ван (ვაზ-ი), в том числе районный центр в Западной Грузии, знаменитый своими археологическими раскопками (Грузинская ССР. Административно-территориальное деление. Тбилиси, 1961, стр. 212). Издавая грузинскую редакцию устава Петрицонского монастыря, я колебался назвать какой-нибудь из этих пунктов родиной первого настоятеля в Петрицоне. Но для В. А. Арутюновой-Фидания никаких колебаний не существует: она решительно заявляет, что Григол Ванели (Григорий Ванский) происходил с берегов Ванского озера. А знал бы он тогда грузинский язык, так нужный в Петрицонском монастыре?

Не только «ивир» греческих источников. Но и «გრგოლ» («грузин») армянских источников — это не грузин, а почти всегда армянин-халкедонит. «В Басенской области, пишет Асохик, был убит фанатиком-грузинами (გრგოლ) толкователь священных книг Иоанн». По этому поводу В. А. Арутюнова-Фидания пишет: «Разумеется, имеются в виду не грузины по национальности, а армяне, исповедовавшие грузинскую веру, т. е. армяне-халкедониты» (стр. 130). Почему именно армяне-халкедониты? Откуда это видно? Разве было запрещено грузинам жить в Басене, который у грузин назывался Басаном? Далее: «Аристакес сообщает также о „გრგოლ“ За-

хари, епископе Валашкертском, который в 1021 году был посредником между грузинским царем и императором ромеев» (стр. 13). Для В. А. Арутюновой-Фиданян этот Захария тоже армянин-халкедонит. Даже тогда, когда в источнике прямо указана грузинская национальность лица, В. А. Арутюнова-Фиданян склонна понимать это в смысле армянина-халкедонита. Так, например, в «Хронике» Матфея Эдесского Григорий Бакурини и Багарат Вхаци названы ромейскими князьями грузинского рода, «*გრძნის შაჟღის*» (Стр. 135). Кажется бы, это место нельзя иначе понять, как в том смысле, что Багарат (Багра́т) Вихи́кец был родом грузин, т. е. по национальности грузин. Но пет. В. А. Арутюнова-Фиданян уверяет в другом. Она пишет: «В 1064 году во главе фемы (Иви́рия) стоял магистр и катепан Востока Багарат Вхаци, занявший пост правителя Ани и Иви́рии около 1060 года. Он происходил из знатного армяно-халкедонитского рода Вхаци из южного Тайка» (стр. 48). Не только Багарат Вихи́кец, но и Григорий Бакурини-дзе были, по утверждению В. А. Арутюновой-Фиданян, армянами: «и Григорий, и Багарат были армянами-халкедонитами грузинского толка» (стр. 51).

В. А. Арутюнова-Фиданян пишет: «До появления работы Н. Я. Марра об «Аркау́не» исследователи считали вопрос о грузинском происхождении Григория бесспорным» (стр. 136). Считали потому, что, не имея никаких предубеждений и предвзятых мнений, правильно понимали текст устава Петрицонского монастыря, где прямо указано его грузинское происхождение. А ведь этот устав создан самим Григорием. Кому лучше знать, кем был в национальном отношении строитель Петрицонского монастыря, самому ли Григорию, или Н. Я. Марру? Что же касается Н. Я. Марра, имеющего, безусловно, большие заслуги перед наукой изданием большого количества древнегрузинских и древнеармянских текстов, их переводами и комментариями, а также разъяснением этимологий многих слов, то он, не зная данных грузинской редакции типика и пользуясь только греческой редакцией, где имеются вставки и подозрительные места, ошибся в своем заключении, как ошибся он в картвельском языкознании, объявив грузинский язык

родственным с семитическими¹. Не меньше ошибся он и в общем языкознании, создав «Новое учение о языке», для опровержения которого на страницах газеты «Правда» в 1950 г. (№№ 129, 136, 143, 150, 157, 164, 171, 178, 185, 214) развернулась острая дискуссия.

Впрочем, не известно, что сказал бы Н. Я. Марр, если бы ему известны были данные грузинского текста типика. Имей в своем распоряжении и грузинский текст, он безусловно обратил бы внимание на употребление в 6-ой главе термина «остиган», который в греческом тексте заменен совсем неподходящим для этого места термином «танутер». Будучи знаком с термином «остиган» по тексту «Жития Григория Хандзтийского», он сразу отдал бы предпочтение «остигану» грузинского текста, как обычного в монастырской практике, и забракował бы «танутер» греческого текста. Кроме того, не найдя в грузинском тексте упоминания об армянской версии типика и об «армянской» подписи Григория, критически отнесся бы к греческому тексту и дал бы совершенно другое направление своей статье.

В своей книге я писал: «Центральным пунктом для правильной оценки обоих текстов устава, грузинского и греческого, и отношения их друг к другу, в смысле достоверности сообщаемых ими некоторых фактов, я считаю выяснение вопроса о том, который же из них фальшивит в шестой статье, грузинский или греческий, поскольку одно и то же должностное лицо в монастыре у грузин называется двояко: по грузинскому тексту «остиган», а по греческому «танутер» (Гр. мон. в Болгарии, стр. 267). В. А. Арутюнова-Фиданян, комментируя текст своего перевода греческого типика, обычно приводит и грузинские соответствия греческих терминов по моему русскому переводу. В главе же шестой греческого текста, где говорится о келларите, который у грузин называется «танутером», а в грузинском тексте назван «остиганом», она обходит молчанием это место, а относительно «танутера» отсылает читателя к работе Н. Я. Марра «Аркау́н». Зачем отсылать к Марру? Не лучше ли сослаться на статью П. Мурадяна, который утверждал, что первоначально и в грузинском тексте стояло ар-

¹ Н. Марр, Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими. СПб, 1908.

мянское слово «танутер» но впоследствии грузины его выкинули и заменили словом «остиган»? Ссылка на Н. Я. Марра ничего не дает, поскольку слово «танутер» в данном месте совершенно неуместно, как это разъяснено у меня (Груз. монастырь в Болгарии, стр. 267 — 272). Тем не менее употребление термина «танутер» в греческом тексте Петрицонского типика для В. А. Арутюнова-Фиданян является одним из доказательств, что Григорий Бакурианис-дзе был армянином (стр. 136).

В. А. Арутюнова-Фиданян говорит, что грузинская версия типика даже не упоминает об армянском списке (стр. 231). А не упоминает потому, что его и не было вовсе. «Армянский список» типика и «армянская подпись» Григория Бакурианис-дзе такой же миф, как и наличие армяно-греческой рукописи в библиотеке имени Коранса на острове Хиос. Греческому ученому К. Амаптосу пришлось всерьез доказывать, что первая часть грузино-греческой рукописи, хранящейся в библиотеке им. Коранса на острове Хиос — грузинская, а не армянская, как записано там в каталоге (Thrakika. t. X, 1938). Не только хиосский список грузинского текста устава Петрицонского монастыря был известен, как армянская рукопись, но и софийский список того же грузинского текста значился в печатном каталоге Петрицонских рукописей В. Йорданова (1930), как «армянская церковная книга, неизвестно, когда написана» (Груз. мон. в Болгарии, стр. 51).

В. А. Арутюнова-Фиданян ошибается, когда пишет, что «грузинский список типика не был заверен подписью основателя Петрицонского монастыря» (стр. 234). Сам Григорий сообщает: «все эти типики (т. е. один грузинский и два греческих) ниже подписаны моей, вышеозначенного Григория, рукой» (Гр. мон. в Болг., стр. 327). Он утвердил типик, написав слова: «Все это вышеизложенное твердо волей бога». Как я показал в своем исследовании, в утверждении грузинских документов часто отсутствовало имя утверждавшего лица (там же, стр. 33—40), но обязательной была формула утверждения, как в данном случае: «Все это вышеизложенное твердо волей бога». Как раз греческий текст типика не имеет формулы утверждения, что ставит под большое сомнение «подпись» Григория под греческим текстом, имею-

щуюся только в новогреческом переводе типика, сделанном в XVIII веке.

В. А. Арутюнова-Фиданян, ссылаясь на мою книгу, пишет: «В поминальном списке Мецетской постной триоди, наряду с грузинскими политическими деятелями, а также Евфимием и Георгием Ивирами, назван и великий domestik Запада севаст Григорий Бакуриан «православный» (стр. 135). А у меня сказано следующее: «В поминальном списке Мецетской постной триоди в числе именитых людей значатся и грузинские политические деятели (цари Баграт IV, Давид Стронтель, Деметре, царица Тамара и др.), литераторы Евфимий и Георгий Святогорцы и др., а также великий domestik Запада». Мои слова «литераторы Евфимий и Георгий Святогорцы» у В. А. Арутюновой-Фиданян превратились в «Евфимия и Георгия Ивиров», поскольку в «ивирях», по ее мнению, конечно, можно подразумевать и армян-халкедонитов.

Вместе с тем, нужно отметить, что я, приведя список поминаемых лиц, указал, что определение «православный» имеет почти каждое поминаемое лицо, а В. А. Арутюнова-Фиданян, опуская все это, называет только domestika Запада, православного. Этим она как бы подсказывает, что domestik Запада был «православным армянином».

В. А. Арутюнова-Фиданян, не зная грузинского языка и пользуясь моим русским переводом типика, в одном месте пытается уличить меня в неточности перевода. По поводу одного места 18-й главы грузинского текста она пишет: «Интересно, что в грузинском тексте написано не просто «служащие» (как переводит А. Шанидзе), но «слуги легата» (т. е. византийский термин «легат» оставлен без перевода. Может быть, средневековый переводчик не понял слова «легат»? (стр. 189). При чем тут средневековый переводчик? Грузинский текст переводил на русский язык я, а не средневековый переводчик. Посмотрим, насколько права В. А. Арутюнова-Фиданян. В Словаре у меня объяснено: «Легат (лат. legatus, в грузинском ლეგატი через посредство греческого) — оставленное по завещанию имущество, вещь» с указанием мест, где это слово встречается (2, 13; 18,2; 34b,2), в том числе и того места, которого касается ее критическая заметка.

Она думает, что ლელაბის определяет предыдущее слово «слуги» (поэтому у нее и получается «слуги легата»), тогда как ლელაბის относится к следующему слову (ლელაბის აპლეგელთაჲნი «получающие легаты»), что у меня дано в русском переводе в таком виде: «чтобы (кто-нибудь) из получающих по завещанию».

В. А. Арутюнова-Фидания не прочь извратить смысл моих слов. Я говорил, что в окрестностях Петрицонского монастыря было болгарское население, которому не запрещалось молиться в монастыре (Гр. мон. в Болг., стр. 205), а затем писал о лазах: «Принимая во внимание, что люди молятся на родном говоре, а не на церковном языке, если последний значительно разнится от родной разговорной речи, можно ли сбросить со счетов это лазское население, когда пишем об исторических судьбах Тао и Кларджетии в XI веке и о выходах оттуда, подвизавшихся в Петрицоне?» (стр. 267). Где здесь основание для утверждения В. А. Арутюновой-Фидания, будто я полагаю, что, поскольку речь в типике идет об уроженцах Тайка (нет, в типике и речи нет об уроженцах Тайка! — А. Ш.), то вторым их языком мог бы быть не армянский, а лазский (стр. 137). Она даже серьезным тоном пишет: «Лазский язык не мог быть богослужебным языком в Петрицонском монастыре, как, впрочем, и ни в каком ином. Лазский язык — не богослужебный и даже не литературный язык» (стр. 138). Я бы поблагодарил за поучение, но я писал, что они могли молиться на родном языке, значительно отличавшемся от богослужебного грузинского. Дальше я добавлял: «Да, наконец, чего много мудрить, когда в уставе прямо сказано: «монахи моего монастыря родом грузины» (стр. 267).

В. А. Арутюнова-Фидания, отдавая предпочтение греческому тексту, силится умалить значение грузинской редакции типика, стараясь найти в ней места позднего происхождения. Так, например, в комментариях к XIX-ой главе она пишет: «В греческом тексте этой главы всего два параграфа, в грузинской же редакции — четыре... Между § 1 и § 4 (§ 2 греческого текста) вставлено еще 2 параграфа, по содержанию настолько мало что прибавляющие к первым двум, что могут быть расценены, как более позднее толкование греческого текста» (стр. 191). Напрасно

так думает В. А. Арутюнова-Фидания. Не разобравшись хорошо, она склонна расценивать эти параграфы как позднее толкование, тогда как грузинский текст, будучи первичным и более подробным, подвергся сокращению при переводе на греческий язык.

«О существовании фемы Ивириа переписчик грузинской редакции, очевидно, уже не знал. В грузинской редакции «Ивириа» передана словом «Сакартвело» — Грузия. Этот термин, изредка встречающийся в грузинских текстах XI века, получил широкое распространение после того, как Тбилиси, отвоеванный Давидом Строителем у арабских эмиров, был объявлен столицей объединенного грузинского царства (1122). Таким образом (если этот термин здесь не поздняя интерполяция), *terminus post quem* возникновения грузинской редакции 1122 г.» (стр. 190). Подобным аргументом можно доказать все, что угодно. Если, спрашивается, термин «Сакартвело» употреблялся в грузинских источниках XI века, почему он не мог попасть в устав Петрицонского монастыря, основанного в 1083 году? Это раз. Во-вторых, как же переводить по-грузински греческий термин «Ивириа», обозначавший фему, образованную из оторванных от Грузии земель, населенных первоначально, до разрастания ее границ, по преимуществу грузинами, и оттого названную византийцами Ивирией, т. е. Грузией?

Как уверяют, фема Армениак получила свое название от греков «по имени армян, живших там и по соседству» (стр. 217, со ссылкой на Н. Адонца). Такое же положение имеем и с названием фемы Ивириа. Если существовало несколько Армений (I, II, III, IV), отчего не могло быть рядом с основной Грузией и второй Грузии, входившей в состав Византийской империи? Аналогичное положение создавалось в XVI в., когда турки из оторванных ими грузинских юго-восточных областей образовали Гурджистанский, т. е. Грузинский, вилает.

Далее Н. А. Арутюнова-Фидания пишет: «Романия — обычное в византийских источниках наименование Византийской империи. В грузинском тексте — Греция, термин более позднего времени» (стр. 190). Откуда взяла она, что этот термин более позднего времени? Могу уверить ее, что грузины греков (в том числе и византийских) всегда называли бердзенами, а

их родину — Сабердзети (Греция), что стоит в грузинском тексте вместо Романии греческого текста.

Я бы согласился с мнением С. Т. Еремяна, приводимым В. А. Арутюновой-Фиданян (стр. 190), что, употребляя форму Сасаркинозети (Сарациния в смысле Сирии) вместо Саркинозети, «средневековый переводчик был сильнее в разговорном грузинском языке, чем в литературном», но дело в том, что подобными образованиями являются Сабердзети (Греция) и Сапрангети (Франция), и они вполне литературны как в древнегрузинском, так и в новогрузинском.

В. А. Арутюнова-Фиданян отмечает в своей книге несколько раз, что грузинский текст типика отличается от греческого. Так, например, в комментарии к четвертой главе, примечании шестом сказано: «текст грузинской версии значительно отличается от того, что дает греческий текст. Подобное положение наблюдается и при сравнении многих других мест обонх текстов» (стр. 167); «интересно, что грузинская редакция не делает никаких послаблений для монахов-аристократов» (стр. 168); «грузинская версия здесь несколько отличается от греческого варианта» (стр. 168); «грузинская редакция в данном месте значительно разнится от греческого варианта» (стр. 171) и т. п. Тем не менее она утверждает: «грузинская версия — несомненный перевод с греческого» (стр. 231).

С греческого переведено, конечно, все, что взято из устава константинопольского монастыря Панагия, как это отмечено в самом тексте типика (Номера оглавлений, 3), но греческий текст не мог дать в грузинском переводе таких терминов, как абармад, декаи, сакаргав и др. Издатель и переводчик греческого текста С. Г. Каухчишвили, сравнив оба текста, заключил: «греческая и грузинская редакции типика не представляют переводов друг друга» (Georgica, t. V, 272). К тому же заключению пришел и издатель и переводчик грузинского текста по софийскому списку М. Тархнишвили (там же).

Как могла быть переведена с греческого последняя глава грузинского текста («О том, как праздновать двенадцать господских и три других видных праздника»), когда она в греческой редакции совсем не

имеется? Она даже не упомянута в 11-ой главе греческого текста, а в грузинском тексте есть ссылка на нее: «Также пусть не прекращается поминовение великих мучеников и святых и та же раздача милостыни нищим, что нами установлено для каждого праздника особо. Ее мера особо писана нами в конце этого типика, поименно для каждого праздника».

В 33-ей главе типика грузинской редакции есть указание на то, «чтобы этот типик публично читался полностью в праздник нашей церкви и при наступлении всех трех святых постов». В. А. Арутюнова-Фиданян по этому поводу замечает: «В греческом тексте о публичном чтении и нет речи; более того, в 36-ой главе греческой редакции особенно подчеркивается нежелательность частого использования типика» (стр. 205). В греческом тексте нет речи о публичном чтении типика потому, что монахи Петрицонского монастыря были родом грузины и они читали типик по-грузински, а не по-гречески, поэтому это сведение внесли только в грузинскую редакцию. Это еще раз показывает, что грузинский текст типика независим от греческого и в некоторых частях является первичным по отношению к греческому тексту.

Комментируя одно место 36-ой главы (по грузинскому тексту конец 35 б), В. А. Арутюнова-Фиданян говорит: «В грузинской редакции здесь два документа. Первый короче приведенного в греческой версии, но в общем соответствует ему, второго в греческой версии нет», (стр. 225). Нет, не совсем соответствует. В грузинском тексте относительно первого документа сказано: «симносис хартофилака и его письмо к судье той фемы» (стр. 326), а в греческом: «свидетельство хартофилака и питтакий к фемному судье для уведомления и подтверждения наших хрисовулов и остальных указов, хранимых в Святой Софии» (стр. 120). Упоминание св. Софии в грузинском тексте имеется как раз в конце второго документа: «а этот питтакий находится в св. Софии вместе с другими судебными документами». Ясно, что здесь имеется такая же порча греческого текста, какую В. А. Арутюнова-Фиданян отмечает в 29-ой главе того же греческого текста: «Порча текста греческой редакции подтверждается и свиде-

тельством грузинского текста, согласно которому раздачу всего необходимого в Стенимахской ксенодохии осуществлял не парик, а монах» (стр. 200). Точно так же и здесь: второй документ в греческом тексте опущен вообще, но его конец присоединен к первому документу. Поэтому совершенно лишены основания вопросы Арутюновой-Фиданян: «Не было ли наименование этого документа более поздней припиской? Существовал ли сам документ?» (стр. 226). Однако она не сомневается в существовании армянской версии типика, хотя прямых доказательств ее существования не имеется.

В. А. Арутюнова-Фиданян пишет: «В грузинском тексте запрещается передавать не «парическую землю», а крестьянина. Средневековый грузинский переводчик, очевидно, уже не знает, что такое «парик» византийской действительности» (стр. 205). Во-первых, о средневековом грузинском переводчике. Считая греческий текст первичным (что неверно!), В. А. Арутюнова-Фиданян думает, что автор грузинского текста не знал, что такое «парик» греческого текста. Так ли это? У меня отмечено, что слову «*ἄρικός*» грузинского текста в греческом соответствует «парик» (с указанием мест, где они встречаются — см. статью «Крестьянин» в словаре, стр. 333). А что касается парической (крестьянской) земли, вместо которой в грузинском тексте стоит «крестьянин» (т. е. «парик»), само собой подразумевалась передача «крестьянина» с его землей. Так что здесь нет никакого повода для неправильного суждения В. А. Арутюновой-Фиданян.

В грузинской редакции типика «нет раздела о животных», говорит Арутюнова-Фиданян (стр. 231). Он был и в грузинской редакции, но до нас не дошел лист, который содержал список животных. Поэтому как в грузинском тексте, так и в русском переводе у меня проставлены многоточия, а недостающее место грузинского текста я восполнил по новогрузинскому переводу С. Каухчишвили: «Список пожертвований, которых нет в грузинском тексте». Здесь сказано: «Так как в грузинском тексте Петрицонского устава не хватает листов, здесь приведу из греческого текста то, чего не хватает и что помещалось на потерянных листах» (Гр. мон. в Болг., стр. 19).

В. А. Арутюнова-Фиданян пишет: «Хахульский монастырь был одним из куль-
12. „*ბეჭედი*“, *საბჭოთაო სტრუქტურა*, 1978, № 4

турных центров средневекового Закавказья. Отсюда выходили выдающиеся церковные деятели, богословы, проповедники, переводчики» (со ссылкой на Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция, стр. 75). Я бы согласился с таким определением Хачульского монастыря, но Е. Такайшвили пишет совсем другое: «Хачульский монастырь был одним из центров образованности в древней Грузии», а не в Закавказье.

По В. А. Арутюновой-Фиданян выходит, что основатель Петрицонского монастыря Григол Бакурианис-дзе врал, выдавая себя за грузина, происходившего из блестящего грузинского рода. Это она, В. А. Арутюнова-Фиданян, спустя почти девять столетий после его смерти знает точно и достоверно, что он был армянин. Для нее не имеет значения и то обстоятельство, что надписи Петрицонского монастыря (фресковая надпись кладбищенской церкви, надпись на надкупольном кресте, надпись на иконе) все грузинские. Об этих надписях имеются сведения в конце моей книги (Гр. мон. в Болг., стр. 354—368), которую она часто цитирует, но нигде о них не упоминает.

В. А. Арутюнова-Фиданян и не чувствует, что явно выраженная «ивирская» направленность ее книги резко снижает значение интересных данных, привлекаемых ею в своих комментариях из разных источников для объяснения сведений типика Петрицонского монастыря.

Есть и другие вопросы, которые ставит книга В. А. Арутюновой-Фиданян и на разъяснении которых следовало бы остановиться, но и сказанного достаточно, чтобы иметь общее представление о характере ее перевода и комментариев важнейшего документа по истории Грузии, Болгарии и Византии.

Приходится с сожалением констатировать, что тенденциозная с начала до конца книга В. А. Арутюновой-Фиданян способна ввести в заблуждение доверчивого читателя.

Я не могу понять, как мог пропустить такую книгу, полную больших натяжек и необоснованных утверждений, ответственный редактор Г. Г. Литаврин.

А. Г. ШАНИДЗЕ
Академик Академии наук Груз. ССР

ЦЕННАЯ ПУБЛИКАЦИЯ ПО НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ ИРАНА¹

За последние годы объектом пристального внимания специалистов по странам Ближнего и Среднего Востока становится одна из развивающихся стран — Иран. Не случайно Ученый совет Института мировой экономики и международных отношений АН СССР вместе с сотрудниками ИВАН, ИМРД и ГКЭС заседание на тему: «Иран в мировой экономике и политике». Приведенные выступавшими данные явно указывают на то, что Иран всеми силами старается покинуть «лигу» развивающихся стран и перекочевать в лагерь самых развитых капиталистических держав.

Сделанные в этом направлении шаги толкают на размышления по осмыслению тех изменений в социально-экономической жизни Ирана, которые считаются «иранским феноменом» и заслуживают глубокого изучения. В самом деле, кроется ли весь секрет «резкого рывка» Ирана только лишь в сырьевых ресурсах страны, в частности, во «всесильной» нефти или еще в чем-нибудь другом — вот, как нам кажется, главный вопрос. Однако мы более чем убеждены, что, не окинув взглядом недалекое прошлое Ирана, особенно ее среднюю полувековую историю, трудно будет правильно ответить на этот вопрос.

Высказанные на упомянутом форуме специалистов соображения и опирающиеся на определенные закономерности прогнозы будущего экономического развития Ирана помогут в какой-то степени объективно оценить достоинства книги

За последние годы советскими специалистами издано немало интересных работ как по отдельным проблемам новой и новейшей истории Ирана, так и общих работ в целом по стране. Рецензируемая книга нам представляется одним из самых совершенных изданий по современному Ирану.

Для положительной оценки рецензируемой книги имеются все основания: во-первых, «Очерки», по сути дела, широко обобщающее, многоплановое исследование самых актуальных социально-экономических и политических проблем, стоя-

щих перед Ираном за последние полвека; во-вторых, рассматриваемые в «Очерках» вопросы всесторонне исследуются в различных (историческом, политическом, социально-экономическом и, пожалуй, чисто экономическом) аспектах, что, несомненно, достигнуто благодаря многолетним совместным работам представителей смежных направлений в области иранистики — историков (С. М. Алиев, В. В. Трубевской) и экономистов (А. З. Арабаджяна, А. И. Демин). Это, на наш взгляд, одно из главных достоинств книги; в-третьих, в рецензируемой книге среди множества других вопросов впервые в советской литературе в широком плане исследуются такие актуальные проблемы новейшей истории Ирана, как «Антиимпериалистическое и демократическое движение 1949—1953 гг.» (С. М. Алиев) и «Общественные преобразования и основные тенденции социально-экономического и внутривнутриполитического развития Ирана» (А. И. Демин).

Не умаляя значения других вопросов, рассмотренных в «Очерках», можно подчеркнуть, что эти проблемы и составляют, по нашему глубокому убеждению, главное содержание всей публикации. Поэтому, все наши суждения, а порой и критические замечания, в отношении «Очерков», будут исходить, в основном, из оценки вышеупомянутых проблем.

Говоря о достоинствах рецензируемой публикации в целом, следует прежде всего, отметить, что весьма удачна как архитектура книги (хотя бросается в глаза отсутствие периода второй мировой войны и последующего пятилетия), так и хронологические рамки отдельных глав. Каждая из них охватывает самые важные вехи в жизни страны. Совершенно правильно поступил коллектив авторов, взяв за основу периодизации важность имевших место событий. Примером может служить глава об антиимпериалистическом и демократическом движении 50-х годов.

«Очеркам» предпослано предисловие ответственного редактора книги А. З. Арабаджяна; в нем выдвинуты отдельные положения, характеризующие основные эта-

¹ Иран. Очерки новейшей истории, туры издательства «Наука», 1976, 470 стр.

пы общественно-политического и социально-экономического развития страны.

В очерке, посвященном социально-экономическим и политическим предпосылкам установления монархии Пехлеви (А. И. Дёмин) правильно, на наш взгляд, подмечено, что невиданное до рассматриваемого периода «развитие товарных отношений в деревне и в стране в целом происходило в условиях крайней экономической отсталости Ирана... и преимущественно определялось интересами мирового хозяйства, а не было итогом национального экономического развития» (стр. 25).

Пришедшей к власти новой пехлевийской династии с первых же дней пришлось столкнуться с немалыми трудностями не столько политического, сколько экономического характера. Это и толкнуло новых хозяев страны на проведение ряда мероприятий, направленных на то, чтобы вывести страну из-под подчинения иностранному капиталу. Кабальные займы, предоставляемые империалистическими державами, ничего хорошего не сулили ставшему на путь самостоятельного экономического развития Ирану. Поэтому, как справедливо указывают авторы очерка «Внутренняя и внешняя политика монархии Пехлеви в 1925—1941 гг.» (А. И. Дёмин, В. В. Трубецкой), «...Иран был поставлен перед необходимостью осуществления экономического строительства за счет внутренних ресурсов...» (стр. 62).

Не получив желаемых результатов от американской миссии финансовых советников во главе с Мильспо, Реза шах сделал «дерзкий шаг», открыв в сентябре 1928 г. Национальный банк Ирана и бросив, тем самым, вызов бывшим «кредиторам», в частности, английскому империализму. В очерке убедительно показано коварство и вероломство британских монополий, которые в «штыки» встретили этот шаг иранского правительства и попытались подорвать через так называемый «шахиншахский» банк кредитоспособность национального банка Ирана, держа его в финансовой зависимости (стр. 65).

Наиболее полно (стр. 167—290) представлены очерки «Антиимпериалистическое и демократическое движение 1949—1953 гг.»

и «Последствия августовского (1953 г.) переворота» (С. М. Алиев).

По своим последствиям упомянутое движение имело для Ирана эпохальное значение, предопределило на длительный период весь дальнейший ход политического и экономического развития страны.

Движение 1949—1953 гг. было закономерным явлением, чему способствовало множество факторов, имевших самое непосредственное отношение к трудящимся массам: спад экономики, повышение цен на товары широкого потребления, быстрый рост безработицы, инфляция и т. д.

Первопричиной создавшегося в стране тяжелого экономического положения явилось хозяйничание иностранных монополий и компаний, в первую очередь, пользующейся дурной славой у иранского народа, Англо-иранской нефтяной компании. Вот почему движение с первого же дня приняло антиимпериалистическую направленность. Иначе не могло быть, ибо вопрос о нефти Ирана, как справедливо указывается в очерке, стал «главной политической и экономической проблемой страны» (стр. 182).

Не будет преувеличением сказать, что в очерке С. М. Алиева, посвященном событиям 1949—1953 гг., впервые в советской историографии дана ясная картина того, как иранская национальная буржуазия, выступавшая вместе с Национальным фронтом в начальный период движения, когда на повестке дня стоял вопрос об отношении к АИНК, постепенно, по мере нарастания накала демократического движения самых широких слоев иранского общества, раскололась на две противоборствующие группы, которые и составили, по существу, ядро основных классовых сил: антиимпериалистически настроенные представители буржуазии — с одной стороны, и проимпериалистически настроенные — с другой, которые вместе с придворными кругами образовали анти-демократический лагерь.

Бесспорно прав автор очерка, утверждая, что «одной из основных причин, вызвавших организацию заговора против правительства Мосаддыка, был его отказ в вопросе об иранской нефти принять условия США и Англии и поступиться национальными интересами своей страны» (стр. 248), хотя в числе причин

следует упомянуть и отстранение шаха и армии от участия в политике (Л. Элвелл-Саттон), и отсутствие научных и технических специалистов для управления нефтяной промышленностью, на что указывал в свое время премьер Размара.

Подводя итоги движению 1949 — 1953 гг., автор очерка, подчеркивая его историческое значение и международный характер, не без основания утверждает, что «...оно наложило [отпечаток] на весь ход общественно-политического и экономического развития Ирана в последние десятилетия», что «все проводимые после 1953 г. реформы являются не чем иным, как уступкой резолюционным силам, попыткой воспрепятствовать активному выступлению народных масс, росту их политического самосознания, на которое огромное влияние оказало движение 1949—1953 гг.» (стр. 251)

В очерке о последствиях августовского переворота (стр. 263—290) на основании неопровержимых фактов убедительно показано, как проимпериалистические круги правящей верхушки, добившись свержения законного правительства д-ра Мосаддыка, открыли двери империалистическим кругам США, Англии и других стран для беспардонного хозяйничанья во всех областях политической и экономической жизни Ирана. Хорошей иллюстрацией может служить тот факт, что Англо-иранская нефтяная компания (АИНК) уступила место Международному нефтяному консорциуму (МНК). Отныне доступ к важнейшей статье национальной экономики страны — нефти вместе с Англией получили еще несколько стран. Иран оказался втянутым в агрессивные блоки империалистических держав. В очерке шаг за шагом прослеживается весь процесс чрезмерных осложнений социально-политической и экономической обстановки, к чему привела издательная политика иранских властей.

Создавшееся положение заставило правящие круги Ирана прибегнуть к проведению цикла реформ с тем, чтобы создать основу для быстрого развития экономического потенциала страны и временно приостановить выступления народных масс. Рассмотрению этих вопросов посвящены очерки А. И. Дёмина «Социально-экономический и политический

кризис конца 50-х — начала 60-х годов» (стр. 290—318) и «Общественные преобразования и основные тенденции социально-экономического и внутривластного развития Ирана» (стр. 319—409).

И в отношении очерков А. И. Дёмина можно смело сказать, что они представляют собой новое слово в советской востоковедческой литературе; в них впервые исследуется весь сложный процесс общественно-политического и, особенно, экономического развития Ирана с 50-х годов вплоть до наших дней. Важно то, что высказанные автором очерков выводы и положения обоснованы многочисленными первоисточниками и огромным количеством статистического материала.

Общественным преобразованиям, осуществляемым в Иране с 60-х годов, предшествовал длительный подготовительный этап, который предусматривал создание необходимых предпосылок для успешного проведения намеченных мероприятий и способствовал «...осуществлению весьма широкой программы аграрных преобразований...». Предварительные мероприятия позволили иранским властям приступить в начале 1962 года к осуществлению «...довольно обширной программы общественных преобразований, открывших новую важную страницу в исторической эволюции Ирана» (стр. 313).

Краеугольным камнем этих преобразований, как справедливо замечает автор очерка, стала аграрная реформа, позволявшая государству создать так называемые «корпусы» развития и благоустройства, просвещения и здравоохранения, сыгравшие огромную роль в благоустройстве деревень, повышении культурного уровня и медицинского обслуживания сельского населения страны. Все эти мероприятия и создание позднее юридического корпуса послужили, по словам автора очерка, «одним из основных факторов относительной внутривластной стабилизации страны» (стр. 344).

Подробно рассматривая и отдавая должное значительным сдвигам в общественно-политической и экономической жизни Ирана и отмечая положительные стороны проведенных мероприятий по программе так называемой «белой революции», автор очерка А. И. Дёмин вместе с тем убедительно показывает, что

все вышеуказанные мероприятия были продиктованы не столько благими намерениями правящих кругов улучшить жизненные условия трудящихся масс, сколько необходимостью упрочить существующий в стране монархический режим. Особенно наглядно это прослеживается в мероприятиях по рабочему вопросу. «...Поворот в политике монархии Пехлеви, — по справедливому замечанию автора очерка, — ...отражает общие социал-реформистские тенденции борьбы мировой буржуазии против международного пролетариата...» (стр. 346), стремление правящих кругов Ирана «...к созданию и укреплению в среде иранского пролетариата своей социальной опоры...» (стр. 352).

Одним из достоинств данного очерка следует считать тот факт, что он, можно сказать, насыщен такими интересными фактическими данными, которые недоступны широкому кругу читателей, порой даже специалистам. Главное то, что автор очерка вдумчиво и умело, а бы даже сказал, смело апеллирует фактами, не умаяя и не преувеличивая их значения при выводах.

В общую канву рецензируемой книги удачно вписывается очерк С. М. Алиева о двух направлениях во внешней политике Ирана (стр. 409—468).

В очерке в сжатой форме, но довольно ясно и убедительно показаны все предпосылки и объективная закономерность поворота во внешней политике иранских властей, неизбежность отхода от курса так называемого «позитивного национализма», означавшего одностороннюю, прозападную ориентацию, и сближения со странами социализма.

Важной вехой в процессе нормализации отношений между СССР и Ираном явилось подписание 27 июля 1963 г. в Тегеране соглашения об экономическом и техническом сотрудничестве; оно послужило важным фактором для Ирана в наращивании темпов индустриализации страны. Излишне доказывать, что СССР не раз протягивал руку дружеской помощи иранскому народу; вся предыдущая история взаимоотношений между СССР и Ираном — залог того, что наша страна и впредь будет проявлять инициативу в упрочении добрососедских отношений с Ираном. Все, как говорится, за иранской стороной.

Нельзя не верить автору очерка в том, что «от того, в какой мере иранское руководство станет придерживаться... позитивной линии [в отношении СССР], будет зависеть соответствие внешней политики страны жизненным интересам народов Ирана» (стр. 457).

Таковы вкратце, в весьма сжатом изложении, вопросы, рассмотренные в «Очерках». О достоинствах книги можно было бы продолжить разговор, но даже отмеченные выше дают достаточно оснований сказать, что Главная редакция восточной литературы издательства «Наука» преподнесла в лице рецензируемых «Очерков» советским читателям, в первую очередь, специалистам, хороший подарок. И если мы выскажем некоторые критические замечания, даже возражения по некоторым трактовкам или положениям авторов «Очерков», то это продиктовано искренним желанием обменяться с нашими коллегами своими соображениями.

В «Очерках», как было отмечено выше, немало интересных наблюдений, научно обоснованных и логично аргументированных выводов и положений. Вместе с тем, в них то и дело встречаются такие выводы и делается такая оценка тому или иному событию, которые, на наш взгляд, нуждаются в корректировке.

Можно ли считать установление монархии Пехлеви логическим завершением иранской революции 1905—1911 г., как это предлагает автор очерка? (стр. 36). На наш взгляд, нет. Если бы в очерке было сказано, что логическим результатом иранской революции 1905—1911 гг. было свержение каджарской династии, то такое утверждение не вызвало бы возражения.

Преувеличена, на наш взгляд, роль полуфеодалных помещиков. Известно, что Реза хан с первых же дней прихода к власти опирался на те социальные слои общества, которые выступали против заискивания английского империализма, за национальную независимость. А такой социальной силой к началу 20-х годов, как правильно указывает проф. М. С. Иванов, была национальная буржуазия (кроме компрадорской), которая к началу 1922 года и образовала в Меджлисе вместе с прогрессивными помещиками и интеллигенцией «Национальный блок». Мы разделяем точку зрения, согласно которой Реза хан

опирался на помещичье-буржуазные круги (История Ирана, М., 1977, стр. 321, 330). Следовательно, они и составляли социально-экономическую основу монархии Пехлеви. Что же касается централизации государственной власти, то фактически она проводилась реорганизованной Реза ханом армией — «главным оружием осуществления власти Реза хана» (там же, стр. 331), памятуя при этом, что она была выразителем интересов определенных социальных слоев общества.

Было бы лучше, если бы речь о том, что «политика централизации... зачастую сопровождалась разорением селений и разрушением производительных сил, возложением на трудящихся деревни налогов и иных дополнительных тягот, ростом эксплуатации крестьянства» и т. д. (стр. 54) шла там, где совершенно правильно констатируется, что «довольно последовательное проведение политики централизации позволило государству приступить к осуществлению серии мероприятий... призванных обеспечить рост экономического потенциала Ирана... объективно осуществление этих мероприятий повышало сопротивляемость Ирана экспансии империалистических держав и вело к упрочению его независимости» (стр. 58). Тогда бы вышеуказанные отрицательные явления были бы восприняты как естественные последствия, сопутствующие важным социальным переменам в жизни страны, и не создалось бы ошибочного представления о позиции авторов очерка к политике централизации.

Критикуя взгляды буржуазных авторов в преувеличении роли отчислений АИНК для экономики Ирана, авторы очерка впадают в другую крайность, отрицая роль доходов от компании в экономическом развитии страны под тем предлогом, что «... в 20-е годы эти поступления использовались преимущественно на создание запасного валютного фонда, а в 30-е годы — в значительной мере на приобретение за границей оружия» (стр. 102). Ведь не будь отчислений от компании, правительство вынуждено было бы сократить ассигнования на экономические нужды в пользу создания валютного фонда и приобретения оружия.

Малоубедителен, на наш взгляд, упрек в адрес иранского правительства в том, что оно создало такую армию, числен-

ность которой «намного превышала потребности в вооруженных силах, необходимых для поддержания внутреннего порядка» (стр. 151). Нам кажется, что эти побочные (и только при острой необходимости) функции армии не следует возводить в ранг основных.

Противоречивы суждения относительно роли американской помощи по «4-ому пункту». С одной стороны субсидии по линии «4-го пункта не играли никакой роли...» (стр. 211); а с другой, читаем, что они выделялись «... на продолжение строительства сахарного завода в Фесе, цементного завода в Рсе, текстильной фабрики в Тегеране и т. д.» (стр. 222).

Касаясь вопроса о распределении средств по второму семилетнему плану, согласно которому «...на развитие транспорта и связи предусматривалось израсходовать 40,5%, сельского хозяйства — 29,7%, промышленности — 11,2%», автор очерка заключает: «Такое распределение ассигнований... вполне отвечало интересам монополий (стр. 296). Как мы поняли, автор очерка считает нецелесообразным для Ирана такое распределение средств на развитие транспорта и связи. А вот что написано на стр. 302: «Заметные сдвиги в использовании современных средств транспорта, в расширении и совершенствовании сети коммуникаций, облегчая и ускоряя рост экономических связей между городом и деревней, создавали предпосылки для развития основных отраслей иранского хозяйства». Выходит, что «такое распределение ассигнований» отвечало интересам не только американских монополий.

Очерки экономического характера, особенно очерк, посвященный экономическим преобразованиям (стр. 319—409), перегружены статистическими данными, что затрудняет восприятие содержания. Лучше было бы все эти данные представить в виде таблиц.

В заключение хочется подчеркнуть, что высказанные нами критические замечания ничуть не умаляют достоинств и научной ценности «Очерков».

По нашему мнению, рецензируемые «Очерки» вполне могут быть положены в основу учебника по новейшей истории Ирана, в издании которого давно назрела необходимость.

О. М. ГВИЛАВА.

ქრონიკა და ინფორმაცია

მედიევისტთა სამეცნიერო სესია

მიმდინარე წლის 27 — 28 თებერვალს და 1 მარტს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში ჩატარდა საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაციის საკითხებისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია.

საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაციის საკითხები მჭიდროდ უკავშირდება თანამედროვე ქართული მედიევისტიკისათვის მეტად მნიშვნელოვან და აქტუალურ პრობლემატიკას, ამიტომაც სამეცნიერო სესიამ ქართველ ისტორიკოსთა ფართო აუდიტორიის ინტერესი გამოიწვია.

სამეცნიერო სესია გაიხსნა პროფ. მ. დუმბაძის მოხსენებით — საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაციისათვის.

ისტ. მეც. კანდიდატი გ. მაისურაძე თავის მოხსენებაში, რომელიც ისტორიოგრაფიული მიმოხილვის ხასიათს ატარებდა, შეეხო ფეოდალიზმის ძირითად ეტაპებს ამიერკავკასიის ქვეყნებში.

უმცრ. მეცნ. თანამშრომელ გ. ძიძიგურის მოხსენების თემა იყო ფეოდალური რენტის განვითარების ძირითადი ეტაპები საქართველოში, ხოლო ფილოსოფ. მეცნ. კანდ. გ. ყორანაშვილმა სესიას გააცნო მოხსენება — ფეოდალიზმის ცნების ისტორიოგრაფიულად.

28 თებერვალს სესიამ მოისმინა ისტ. მეცნ. დოქტ. გ. მამულიას მოხსენება — ძველი ქართული „სახლის“ ევოლუცია ფეოდალიზმის ცნებასთან დაკავშირებით.

ისტ. მეცნ. კანდ. ა. ბოგვერაძის მოხსენების თემა იყო — მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმათა განვითარება ადრეფეოდალურ საქართველოში.

ისტ. მეცნ. დოქტ. თ. პაპუაშვილმა სესიაზე წარმოადგინა მოხსენება — ფეოდალური სენიორიების წარმოქმნა-განვითარების ისტორიიდან საქართველოში. ამავე დღეს სესია გაეცნო ისტ. მეცნ. კანდ. ი. ანთელავას მოხსენებას — საქართველოს ერთიანი მონარქიის დაშლა პერიოდიზაციის საკითხთან დაკავშირებით.

სესიის მუშაობის ბოლო დღეს, ისტ. მეცნ. დოქტ. გ. ჯამბურიაშვილმა წაიკითხა მოხსენება თემაზე — ბატონყმობის საკითხი საქართველოში.

ისტ. მეცნ. კანდ. ლ. ტუხაშვილი თავის მოხსენებაში შეეხო ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივი ფორმების განვითარების საკითხებს X — XI სს. საქართველოში.

ისტ. მეცნ. დოქტ. გ. აკოფაშვილმა სესიას გააცნო მოხსენება გვიანფეოდალური ხანის საწყისები საქართველოში. საქართველოს ისტორიის გვიანფეოდალური პერიოდის შესახებ ისაუბრა ისტ. მეცნ. დოქტ. დ. გოგოლაძემ.

სესიის მუშაობის ყოველი დღის ბოლოს იმართებოდა მოხსენებათა განხილვა, კამათი და აზრთა გაზიარება, რომელშიც მონაწილეობა მიიღო სესიის ბევრმა მონაწილემ (ზ. ანჩაბაძე, ივ. სურგულაძე, არჩ. ბარამიძე, ვ. გუჩუა, მ. ლორთქიფანიძე, დ. მუსხელიშვილი, გ. ჟორდანიას, ნ. ასათიანი, მ. კეკელია, მ. სამსოხაძე, გ. აფრასიძე, ნ. შოშიაშვილი, ა. იოსელიანი, შ. ბადრიძე, დ. მეგრელიძე, შ. ხანთაძე, ქ. ჩხატარაიშვილი).

საბოლოოდ საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაციის საკითხისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესიის მუშაობა შეაჯამა ინსტიტუტის დირექტორმა აკად. გ. მელიქიშვილმა.

განზრახულია ამ სესიის მასალების სპეციალური კრებულის გამოცემა.

პასი პახაძე

ახალგაზრდა ხელოვნებათმცოდნეთა სამეცნიერო სესია

1978 წლის 17 და 18 მაისს გიორგი ჩუბინიშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტში ჩატარდა ინსტიტუტისა და საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ახალგაზრდა მეცნიერთა გაერთიანებულ სამეცნიერო სესია.

სესიის პირველი დღე ახალი და საბჭოთა პერიოდის ხელოვნების, ხუროთმოძღვრულ ძეგლთა რესტავრაციისა და სიძველეთა კვლევის ისტორიის შესწავლას მიეძღვნა. სამეცნიერო სესიამ ამ დღეს მოისმინა შემდეგი მოხსენებები: სამსონ ლეჟავას — „მხატვარ თენგიზ მირზაშვილის შემოქმედება“; მუზეუმის თანამშრომლის ნანა დრიაშვილის — „იაკობ ოვნათანიანის უცნობის პორტრეტ-ზუგდიდის მუზეუმიდან“; მარინე გაჩეჩილაძის — „ქართული თეატრალური აფიშები“, დალი ლებანიძის — „მოქანდაკე ავთანდილ მონასელიძე“, კაცია გიორგობიანის — „გუდარეხის მონასტრის რესტავრაცია“ და დიმიტრი თუმანიშვილის — „ქართული სიძველეთმცოდნეობის საწყისები“.

სესიის მეორე დღე შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებას დაეთმო. ფრეკული ფერწერა წარმოდგენილი იყო შემდეგი მოხსენებებით: ასმათ ოქროპირაძის — „ხარების კომპოზიცია გელათის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიიდან“, მარინე დიდებულის — „სოფ. ატენის ნათლისმცემლის ეკლესიის მხატვრობა“ და მარინე ჭელიძის — „ქტიტორთა გამოსახულებები ბუგეულის მხატვრობაში“ საქუთხევის კანკელის დეკორაციულ გაფორმებას ეხებოდა მარინე თაბუკაშვილის მოხსენება — „სათხის კანკელი“. შუა საუკუნეების ქანდაკებას იხილავდა მარინე მეძმარიაშვილი მოხსენებაში — „სკულპტურული დეტალები ბედიის ეკლესიიდან“. ორი მოხსენება, მუზეუმის თანამშრომლის ელენე თუმანიშვილის — „ერთ-ერთი ნაკლებად ცნობილი ეკლესიის შესახებ სოფელ ტანძიაში“ და გია მარსაგიშვილის „აგარის მონასტრის მცირე ზომის ერთნავიანი ეკლესიები“, ძველ ქართულ ხუროთმოძღვრებას ეხებოდა.

სესიის მუშაობაში მონაწილეობდნენ გ. ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორი აკადემიკოსი ვახტანგ ბერიძე; სამხატვრო აკადემიის ხელოვნების ისტორიის კათედრის გამგე ლევან რჩეულიშვილი; სახელმწიფო მუზეუმის დირექტორი თამაზ სანიკიძე. მოხსენებათა განხილვაში მონაწილეობდნენ: ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორები: სარა ბარნაველი, გაიანე ალიბეგაშვილი, ანელი ვოლსკაია, კიტი მაჩაბელი. არქიტექტურის მეცნიერებათა დოქტორი რუსუდან მეფისაშვილი, ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატები: ეკატერინე პრივალოვა, ნათელა ალადაშვილი ნუგზარ ანდლულაძე, მერი კარბელაშვილი, ლელა შანიძე, ინგა ლორთქიფანიძე.

ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი II საერთაშორისო სიმპოზიუმი

1977 წელი მეტად ნაყოფიერი და მნიშვნელოვანი იყო საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გ. ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტისათვის.

წლის უმნიშვნელოვანეს მიღწევად უნდა ჩაითვალოს ინსტიტუტის ინიციატივით და რესპუბლიკის ხელმძღვანელობისა და ფართო საზოგადოებრიობის მხარდაჭერით ჩატარებული ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი II საერთაშორისო სიმპოზიუმი.

25 მაისს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სააქტო დარბაზში საზეიმოდ გაიხსნა ხელოვნების მკვლევართა ფორუმი, რომელსაც დიდი მნიშვნელობის მოვლენად იქცა ჩვენი რესპუბლიკის მთელ კულტურულ ცხოვრებაში.

სიმპოზიუმის ჩატარება მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო ქართული ხელოვნების დიდი მხატვრული და ისტორიული ღირებულების მსოფლიო აღიარების გზაზე. შეიძლება ითქვას, რომ ეს იყო ქართული ჰუმანიტარული მეცნიერების ერთ-ერთი პირველი მნიშვნელოვანი გამოსვლათაგანი საერთაშორისო ასპარეზზე.

ქართული კულტურის (და არა მარტო ხელოვნების) საკითხებზე საერთაშორისო მეცნიერული მსჯელობა ამ მასშტაბით პირველად მოეწყო ჩვენში (პირველი საერთაშორისო სიმპოზიუმი, როგორც ცნობილია, მოეწყო იტალიაში, ქ. ბერგამოში, 1974 წლის ივნის-ივლისში და მას დიდი რეზონანსი ჰქონდა; იქ საქართველოდან სულ 8 მეცნიერი მონაწილეობდა, წარმოდგენილი იყო 32 მოხსენება). II საერთაშორისო სიმპოზიუმის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღო ორასამდე ცნობილმა მეცნიერმა სსრ კავშირიდან, აშშ-დან, ევროპიდან. წაკითხულ იქნა 144 მოხსენება. 7 დღის განმავლობაში მსჯელობდნენ ქართული ხელოვნების საკითხებზე მეცნიერები ჩამოსულნი რუსეთიდან, უკრაინიდან, სომხეთიდან, აზერბაიჯანიდან, დაღესტნიდან, ჩრდ. ოსეთიდან, ბულგარეთიდან, უნგრეთიდან, პოლონეთიდან, გერმანიიდან, იუგოსლავიიდან, იტალიიდან, საბერძნეთიდან, ფერ-დან, საფრანგეთიდან, ნიდერლანდებიდან, ბელგიიდან, დას. ბერლინიდან, ინგლისიდან და აშშ-დან. ეს იყო ნამდვილად მსოფლიო მასშტაბით მოწყობილი ფორუმი, რომელსაც საბჭოთა და უცხოელმა მეცნიერებმა ქართული ხელოვნების პირველი კონგრესი უწოდეს.

სიმპოზიუმის პროგრამა მოიცავდა უძველესი დროის, შუა საუკუნეების, XIX ს-ისა და საბჭოთა ხანის ქართულ ხუროთმოძღვრებას, მონუმენტური ქანდაკებისა და გამოყენებითი ხელოვნების დარგებს; ქართული ხელოვნების, მახლობელი აღმოსავლეთისა და ევროპის ხელოვნებათა საერთო პრობლემებს.

მუშაობა მიმდინარეობდა ექვს სექციად: I — წინაქრისტიანული ხანის კულტურა და ხელოვნება (წარმოდგენილ იქნა 11 მოხსენება); II — შუა საუკუნეების ხუროთმოძღვრება (წარმოდგენილ იქნა 34 მოხსენება); III — შუა საუკუნეების მხატვრობა და ქანდაკება (წარმოდგენილ იქნა 35 მოხსენება); IV — შუა საუკუნეთა მცირე და გამოყენებითი ხელოვნება (წარმოდგენილ იქნა 32 მოხსენება); V — ახალი და საბჭოთა ქართული ხელოვნება (წარმოდგენილ იქნა 20 მოხსენება); VI — კულტურის ძეგლთა დაცვისა და რესტავრაციის საკითხები (წარმოდგენილ იქნა — 9 მოხსენება). თბილისსა და გელათში გამართულ პლენარულ სესიონებზე წაკითხულ იქნა 4 მოხსენება.

ქართველი მეცნიერების მოხსენებები შეეხებოდა უძველესი დროის ქართულ კულტურასა და ხელოვნებას, ქართული საცხოვრებელი სახლის გენეზისს და განვითარებას, ქართული საკულტო ხუროთმოძღვრების ზოგადსა და კერძო საკითხებს, შენობათა ცალკეულ ტიპებს, მონუმენტური ფერწერისა და დეკორაციული ქანდაკების ცალკეულ ეტაპებს დახასიათებას, ქართულ მინიატურებსა და ოქროშეღებობას, XIX ს-ის ქართული ხელოვნების ევოლუციასა და ზოგ მნიშვნელოვან ოსტატს, საბჭოთა ხელოვნების პრობლემებსა და ცნობილ მხატვრებს, დასასრულ, კულტურის ძეგლთა და ქალაქების ისტორიული რაიონების დაცვას, რესტავრაციასა და რეგენერაციას. სიმპოზიუმის ფართო თემატიკამ შესაძლებლობა შეუქმნა არაქართველ მეცნიერებს წარმოედგინათ როგორც განმარტებადებული ხასიათის თემები, ისე კონკრეტული ქართული ძეგლებისადმი ან ოსტატებისადმი მიძღვნილი მოხსენებები.

საილუსტრაციოდ დავასახელებთ მხოლოდ რამდენიმე მაგალითს: „ადრექრისტიანული ხანისა და შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების ზოგი დამახასიათებელი ასპექტი“ (ადრიანო ალბაგო ნოველო — იტალია), „მო-

საზრებანი ქართულისა და ხმელთაშუაზღვის ხუროთმოძღვრებისა და ქანდაკების ურთიერთობის შესახებ“ (ჯერჯე ბოშკოვიჩი — იუგოსლავია), „ადრექრისტიანული ხანის ქართული არქიტექტურა და ბიზანტიის იმპერიის არქიტექტურა“ (შარლ დელუა — ბელგია), „ქართველ ოსტატთა მოღვაწეობა ორბნის ანტიოქიის დასავლეთ მიდამოებში“ (ეახტანგ ჯობაძე — ამერიკის შეერთებული შტატები), „ათონის ივერიის მონასტერი“ (პავლის მილონასი — საბერძნეთი), „ქართული და მონღოლურ ხუროთმოძღვრებათა ურთიერთობა XV საუკუნეში“ (მაიკელ როჯერსი — ინგლისი), „ბიზანტიის ხელოვნება და ტაო-კლარჯეთის ხელოვნება“ (დავიდ უინფილდი — ინგლისი), „ვედრება“ ქართული კედლის მხატვრობაში“ (ტანია ველმანსი — საფრანგეთი), „შუა საუკუნეთა ქართული ეკლესიების დეკორაციული პროგრამები და მათი მიმართება ბიზანტიის მონუმენტურ მხატვრობასთან (ეაკლინ ლაფონტენ-დოზონი — ბელგია), „ქართული ნუმისმატიკური ხელოვნება კოლხეთის დროიდან XIX საუკუნემდე (დენილ ლანგი — ინგლისი), „დებოლუზიონიზმის საკითხი დავით კაკაბაძის ფერწერაში“ (მ. იუტერშეიკი — იუგოსლავია) და მრ. სხვ. ჩაბჭოთა კვშირისა და უცხოეთის ქვეყნებიდან ჩამოსულ მონაწილეთა მოხსენებებში მკაფიოდ გამოიკვეთა კიდევ ერთი თემა: ქართული ხელოვნების გავრცელება საქართველოს ფარგლებს გარეთ.

აღსანიშნავია ინტერესი ახალი და საბჭოთა ქართული ხელოვნებისადმი. თემატიკა შოიკავა და ფერწერას, ქანდაკებას, ხუროთმოძღვრებას, სათეატრო მხატვრობასა და გამოყენებით ხელოვნებას. ამ სექციებში წყობილნი 19 მოხსენებიდან — ცხრა ჩამოსული სტუმრებისა იყო. ფართო მეცნიერული მსჯელობის საგნად იქცა ქართული კულტურის ძეგლთა დაცვისა და რესტავრაციის საკითხი. წარმოდგენილი იყო ცალკეულ ძეგლთა რესტავრაციის პროექტები, მოსაზრებები ზოგად მეთოდოლოგიურ საკითხებზე. ოთხი მოხსენება მიეძღვნა ისტორიულ ქალაქებს, უპირველეს ყოვლისა, თბილისს.

სიმპოზიუმზე წარმოდგენილი მოხსენებები თავისი მეცნიერული ღონით თანაბარი არ ყოფილა, მაგრამ ბევრი იყო მათ შორის შინაარსიანი, საინტერესო საკითხის დასმის მხრივ, ბევრი მათგანი ახალ მასალას ან მასალის გაშუქების ახალ ასპექტებს შეიცავდა.

სიმპოზიუმის დღეებში მრავალი ღონისძიება იყო გათვალისწინებული, რომელთა მიზანი იყო რაც შეიძლება სრულად ყოფილიყო წარმოდგენილი ქართული კულტურა, რაც შეიძლება მეტი ძეგლი ენახათ სტუმრებს, ახლო გაცნობოდნენ ცოცხალ საქართველოს. საერთო

შთაბეჭდილებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სტუმრებისათვის სპეციალურად ჩატარებულ ქართული მუსიკის და ქორეოგრაფიის კონცერტებს (კონცერტები გაიმართა ალავერდისა და გელათის ტაძრებში, სადაც აუღერდა ძველი საგალობლები და ზ. ფალიაშვილის მუსიკა), უაღრესად საინტერესო გამოფენებს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმსა, ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმსა და ხელნაწერთა ინსტიტუტში, მხატვარ ტ. შვეიაკოვას მიერ შესრულებული ქართული ფრესკების პირების გამოფენას, ხალხური ყოფის მუზეუმის ნახვას ღია ცის ქვეშ, ძველი და ახალი თბილისის დათვალიერებას; ამ დღეებში იყო მოწყობილი თანამედროვე ქართველი მხატვრების პერსონალური გამოფენებიც. სექციის სხდომებზე ნაჩვენები იყო მდიდარი ფოტო-მასალა, რამაც საშუალება მისცა სტუმრებს გაცნობოდნენ ისეთ ძეგლებს, რომელთა ნახვა დროის სიმცირის გამო შეუძლებელი იყო. დიდი ინტერესი გამოიწვია უნივერსიტეტის საექტო დარბაზის ფოიეში მოწყობილმა ძეგლთა დაცვის ამსახველმა გამოფენამ; აქვე იყო წარმოდგენილი ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომელთა მიერ გამოცემული წიგნები და ნაშრომები. შთაბეჭდიანი იყო სიმპოზიუმისათვის სპეციალურად გადაიღებული კინო-ფილმი ტიმოთესლუნის ტაძრის კედლის მხატვრობის შესახებ. პროგრამის დიდი ნაწილი დათმობილი ჰქონდა თვით ძეგლების დათვალიერებას. სტუმრები გაეცნენ მცხეთას და მის ძეგლებს — ჯვარს, სვეტიცხოველს და სამთავროს; იმოგზაურეს კახეთში — დათვალავერდს ძველი შუამთა და ალავერდი, ქართლში ნახეს სამთავისი, ატენი, ყინწყისი; ქუთაისში სტუმრებზე წარუშლელი შთაბეჭდილება მოახდინა ბაგრატიის ტაძრის დიდებულმა ნანგრევებმა და გელათის მონასტრის ხუროთმოძღვრულმა ანსამბლმა.

დიდი სამუშაოები ჩაატარა ინსტიტუტმა მოსამზადებელ პერიოდში: გამოიკა შრომები ქართული ხელოვნების ძეგლებზე, ითარგმნა და გამოცემილმა „მეცნიერებათა“ ორ ენაზე დაბეჭდა 155 მოხსენება, მომზადდა და სამ ენაზე დაიბეჭდა პროგრამები, მოსაწვევები, აფიშები, დაიზადა სამკვრელ ნიშნები, სუვენირები.

31 მაისს გელათში საზეიმოდ დაიხურა სიმპოზიუმი. მონაწილეებმა ერთხმად აღნიშნეს სიმპოზიუმის მაღალი მეცნიერული ღონე. მრავალი აღტაცებული სიტყვა, გულწრფელი მადლობა გამოითქვა ქართული ხელოვნებისა და ქართული ხელოვნებათმცოდნეობის სკოლის, მისი დამფუძნებლის აკად. გ. ჩუბინაშვილის და ინსტიტუტის დირექტორის აკად. ვ. ბერიძის მისამართით. იტალიელებმა შეიტანეს წინადადება, რომ მესამე სიმპოზიუმი შედგეს სამხრეთ იტა-

ლიის ქალაქ ბარიში; ხოლო ფრანგებმა განაცხადეს, რომ პარიზის სამეცნიერო ცენტრის ვალაწყვეტილებით განზრახული აქვთ გამოსცენ ქართული ხელოვნების ისტორიისადმი მიძღვნილი რამდენიმე ტომი.

ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილმა II საერთაშორისო სიმპოზიუმმა ნ.თლად დაგეგნა საქართველოს რესპუბლიკის მდიდარი მემკვიდრეობის მიმართ გაზრდილი ინტერესი არა მარტო ჩვენს ქვეყანაში, არამედ საზღვარგარეთაც. ყველა დარწმუნდა იმაში, რომ ქართული კულტურის შესწავლის გარეშე შეუძლებელი ხდება მრავალი მეზობელი ქვეყნის ხელოვნების განვითარების გზებისა და ვენების დადგენა. სიმპოზიუმმა დიდად შეუწყო ხელი სხვადასხვა სოციალური სისტემის მქონე ქვეყნების შემოქმედებით თანამშრომლობის შემდგომ განვითარებას.

1977 წელს ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომლებმა გამოაქვეყნეს მნიშვნელოვანი ნაშრომები, რომელთა შორის აღსანიშნავია გამომცემლობა „სკესტის“ (მოსკოვი) მიერ გამოქვეყნებული ნ. ალადაშვილის „ქართული მონუმენტური სკულპტურა“ (V—XI სს. სიუჟეტური რელიეფები) (რუსულ ენაზე).

მონოგრაფია ეძღვნება შუა საუკუნეების ქართული ტაძრების ინტერიერის და ფასადების მომრთველ ფიგურულ რელიეფებს. წიგნში ნაჩვენებია ქართული სკულპტურის ჩამოყალიბებისა და განვითარების თანადროული პროცესი აღრეული ეტაპიდან (V საუკუნე) XI ს-ის I ნახევრის ჩათვლით; განსაზღვრულია მონუმენტური სკულპტურაში გავრცელებული სიუჟეტების თემატური წრე, მოცემულია სკულპტურული პროგრამის დახასიათება და განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე ქართული ხელოვნების დეტალური ანალიზი. განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა ქანდაკების და არქიტექტურის ურთიერთობას, ფიგურული რელიეფების როლს ნაკვობის დეკორაციულ გაფორმებაში.

ქართული ქანდაკების შესწავლა და ხელოვნების ამ დარგის სპეციფიკის გამოვლენა მნიშვნელოვნად ავსებს ქართული პლასტიკის განვითარების საერთო სურათს; ფართო შედარებითი მასალის მოტანა აღმოსავლეთქრისტიანული და ევროპული ხელოვნებიდან შესაძლებლობას აძლევს ავტორს უჩვენოს ქართული ქანდაკების თავისებურებანი და განსაზღვროს მისი მნიშვნელობა შუა საუკუნეების ხელოვნებაში.

რ. მეფისაშვილისა და ე. ცინცაძის მიერ 1977 წელს გერმანულ ენაზე გამოცემული — ძველი საქართველოს ხელოვნება (Die Kunst des

alten Georgien; Aufnahmen: R. Schrader-edition, Leipzig). წიგნი ილუსტრირებულია გერმანელი როლფ შრადეს მრავალრიცხოვანი ფოტოსურათით.

ნაშრომში გახილულია ქართული ხელოვნების ყველა დარგი, უძველესი დროიდან XVIII ს-ის ჩათვლით.

წინაფეოდალური ხანის ხელოვნება წარმოადგენს არქეოლოგიური ძეგლებით. გააზრებულია უძველესი დასახლების არქიტექტურა მთლიანად.

ფეოდალური პერიოდის ხელოვნება: არქიტექტურა, ქანდაკება, ქედური ხელოვნება, კედლის მხატვრობა, წიგნის ილუსტრაცია, ხეზე კეთილობა, ნაქარგობა — წარმოდგენილია ცალკე, ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით, ქართული ხელოვნების თავისებურებათა დახასიათებით. არქიტექტურას, როგორც შუა საუკუნეების უმთავრეს დარგს, განვითარების ყველა ეტაპის ჩვენებით, განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა. წიგნის ამ ნაწილში წარმოდგენილია ავტორების მიერ შესრულებული დიდი ძალი გრაფიკული მასალა (200-ზე მეტი).

წიგნის ტექსტში გამოყენებულია აკად. გ. ჩუბინაშვილისა და ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის თანამშრომელთა კვლევის შედეგად მიღებული დასკვნები, გამოკვლევათა უმთავრესი შედეგები.

წიგნი უხვადაა ილუსტრირებული: წარმოდგენილია 300-მდე შეათეორი და 100 ფერადი ფოტოსურათი.

ეს არის პირველი წიგნი, რომელიც უცხოელ მკითხველს შეძლებისდაგვარად აცნობს ძველი ქართული ხელოვნების ყველა დარგს.

გამომცემლობა „მეცნიერების“ მიერ 1977 წელს გამოქვეყნებულ ე. პრივალოვას ნაშრომში („ფაენისი“) ფაენისის XII ს-ის 70-იან წლებში შესრულებული მხატვრობისა და ფართო შედარებითი მასალის მოშველიების საფუძველზე (XI—XII სს. ძეგლები — აღიში, იკვი, ბოქორმა, ნაიფარი, ვანი, ზემო არცევი და სხვ.), განხილულია აღმოსავლეთ ქრისტიანული კულტურის ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობის მქონე რიგი საკითხებისა.

მოხატულობის სტილას, ქტიტორთა პორტრეტისა და წმ. გიორგის „ცხოვრების“ ციკლის შესწავლის შედეგად გამოვლენილია ის კავშირები, რომლებიც არსებობდა აქამდამდე თითქმის მთლიანად დაკარგულ საერო მხატვრობასა და ჩვენამდე შემორჩენილ სარწმუნოებრივ მხატვრობას შორის. დადგენილია, რომ ეს უკანასკნელი ერთგვარად ასახავს ფეოდალურ საქართველოს ყოფასაც.

ი ს ტ ო რ ი უ ლ ი თ ა რ ი ლ ე ბ ი

თენგიზ აბაშაშვილი

იაკოვ ცურტაველის „მარტვილობაჲ უშუანიკისი“

(საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი პირველწყარო)

აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლებს თვალსაჩინო ადგილი უკავიათ შუა საუკუნეების ქართული მწერლობის ისტორიაში. ყურადღებას იპყრობენ ისინი აგრეთვე, როგორც საისტორიო წყაროები, რომლებიც საგრძნობლად ავსებენ ძველ ისტორიკოსთა და მემკვიდრეთა ნაშრომებს. ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის ცალკეული პერიოდისათვის, როდესაც წმინდა საისტორიო ხასიათის თხზულებანი არ გაგვაჩნია, მათ ენიჭებათ პირველხარისხიანი მნიშვნელობა: ისინი წარმოადგენენ უაღრესად სარწმუნო, ძირითად და, ხშირ შემთხვევაში, ერთადერთ წყაროს ქვეყნის სოციალურ-პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრების შესასწავლად.

წარმოიქმნა რა ქართული მწერლობის გარიჟრაჟზე, აგიოგრაფიამ განვითარების ხანგრძლივი გზა განვლო. მის ძეგლებში ფართოდ არის გამოყენებული ისტორიული, ყოფა-ცხოვრებითი და ფსიქოლოგიური მასალა. მათში აისახა ქვეყნის შინაგანი ცხოვრება, პოლიტიკური მოვლენები, დოგმატურა პაექრობანი და სხვ. მათი ავტორები — სხვადასხვა დოგმატური მიმდინარეობისა და პოლიტიკური მიმართულების მიმდევარნი — თავიანთ ნაწარმოებებს განიხილავდნენ როგორც იდეოლოგიური ბრძოლის იარაღს, მიმართულს საპირისპიროდ მებრძოლი მიმდინარეობისადმი. ეს იდეოლოგიური ბრძოლა კი, გარკვეული თვალსაზრისით, კლასობრივი ბრძოლის გამოვლინებაც იყო, რადგან, როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეებში კლასობრივი ბრძოლა სწორედ რელიგიურ-იდეოლოგიური ბრძოლის სამოსელში ეხვეოდა.

ჩვენამდე მოღწეული ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლების შესწავლის საფუძველზე შესაძლებელი ხდება საერთო ხაზებში აღვადგინოთ ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიული გზის სურათი. ძნელია მოიძებნოს ისეთი ისტორიული ეტაპი ქართველი ხალხის ცხოვრებაში, რომელიც გარკვეული სახით არ ასახულიყოს ამ ძეგლებში. აქ არის მოვლენები, რომლებიც უკავშირდებიან ჩვენში ქრისტიანობის, როგორც რელიგიის შემოსვლა-დამკვიდრების ხანას, აქვე ვხვდებით ჩვენ უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ განმათავისუფლებელი ბრძოლის ეპიზოდებს; ისინი შეიცავენ მრავალ შესანიშნავ ფურცელს, რომლებშიც ასახულია ჩვენი ქვეყნის მდგომარეობა ირანელთა და არაბთა ბატონობის ხანაში. აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლების წყალობით ჩვენ შესაძლებლობა გვეძლევა თვალი გავადევნოთ ქართული კულტურის ისტორიას, მისი განვითარების სხვადასხვა საფეხურს. დასასრულ, აღნიშნული თხზულებანი, შეიძლება ითქვას, მთავარი საყრდენი ძეგლებია ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ადრეული პერიოდის მეცნიერულად შესწავლისათვის. მათში ერთობ ხაზგასმით არის ასახული

ფეოდალური ურთიერთობის ბატონობა ქართულ ყოფაში, პოლიტიკურ ცხოვრებაში, კულტურაში და ამ ფეოდალური ურთიერთობის სწრაფი აღმავლობა საზოგადოებრივი ცხოვრების ყოველ დარგში. ეს ნაწარმოებები, როგორც მოზაიკა, ავსებენ სხვადასხვა ეპოქის ისტორიული სურათის ნაქლოვან ნაწილებს და ხელს უწყობენ საერთო ისტორიული პროცესის მსვლელობაზე მთლიანი წარმოდგენის შექმნას.]

აგიოგრაფია, როგორც ერთ-ერთი ყველაზე უფრო გავრცელებული ლიტერატურული ჟანრი, დიდ ინტერესს იწვევს ლიტერატურათმცოდნეობით ასპექტშიც. თავისი შინაარსითა და მხატვრული გამოსახვის სრულყოფილობით აგიოგრაფიული ნაწარმოებები იმდენად ძლიერად იპყრობენ მკითხველის ყურადღებას, რომ უმართებულო იქნებოდა ისინი გაგვეხილა როგორც მარტოოდენ საკულტო ხასიათის ძეგლები. აგიოგრაფები მოკლებული არ იყვნენ მხატვრულ გემოვნებას. გამოსახვის მხატვრული ხერხების გამოყენებაში იჩენდნენ ორიგინალობასა და დიდოსტატობას. ისინი თავიანთ თხზულებებს ამკობდნენ მდიდარი სიტყვიერი მასალით, ბუნების ღრმაგრძნობიერი აღწერით, მეტაფორებით და სხვა პოეტური სამკაულებით, რითაც გარდასული ეპოქის მხატვრული სიტყვის იშვიათ ნიმუშებს ქმნიდნენ.

[აგიოგრაფიული ჟანრი უმთავრესად ორი ტიპის ნაწარმოებს აერთიანებს. ერთია „მარტილობა“ („წამებაჲ“), ხოლო მეორე — „ცხოვება“; პირველში აღწერილია ქრისტიანული სარწმუნოებისათვის წამებული, სიკვდილით დასჯილი პიროვნების ისტორია, ხოლო მეორეში ასევე ქრისტიანული სარწმუნოების გამავრცელებლის, ეკლესია-მონასტრებისა და ქრისტიანული კულტურის შექმნაში ღვაწლმოსილ ბერ-მონაზონთა ცხოვრება.

ქართული აგიოგრაფიის აღმოცენება ჩვენში ქრისტიანული ეკლესიის ჩამოყალიბებისთანავე (IV ს.) სავარაუდო. ეს ლიტერატურა პირველად ნათარგმნი იყო ბერძნული, ასურული, სომხური და არაბული ენებიდან, მაგრამ პარალელურად მალაზხარისხოვანი ორიგინალური თხზულებებიც იწერებოდა.

აგიოგრაფიული ძეგლები განსაზღვრული მსოფლმხედველობის მატარებელია. ეკლესია წმინდანთა „წამება-ცხოვრებებს“ იყენებდა მორწმუნეთა შორის ქრისტიანული მოძღვრების გავრცელებისა და განმტკიცების მიზნით. ქართულ საეკლესიო მწერლობაში ეროვნულ მოღვაწეთა „მარტილობების“ წარმოსება-შექმნას, საფიქრებელია, თავიდანვე ლიტურგიკული დანიშნულებაც ჰქონოდა. მართალია, ასეთი თხზულებები მოწამეთა უკვდავსაყოფად და დამპყრობელთა ძალმომრეობის უძნელეს პერიოდში ეროვნული იდეებისა და ქრისტიანული სარწმუნოების განმტკიცების სააგიტაციოდ იწერებოდა, მაგრამ მათი წაკითხვა მორწმუნეთათვის მხოლოდ ქრისტიანთა შეკრებებზე, ე. ი. ღვთისმსახურების შესრულების დროს იყო შესაძლებელი, რაც თავისთავად მიუთითებს აგიოგრაფიის ამ ტიპის ნაწარმოების თავდაპირველადვე ლიტურგიკულ დანიშნულებაზე. მართლაც, „წამება-ცხოვრების“ ჩვენამდე მოღწეულ ძველ ქართულ ძეგლებში საგანგებოდ არის მითითებული დღე, რომელიც დადებულია ამ წმინდანის სახსენებლად და გულისხმობს ღვთისმსახურების დროს აღნიშნული თხზულების წაკითხვას.]

აგიოგრაფიის მჭიდრო კავშირმა საეკლესიო ღვთისმსახურებასა და სამონასტრო წეს-წყობილებასთან განსაზღვრა კიდევ მისი სპეციფიკა როგორც განსაკუთრებული ჟანრისა.

„წამება-ცხოვრებების“ შედგენის ნორმები და კანონები შემუშავებულ იქნა ჯერ კიდევ IV საუკუნეში, ბიზანტიაში. ისინი ნაკარნახევი იყო თვით ცხოვრებით და გამოხატავდნენ იმ წესჩვეულებებსა და ტრადიციებს, რომლებიც დამახასიათებელი იყო ფეოდალური საზოგადოებისათვის. როგორც ცნობილია, ფეოდალიზმმა თავისი გენეზისისა და შემდგომი განვითარების პერიოდშივე: მისთვის დამახასიათებელი სიუზერენიტეტ-ვასალიტეტური ურთიერთობის უაღრესად რთული კიბით, შექმნა საკმაოდ განვითარებული საეკლესიო და საერო წესები. ადამიანთა ურთიერთობა ერთმანეთში და მათი დამოკიდებულება ღმერთისადმი ექვემდებარებოდა ეტიკეტს, ტრადიციას, ჩვეულებას, ცერემონიალს. მათ იმდენად მტკიცედ ჰქონდათ ფეხი მოკიდებული საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, რომ ისინი გარკვეული ზომით ადამიანის მსოფლმხედველობას და აზროვნებასაც ეუფლებიან. საზოგადოებრივი ცხოვრებიდან ეტიკეტისადმი მიდრეკილება ლიტერატურასა და ხელოვნებაშიც შეიჭრა. სწორედ ამ ნიადაგზე წარმოიქმნება ე. წ. ლიტერატურული ეტიკეტი. ეს უკანასკნელი რამდენიმე კომპონენტისაგან შედგებოდა. უპირველეს ყოვლისა, ეს იყო უკვე შემუშავებული წარმოდგენა იმის შესახებ, თუ როგორი უნდა ყოფილიყო მოვლენათა მსვლელობა; მასში შედიოდა აგრეთვე ქცევის ეტიკეტი, ე. ი. როგორ უნდა სჭეროდა თავი მოქმედ პირს თავისი მდგომარეობის შესაბამისად; ლიტერატურული ეტიკეტის მნიშვნელოვანი კომპონენტი იყო სიტყვიერი ეტიკეტიც — როგორი სიტყვიერი მასალა უნდა გამოეყენებინა ჰაგიოგრაფს მოვლენების აღწერის დროს¹. ლიტერატურულ ეტიკეტსა და მის მიერ გამომუშავებულ ლიტერატურულ კანონებში ნათლად შეიმჩნეოდა ტიპური უუაღრესესი ენებრივი პირობით-ნორმატული კავშირი შინაარსისა ფორმასთან.

ცნობილმა რუსმა მკვლევარმა ვ. თ. კლიუჩევსკიმ დაწვრილებით შეისწავლა და გამოავლინა საკმაოდ მრავალი ფორმულა, რომელიც სპეციალურად აგიოგრაფიული ჟანრისათვის იყო დამახასიათებელი². ამასთან დაკავშირებით, საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ ნაწარმოების ჟანრი კი არ განსაზღვრავდა ფორმულების შერჩევას, არამედ საგანი, რომლის შესახებაც მოგვითხრობდა აგიოგრაფი. საგანი, რომლის შესახებაც მიმდინარეობდა თხრობა, თავისი გამოსახვისათვის მოითხოვდა ამა თუ იმ ტრაფარეტულ ფორმულას. ლიტერატურულმა ეტიკეტმა, რომლის მიხედვითაც დგებოდა „ცხოვრება-მარტილობანი“, განსაზღვრა აგიოგრაფიული ჟანრის სპეციფიკა, რომელიც ხასიათდება განსაკუთრებული ტრადიციულობით, ნაწარმოებთა სტილისტური და თემატური ერთიანობით, პანეგირიზმის და რიტორიკის ელემენტებით, პერსონაჟთა სახეების პირობითობით, სიმყარით და ა. შ.

„ცხოვრება-მარტილობანი“ ძირითადად ზემოაღნიშნული პრინციპების მიხედვით იყო აგებული. თუმცა, მათ შორის განსხვავებაც არსებობდა.

წმინდანთა „ცხოვრების“ ძირითად ღერძს შეადგენდა მთავარი მოქმედი გმირის შინაგანი კონფლიქტი მის თავდაპირველ ამქვეყნიურ ცხოვრებასთან, რომელიც უპირისპირდებოდა უფრო მოგვიანო ასკეტურს. მონანიების, განმარტოების და მკაცრი მოსაგრეობითი ცხოვრების გზით ნაწარმოების გმირი ღირსი ხდება წმინდანთა დასში ჩარიცხვისა.

¹ Д. С. Лихачев, Поэтика древнерусской литературы, Ленинград, 1971, гл. 95 — 96.

² В. О. Ключевский, Древнерусские жития святых, как исторический источник, Москва, 1871.

წმინდანთა „მარტვილობის“ გმირი ხასიათდება იმავე ნიშნებით, მაგრამ აქ კონფლიქტი წარმოიქმნება მთავარ გმირსა და გარეშე მტრებს, ქრისტიანული სარწმუნოების მოწინააღმდეგეთა შორის. ამ ბრძოლაში „მარტვილობის“ გმირი იტანს საშინელ ტანჯვა-წამებას, მაგრამ, ამჟღავნებს რა ნებისყოფის სიმტკიცეს და უღრეკელობას, იღუპება ქრისტიანული რელიგიის ერთგული დამცველი და აღმსარებელი.)

ასე წარმოგვიდგება ზოგადად აგიოგრაფიული მწერლობის იდეური მიზანდასახულობა და ქანრობრივი სპეციფიკა. მაგრამ შეცდომა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ნორმატული სისტემა „ცხოვრება-მარტვილობებს“ აქცევდა რაღაც ისეთ, ერთხელ და სამუდამოდ, გაქცევებულ, კონსერვატიულ ნაწარმოებებად, რომლებიც არ ექვემდებარებოდნენ არავითარ ცვლილებებს. (იცვლებოდა დრო და მასთან ერთად წარმოდგენები ამ ნორმებზე, ბევრი რამ იყო დამოკიდებული თვით აგიოგრაფის შეხედულებებზე, მის კუთვნილებაზე ამა თუ იმ მიმდინარეობისადმი. ამიტომაც იყო, რომ ტიპიური ძეგლების გარდა აგიოგრაფიამ შემოინახა მთელი რიგი ისეთი ნაწარმოებები, რომლებიც ცილდება ვიწრო ქანრობრივ საზღვრებს და არღვევს ამ ქანრის პირობითობას. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ჩვენამდე მოღწეული უძველესი ქართული ლიტერატურული ძეგლი — იაკობ ცურტაველის „წამება წმიდისა შუშანიისი დედოფლისა“.)

ეს შესანიშნავი ნაწარმოები ყველაზე უფრო მეტად ნათელყოფს, თუ როგორ ახერხებს აგიოგრაფი თავი დააღწიოს ქანრის სპეციფიკით გამოწვეულ სქემატურობას. იაკობ ცურტაველის შრომა არ ეტევა საეკლესიო მიზნით დაწერილ აგიოგრაფიული თხზულების ჩარჩოებში და ის წმინდა ისტორიულ-ბელეტრისტიკული პროზის ხასიათს ატარებს³.

[უპირველეს ყოვლისა, ცურტაველის თხზულებაში მკითხველს აოცებს აღმდინათა რეალისტური სახეები, რომლებიც აღსავსენი არიან შინაგანი წინააღმდეგობებით და ღრმა ფსიქოლოგიზმით. „შუშანიის წამების“ გმირებისათვის უცხო არ არის ამქვეყნიური ძლიერი ვნებები და მისწრაფებები. ნაწარმოების მხატვრულ-ლიტერატურულ ღირსებებზე ნათლად მეტყველებს მისი კლასიკურად სადა ენა და სტილი. ძეგლი დაწერილია ნათელა, მოქნილი და მდიდარი მხატვრული ენით. ამბის მოთხრობა წარმოებს დიდი გულწრფელობითა და უშუალობით. თანამედროვე მკითხველს ხიბლავს თხზულების ცხოვრებისეული სიმართლე. უაღრესად კონკრეტული და მრავალმხრივია იმ გეოგრაფიული გარემოს აღწერილობა, სადაც მიმდინარეობს მოქმედება. აქ ცურტაველი იძლევა ბუნების სურათების საესეებით რეალისტურ დახასიათებას. ავტორი ხშირად მმართავს მხატვრული პოეტიკის მეთოდებს, ჭარბად ხმარობს ეპითეტებს, შედარებებს და მეტაფორებს.

უაღრესად დიდია „შუშანიის მარტვილობის“ მნიშვნელობა, როგორც ისტორიული წყაროსი⁴ ჩვეულებრივად, ტიპიური აგიოგრაფიული ძეგლების ავტორებისათვის ძვირფასი იყო მოვლენათა მხოლოდ ის მხარე, რომელიც მმართული იყო მათი იდეალისადმი⁵ ხელმძღვანელობდნენ რა თეოლოგიურ-დოგმატური პრინციპებით, ისინი დუმილით უვლიდნენ გვერდს ყველა იმ მოვლენას, რომელიც მათ იდეალს შორდებოდა. ბუნებრივია, რომ ეს გარემოება აგიოგრაფებს ავიწყებინებდა გარემოს მნიშვნელოვან დეტალებს, ადგილსა და

³ კ. კ. ე. ლ. ი. ძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, თბ., 1951, გვ. 104.

დროს, რომელთა გარეშეც ისტორიკოსისთვის არ არსებობს ისტორიული ფაქტები. ამ თვალსაზრისითაც „შუშანიკის მარტვილობა“ მკვეთრად განსხვავდება ტიპიური აგიოგრაფიული ძეგლებისგან. იაკობ ცურტაველი არ უშინდება ისეთ მოვლენებთან შეხვედრას, რომლებიც სცილდებიან საეკლესიო სფეროს ვიწრო ფარგლებს. იგი თავისი ისტორიული შეხედულებით მემკვიდრე უფრო თამამად და ფართოდ ასახავს ქართულ სინამდვილეს.

როგორც აღწერილი ამბების თვითმხილველს და თანადამხდურს, იაკობ ცურტაველს თავის თხზულებაში შეუტანია ცნობები მოქმედ პირთა ვინაობის შესახებ, აღუნიშნავს მათი სახელები. ავტორს დასახელებული აქვს აგრეთვე მოქმედების ყველა ადგილი, რომელთაც მეტად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის. უხვად არის შემკული თხზულება ქრონოლოგიური ცნობებითაც, როგორც, მაგალითად, ვარსკენის ირანს გამგზავრება, ირანელთა ომიანობა ჰუნებთან, შუშანიკის წამება, ციხეში ყოფნა, გარდაცვალება და მისი ხსენების დღის დაწესება. ავტორმა თავის ნაწარმოებში მოგვცა ცოცხალი სურათი იმდროინდელი ქართლის საზოგადოების ყოფაცხოვრებისა და ზნე-ჩვეულებებისა. გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ამ ძეგლში მოცემული ცნობები მხარის არა მარტო პოლიტიკური, არამედ ეკონომიკური, სოციალური თუ კულტურული ცხოვრებისა, საყრდენი მასალაა აღრეფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიისათვის. (ვერც ერთი მკვლევარი ვერ უგულებელყოფს იმ პირველხარისხოვან ისტორიულ ჩვენებებს, ძეგლებში რომ არის მოცემული. ხაზგასასმელია ის მომენტიც, რომ ეს ცნობები სრულიად გარკვეულ დასაბუთებას პოულობენ სხვა ისტორიული წყაროებითაც. ზემოაღნიშნული ცნობები ავტორს თავის მოთხრობაში შემოაქვს პირველყოფილი სისადავით, რის გამოც მათ ძვირფასი ისტორიული მასალის მნიშვნელობა ენიჭებათ. (იაკობი ზომ თავის ნაწარმოებში მოთხრობილი ამბების არათუ თანამედროვე, არამედ უშუალო მონაწილეც კი იყო. იაკობი, როგორც არაჩვეულებრივი ნიჭით დაჯილდოებული მწერალი, არა მხოლოდ გადმოგვცემს ისტორიულ სინამდვილეს, არამედ ამჟღავნებს თავის დამოკიდებულებას ისტორიული ფაქტებისადმი და ცდილობს თავისებურად შეაფასოს ისინი. ამავე დროს მას გააჩნია საოცარი უნარი — არა მარტო თვითონ დაინახოს, არამედ სხვასაც დაინახოს ის, რასაც აღწერს. და მართლაც, ნაწარმოების ისტორიული პერსონაჟები და მასში აღწერილი საზოგადოება ჩვენს თვალწინ წარმოდგებიან მთელი თავიანთი ზნეობრივი თუ ფიზიკური ტკივილებით, ეთნოგრაფიული თუ კულტურული თავისებურებებით.)

დასასრულ, ძნელია მოიძებნოს ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში სხვა ძეგლი, რომელშიც ასეთი გულწრფელობით, უშუალოდ და სისრულით იყოს გამოთქმული ავტორისა და მთელი იმდროინდელი საზოგადოების იღუმელი ზრახვები.

თხზულება დაწერილია V საუკუნეში (476—483 წლებში)⁴. მას საფუძვლად უდევს რეალური ისტორიული მოვლენები, რომელთაც ადგილი ჰქონდა V ს-ის II ნახევარში. ნაწარმოების სიუჟეტი აღებულია ქვემო ქართლის პიტიახშის (ერისთავის) ვარსკენისა და მისი მეუღლის შუშანიკის ცხოვრებიდან. შუშანიკი იყო ქალიშვილი ცნობილი სარდლისა და სახელმწიფო მოღვაწის

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 46—48; კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, გვ. 104 — 106.

ვარდან მამიკონიანისა. პიტიახშის სახლი აღიარებდა ქრისტიანულ სარწმუნოებას, მაგრამ სასანიანთა ირანის პოლიტიკური მძლავრობის პირობებში პიტიახში ვარსკენი დაუტევებს მამაპაპათა სჯულს, ქრისტიანობას და ამასვე მოითხოვს მისი მეუღლისაგან. ამგვარი ტენდენციის ფონზე თხზულებაში ოსტატურად არის აღწერილი მწვავე დრამა, რომელიც საბოლოოდ შუშანიკის მოწამეობრივი სიკვდილით მთავრდება.

თხზულების ავტორის იაკობ ცურტაველის შესახებ ბიოგრაფიული ცნობები არ მოგვეპოვება. თვით ნაწარმოებიდან ჩვენთვის ცნობილია მხოლოდ, რომ ის იყო პიტიახშის კარის ხუცესი ან მღვდელი, შუშანიკის პირადი მოძღვარი. იაკობის ავტორობასთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს ერთი ცნობა, რომელიც შემოუნახავს სომხურ „ეპისტოლეთა წიგნს“. აბრაამ სომეხთა კათალიკოსის მიერ კირიონ ქართლის კათალიკოსისადმი მიწერილ მესამე ეპისტოლეში, სადაც მოყვანილია დვინის საეკლესიო კრების (506 წ.) მონაწილე ქართველ ეპისკოპოსთა ნუსხა, ცურტაველიცაა დასახელებული, სახელდობრ, ვინმე „იაკობ ეპისკოპოსი (ც)ორტავისა“⁵. ასევე ცურტაველ ეპისკოპოსად იხსენიება ეს იაკობი კირიონის პასუხში აბრაამ კათალიკოსის მეორე ეპისტოლეზე. აქ იგი გვევლინება როგორც მეხუთე მღვდელმთავარი ამ კათედრისა აფოცის შემდეგ⁶. „შუშანიკის მარტვილობის“ ავტორ იაკობ ხუცესსა და „ეპისტოლეთა წიგნში“ მოხსენიებულ იაკობ ეპისკოპოსს შორის იდენტურობის ნიშანი სპეციალურ ლიტერატურაში პირველად დასვა ილ. აბულაძემ⁷. დღეს ეს ვარაუდი საყოველთაოდ გაზიარებულია და იაკობ ხუცესს ცურტაველსაც უწოდებენ. აღნიშნულ მოსაზრებას არც ქრონოლოგია ეწინააღმდეგება. საეცებით შესაძლებელია, რომ საეკლესიო პირი, რომელიც V ს-ის 80-იან წლებში პიტიახშის სახლის მღვდელი იყო, 506 წლისათვის გამხდარიყო „ეპისკოპოსი სახლისა მის პიტიახშისა“.

თხზულება მთლიანად დაწერილია მოამბის პირით. ავტორი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, აღწერილი ამბების უშუალო თანამონაწილეა. ყოველივე ეს კი საგრძნობლად მალლა სწევს „შუშანიკის მარტვილობის“ წყაროთმცოდნეობით და ისტორიოგრაფიულ ღირსებებს, ხოლო მის ავტორს კი აყენებს ადრეფეოდალური ხანის შესანიშნავ მემკვიდრეობა რიგებში.

„შუშანიკის მარტვილობაში“ V ს-ის მეორე ნახევრის მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის ფართო პოლიტიკურ ფონზე მოცემულია ქართლის (იბერიის) სამეფოს ერთ-ერთი კუთხის, კერძოდ, ქვემო ქართლის საპიტიახშოს ისტორიული სურათი.

V ს-ის II ნახევარი ერთ-ერთი უაღრესად საინტერესო ხანაა საქართველოს ისტორიაში. ეს არის ვახტანგ გორგასალის ეპოქა. იგი ახალი საფეხურია ფეოდალურ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა განვითარების ისტორიაში. აღნიშნული პერიოდი ამავე დროს ემთხვევა ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელ ბრძოლას ირანელი დამპყრობლების წინააღმდეგ. V საუკუნეში აღმოსავლეთ საქართველოში შექმნილი ვითარება, — ეს უაღრესად რთული და მძიმე ხანა ქართველი ხალხის განვითარების ისტორიაში — სამწუხაროდ,

⁵ ეპისტოლეთა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1968, გვ. 97.

⁶ იქვე, გვ. 89.

⁷ იაკობ ცურტაველი, მარტვილობა შუშანიკისი, ქართული და სომხური ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა, ვარიანტები, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ილ. აბულაძემ, ტფ., 1938, გვ. 060.

13. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1978, № 4

ძალიან მკრთალად არის ასახული ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში) ამ მიმართებით ავიღოთ თუნდაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მათიანე; მეტად მწირი და ცალმხრივია მისი ცნობები. მასში თითქმის ვერ პოვა ასახვა იმ დიდმა ბრძოლამ, რომელსაც ვახტანგ გორგასალი აწარმოებდა ირანელთა წინააღმდეგ ჩვენ გვაქვს აგრეთვე „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შესული საისტორიო თხზულება, რომელიც საგანგებოდ ვახტანგ გორგასალისადმი მიძღვნილი და, რომელსაც აკუთვნებენ XI ს-ის ავტორს ჭიანჭყაძეს. მართალია, ამ თხზულებაში შემონახულია არაერთი უძველესი და უძვირფასესი ცნობა ჩვენთვის საინტერესო ეპოქის შესახებ, მაგრამ, როგორც ცნობილია, იგი საკმაოდ გადატვირთულია ლეგენდარული, სადეგმირო, არარეალური ელემენტებით და შეიცავს ბევრ შეუსაბამობას, ანაქრონიზმს და აშკარა შეცდომებსაც კი. ყოველივე ამის გამო ამ წყაროს გამოყენება დიდ სიფრთხილეს მოითხოვს.

V ს-ის მეორე ნახევრის ქართლის პოლიტიკურ ვითარებას, კერძოდ, ირანელთა აგრესიას, ვახტანგ გორგასალისა და ირანელების ურთიერთშორის დამოკიდებულებას ასახავს ერთი ისეთი გვიანდელი აგიოგრაფიული თხზულება როგორიცაა „მარტვილობა რაჟდენ პირველმოწამისა“. როგორც ფიქრობენ, თხზულება დაწერილი უნდა იყოს არაუადრეს XII ს-ის მეორე ნახევრისა⁸.

ვახტანგის ეპოქის შესახებ მოგვეპოვება სხვა, ფრაგმენტული ცნობებიც წმ. ნინოს ცხოვრების ზოგიერთ რედაქციაში⁹.

ზემოთ ჩამოთვლილი ქართული ნარატიული წყაროები შედარებით გვიანდელ ხანაში არის შექმნილი და რამდენიმე საუკუნით შორდებათ გორგასალის დროინდელ ისტორიულ მოვლენებს.

V ს-ის ქართლის სამეფოს მთლიანი ისტორიული სურათის აღდგენაში დიდ დახმარებას გვიწევს ის საყურადღებო ჩვენებანი, რომელიც დაცულია სომხურ ისტორიოგრაფიაში (კორიუნი, ელიშე, ლაზარ ფარპეცი და სხვ.), მაგრამ ისინიც მხოლოდ ქვეყნის ზოგადი პოლიტიკური ვითარების ზოგიერთ ასპექტს აშუქებენ. სამწუხაროდ, სწორედ ამ პერიოდისათვის ერთობ მცირდება და სიტყვაძუნწი ხდება ბერძნულ-ლათინურ წყაროთა ცნობები, რომლებითაც ასე მდიდარია წინა და მომდევნო ეპოქა.

თუ გავითვალისწინებთ ჩვენ მიერ ზემოთ აღნიშნულ ვითარებას, აშკარა გახდება, რომ ნიკოზ ცურტაველის „შეშანიკის მარტვილობა“ ერთადერთი ეროვნული წყაროა აღწერილ ამბავთა თანამედროვის მიერ შექმნილი V ს-ის მეორე ნახევრის ქართლის ისტორიისათვის¹⁰.

საუკუნე მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებისათვის და აგრეთვე ამიერკავკასიის სახელმწიფოებისათვის მნიშვნელოვანი მოვლენებით ხასიათ-

⁸ კ. კეკელიძე, ძველ ქართული მწერლობის ისტორია, I, გვ. 509 — 510; მ. საბინი, „საქართველოს სამოთხე“, გვ. 169 — 180; М. Джанашивили, Описание рукописей Тифлисского церковного музея, кн. III, 1908, გვ. 154; ძველ ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, შედგენილი სოლ. ყუბანეიშვილის მიერ, თბ., 1946, გვ. 241 — 246.

⁹ თ. უორდანი, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, I, ტფ., 1892, გვ. 50; ცხოვრება წმ. მოციქულისა ნინასი, — მ. საბინი, საქართველოს სამოთხე, პეტერბურგი, 1882, გვ. 154; ცხოვრება წმიდა ნინოსი, შედგენილი დიდის არსენი ქართლისა კათალიკოზის მიერ X საუკუნეში, საეკლესიო მუშეუშის კომიტეტის გამოცემა, № 10, პ. კარბელაშვილის რედაქტორობით, ტფ., 1903, გვ. 47.

¹⁰ მ. ლორთქიფანიძე, ადრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1966, გვ. 30.

დება. სასანიანთა ბატონობამ ირანში და აქ ძლიერი სპარსული სახელმწიფოს არსებობამ საგრძნობლად შეცვალა პოლიტიკურ ძალთა თანაფარდობა და ახალი საგარეო პრობლემები დააყენა ირანის მეზობელ პოლიტიკურ ერთეულთა წინაშე.

ირანელთ პოლიტიკური მომძლავრება ამიერკავკასიის ქვეყნებში, უპირველეს ყოვლისა, სომხეთის მიმართ გამოვლინდა. მათ ჯერ კიდევ V ს-ის 20—30-იან წლებში დიდ წარმატებებს მიაღწიეს აქ. მეფე ვრამშაპუხის (391—414) გარდაცვალების შემდეგ სომხეთის სამეფო ტახტი რამდენიმე წლის განმავლობაში დაუკავებელი რჩებოდა. ქვეყანას მართავდა ირანის შაჰის ნაცვალი. მხოლოდ 422 წელს, ირანის შაჰის კარმა მეფედ დაამტკიცა არტაშესი (422—428), უკანასკნელი მეფე არშაკიდების დინასტიისა. მაგრამ ეს იყო დროებითი დამოუკიდებლობა. 428 წელს ირანელებმა არტაშესი ტახტიდან ჩამოაგდეს. ასე მოელო ბოლო სომხეთის სამეფოს დამოუკიდებელ არსებობას. სომხებმა საკმაოდ დიდი ხნით დაკარგეს თავიანთი სახელმწიფოებრიობა¹¹. და აი, ასეთ ვითარებაში, როდესაც ირანელებმა ესოდენ განიმტკიცეს თავიანთი პოზიციები სომხეთში, ძნელი წარმოსადგენია, რომ მათ ასე იოლად გაეშვათ ხელიდან ქართლი. ეს უკანასკნელი ძალების დაუზოგავად, ამა თუ იმ სახით ებრძოდა ირანელ დამპყრობლებს. ამ ბრძოლის შედეგი იყო ის, რომ ქართველები ჯერჯერობით ახერხებდნენ თავიანთი სახელმწიფოებრიობის შენარჩუნებას, იმ დროს, როდესაც მეზობელმა სომხეთმა იგი დაკარგა.

V ს-ის ორმოციანი წლებიდან იწყება ახალი ეტაპი ირანისა და ამიერკავკასიის ქვეყნების (ქართლის, სომხეთის, ალბანეთის) ურთიერთობის ისტორიაში. ამ პერიოდიდან ირანმა დაიწყო უფრო აქტიური და აგრესიული პოლიტიკის გატარება ამ ქვეყნებში. ამ პოლიტიკის მიზანი იყო სავსებით მოესპოთ ის შინაგანი ავტონომია, რომელიც ჯერ კიდევ შენარჩუნებული ჰქონდათ ამიერკავკასიის ქვეყნებს, და გადაეჭია ისინი ირანის ჩვეულებრივ პროვინციებად. ელიშეს, ამ ამბების თანამედროვეს, ლაზარ ფარპეცს, ხოლო შემდეგ მოვსეს კალანკატვაცს თავიანთ თხზულებებში მოცემული აქვთ ზემოაღნიშნული მოვლენების მეტად საინტერესო აღწერა, როდესაც ქართლი, სომხეთი და ალბანეთი ერთობლივად იბრძოდნენ ირანელი დამპყრობლების წინააღმდეგ თავიანთი დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად.

ირანის ამ ახალი პოლიტიკის მთავარი გამტარებელი და სულის ჩამდგმელი იყო იეზდიგერდ II (438—457), რომელმაც სახელი გაითქვა თავისი შეუპოვარი და სასტიკი ბრძოლით ამიერკავკასიის ხალხების წინააღმდეგ. ირანის ტახტზე ზემოხსენებული იეზდიგერდ II ზეობის დროს ირანელებმა გადაწყვიტეს ამიერკავკასიის ქვეყნების სრული იზოლაცია არაირანული სამყაროსაგან, აქ ქრისტიანობის გავრცელება და მათი კულტურის მოსპობა, რასაც უნდა მოჰყოლოდა მოსახლეობის მთლიანი ასიმილაცია. ამ მიზნის მიღწევის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო მძლავრი იარაღი იყო რელიგია. ამიტომაც იყო, რომ ირანის მთავრობის წინაშე იეზდიგერდის მეფობის მე-12 წელს, ე. ი. 449 წელს რჯულის ერთობის საკითხიც დაისვა. ამ ქვეყნების არისტოკრატიას მოსთხოვეს ქრისტიანობის უარყოფა და ირანელთა მაზდეანური (ზოროასტრული) სარწმუნოების, ცეცხლთაყვანისმცემლობის მიღება. იეზდიგერდ II ამ განზრახვათა სისრულეში მოყვანას ადგილობრივი ფეოდალური ძალების საშუალებით აპირებდა. როგორც

¹¹ История армянского народа, I, Ереван, 1951, გვ. 81 — 82.

ლაზარ ფარპეცი გვიამბობს, შესაბამისი განკარგულება შაჰისა გაგზავნილ იქნა ამიერკავკასიის სამივე ქვეყნებში, პირველ რიგში კი სომხეთში. აი, როგორ რჩევას აძლევდა ჰაზარაპეტი მიპრნერსეჰი ირანის შაჰს იეზდიგერდს ამის თაობაზე. მოგვყავს ერთი ადგილი ლაზარ ფარპეცის „სომხეთის ისტორიიდან“: „თუ ჩვენს რჯულს მიაჩვენებ მათ (ე. ი. სომხებს. — თ. პ.), დაუზლოდებიან მას და შესძლებენ მის ცნობას, აქამდე თუ შემცდარნი იყვნენ, ახლა სწორ გზას დაადგებიან, შემდეგ თქვენც შეგიყვარებენ და არიელთა ქვეყანასაც, ხოლო კეისარს, მის რჯულსა და ქვეყანას კი განუდგებიან და განშორდებიან. მაშინ ჩვენთან ეგ ქვეყანა მტკიცე სიყვარულითა და თანხმობით იქნება. ხოლო როდესაც სომხეთი მტკიცედ იქნება ჩვენი, მაშინ სწორედ ქართლიცა და ალბანეთიც ჩვენი იქნება“¹². ამის შემდეგ შაჰმა „ბრძანა უმაღლეს მიეწერათ წერილი სომხეთის, ქართლისა და ალბანეთის ქვეყნებში. ბრძანა დაეწერათ სამივე წერილში, რომ სამივე ქვეყნის ყველა ტანუტერი და უხუცესი სეპუჰი საჩქაროდ და დაუბრკოლებივ მიუსულიყო მის კარზე. „ხოლო, ვინც დაიზარებს და დაიგვიანებს, ყოველგვარი პატიების გარეშე სიკვდილით დაისჯება“ — ამბობდა¹³. ლაზარ ფარპეცი გვამცნობს აგრეთვე სიას იმ სომეხი ტანუტერებისა, რომლებიც გაემგზავრნენ იეზდიგერდის კარზე. ქართლიდან წასულთაგან იგი მხოლოდ არშუშა პიტიახშს იხსენებს: „ქართველთა ქვეყნიდან წავიდნენ ბდეშხი არშუშა და იმ ქვეყნის სხვა ტანუტერები“—ო¹⁴. სასანიანთა სატახტო ქალაქ ქტეზიფონში ჩასული ამიერკავკასიის სამივე სამეფოს თავკაცები შაჰმა მუქარით აიძულა მიეღოთ ზოროასტრის რჯული, რის შემდეგ დიდად პატივნიცემი (სოფლებისა და აგარაკების ბოძება) ისინი ზელმწიფემ უკან გამოისტუმრა¹⁵. ელიშე, რომელიც აგრეთვე ეხება ამ ამბებს, გვიამბობს, რომ შაჰმა მათ თან გამოაყოლა ცეცხლმსახურთა ანუ მოგვების დასები ირანული სარწმუნოების დასაწერგავად. ელიშეს ცნობით, მოგვების რიცხვი 700-ს აღემატებოდა, რომელთა ზედამხედველად შაჰმა ერთი ვინმე მთავარი — მოგპეტი დაუყენაო¹⁶. იშვიათი მხატვრული ოსტატობით და ექსპრესიით აგვიწერს ელიშე ფანატიკოსი მოგვების გამგზავრებას ამიერკავკასიისაკენ: მოგვთა მრავალრიცხოვანი ბრბოს ყოყინა არეშარეს აყრუებდა. გზაში, სანამ სომხეთის საზღვრებს მიაღწევდნენ, მოგვები წილს ყრიდნენ და წინასწარ გებულობდნენ, თუ რომელ ჯგუფს რომელი ქვეყანა შეხვდებოდა თავიანთი მოძღვრების საქადაგებლად. ამას იმიტომ სჩადიოდნენ, — გვიამბობს ელიშე, — რომ შაჰის ბრძანება მართლ სომხეთს კი არ შეეხებოდა, არამედ ქართლისა და ალბანეთის ქვეყნებსაცო¹⁷. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ უკან დაბრუნებულ ამიერკავკასიის ღიდებულებს იეზდიგერდმა თან არ გამოაყოლა და თავისთან დაიტოვა ქართლის პიტიახში არშუშა და სივნიეთის იშხანის ვასაკის ორი ვაჟი, რადგან „მომავალში ზედავდა საქმეთა გაურკვეველობას, ექვობა და და ფრთხილობდაო“¹⁸.

¹² ლაზარ ფარპეცი, სომხეთის ისტორია, II, 21, თარგმანი ლ. ნ. ჟანაშიასი, იხ. მისი ნაშრომი — ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1962, გვ. 210 — 211.

¹³ ლაზარ ფარპეცი, II, 25.

¹⁴ ლაზარ ფარპეცი, II, 25.

¹⁵ ლაზარ ფარპეცი, II, 28.

¹⁶ ხეიქე. ჭაინი ქაიფიონი, ხ ნიკიე ყათხიარაქინ, სერქიან, 1958, გვ. 51.

¹⁷ ხეიქე, გვ. 49—51.

¹⁸ ლაზარ ფარპეცი, II 28.

ადგილებზე მოსულმა მოგვებმა დაიწყეს ქრისტიანული ეკლესიების ზოროასტრულ ტაძრებად გადაკეთება და ცეცხლის საგზებლების აგება.¹⁹ ზურავედნენ რა ეკლესიებს, მათ სამეფო ხაზინისათვის უნდა გადაეცათ ეკლესიების სიმდიდრე, გაერეკათ მთელი ქრისტიანული სამღვდელოება და სამუდამოდ აღმოეთხვრათ ქრისტიანობა ამიერკავკასიაში. მოგვებს უნდა გაეხსნათ სკოლები და მაზღეანობა ესწავლებინათ არა მარტო დიდებულთა, არამედ უბრალო მღაბიურთათვისაც. უნდა გაეგრძელებინათ აგრეთვე ირანული წეს-ჩვეულებანიც, მაგალითად, ქორწინების, დასაფლავების და სხვ.²⁰

იარალი არ იყო ის ერთადერთი საშუალება, რომლის დახმარებითაც სასანიანები ცდილობდნენ ქრისტიანული ხალხების დაპყრობასა და ჩანთქმას. თავისი მიზნების მისაღწევად ირანელები მარჯვედ იყენებდნენ დაპყრობილ ქვეყნებში არსებულ სოციალურ ვითარებას. როგორც ცნობილია, ამ პერიოდში ქართლსა და ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნებში (სომხეთი) მიმდინარეობს ფეოდალური ურთიერთობის სწრაფი აღმავლობა, ადგილი აქვს დაძაბულ ბრძოლას სამეფო ხელისუფლებასა და ფეოდალურ ოპოზიციას შორის. სწორედ ამ ხანაში იწყება ცალკეული ფეოდალური სახლების მიერ „მამულების“ შეილთი „შვილამდე დაწერა“, თანამდებობების მემკვიდრეობით დამტკიცება. ირანელები მოხერხებულად სარგებლობენ ამ წინააღმდეგობებით, ფეოდალებს ალუთქვამენ პრივილეგიებს და მიწების წყალობას იმ პირობით, თუ ისინი განუდგებიან ქრისტიანულ სარწმუნოებას და აღიარებენ ზოროასტრის რჯულს. სასანიან ხელმწიფეთა ასეთი პოლიტიკა ხელს უწყობდა ამიერკავკასიის ქვეყნების შიგნით პროირანულად განწყობილი ძალების მომრავლებას, ფეოდალთა გადასვლას სპარსეთის მხარეს და საკუთარ მეფესთან დაპირისპირებას; ზოლო ყოველივე ამის შედეგად კი სპარსელები საკმაოდ ძლიერ დასაყრდენს პოულობენ ადგილობრივ ფეოდალთა წრეებში და აღწევენ ქვეყნის დამცველთა რიგების გათიშვას. ირანელთა ასეთი პოლიტიკის მსხვერპლი შეიქნა სომხეთში ვასაკ სივნიელი, რომელიც თავისი საკუთარი კლასობრივი პრივილეგიების შენარჩუნებისა და განმტკიცებისათვის იეიწყებს სამშობლოს დაცვის ინტერესებს, გადადის ირანელთა მხარეზე და სასანიანი მეფეების პოლიტიკის გამტარებელი ხდება. ქართლში კი, ვახტანგ გორგასალის დროს ასეთად გვევლინება ქვემო ქართლის (გუგარეთის) პიტიახში ვარსკენ არშუშას ძე, „შუშანიკის მარტვილობის“ მთავარი პერსონაჟი, რომელიც პოლიტიკური მოსაზრებით გადაუდგება ქრისტიანულ მოძღვრებას და მიიღებს სასანიური ირანის სახელმწიფო რელიგიას — მაზღეანობას.

იაკობ ცურტაველის თხზულება სწორედ ზემოხსენებულ ქვემო ქართლის პიტიახშის ვარსკენ არშუშას ძის 467 წელს ირანის შაჰის პეროზის (459—484) კარზე გამგზავრებით იწყება. ავტორის გადმოცემით, ყოველგვარი ძალდატანების გარეშე, რადგან მას — „არცა ჭირი ეხილვა, არცა შიში, არცა მაჰული, არცა პერობილება ქრისტესის“, უარუყვია ქრისტიანობა და მაზღეანობა მიუღია „არა თუ პატივისა მოღებისათჳს, არამედ ძლუნად თავსა თჳსსა შესწირვიდ: მეფისა მის მიმართ უვარის ყოფითა ჭეშმარიტისა ღმრთისაათა, და თაყუანის

¹⁹ ლაზარ ფარპეცი, II, 28.

²⁰ ლ. ჯ ა ნ ა შ ი ა, ბრძოლა ირანის აგრესიის წინააღმდეგ ქართლში IV საუკუნის მეორე ნახევარსა და V საუკუნის პირველ ნახევარში, — იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 88.

სცემდა ცეცხლსა, რამეთუ ყოვლით კერძოვე თავი თუხი ქრისტესგან განაგდო²¹. ავტორის სიტყვებიდან მხოლოდ იმ დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ თითქმის ვარსკენს არაფერი აიძულებდა ასეთი საბედისწერო ნაბიჯის გადადგმისათვის. მაგრამ, რა თქმა უნდა, სინამდვილეში ეს ასე არ არის. ქართლის პიტიახშის, ამ ერთ-ერთი დიდი ფეოდალისა და სენიორის, ზემოაღნიშნული სავსებით შეგნებული და გამიზნული მოქმედება განპირობებული იყო იმ ღრმა სოციალურ-პოლიტიკური მიზეზებით, რომლებსაც მტკიცედ ჰქონდა ფესვები გადმული ვახტანგ გორგასალის ღრმინდელ ქართლში. ამის შესახებ ჩვენ ზემოთ, სათანადო ადგილას, უკვე გვქონდა საუბარი.

ჩვენ ზემოთ განზრახ ვრცლად შევჩერდით ირანელთა მიერ ამიერკავკასიის ქვეყნებში დამყარებული პოლიტიკური რეჟიმის დახასიათებაზე, იმდროინდელი მახლობელი აღმოსავლეთის, კერძოდ კი, ირანისა და ქართლ-სომხეთის პოლიტიკური ურთიერთობის განხილვაზე, რათა უფრო ნათლად დავინახოთ პიტიახშის ოჯახში მომხდარი კონფლიქტის მიზეზები და სწორი წარმოდგენა ვიქონიოთ თხზულების ავტორის იდეურ-პოლიტიკურ მრწამსზე.

ვარსკენისა და შუშანიკის დამოკიდებულება შორს გასცდა ვიწრო ოჯახური დრამის ფარგლებს და დიდი სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი ჯერადობის ფაქტად იქცა.

[ქრისტიანობა ირანელთა წინააღმდეგ ბრძოლის ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი იდეოლოგიური იარაღი იყო. იაკობ ცურტაველის თხზულებაში შესანიშნავად არის დახასიათებული ის დიდი ბრძოლები ქრისტიანულ და მაზდეანურ მოძღვრებებს შორის, რომელთაც ადგილი ჰქონდა ქვემო ქართლის საპიტიახშოში.] მართალია, ავტორს მოცემული ისტორიული ფაქტის სათანადოდ გაშუქებისათვის უმთავრესად საეკლესიო სარწმუნოებრივი მოტივები აქვს გამოყენებული. სხვანაირი აზროვნება V ს-ის მწერლისათვის შეუძლებელი იყო. იდეოლოგიის აუცილებელი გარსი იმ დროს რელიგიაა და ცურტაველისთვისაც „მაზდეანობა“ და „ქრისტიანობა“, უპირველეს ყოვლისა, გარკვეული საეკლესიო-კონფესიონალური კოლექტივებია. მაგრამ ამ კოლექტივების ურთიერთობა, უფრო სწორად, მათი სათანადო საზოგადოებრივი ჩგუფების ურთიერთობა ყველაზე მწვავე პოლიტიკურ სფეროში იყო. ბრძოლაც უმთავრესად აქ მიმდინარეობდა, მაგრამ იგი თავისი მსვლელობის პროცესში იმოსებოდა საეკლესიო კონფესიონალური იერით.

ავტორის განზრახვაა მუქი ფერებით დაახასიათოს ირანელთა სარწმუნოებრივი რეჟიმი ქართლში და დაახასიათოს იგი, როგორც სრულიად შეურიგებელი ძალადობაზე დამყარებული, სხვა რელიგიურ აღსარებათა სავსებით გამომრიცხველი, უხეში და ფანატიკური პოლიტიკა, რომელიც მიზნად ისახავდა ქართლელთა სარწმუნოებრივ გადაგვარებას, ხოლო ამ უკანასკნელს კი სულ ადვილად შეეძლო ეროვნულ გადაგვარებამდე მიყვანა. ამიტომაც, რომ შუშანიკმა სასტიკი პროტესტი შეაგება ქმრის მიერ სარწმუნოების გამოცვლას. იაკობის სიტყვით, როდესაც ვარსკენ პიტიახშმა ოჯახური კონფლიქტის გამო სხვაგან წასვლა და ოჯახის დამხობა უსაყვედურა თავის ცოლს — შუშანიკს, ამ უკანასკნელმა მოურიდებლად მიახალა თავის ქმარს „არა თუ მე აღმემართა ხატი იგი და მეცა დავამკუ. ხოლო მამამან შენმან აღჰმართა სამარტკლენი და ეკლესიანი აღაშენა, და შენ მამისა შენისა საქმენი განჰრყუნენ და სხუად გარდააქ-

²¹ იაკობ ცურტაველი, მარტილობაჲ შუშანიკისი, გვ. 4.

ციენ კეთილნი მისნი; მამამან შენმან წმიდანი შემოიხუნა სახიდ თჳსა, ხოლო შენ დევნი შემოიხუნე; მან ღმერთი ცათა და ქუეყანისა აღიარა და ჰრწმენა, ზოლო შენ ღმერთი ჭეშმარიტი უვარ ჰყავ და ცეცხლსა თაყუანის ეც“²². როგორც ვხედავთ, თავის მამასთან, ქართლის პიტიახშ არშუშასთან შეპირისპირებით. აქ მოცემულია თვით ვარსკენის დახასიათებაც. პირველი წარმოდგენილია, როგორც თავდადებული მამულიშვილი, რომელმაც არა მარტო ჰრწმენა და აღიარა ჭეშმარიტი ღმერთი, არამედ აღმართა სამარტვილენი, აღაშენა ეკლესიები, წმინდანნი დაამკვიდრა საკუთარ სახლში და სხვა კეთილი საქმე გააკეთა. რენეგატი ვარსკენი კი, უარყოფელი ქრისტიანობისა და მალიარებელი მაზდეანობისა, გვევლინება სპარსული პოლიტიკური კურსის გამტარებლად და ქართველთა თვითყოფობის წინააღმდეგ მებრძოლად.

შუშანიკმა ერთობ რეალურად შეაფასა ვარსკენ პიტიახშის პეროზის კარზე წასვლა. მის მიერ ქრისტიანობის დატეეება და ცეცხლთაყვანისმცემლობის მიღება. პოლიტიკური თვალსაზრისით ეს ფაქტი, რასაკვირველია, სპარსულ ორიენტაციაზე დადგომას ნიშნავდა. ამიერიდან შაჰინ-შაჰმა ქართლში ერთგული მოკავშირე გაიჩინა. ყველაფერი ეს, ცხადია, სამშობლო ქვეყნის ღალატი იყო და ვარსკენმაც თავისი პირადი კეთილდღეობისათვის ეს გზა აირჩია. სწორედ ამიტომ დაიმსახურა მან მისი თანამედროვე საზოგადოების საყოველთაო ზიზღი. განკიცხვა და შესაფერისი სასჯელიც. ცნობილია, რომ გარკვეული დროის შემდეგ ქართლის მეფე ვახტანგ გორგასალმა მოხერხებული დრო უპოვა ქვეყნის მოღალატე პიტიახშს და იგი მოაკვლევინა. ²³ლაზარ ფარპეცი ამ ამბავს ასე გადმოგვცემს: „ქართლის ქვეყანაში მოხდა შფოთი და არეულობა. ვახტანგმა მოკლა ურჯულო ბღეშნი ვაზგენი მეფე პეროზის ოცდამეხუთე წელს (ე. ი. 484 წ.— თ. პ.)“²³.

ამრიგად, იაკობ ცურტაველის ნაწარმოებში შუშანიკისა და ვარსკენის სახით ერთმანეთს უპირისპირდება ორი მტრულად განწყობილი ძალა: „ერთი მხრივ, ირანელთა წინააღმდეგ მებრძოლი ქრისტიანობისა და საკუთარი თვითყოფობის დამცველი ძალა, ხოლო, მეორე მხრივ, ერისა და სარწმუნოების რენეგატები“²⁴.

ნაწარმოების მთელ სიგრძეზე, დასაწყისიდან ვიდრე ტრაგიკულ ფინალამდე, ავტორი განსაკუთრებული სიცხადით გვიჩვენებს, რომ შუშანიკსა და ვარსკენს შუა ხიდი საბოლოოდ ჩატეხილია. ისინი ორ სხვადასხვა სამყაროს წარმოდგენენ. შუშანიკს მტკიცედ აქვს გადაწყვეტილი შეურიგებელი ბრძოლა გამოუცხადოს ვარსკენის რენეგატულ განდგომას. იგი არ ხდება მისი თანამოზიარე. შუშანიკი ზომს სომხეთის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო გამოჩენილი გვარის შვილია, იგი არის ასული 450—451 წწ. სომხეთის აჯანყების გმირის, სახელგანთქმული სპასპეტის ვარდან მამიკონიანისა. შუშანიკი თავის პატრიოტულ მოვალეობას იმაში ხედავს, რომ გახდეს ღირსეული გამგრძელებელი მისი სახელოვანი წინაპრებისა, „წმინდა მამების“, საქმეებისა. ამ მიმართებით მეტად საყურადღებოა „შუშანიკის მარტვილობის“ სომხურ რედაქციაში დაცული ერთი საინტერესო დეტალი. ვარსკენი აღუწყებდა რა ირანის შაჰს შვილების მაზდეანობაზე მოქ-

²² იაკობ ცურტაველი, მარტვილობა შუშანიკისი, გვ. 13.

²³ ლაზარ ფარპეცი, III, 66.

²⁴ მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, აღრეფოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 24 — 25.

ცევისა და შუშანიკის ტანჯვითი პერობილების შესახებ, იგი იქვე დასძენდა, რომ შუშანიკ დედოფალი „ასული ვარდანისი არს, რომელი წინააღმდეგა მეფეთა მეფესა მას სპარსთასა და ამისა სახისათჳს ვტანჯავ და ვგუემ მას სიკუდილმდე, რამეთუ არა დაემორჩილა მსახურებასა ღმერთთა მეფისასა, ვითარცა მამა მისი სოფლისა მათკრებელი“-ო²⁵. „სოფლის აოხრებად“ ვარსკენი, რა თქმა უნდა, ირანის საწინააღმდეგო მოქმედებას თვლიდა.

იაკობ ცურტაველს დიდი ოსტატობითა და დამაჯერებლობით აქვს ნახევნები ის პოლიტიკური ბრძოლა, რომელიც გაჩაღებული იყო V ს-ის მეორე ნახევრის ქართლში დამპყრობელთა და დაპყრობილთა შორის. ეს ბრძოლა გამოხატულებას ქართველ-ირანელთა სარწმუნოებრივ ურთიერთობაში პოულობდა. „შუშანიკის მარტვილობის“ მიხედვით, ქართული ქრისტიანული ეკლესია, რომელსაც ამ დროისათვის ერთ საუკუნეზე სულ ცოტა მეტი ხნის ისტორია ჰქონდა, უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული იყო დამოუკიდებელ ფეოდალურ ორგანიზაციად; მას უკვე გააჩნდა საკუთარი იერარქია, ტრადიციები, კულტი და მწიგნობრობა. და, რაც ყველაზე უფრო ხაზგასასმელია, ამ ეკლესიას ისეთი სიმტკიცე და მორალური ძალა შესწევდა ამ დროს, რომ იგი მედგარ წინააღმდეგობას უწევდა მახდებლობას.

იაკობ ცურტაველი, როგორც თავისი დროისათვის უაღრესად განათლებული და არაჩვეულებრივი ლიტერატურული ტალანტით დაჯილდოებული მწერალი, მატარებელია მკვეთრად ჩამოყალიბებული იდეურ-პოლიტიკური მრწამსისა. მისი თხზულებით, დედოფალი შუშანიკი „ყოველი ქართლის“ ეროვნული სიმბოლოა. იგი მთელი იმდროინდელი ქართველი საზოგადოების პოლიტიკური და იდეოლოგიური ლიდერია. ირანელთა აუტანელმა პოლიტიკურმა რეჟიმმა, რომელიც მიმართული იყო ქართლის ეროვნულად განადგურებისაკენ, გამოიწვია სათანადო რეაქცია — გაღვიძება ეროვნული გრძნობისა და თვითშეგნებისა. იაკობ ცურტაველის თხზულება საუკეთესო მაჩვენებელია იმისა, თუ რამდენად ღრმად ჰქონდა გამდგარი ფესვები ეროვნულ იდეას. თვით იაკობი, რომელიც დიდი პრინციპულობით ავლენს საკუთარ პოზიციას ქვეყნის პოლიტიკური კურსის გადაწყვეტაში, თავგამოდებით ატარებს ამ იდეას საზოგადოებრივ შეგნებასა და აზროვნებაში. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ცურტაველი პირველი ქართველი საზოგადო მოღვაწეა, რომელიც ასე მკვეთრად გამოხატული ეროვნული ლოზუნგით გამოდის მწერლობაში.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ირანელთა მიერ ქართლში დამყარებული პოლიტიკური რეჟიმი ქართველებს სარწმუნოებრივ გადაგვარებასთან ერთად ეროვნული გადაგვარების საფრთხესაც უქმნიდა. ეს კი ისეთი საფრთხე იყო, რომელსაც არ შეეძლო არ ჩაეფიქრებინა ისეთი მამულიშვილი, როგორიც ცურტაველი იყო. როგორ ავიცილოთ თავიდან მოსალოდნელი საფრთხე? აი საკითხი, რომელიც აღელვებდა მას და მის თანამოაზრეებს. ეროვნული ფიზიონომიის შენარჩუნების საიმედო გარანტიას იაკობ ცურტაველი ქრისტიანული სარწმუნოების მტკიცედ დაცვაში ხედავდა. სააქისოდ მას შესანიშნავად გამოუყენებია შუშანიკ დედოფლის ქრისტიანობისათვის თავის დადების ფაქტი. ამ ფაქტში მას განუჭვრეტია ღრმა იდეური შინაარსი. იგი ქართლის საზოგადოებას მოუწოდებდა: განა ჩვენ უფრო მეტი სიმტკიცე და თავდადება არ

²⁵ იაკობ ცურტაველი, მარტვილობა შუშანიკისი, სომხური ტექსტი, XIII, 26 — 33, გვ. 37.

გვმართებს იმ რელიგიისათვის, რომელსაც შუშანიკი შეეწირა? ასეთია იდეურ-პოლიტიკური მხარე იაკობ ცურტაველის თხზულებისა. ²⁶

V ს-ის მეორე ნახევარში, ქართლში ირანელთა მკაცრი პოლიტიკური რეჟიმის ხანაში, უკვე თვით ფაქტი ისეთი ნაწარმოების შექმნისა, როგორიცაა „შუშანიკის მარტვილობა“, ნამდვილ პოლიტიკურ დემონსტრაციას წარმოადგენდა. ეს თხზულება ერთ-ერთი ნათელი ნიშანია იმისა, რომ ქართლის ფეოდალური საზოგადოების მოწინავე ნაწილი, ახალგაზრდული ძალის მქონე, თავის შეძლებაზე დანდობილი და შეუპოვარი რწმენით აღსავსე, იმ დროს ქედს არ იღრეკდა სასტიკი მტრის წინაშე და როგორც ფიზიკურად, ასევე მორალურად აქტიურ წინააღმდეგობას უწევდა მას. აღნიშნულ ეპოქაში იაკობ ცურტაველის ნაწარმოები თავისი იდეით ხელს უწყობდა ქართველი ხალხის ეროვნულ-პოლიტიკური დამოუკიდებლობის შენარჩუნებას, მას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველი ხალხის ეროვნული ენერგიის მობილიზაციისა და პოლიტიკური ორიენტაციის სწორად წარმართვის საქმეში. სავსებით მართებულად შენიშნავს მკვლევარი პ. ინგოროყვა: „ისეთი ნაწარმოებნი, როგორიცაა ბიოგრაფია შუშანიკისი, ბიოგრაფია ევსტათი მცხეთელისა, ან ბიოგრაფიები აბიბოს ნეკრესელისა და რაუდენისი, რომლებიც გარკვეულს ანტიირანულს ტენდენციას ატარებენ, და ეს სწორედ იმ ხანაში, როდესაც ირანი შემოტევას აწარმოებდა საქართველოზე — ასეთი ლიტერატურული ნაწარმოებნი დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობის ფაქტორს წარმოადგენდნენ“²⁶.

„შუშანიკის მარტვილობის“, როგორც საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი პირველწყაროს, განხილვის დროს მკვლევართა ყურადღება იმთავითვე მიიპყრო იმ გარემოებამ, რომ მასში მოხსენებული არაა იმდროინდელი ქართლის მეფე ვახტანგ გორგასალი. აქ თვით თარიღის აღნიშვნის დროსაც ირანის მეფეა მოხსენიებული, ქართლისა კი არა — „იყო მერვესა წელსა (მრ.), სპარსთა მეფისასა...“ მეტად დამახასიათებელია, რომ „შუშანიკის მარტვილობაში“ ქართლის მეფის ისეთსავე იგნორირებასთან გვაქვს საქმე, როგორიც ბოლნისის სიონის წარწერებში (493—494)²⁷, რომელიც სწორედ ცურტაველის მიერ აღწერილ იმავე ქვემო ქართლის პიტიახშის სამფლობელოში მდებარეობს. ამ შემთხვევაშიც ყურადღებას იგვივე ფაქტი იპყრობს: წარწერაში დასახელებულია ირანის მეფე პეროზი და არ იხსენიება ქართლის მეფე. ე. ი. V ს-ის 90-იან წლებშიც კი ქვემო ქართლის საპიტიახშოში შესაფერის ანგარიშს არ უწევდნენ ქართლის მეფეს.

რითი უნდა აიხსნას მარტვილობის ავტორის დუმილი ასეთი პირველხარისხოვანი ისტორიული ფაქტის შესახებ? ამ საკითხით ჯერ კიდევ 1931 წელს ცნობილი ორიენტალისტი ი. მარკვარტი დაინტერესდა. მისი აზრით, ვახტანგ გორგასალის მოუხსენებლობა მარტვილობაში გამოწვეულია მისი საქართველოში არყოფნით. იგი იმ დროს სპარსეთში იყო გაწვეული სასანელი მეფის მიერ, როგორც მძევალი²⁸. ანალოგიურ შეხედულებას გამოთქვამს კ. კეკელიძე. ეყრდნობა რა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს და წმ. ნინოს ცხოვრების არსენ ბერისეულ რე-

²⁶ პ. ინგოროყვა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, ჟურნალი „მნათობი“, 1939, № 2, გვ. 172.

²⁷ Г. Чубинашвили, Болнисский Сион, ენციკლ. მოამბე, IX, თბ., 1940, გვ. 69.

²⁸ Josef Markwart, Die bekehrung Iberiens und die beiden ältesten dokumente der Iberischen kirche, იბ., Caucasia, fasc. 7, Leipzig, 1931, გვ. 150.

დაქციის (XII ს.) ცნობებს, იგი აღნიშნავს, რომ ვახტანგი ამ დროს სპარსეთში იქნა წაყვანილი შაჰის კარზე, ვითარცა მძაფრეული; და რომ სწორედ მისი მძევლობის წლებზე მოდის ვარსკენის მიერ შუშანიკის წამება. როგორც კ. კეკელიძე ფიქრობს, ვახტანგის დაბრუნება ქართლში სავარაუდებელია არა უადრეს 480 წლისა²⁹. შ. ამირანაშვილის აზრით, ქართლის მეფის მოუხსენებლობა მარტვილობაში იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ბოლნისის ტაძრის აგებისა და ვარსკენ პიტიახშის მიერ შუშანიკ დედოფლის წამების დროს ვახტანგ გორგასალი საქართველოში არ იმყოფებოდა: იგი გაწვეული იყო სპარსეთს, ხოლო დაბრუნებისთანავე მან სიკვდილით დასაჯა ვარსკენ პიტიახში, როგორც საქართველოს მოღალატე³⁰.

ჩვენ მიერ ზემოთ მოტანილი მოსაზრებანი, ვფიქრობთ, დამაჯერებლად გერჩნიათ საქმის ნამდვილ ვითარებას. მათ სხვა ისტორიული ფაქტები და ცნობები ეწინააღმდეგებიან. ამ მხრივ, თუნდაც ვახტანგის სპარსეთიდან ქართლში დაბრუნების თარიღი ავიღოთ. როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული ვახტანგის სპარსეთიდან დაბრუნება შეიძლება დაიღოს V ს-ის 60-იანი წლების ბოლოსათვის³¹. ასე რომ, ვარსკენის მიერ შუშანიკის წამებისა (475 წ.) და თვით ნაწარმოების შექმნის (476—483) დროს ვახტანგი უკვე ქართლში იმყოფება.

ვახტანგის მოუხსენებლობის ფაქტი მარტვილობაში იმით ხომ არ უნდა აიხსნებოდეს, რომ V ს-ის მეორე ნახევარში ქვემო ქართლის საპიტიახშო უმეშვეოდ ექვემდებარებოდა სპარსეთის მეფეს და ქართლის მეფის იურისდიქციას არ ემორჩილებოდა? თუ ამ ფაქტს ასე გავიგებთ, მაშინ როგორღა შევუთანხმოთ ეს გარემოება ჯუანშერის ცნობას, რომ სწორედ ამავე ხანაში და სწორედ იგივე ვახტანგ გორგასალი ქვემო ქართლის საპიტიახშოში, ბოლნისში აარსებს საეპისკოპოსო კათედრას? თუ ამ ცნობაზე ექვს მივიტანთ, მაშინ საეპისკოპოსო უნდა გახდეს მისი ცნობა დანაწილები საეპისკოპოსოების დაარსების შესახებაც. ეს კი, როგორც ჩანს, გამორიცხულია, რადგან როგორც ივ. ჯავახიშვილმა გამოარკვია, საეპისკოპოსოების დაარსება ვახტანგის დროს და მის მიერ გარკვეულ პოლიტიკასთან იყო დაკავშირებული. ამდენად, ჯუანშერის ეს ცნობა მთლიანად ძველ ავთენტურ წყაროზე უნდა იყოს დამყარებული³².

[ამრიგად, როგორც ვხედავთ, წყაროთა მონაცემების მიხედვით, სურათი მთლად ნათელი არ არის და მარტვილობაში ვახტანგის მოუხსენებლობის ფაქტის ახსნა იმდროინდელი ქართლის ისტორიული სინამდვილის სულ სხვა ასპექტში უნდა ვეძებოთ.]

[ჯერ კიდევ ს. ჯანაშია სავესებით სამართლიანად მიუთითებდა, რომ ქართლის ადგილობრივ მკვიდრ პიტიახშთა ისტორია საყურადღებო ფურცელია ქართული ფეოდალიზმის განვითარებისა. იგი მეტად საინტერესო მასალას იძლევა ქართული ადრეფეოდალური სენიორიების განვითარების შესწავლისათვის³³. „შუშანიკის მარტვილობაში“ მოხსენებული „პიტიახშის სახლი“ ცალკე ფეოდალურ

²⁹ კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. XII, თბ., 1974, გვ. 87.

³⁰ შ. ამირანაშვილი, ბოლნისის სიონის აგების თარიღის დაზუსტებისათვის, საქართველოს პოლიტექნიკური ინსტიტუტის შრომები, 1958, № 4 (61), თბ., 1958, გვ. 4.

³¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 95.

³² შდრ. ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, ენძეის მოამბე, III, თბ., 1938, გვ. 327, შენიშვნა 1.

³³ ს. ჯანაშია, შრომები, I, თბ., 1949, გვ. 20 — 21, 275 — 277.

სახლს, სენიორიას, საფეოდალოს წარმოადგენდა V საუკუნეში. „სახლი“ აქ პიტიახშის სამფლობელოს, როგორც გარკვეული ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ერთეულის, აღმნიშვნელი ტერმინია. ამ ფეოდალური სახლის სათავეში დგას სენიორი, სენიორის მემკვიდრეობითი უფროსი, მეთაური. იგი თავისებური „ხელმწიფე“ და „მთავარია“ თავის საბრძანებელში, ამავე დროს იგი სრულუფლებიან მემამულედაც გვევლინება. იაკობ ცურტაველის სიტყვით, ქართლის პიტიახში „უფალი“ იყო და ასევე უწოდებდნენ მას ყველა ხელქვეშეთნი, მათ შორის სასულიერო პირნიც. ქართლის პიტიახშის მეუღლეს შუშანიკსაც იაკობი ყველგან „დედოფალს“ უწოდებს.

პიტიახშის ფეოდალური სახლი თავისი სამფლობელოს ფარგლებში საჯარო-სამართლებრივი უფლებებითაც სარგებლობს. მას ხელი მიუწვდებოდა თავისი სახლის, სენიორიის წევრების დასჯაზე. იგი ექვსი წლის განმავლობაში აწამებს და საბოლოოდ სიკვდილამდე მიიყვანს თავის ცოლს, მაგრამ პიტიახშთან შუშანიკის გამოქომაგებას ვერავენ ბედავს, ის ძმასაც კი არ ინდობს და ცემს მას. ერთი სიტყვით, ქართლის პიტიახში სავესებით შეუზღუდველი მმართველია. ვარსკენი არავითარ ადგილობრივ უზენაეს ძალასა და კონტროლს არ გრძნობს. სწორედ ამიტომ, რომ, როგორც ამას მართებულად აღნიშნავს ლ. ჯანაშია, ჩვენი „პაგიოგრაფი არავითარ ცენტრალურ ხელისუფლებას არ ახსენებს. თითქოს ქართლში ამ დროს არც მეფეა, არც სხვა რაიმე ინსტიტუტი, რომელსაც შესწევდეს უნარი პასუხი მოსთხოვოს მოქმედებისათვის თუნდაც ისეთ ფეოდალს, როგორიც იყო ვარსკენი“³⁴. ვარსკენის ეს შეუზღუდველი ძალაუფლება და სრული შეუვალობა, ალბათ, გარკვეული სახით ირანის პოლიტიკითაც უნდა აიხსნებოდეს. როგორც ზემოთაც მივუთითეთ, ირანელები ხომ ქართლის ადგილობრივ ფეოდალებს მათვე საკუთარ მეფეს უპირისპირებდნენ. „საგარეო ძალა აქტიურად ერევა ქართლის შინაკლასობრივ ბრძოლაში“³⁵.

თუ გავითვალისწინებთ ყოველივე ზემო თქმულს, მაშინ, ვფიქრობთ, ადვილად უნდა აიხსნას „შუშანიკის მარტვილობაში“ და ბოლნისის სიონის წარწერებში ვახტანგ გორგასალის მოუხსენებლობის ფაქტი. იაკობ ცურტაველი თავის ნაწარმოებში ქვემო ქართლის (გუგარეთის) საპიტიახშოს ისტორიას მოგვითხრობს. მან როგორც შესანიშნავმა და პირუთვნელმა მემკვიდრემ თვალწინ გადაგვიშალა საპიტიახშოს შინაგანი ცხოვრება თითქმის ათი წლის (467—476) ისტორია. მას, საპიტიახშოს მესტორიეს, უბრალოდ არ სჭირდება იმდროინდელი ქართლის მეფის ხსენება. ეს, რა თქმა უნდა, არ არის გამოწვეული ირანის მხრიდან პოლიტიკური დაწოლით, რომლის შიშითაც უნებლიედ დუმდეს ჩვენი ავტორი. იაკობი გაბედული ისტორიკოსია. მკაცრი პოლიტიკური რეჟიმის პირობებში მან ხმა აიმაღლა ირანელთა ბატონობის წინააღმდეგ და მძაფრი პოლიტიკური მიზანდასახულობის მქონე ნაწარმოები შექმნა.

მკვლევართა ინტერესს იწვევს „შუშანიკის მარტვილობაში“ მოხსენიებული ჰერეთის ქვეყნის ლოკალიზაციის განსაზღვრა. ამასთან დაკავშირებით უნდა შევეხოთ ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებას, რომელიც მას დამყარებული აქვს იაკობ ცურტაველის თხზულების ანალიზზე. ივ. ჯავახიშვილი წერს: „ჩვენ მოგვეპოვება მეხუთე საუკუნის საუცხოვო საისტორიო თხზულება, რომელიც სწორედ ჰერეთს ეხება. აქ მოთხრობილია ჰერეთის მთავრის ვარსკენისა და მისი

³⁴ ლ. ნ. ჯანაშია, ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 140.

³⁵ იქვე.

მეუღლის შუშანიკის ამბავი... სწორედ ამ 474—484 წლებში ჰერეთის მთავრის კარის ეკლესიის ხუცესის იაკობის მიერ დაწერილი თხზულებიდან ჩანს, რომ „ჰერეთი“ აღმოსავლეთ საქართველოს, ქართლის ანუ იბერიის სამეფოს უკიდურესი სამხრეთი თემი იყო. სამხრეთიდან საქართველოში მომავალი პირველად სწორედ ჰერეთს მოადგებოდა, როგორც მაგ., სპარსთა სამეფო კარიდან წარმოსული ქართლისა პიტიახში ვაზრქენი „ვითარცა მოიწია იგი საზღვართა ქართლისათა ქუეყანისა ჰერეთისასა“—ს შევიდა პირველად, სანამ ცურტავს მიაღწევდა... იაკობ ხუცესის ცნობიდან მაინც და მაინც უცილობლად ირკვევა, რომ „ეთნოგრაფიული ჰერეთი“ აღმოსავლეთ საქართველოს სწორედ მტკვრის სამხრეთით მდებარე უკიდურესი სამხრეთის თემი იყო³⁶.

როგორც ვხედავთ, ივ. ჯავახიშვილი ერთმანეთში აიგივებს ქვემო ქართლის საპიტიახშოს და „ჰერეთის“ სამთავროს. გარდა ამისა, მას ჰერეთი მიაჩნია მტკვრის სამხრეთით მდებარე, აღმოსავლეთ საქართველოს უკიდურეს სამხრეთის თემად. უნდა აღინიშნოს, რომ არც ქართულსა და არც სომხურ წყაროებში — არშუშა, ვარსქენი და ისევ არშუშა, არსად არ არიან მოხსენიებულნი, როგორც ჰერეთის პიტიახშები ან მთავარნი. ყველგან ისინი ცნობილი არიან, როგორც ქვემო ქართლის პიტიახშნი. ასე მაგალითად, კორიუნი, არშუშას ტაშირის პიტიახშად იცნობს³⁷, ხოლო მოსე ხორენელს იგი გუგარქის პიტიახშად ჰყავს დასახელებული³⁸. ასევე, არც ერთ ქართულ წყაროში ჰერეთი მტკვრის სამხრეთით არ არის ლოკალიზებული. თვით იაკობ ცურტაველი თავის თხზულებაში არსად არ ამბობს იმას, რომ ვარსქენი ჰერეთში სამხრეთიდან შემოვიდა; ის გადმოგვცემს შემდეგს: „იჯმნა მეფისაგან სპარსთაჲსა პიტიახშმან და ვითარცა მოიწია იგი საზღვართა ქართლისათა, ქუეყანისა მას ჰერეთისასა, ზრახვა ყო“, აქ და გადაწყვიტა — წარმოჰმართოს თავის სამფლობელოში მონა და აცნობოს თავისიანებს დაბრუნება თვისი, რათა ისინი „წინა მიეგებნენ მას“³⁹. აუცილებელი არ იყო, რომ სპარსეთიდან მომავალი ადამიანი საქართველოში „სამხრეთის“ გზით შემოსულიყო. შესაძლებელი იყო, მაგალითად, რომ ის აღმოსავლეთიდან, — კამბეჩან—კახეთ—იორის გზით შემოსულიყო და ეს რომ შესაძლებელი იყო, ამას ჟუანშერის მატთან ადასტურებს. ჟუანშერი მოგვითხრობს რომ, ვახტანგ გორგასალის დროს სპარსეთის მეფე ხუასრო თავისი ჯარითურთ საქართველოს აღმოსავლეთიდან შემოესია, რომ მან ჯერ „შემეუსრნა ქალაქი კამბეჩოანი, და ჰერემისა ციხე და ველის ციხე“, ხოლო შემდეგ „მოიწვივნეს კახეთად, დაიბანაკეს იორსა ზედა“⁴⁰. ესეც რომ არ იყოს, ლეონტი მროველი ზომ პირდაპირ ამბობს: ჰერეთი იყო „ქუეყანა მტკურისა ჩრდილოთ“ და არა იბერიის სამეფოს უკიდურესი სამხრეთი თემი⁴¹.

„შუშანიკის მარტვილობაში“ ჰერეთის შესახებ არსებული მონაცემების საფუძველზე მცდარ დასკვნებს აკეთებს ს. გორგაძე. მისი აზრით, „შუშანიკის

³⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1948, გვ. 37.

³⁷ Կ Ի Ր Ի Ը Ն, Պատմութիւն վարդգ և մահուան սբոյն Մեսրոպայ, ՂՆՆՆՈՒԽ, 1894, გვ. 32.

³⁸ Մ Ի Վ Ս Ն Ս Ի Խ Ի Ր Ի Ն Մ Ե Լ Ի Պ ատմութիւն հայոց Թիֆլիս, 1913, გვ. 340—341.

³⁹ იაკობ ცურტაველი, მარტვილობა შუშანიკისი, გვ. 5.

⁴⁰ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, გვ. 201.

⁴¹ შტრ. კ. ქ ე კ ე ლ ი ძ ე, კანონიკური წყობილება ძველ საქართველოში, ეტიუდები, ტ. IV, თბ., 1957, გვ. 346 — 347; დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბ., 1966, გვ. 16.

მარტვილობა“ ვარსკენს ჰერეთის პიტიახზად აღიარებს, აქედან გამომდინარე, პიტიახზის რეზიდენცია ცურტავეც ჰერეთში მდებარეობდა⁴².

იაკობ ცურტაველის თხზულებაში ჰერეთის შესახებ დაცული ცნობების არასწორ ინტერპრეტაციას იძლევიან, ჩვენი აზრით, ი. აბულაძე, ე. თაყაიშვილი და ლ. მელიქსეთ-ბეგი. ილ. აბულაძე წერს: „ჰერეთი ქართლის საპიტიახზოს ისეთივე ერთეული გვგონია, როგორიც ვთქვათ ტაშირი იყო; — შუშანიკის ქართულ მარტვილობაში მოხსენებული ჰერეთი... ქვემო ქართლის შემადგენელი ნაწილია... იგი ქართლის საპიტიახზოს შემადგენელი ნაწილია“⁴³ ე. თაყაიშვილი აღნიშნავს: „იმ დროს (V ს-ის მეორე ნახევარი. — თ. პ.) ჰერეთი და ქართლი შეადგენდა ერთ საპიტიახზოს, რომელიც ირანს ემორჩილებოდა, ირანის მეფის პიტიახზის განკარგულებაში იყო“⁴⁴. ლ. მელიქსეთ-ბეგი შუშანიკის მარტვილობის ვარსკენს თვლის ჰერეთ-გუგარქის პიტიახზად⁴⁵. ილ. აბულაძის, ე. თაყაიშვილის და ლ. მელიქსეთ-ბეგის მოსაზრებასთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ მართალია იაკობ ცურტაველის დროს ჰერეთი უკვე ქართლის სახელმწიფოში შემაჯავლი ქვეყანა იყო, მაგრამ არც ერთ წყაროში არსად მოიბოვება ისეთი რაიმე მოწოდება, რომლის მიხედვითაც ჩანდეს, რომ ჰერეთი ქვემო ქართლის საპიტიახზოს უშუალო შემადგენელი ნაწილი იყო, საპიტიახზოს ისეთივე ერთეული, როგორიც ტაშირი იყო. ჰერეთი საპიტიახზოს მოსაზღვრე ქვეყანა იყო მხოლოდ.⁴⁶ მივმართოთ უშუალოდ წყაროებს. ლეონტი მროველის გადმოცემით, ქვემო ქართლის პიტიახზის (ფეროზის) სამფლობელოს (IV ს.) შეადგენდა „სამშვილდითგან მიღმართ ქუეყანანი ვიდრე თავადმდე აბოცისა“⁴⁷. ჭუანშერის ცნობით, არჩილის დროს (VIII ს.) პიტიახში (ნათესავი ფეროზისა) მთავრობდა — „თრიალეთს, ტაშირს და აბოცს“⁴⁸. იგივე ჭუანშერი აღნიშნავს, რომ ვარსკენი არის „სომხითის“, ე. ი. ქვემო ქართლის მთავარი⁴⁹ VII ს-ის სომხური გეოგრაფია ქვემო ქართლის ანუ გუგარქის საპიტიახზოს შემადგენელ ნაწილად აცხადებს: „ძოროფორ“-ს „წობოფორს“, „კოლობოფორს“, „ტაშირს“, „თრიალეთს“, „კანგარს“, „არტანს“, „ჯავახეთს“ და „კლარჯეთს“⁵⁰. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ზემოთ მოტანილ წყაროთა ცნობების მიხედვით, ჰერეთი არსად არ ჩანს ქვემო ქართლის საპიტიახზოს ფარგლებში შემაჯავლ ერთეულად.

ფრიად საინტერესოა „შუშანიკის მარტვილობის“ ავტორის გამოთქმა „ყოველი ქართლი“, რომელსაც ის ხმარობს V ს-ის მეორე ნახევრისათვის. აღწერს

⁴² ს. გო რ გ ა ძ ე, წერილები საქართველოს ისტორიიდან, ძველი საქართველო, ტ. II, ე. თაყაიშვილის რედ., განყოფილება მეორე, ტფ., 1913, გვ. 70; იაკობ ხუცესი, წამება წმიდისა შუშანიკისი, ტექსტი, შენიშვნები და ვარიანტები ს. გო რ გ ა ძ ე ს რედაქტორობით, ქუთაისი, 1917, გვ. 27.

⁴³ იაკობ ცურტაველი, მარტვილობა შუშანიკისი, გვ. 056 — 057.

⁴⁴ ე. თაყაიშვილი, როდის შეიცვალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოთი, მნათობი, 1948, № 8, გვ. 96.

⁴⁵ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების პუბლიკაციები, კატალოგი, I, თბ., 1949, გვ. 21.

⁴⁶ შდრ. ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, შრომები, I, გვ. 267.

⁴⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 131.

⁴⁸ იქვე, გვ. 241.

⁴⁹ იქვე, გვ. 216.

⁵⁰ Армянская география VII века. Текст и перевод, изд. К. П. Патканов, СПб, 1877, სომხური ტექსტი, გვ. 20, რუსული თარგმანი, გვ. 52; H. Hübschmann, Die altarmenischen Ortsnamen, Straßburg, 1904, გვ. 275 — 276, 353 — 357.

რა შუშანიკის ექვსი წლის განმავლობაში ტანჯვით ჰყრობილებას, იგი მოგვითხრობს, რომ მან ხანგრძლივი წამებითა და სიმტკიცით სახელი გაითქვა მთელს ქართლში: „და მიერთგან განითქუა ყოველსა ქართლსა საქმში მისი და მოვიდოდეს მამანი და დედანი აღნათქუმთა შეწირვად“⁵¹. რა რეალური შინაარსის მატარებელი იყო აღებული ხანისათვის ეს ტერმინი და რომელი ქართული ქვეყნები შედიოდა „ყოველი ქართლის“ პოლიტიკურ-ეთნიკურ ორგანიზმში? საგარეუდებელია, რომ იაკობ ცურტაველის წარმოდგენით, ტერმინი „ყოველი ქართლი“ ამ ხანაში უკვე ჰფარავს, საკუთრივ ქართის გარდა, სხვა ტომების ცნებასაც: კახებისა, მესხებისა, ჰერებისა და სხვ. ივ. ჯავახიშვილს ქართული და უცხოური საისტორიო წყაროების შესწავლის საფუძველზე დადგენილი აქვს, რომ IV—V საუკუნეებისათვის „იბერიის სამეფო ქართლს. კახეთს, ჰერეთს და მესხეთს შეიცავდა“⁵².

იაკობ ცურტაველის უკვდავი შრომა ჩვენი ეროვნული საუნჯის იმ განძთა რიცხვს მიეკუთვნება, რომელიც მადანივით ამდიდრებს ჩვენს ცოდნას ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის შესახებ. ძნელია მოიძებნოს V ს-ის ქართლის ისტორიული სინამდვილის ისეთი სფერო, რომელიც ამ ძეგლში არ იყოს გაშუქებული.

[ფაქტები ქვეყნის ეკონომიკური და სამეურნეო მდგომარეობის შესახებ (სახლაკი, ჭურჭერი, მხალი, ღვინო, ჭიქა, სამკაული, სუდარი, ბეჭედი, კუბასტი, სასთაული, სასთუნალი, ალიზი, თივა, ქუესაგებელი, გირჩაკი, ხალენი, კილიცი, ძაძაძ, სამოსელი, პალეკარტი, ჭიჭნაუხტი), ფაქტები სოციალური ურთიერთობიდან (აზნაური, დიდი აზნაური, უაზნო, გლახაკი, შურაცხი; ფეოდალის კარი: უფალი, მთავარი, საკუთარი, მსახური, მონა, მკევალი, მონა-მკევალი, ტაძარი, პალატი, ციხე, საპყრობილე, სენაკაპანი, მცველი, დიასპანი, საკრეელი, ჯაჭვი), ფაქტები ქვეყნისა და მოსახლეობის ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ერთეულების შესახებ (სახლი, პიტიახშის სახლი, ქუეყანა, სოფელი, დბა), ფაქტები ისტორიული გეოგრაფიიდან („ყოველი ქართლი“, „ქუეყანა ჰერეთისა“ ცურტავი, ჩორდ), ცნობები ისტორიულ პირთა შესახებ (არშუშა პიტიახში, ვარსკენ პიტიახში, ვარდან „სომეხთა სპაძპეტი“, იოვანე ეპისკოპოსი, სამოელ „თავი ეპისკოპოსთა“, აფოცი „ეპისკოპოსი სახლისაჲ მის პიტიახშისაჲ“), კულტურის ისტორიის ამსახველი ფაქტები („ევანგელმ“, „წმიდანი წიგნნი მოწამეთანი“, „დავითნი“, „ფსალმუნი“, გალობა, ქნარი), საგულისხმო ჩვენებანი საზოგადოების ყოფა-ცხოვრებისა და ზნე-ჩვეულებათა შესახებ,—ეს და სხვა მრავალი პირველხარისხიანი მნიშვნელობის ფაქტებით სავსეა ეს შესანიშნავი თხზულება.)

ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი თვისების გამო, „შუშანიკის მარტილობამ“ უკვე კარგა ხანია, რაც თავისი შესაფერისი ადგილი დაიმკვიდრა არა მარტო ქართულ მწერლობაში, არამედ ფეოდალური ხანის ქართულ ისტორიოგრაფიაშიც.

⁵¹ იაკობ ცურტაველი, მარტილობა შუშანიკის, XI, 29, გვ. 33.

⁵² ი. ვ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1951, გვ. 272.

შალვა ჟარაგანის ქმ ჩხეტი

ქართულმა საბჭოთა ისტორიულმა მეცნიერებამ მძიმე დანაჯისი განიცადა. ჩვენგან წავიდა დიდი იგანე ჭავჭავაძის ღირსეული მოწაფე, საქართველოში საარქივო საქმის ერთ-ერთი ფუძემდებელი, მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე, ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი შალვა ჩხეტი.

შალვა ჩხეტი დაიბადა 1899 წელს ზუგდიდის მაზრის სოფ. კორცხელში. 1917 წელს დაამთავრა ქუთაისის გიმნაზია, ხოლო 1923 წელს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიო-ფილოლოგიის ფაკულტეტი.

შალვა ჩხეტი 55 წლის მანძილზე ერთგულად ემსახურებოდა ჩვენი ერის ისტორიულ მეცნიერებას და ახალგაზრდობის აღზრდას. გამოჩენილი მეცნიერი და ღვაწლმოსილი პედაგოგი გამოიჩინა ღრმა ერუდიციით, მაღალი ნიჭიერებით, სანიმუშო შრომისმოყვარეობით, კეთილსინდისიერებით და პრინციპულობით.

შალვა ჩხეტის სამეცნიერო-კვლევითი და პედაგოგიურ-აღმზრდელობით მუშაობის სარბიელს სხედასხვა დროს წარმოადგენდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, საქართვე-

ლოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, კავკასიის მცოდნეობის ინსტიტუტი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის იე. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტი, ს. ჭანაშვიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმი, ა. გორაკის სახელობის სოხუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი, ა. პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი და სხვ.

1925 წლიდან შალვა ჩხეტი შეთავსებით მუშაობდა საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოსთან არსებული მთავარ საარქივო სამმართველოში, სადაც ხელმძღვანელობდა რესპუბლიკის საარქივო დაწესებულებათა სამეცნიერო-კვლევით და საგამომცემლო მუშაობას; იყო საარქივო სამმართველოს პერიოდული ორგანოების „საისტორიო მოამბისა“ და „სამეცნიერო-საინფორმაციო ბიულეტენის“ რედაქციის წევრი. შ. ჩხეტი 35 წლის მანძილზე განაგებდა ა. პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიურ ინსტიტუტის სსრკ ისტორიის კათედრას.

შალვა ჩხეტის კალამს ეკუთვნის ქართულ, რუსულ, უკრაინულ და სომხურ ენებზე გამოქვეყნებული 150-მდე ნაშრომი. ამ გამოკვლევებში ორიგინალურად და ღრმად გაშუქებული საქართველოს ისტორიის, წყარომცოდნეობისა და არქეოგრაფიის აქტუალური პრობლემები მათ შორის შეცნირებისათვის განსაკუთრებით ვასეულია მონოგრაფიები და ნარკვევები „თბილისი XIX საუკუნეში“, „საგლეხო რეფორმის ისტორიისათვის საქართველოში“, „აღზახეთის სამთავროს ისტორიიდან“, „მრეწველობა კავკასიაში XIX საუკუნის დასასრულს“, „საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული წინამძღვრები“, „რუს და ქართველ ხალხთა საბრძოლო თანამეგობრობა“, „რევოლუციური მოძრაობის მთავარი ეტაპები საქართველოში“... და სხვა.

შალვა ჩხეტი თავისი ერისადმი უსაზღვრო სიყვარულმა მიიყვანა ჩვენ სიძველეთსაცავებში დატულ პირველწყაროებთან. მან საბჭოთა ხელისუფლების პირველი დღეებიდანვე დაამკვიდრა საარქივო საქმის პიონერის სახელი, შ. ჩხეტი იყო არქიმცოდნეობის ერთ-ერთი გამოჩენილი სპეციალისტი მთელ საბჭოთა კავშირში. იგი 53 წლის მანძილზე თაოსნობდა საარქივო საქმის მოწესრიგებასა და რეორგანიზაციას

რესპუბლიკაში, რითაც თვალსაჩინო წვლილი შეიტანა. საქართველოს ისტორიის დოკუმენტური წყაროების თამოყრასა და მოვლა-პატრონობაში. შ. ჩხეტიას დიდი წვლილი მიუძღვის საარქივო საქმის საკანონმდებლო პროექტების, წესების, ინსტრუქციებისა და არქივმცოდნეობის თეორიული პრობლემების დამუშავებაში.

შალვა ჩხეტიამ ნახევარი საუკუნის მანძილზე გამოაქვეყნა საქართველოს ისტორიის მრავალი პირველხარისხოვანი წყარო, მაღალ დონეზე განაზოგადებდა მათი არაერთი კაპიტალური ტომის პუბლიკაცია. მათ შორის პირველ რიგში აღსანიშნავია ნიკოლოზ ბარათაშვილის ცხოვრებისა და შემოქმედების ამსახველი წყაროების პუბლიკაცია — „ნიკოლოზ ბარათაშვილი“, დიმიტრი ყიფიანის, იროდიონ ევდოშვილის, ივანე ჯავახიშვილის და სხვათა ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ნათელმყოფელი წყაროების პუბლიკაციები. ყველა ამ პუბლიკაციას წარუძღვარა ბრწყინვალე გამოკვლევები. შალვა ჩხეტიამ დაუნდობე-

ლი ბრძოლა გაუმართა იმ ნიპილისტ მკვლევარებს, რომლებიც ცდილობდნენ ჩვენი ერის ზოგიერთ გამოჩენილ მოღვაწეთა ღირსების ხეყოფას. ცნობილ ისტორიულ პიროვნებათა როლის შეფასებისას შალვა ჩხეტიამ მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრებით ხელმძღვანელობდა.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია შ. ჩხეტიას დიდი ღვაწლი მეცნიერული კადრების მომზადების საქმეში. მისი უშუალო ხელმძღვანელობით მოვალმა ახალგაზრდამ დაიცვა საკანდიდატო და სადოქტორო დისერტაციები. მისი აღზრდილ, ნაყოფიერად მოღვაწეობენ რესპუბლიკის უმაღლეს სასწავლებლებსა და სამეცნიერო-კვლევით დაწესებულებებში.

გამოჩენილი მეცნიერი და მოღვაწე 55 წლის განმავლობაში უდიდესი თავდადებით, წიკვლოდ და უანგაროდ ემსახურებოდა მშობელ ხალხს. სახელოვანი მამულიშვილას ღვაწლი რად დარჩება ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

აპაპი ვაშაპიძე.